

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Manuel Lugués Freire

NÚMERO 367

A CORUÑA

ANO 2006

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

NÚMERO 367

A CORUÑA

ANO 2006

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Coordinadores

XESÚS ALONSO MONTERO

XOSÉ LUÍS AXEITOS AGRELO

XOSÉ R. BARREIRO FERNÁNDEZ

Coeditan

REAL ACADEMIA GALEGA

FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS

HÉRCULES DE EDICIONES

Deseño

XOSÉ DÍAZ/IMAGO MUNDI

Maquetación e Impresión

HÉRCULES DE EDICIONES

RÚA CORDELERÍA, 32 EDIFICIO HÉRCULES

TELF. 981 22 05 85

FAX. 981 22 07 17

www.herculesediciones.es

15003 A CORUÑA

ISSN: 1576-8767

Depósito Legal: C-743/2000

© REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

Telf. e fax. 981 20 73 08

www.realacademiagalega.org

15001 A CORUÑA

Esta publicación é posible grazas á colaboración económica da Fundación Rodríguez Iglesias, Hércules de Ediciones e Fundación Pedro Barrié de la Maza

PRESENTACIÓN

Cando este número 367 do *Boletín da Real Academia Galega*, relativo a 2006, se atope cos seus lectores, xa esta publicación terá feitos os seus primeiros cen anos. Non son moitas as publicacións periódicas que resisten o paso dos anos ata chegar ao número mítico e redondo do século. Nesta longa singradura como voceiro e cabeceira da institución académica foron moitas as desventuras e azares polos que atravesou, case sempre azoutado por ventos diversos, moi poucas veces tivo oportunidade de navegar por augas encalmadas.

Esta resistencia cultural do *Boletín*, que será doadamente conmemorada no próximo número, garda un moi estreito paralelismo co periplo da institución que representa, que remontou ao longo da súa historia dificultades de todo tipo.

No ano 1949 a Asociación Iniciadora e Protectora da Real Academia Galega, con sede na Habana, organizou nos salóns do Centro Galego da capital cubana unha exposición cultural que tiña como referencia esencial as publicacións máis representativas de Galicia, das que ademais publicará os índices correspondentes. Das revistas expostas –*Boletín de la Real Academia Gallega*, *Boletín de la Universidad de Santiago*, *Cadernos de Estudos Galegos*, *Boletín de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de Lugo*, *Boletín de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de Orense*, *Boletín del Museo Arqueológico de Orense*, *El Museo de Pontevedra*– soamente dúas, a primeira e a última das citadas, seguen a ter vida actualmente.

A figura homenaxeada nesta ocasión, D. Manuel LUGRÍS Freire, que foi presidente da Real Academia Galega, representa coma ninguén as arelas dos galegos dunha e outra banda do océano. Como emigrante, levou con orgullo o nome de Galicia e a súa condición de galego polo mundo adiante. LUGRÍS representa, xa que logo, a importancia que o mundo societario da emigración tivo na xestión e desenvolvemento da cultura galega e da propia institución académica.

Entre os estudos que se lle dedican a LUGRÍS Freire na primeira parte desta entrega do *Boletín*, ademais de destacar o seu compromiso e militancia, coidouse especialmente a súa faceta teatral (as profesoras Laura Tato e Iolanda Ogando), a súa dedicación xornalística (Luís Alonso Girgado), a narrativa (Xabier Campos Villar) e a máis ocasional de gramático (Ernesto González).

Tanto o texto de Manuel LUGRÍS, neto do homenaxeado, como os textos institucionais a cargo dos académicos Ferro Ruibal, Neira Vilas e Xosé L. Axeitos, inciden en diversos aspectos biográficos e complementan a personalidade ética e estética do escritor.

O apartado de Estudos e Traballos de Investigación recolle os artigos de Rosario Álvarez Blanco e José L. Rodríguez Montederramo (*Un prego solto en galego en defensa do liberalismo: “a parola poléteca”* (1822), e de Ramón Mariño e Damián Suárez (*Ó apóstol Santiago, manuscrito e impreso en galego do século XIX*). Tamén se insire neste apartado o artigo póstumo do profesor Pensado, que forma parte dunha extensa serie de apuntamentos eruditos destinados a un futuro diccionario. Debemos á súa viúva, dona Enriqueta Ruiz, que nolos fixo chegar a través de X. L. Axeitos, a posibilidade de incluílos no noso *Boletín*.

A sección oficial recolle a necrolóxica do académico numerario Xulio Francisco Ogando Vázquez a cargo do profesor Marcos Valcárcel, seguida da crónica da Real Academia Galega, un resumo das principais actividades da institución ao longo do ano 2005.

I

Estudos e investigacións sobre Manuel Lugo Freire

MANUEL LUGO FREIRE (1863-1940), XORNALISTA
Luís Alonso Girgado e María Vilariño Suárez

A GRAMÁTICA DE LUGO NA TRADICIÓN LINGÜÍSTICA GALEGA
Ernesto González Seoane

APROXIMACIÓN Á NARRATIVA DE LUGO FREIRE
DENDE OS PARATEXTOS
Xabier Campos Villar

BIOGRAFÍA DE MANUEL LUGO FREIRE
Manuel Lugo Rodríguez

PALABRA, CONSTRUCCIÓN E TRANSMISIÓN.
O TEATRO DE MANUEL LUGO FREIRE
Iolanda Ogando

MANUEL LUGO FREIRE NO TEATRO GALEGO
Laura Tato Fontaíña

MANUEL LUGRÍS FREIRE (1863-1940), XORNALISTA

Luís Alonso Girgado
María Vilariño Suárez

A) A XEIRA CUBANA (1883-1896)

Os trece anos que pasou en Cuba (1883-1896), como integrante da numerosa colonia de emigrantes galegos, Manuel LUGRÍS FREIRE (1863-1940), representaron un extraordinario proceso de aprendizaxe nas múltiples dimensións do labor de quen foi un irrenunciable galeguista que tivo no terreo da prensa unha canle útil e axeitada para publicitarse como poeta, narrador, dramaturgo e colaborador xornalístico con artigos de crítica teatral, filolóxicos, culturais, políticos, biográficos ou informativos de moi diversa índole, pero centrados case sempre en Galicia, na órbita galega xeral, e escritos en lingua galega por quen, dende o primeiro momento, asumiu tal militancia e aínda emprende, nese terreo, un traballo de proselitismo e un compromiso que non pasou inadvertido a Curros, que coincidiu con LUGRÍS algúns anos na Illa.

Na súa estadía cubana, a empresa xornalística máis meritória de LUGRÍS foi a de fundar e codirixir *A Gaita Gallega* (1885) a carón de Ramón Armada Teixeiro. A boa harmonía entre Roque d'as Mariñas (LUGRÍS) e Chumín de Céltegos (Armada) durou pouco, ata a tocata 5ª (8-XI-1885) da publicación, que xa non rexistrará na cabeceira ao primeiro, autor dunha crítica a *¡Non máis emigración!* que non debeu gustar a Armada e, deseguido, obxecto á súa vez de ataques por Loureiro e G. Sús (Jesús María de Caula) nas tocatas 13ª, 15ª e 16ª. Dito isto convirá precisar que as cabeceiras galego-cubanas que rexistran unha máis representativa colaboración do galeguista de Sada son:

- ***Galicia Moderna*** (1885-1890), semanario¹ dirixido por José Novo y García. Como A. Sieu Medre publica oito entregas que conforman a serie “Gallegos de por acá”, de carácter biográfico. Como L.U. Gris asina, na etapa 1886-89, un total de trinta achegas, case sempre en galego. Hai de todo: poemas, cartas, contos (os catro d'O Lechuceiro de carácter “cómicobufo”, escritos dedicados a figuras como F. Añón e Rosalía e traballos de asunto lingüístico)². En fin, co seu nome e apelidos temos cinco achegas máis de carácter lírico e temática amorosa, coa excepción de “A Las Dominicales” (25-IX-1887) de asunto galeguista e referida a Galicia na prensa e ás visións tópicas e falsas sobre o pobo galego. Coas iniciais M.L.F. aparece “Pátria!” (21-III-1886). A edición facsimilar deste semanario rexionalista (á que rematamos de facer referencia) dedica amplo espazo no estudo prologal, moi ben documentado, de Natalia Regueiro³ á pegada do Rexionalismo nestas páxinas con múltiples referencias a LUGRÍS FREIRE.

- ***El Eco de Galicia*** (1878-1902). Fundado e dirixido por W. Álvarez Insua. De filiación rexionalista. Neira Vilas⁴ rexistra un total de oito achegas lugrisianas, a primeira delas, o poema “Nostalxia” (11-XI-1883), publicado no mesmo ano da súa chegada á Illa⁵. Pola súa banda, Xabier Campos recupera a novela *O penedo do crimen*, publicada nestas páxinas en seis entregas⁶ datadas entre setembro e decembro de 1884. De acordo co escrito polo citado Xabier Campos, despois desta novela aparecerían “constantes colaboracións, maioritariamente en verso”⁷ do mesmo Lugrís e aínda informacións sobre os ensaios da peza teatral (*A costureira d’a aldea*) da súa autoría –a primeira cronoloxicamente– pola sección de declamación do Centro Galego, que estreou a obra en marzo de 1885. Ramón Nicolás⁸ fala de “vinte colaboracións” (como Asieumedre ou co seu ortónimo), entre novembro de 1883 e xuño de 1885, “que alternan entre a preocupación social, a vivencia da emigración, o amor e a historia de Galicia”. Xabier Campos rexistra o relato “O vimbio e mailo pino” (28-VIII-1897), publicado cando xa o autor marchara de Cuba.
- ***La Tierra Gallega*** (1894-1896). Fundada e dirixida por Curros, acolleu só dúas colaboracións de Lugrís. A primeira, “Fóra!”, núm. 7 (29-04-1894), p. 3, é un duro e reivindicativo poema contra a tiranía e deshonor dos galegos que exercen o poder. A segunda, “Oración”, núm. 22 (20-VI-1894), p. 3 (diante o estandarte da Sociedad de Beneficencia de Naturales de Galicia na Habana), é unha composición patriótica envolta no amor a Galicia e na súa defensa.
- ***A Gaita Gallega*** (1885-1889), que “Repinica muiñeiras, fandangos y-alboradas unha vez ao mes”, foi empresa xornalística fundada e codirixida por Ramón Armada Teixeira e Lugrís. Este colaborou nos cinco primeiros números coas seguintes achegas: tres como L.U.Gris, unha como K. Ñoto, seis como Roque d’as Mariñas e unha coas iniciais M.L.F, todas elas en galego. A publicación, de liña declaradamente rexionalista, creada cando non levaba Lugrís dous anos na Illa, quedou exclusivamente en mans de Armada Teixeira dende a 6ª tocata. Dende o núm. 15 publicouse como “Suplemento” ou “Folla” do semanario *El Eco de Galicia*, de W. Álvarez Insua e así figurou na xeira 1887-1889. *A Gaita Gallega* era gratis para os subscritores de *El Eco de Galicia*, do que fala, xa na tocata 1ª (5-VIII-1885) como “o primeiro que n-o mundo de Colon despregou a bandeira d’a defensa d’o nome gallego” e “o primeiro en defender e gabar as cousas gallegas” (pp. 8 e 1 respectivamente). Na mesma 1ª tocata, Armada Teixeira fala de Lugrís como “o máis tenro e inspirado d’os poetas gallegos” e anuncia que W. Álvarez Insua está a prologar o seu libro poético “que se titulará *Ecos d’as Mariñas*”, libro que non apareceu. A noticia de una tamén *El Eco de Galicia*.

Lugrís (Roque d'as Mariñas) é o autor do que podemos considerar o editorial no que están as liñas de pensamento e actuación –“O noso pensamento” é o seu título– d'A *Gaita Gallega*, partindo da situación, non pouco entusiasta e optimista, de que “O renacemento literario en Galicia vai collendo novas forzas, y-a nosa lingua ocupa hoxe un posto brillante entrás rexionales”, valoración sustentada no feito de dispor –a lingua– de unha gramática, dous dicionarios, “moi boas obriñas en verso” e unha prensa de expresión galega na que atopamos cabeceiras como *O Tío Marcos d'a Portela*, *O Galiciano*, *Galicia* e, dende logo, *A Gaita Gallega*. Para Lugrís, lingua, literatura e pobo van xuntos; defende a dignidade do idioma galego e asume a necesidade de publicitar a produción poética galega e contribuír así a “erguer d'a deixadez” a fala e recuperar as tradicións do país. Hai aquí, en definitiva, unha clara vontade de axudar á recuperación do país, por séculos magoado e infortunado, como o escritor manifesta na “tocata fúnebre” a Rosalía⁹ ateigada de emoción e bágoas e na que se atribúe á escritora toda “unha brillante literatura da que carecíamos” xunto co mérito de rehabilitar a fala.

Na tocata 2ª (2-VIII-1885) o mesmo Roque d'as Mariñas ensaia unha crítica teatral das pezas “Entre veciños” e “O Ruisñol” representadas no teatro Tacón¹⁰ co engadido dunha “velada” musical onde non faltou o himno galego e a peza “Unha noite na eira do trigo”. No remate do artigo non falta unha chamada á unión dos galegos para marchar polos camiños da “rexeneración d'a nosa sempre adourada Galicia!”.

Despois do conto burlesco e retranqueiro, de esencia popular, titulado “Os dous abogados” e asinado por K. Noto, volve Lugrís (en “A fala gallega, I”, tocata 3ª, de 13-IX-1885) ao percorrido histórico pola fala na literatura para afirmar a condición de rexeneradores que nese terreo mantiveron Rosalía, Pondal, A. Camino, “os irmáns Iglesias”, etc., animando a seguir o seu exemplo, pois “Galicia foi grande de fíxose respetar, cando volveu os ollos ô pasado e comenzou a cultivar a lingua de Rosalía”¹¹. Este artigo ten unha segunda parte¹² sinalada pola reivindicación histórica da lingua do pobo, exaltada como “idioma d'abolengo” e instrumento para fundar “a independencia literaria” do país galego, entre apelacións ao patriotismo.

Foi, como xa dixemos, a crítica¹³ aberta á peza *¡Non máis emigración!* de Armada Teixeiro o motivo determinante de retirada de Lugrís desta revista e da inimizade con Armada. Na retirada, sinala algún biógrafo¹⁴, quizais intervira Álvarez Insua, en cuxo semanario, o mesmo que en *Galicia Moderna*, continuou Lugrís como colaborador.

Con posterioridade á súa saída da Illa (1896) non faltan colaboracións de Lugrís en diversas cabeceiras dunha prensa que recordaba o seu labor entre os inmigrantes galegos; labor que, certamente, excede con moito das súas colaboracións xornalísticas e da contribución á poesía e ao teatro galegos. Así, xa en 1884 era vogal da xunta directiva do Centro Galego da Habana; logo, sería socio e colaborador de entidades culturais de Regla

e de Guanabacoa e promoverá a creación da sociedade Aires d'a Miña Terra. Foi tamén membro e colaborador da Sociedade de Beneficencia de Naturales de Galicia. Foran, en definitiva, directamente enviadas por Lugrís ou foran –como era frecuente– reproducidas (con non pouca reiteración nalgún caso) sen o permiso explícito do escritor, as colaboracións da súa autoría que atopamos a partir de 1896 son as seguintes, de acordo coa consulta –fragmentaria en máis dun caso– que fixemos dalgunhas cabeceiras de prensa:

- En *Galicia Ilustrada* (1891), dirixida por J. Romero Hiáñez de Freire, aparece o poema “Chegada”.
- En *Aires d'a miña terra* (1892), “Revista decenal bilingüe, ilustrada” que circulaba cando Lugrís vivía aínda na Habana, Neira Vilas¹⁵ asegura que publicou aquí “un artigo sobre estudos económicos”.
- En *Follas Novas* (1897-1908), “Semanario científico, literario y defensor de la colonia gallega”, a súa primeira achega é o poema “Persentimentos” configurado en tres partes e escrito en galego. Aparece no núm. 39, ano II (27-II-1898), p. 1. Con posterioridade deixou outras colaboracións; por exemplo no ano 1907, cando o seu amigo Alfredo Nan de Allariz era o director, apareceron os contos “Ir por lan” e “Os lobos”, que xa viran a luz en *A Nosa Terra*.
- En *Galicia* (1902-1930), “Revista regional de mayor circulación en la República de Cuba”, tamén colabora esporadicamente e, nos anos da publicación que consultamos, sempre con poemas en galego, dos que rexistramos “Eu son gallego”, núm. 8 (14-IX-1902), p. 4 e un fragmento do poema “Sampayo”, núm. 21 (Ano IV, de 14-V-1905), p. 4. Moitas máis achegas, igualmente poéticas pero case sempre en castelán, patrióticas ou amorosas, publicou en *Galicia* seu irmán Plácido. Contamos deste arredor dunha ducia en 1905, entre elas: “A España” (7-V-1905), “Galicia” (4-VI-1905), “A Galicia” (25-VII-1905), “Soneto” (13-VIII-1905), “Lirios” (17-IX-1905), “La mujer cubana” (6-VIII-1905) e algunhas postais líricas.
- En *Airiños d'a Miña Terra* (1909), “Revista decenal ilustrada” figura xa “O xiro do sacristán”, núm. 10 (23-VIII-1909), asinado por Asimeudre.
- En *La Patria Gallega* (1913), “Revista semanal ilustrada”, que dirixía José Bargueiras, temos “O xiro d'o sacristán”, núm. 62 (10-V-1913), p. 9, conto breve asinado tamén por Asieumedre.
- En *La Antorcha Gallega* (1913-1914), “Revista semanal” dirixida por Ángel Fernández, publica o poema “El torero”, núm. 7 (16-XI-1913), p. 7, a narración “Home-ro”, sen asinar núm. 8 (23-XI-1913) e o conto “Boa protección: o raposo e mailas galiñas”, asinado por P. Lugrís, núm. 8 (8-III-1914).
- En *Labor Gallega* (1913-1917), dirixida por Vicente Martínez Quelle, rexistramos, no núm. 7 (25-VII-1916), a composición poética “Progreso”, de ton irónico e intención crítica.

- En *Eco de Galicia* (1917-1936), “Revista semanal ilustrada” e “de afirmación regional”, a súa primeira achega foi “A Mariña”, núm. 12 (20-IX-1917), pero temos constancia dalgunhas outras posteriores.
- En *Vida Gallega* (1938-1951), “Revista mensual, bilingüe”, voceira da Sociedad de Beneficencia de Naturales de Galicia e dirixida por Antonio do Campo y de la Fuente, publicou varias narracións co seu ortónimo.
- En *Loita* (1939-1940), fundada e dirixida por Xerardo Álvarez Gallego, anotamos un texto breve, “No idioma galego”, no núm. 5 (maio de 1940, p. 2). Máis adiante, no núm. 10 (outubro de 1940, p. 3) na sección de apócrifos “Cartas del otro mundo” aparece a carta “De Manuel Lugrís a Hermandad Gallega”, cuxa autoría debe ser de Álvarez Gallego.

Cómpre dicir que Manuel Lugrís chegara a Cuba chamado polo seu irmán Plácido; que en 1905 figuraba aínda como integrante da comisión que redactou o Regulamento da Asociación Iniciadora e Protectora da Academia Galega e que fora xa vogal da súa Xunta Directiva. Manuel, mozo de vinte anos, traballou ao chegar á Illa como contable en diversos comercios e empresas. Este traballo, tan afastado da sensibilidade e vocación de Lugrís, chamou a atención de Curros, prologuista –pero prologuista crítico– do primeiro e único libro –*Soidades*, 1894– publicado polo escritor de Sada en Cuba. Un libro de poemas, en galego, no que o celanovés ve incorreccións e versos defectuosos do neófito poeta ao que consideraba de moi “decidida afición a las Musas” e “valeroso paladín del movimiento regionalista de nuestra patria”¹⁶ comprometido na defensa da historia, da lingua e dos grandes homes de Galicia; da súa literatura e do seu pobo.

En Cuba está, pois, Manuel Lugrís en contacto co movemento rexionalista que, dende 1879, viña difundindo e promovendo o estradense Waldo Álvarez Insua dende as páxinas do seu semanario *El Eco de Galicia* (A Habana, 1878-1902) e que tivo plataforma e caixa de resonancia no Centro Galego da Habana. O Rexionalismo tentou superar o simple e tópico sentimentalismo e chegou a un galeguismo de pensamento, cultura e ideoloxía, transformación potenciada a partir de 1885 na Illa e que, entre outras manifestacións, deu lugar a unha publicación tan meritoria como a citada *A Gaita Gallega* (1885-1889), fundada e codirixida por Lugrís e Armada Teixeira.

Unha manifestación concreta da importancia do núcleo rexionalista galego en Cuba está nos mil douscentos asinantes da “Carta abierta” a Murguía que é un dos colofóns do libro *El Regionalismo Gallego* (1889) publicado co selo da imprenta La Universal e cus-teado por rexionalistas amigos e admiradores do mestre (Álvarez Insua e José Fontenla Leal entre eles). Na carta, que defende a Murguía dos ataques de Sánchez Moguel, hai unha explícita profesión de fe rexionalista como remedio dos males endémicos que levaron á emigración os asinantes, “los desterrados...los arrojados de sus hogares”, que se declaran rexionalistas “entusiastas hasta el delirio de sus doctrinas”, as do Rexionalismo.

E á “influencia salvadora del regionalismo” refírese Álvarez Insua no “Prólogo” a esta obra de Murguía que el mesmo dera a coñecer poucos meses antes, no mesmo 1889, en *El Eco de Galicia*.

Sen dúbida estaba Lugrís entre os asinantes da carta, moitos deles amigos seus do Centro Galego, colaboradores de prensa ou interesados na cultura galega: militantes, todos, do Rexionalismo, que foi fonte xeral do seu quefacer publicístico –xornalístico en particular– na Illa, tal como sintetiza Núñez Seixas ao dicir que “apelou a todos os temas recorrentes do rexionalismo murguiano”¹⁷.

O Rexionalismo, anticolonialista, reclamaba a autonomía das comunidades españolas concretando en Galicia esa esixencia. En 1883 vivía Cuba anos de incerteza, aínda que a etapa 1878-1895 fora chamada “La tregua fecunda”, rematada por certo en febreiro de 1895 co Grito de Baire, que deu comezo á guerra hispano-cubana. A Cuba dos derradeiros anos do século XIX, a Cuba colonial ateigada de inmigrantes españois, estaba politicamente dividida entre o Partido Constitucional, preconizador da continuidade colonialista, o Partido Liberal Autonomista, de signo reformista e o grupo independentista, ilegal. Os galegos eran maioritariamente integristas (colonialistas), pero un sector, no que figuraba Curros, simpatizaba cos autonomistas. Curros foi amigo dun destacado autonomista como Rafael Montoro. No Centro Galego a situación foi problemática e iso intensificouse coa guerra. Ao seu comezo, en 1895, caía un xefe do levantamento como José Martí, ben cedo un mito para os cubanos. En 1896 caía o xeneral Antonio Maceo. Intimamente desacougado, con medo, Lugrís decidiu marchar.

Non parece que Lugrís fora partidario da solución autonómica para a Illa, que en 1899 contaba con 1.600.000 habitantes; no entanto en 1894 eran 2.000.000. En 1887 había 125.092 inmigrantes españois asentados, pero máis de 700.000 chegaran entre 1868 e 1894. Cando chega Curros, no Centro Galego da Habana había 12.553 socios, número que en 1895, seguramente debido ao estoupido da guerra, se reducía a 8.387. A marcha de Lugrís en 1896 coincide coa desaparición de *La Tierra Gallega* (1894-1896), o semanario fundado e dirixido por Curros.

B) APÉNDICE: ARXENTINA E URUGUAI

Aínda que, ata hoxe mesmo, non contamos coas imprescindibles coleccións completas da nosa prensa emigrante, podemos asegurar que a sinatura de Lugrís figura en varias cabeceiras da prensa galega en Arxentina. Sen que poidamos constatar o número exacto das súas achegas nas diversas cabeceiras, deixamos constancia aquí da súa presenza –sobre todo con contos ou poemas– en:

- *El Eco de Galicia* (1892-1926), do que foi fundador e director José M.ª Cao Luces. Aquí figuran os contos “O vimbio e mailo pino” (1928) e “Pola Patria. Episodio da guerra da Independencia en Galicia”, núm. 240 (20-VI-1898).

- *Almanaque Gallego* (1898-1927), da dirección de Manuel Castro López. No número de 1901 aparece o conto “O carneiro”.
- *El Correo de Galicia* (1898-1965), fundado por Fortunato Cruces e dirixido nos seus comezos por Juan González Montenegro. En 1931, no número especial do 25 de xullo, temos o artigo “O día de Galicia” da autoría de Lugrís.
- *Boletín Oficial del Centro Gallego de Avellaneda* (1903-1930), dirixido por A. Paredes Rey, de periodicidade mensual. Figura entre os “colaboradores habituais” da publicación.
- *Aires d’a miña terra* (1908-1909), que en Bos Aires dirixiu Manuel Nóvoa Costoya. Como Asieumedre publicou “Entre compañeiros”, núm. 41 (14-II-1909) e “As Mariñas”, núm. 59 (20-VI-1909).
- *Boletín de la Unión Hispano-Americana pro Valle Miñor* (1909-1935), do que foi Luciano Rodríguez o primeiro director. Aparece no grupo de “poetas da terra” con varias composicións poéticas.
- *Suevia* (Bos Aires, 1916), publica “A Nogueira”, núm. 1 (1-I-1916), p. 14.
- *Acción Gallega* (1920-1925), voceira oficial de Casa de Galicia de Bos Aires, da que foi director Rodolfo Prada. Entre os seus 58 números hai algúns contos de Asieumedre.
- *A Terra* (1920), “Órgano del Centro Gallego de Córdoba”, dirixida por Manuel Fernández González. Asina as colaboracións como L.U. Gris.
- *Céltiga* (1924-1932), “Revista gallega de arte, crítica, literatura y actualidades” da que Ramón Peña fora director-fundador. Publica algúns poemas de Lugrís.
- *Galicia* (1926), que continúa aínda hoxe como revista do Centro Galego de Bos Aires e contou entre os seus directores a E. Blanco Amor e Luís Seoane. Publicou varias narracións de Lugrís.
- *A Fouce*, “Periódico Gallego” (1926-1936) de Bos Aires, publica “A un gaiteiro”, núm. 63 (agosto, 1933), p. 4 e “Fragachán”, núm. 78 (xullo, 1933), p. 3.
- *Lugo* (1943-1980), “Órgano oficial del Centro Lucense de Buenos Aires”, dirixido en principio por Alfonso Díaz Trigo, publica varios contos do escritor de Sada.
- *Orientación Gallega* (Bos Aires, 1962), voceira da “Unión Federal Gallega Democrática”, reproduce algún poema.

A prensa galega de Uruguai¹⁸ rexistra, sequera sexa reducido, un capítulo particular coas referencias a Lugrís e as achegas deste, achegas que certamente son reproducións de textos xa publicados. En todo caso, xa nos anos 1929-30 o galeguista *Arazua* ofrece algunha información –núm. 2 (outubro, 1930), p. 11– sobre a homenaxe da que foi obxecto en Sada “el rudo batallador de la causa gallega”, o “inquieta idealista gallego”.

Poucos anos despois *Raza Celta* (núm. 4 e 6, de 1934) informa de Lugrís en relación ao seu nomeamento como presidente da RAG. Pero é *La Tierra Gallega* (1917-18), dirixida por José M.ª Barreiro, a única que recolle un feixe apreciable de achegas (sete en

total, entre o 16 de novembro de 1917 e o 28 de abril de 1918) de Lugrís. Deste conxunto, “A Mariña” (16-XII-1917) é un poema. O resto son contos¹⁹, todos eles publicados con anterioridade en *A Nosa Terra* entre 1907 e 1908.

C) O RETORNO: A XEIRA GALEGA (1896-1940)

“Entre los gallegos que aquí escriben para sus paisanos”²⁰ figurou Manuel Lugrís na súa estadía cubana, sen chegar á sona de Curros, W. Álvarez Insua ou Armada Teixeira, pero si como rexionalista confeso e afervorado, como home de prensa con experiencia en varios e importantes medios e aínda como literato que daba os seus froitos iniciais no teatro e na lírica. Retornaba a Galicia en 1896 sen facer as Américas, pero cun “capital de... ilusións” e co desexo de loitar “polo engrandecimento, dinificación e redención da Terra Nai”²¹ a partir dos principios ideolóxicos rexionalistas, que eran o seu credo político. As décadas da súa xeira galega pasounas na Coruña e a súa existencia reflectiu en boa medida o que fixera na Habana: traballar para sobrevivir como contable ou administrativo (moitos anos na empresa Augas da Coruña, S.A.)²² e participar activamente, aínda desde postos de alta responsabilidade en ocasións, na vida política e cultural galega, desenvolvendo ademais a súa obra literaria –poética, teatral e sobre todo narrativa– e, paralelamente, as súas colaboracións en prensa xunto con algunha incursión (a *Gramática do idioma galego*, 1922) no terreo filolóxico, terreo do que xa se ocupara, en Cuba, nas páxinas de *Galicia Moderna*.

Da súa actividade xornalística, sen dúbida intensa²³, queda testemuño en dúcias de cabeceiras, das que cómpre salientar, pola súa presenza asidua nelas por afinidades ideolóxicas, a *Revista Gallega* (A Coruña, 1895-1907) de Galo Salinas; *Solidarismo Gallego* (A Coruña, 1907-1908), de Rodrigo Sanz López; *Solidaridad Gallega* (A Coruña, 1908-1912) tamén de Rodrigo Sanz e continuadora da anterior ou *A Nosa Terra* (A Coruña, 1907-1908)²⁴ e a súa homónima voceira das Irmandades da Fala (na etapa 1916-1932). Sen menosprezar as achegas xornalísticas propiamente ditas, algunhas delas publicadas nas páxinas galego-cubanas de *Follas Novas* ou *El Eco de Galicia* (tamén no de Bos Aires, neste segundo caso), o caso é que a prensa galega constitúe unha proveitosa plataforma para difundir a súa contística, os populares (e didácticos) contos asinados por Asieumedre, que viron a súa primeira edición, patrocinada e distribuída polo sindicato agrario Solidaridad Gallega en 1908. Ás actividades de Solidaridad Gallega dedicou Lugrís numerosos artigos. Todo, en definitiva, na defensa do ideario rexionalista (de tipo liberal e seguidor dos principios de Murguía) que Lugrís publicitou polas máis diversas vías, que inclúen os contos, as pezas teatrais, a oratoria dos mitins políticos²⁵ e os versos dalgúns dos seus poemas con propósito proselitista.

Impresionan, certamente, as empresas políticas e culturais nas que Lugrís traballou co pensamento posto na súa terra, á que aspiraba a galeguizar, modernizar e democratizar. Unha simple enumeración das súas realizacións ou actuacións nesta liña rexistra a

súa participación na célebre Cova Céltica, a súa condición de socio correspondente no Seminario de Estudos Galegos, o seu posto de académico fundador da Real Academia Galega (que presidiu no bienio 1934-1935), a súa integración no Partido galeguista, o seu labor de propaganda do Estatuto como membro do Consello Executivo da Comisión ao efecto, a súa presenza como cofundador da ORGA e da Escola Rexional de Declamación, así como da Asociación da Prensa da Coruña. Foi tamén cofundador da agrupación agrarista Solidaridad Gallega, secretario e presidente da Liga Gallega e membro do Casino Republicano da Coruña, cidade que o contou como vogal da súa Irmandade da Fala.

En conxunto, na súa totalidade, a obra xornalística de Manuel Lugrís é unha vía directa pola que manifesta as súas ideas, inquiredanzas e opinións como militante de primeira liña do Rexionalismo. A súa voz é a un tempo crítica e exaltada, aceda e ateigada de emoción, loitadora e sostida en sólidas conviccións e fe no futuro, con Galicia como eixe, permanentemente. Pelexou pola mellora do país, pola súa redención e rexeneración, fustrigando os atrancos e males seculares sen esquecer, por suposto, o tan reiterado caciquismo e a marxinação e maltrato do país como consecuencia do centralismo. Como xornalista, Lugrís foi un autodidacta ao que, na Habana de finais do século XIX, non lle faltaron modelos a seguir, e Curros²⁶ e Waldo Álvarez Insua (malia críticas e desacordos co último) foron dous deles, con seguridade, e canles de acceso ao pensamento rexionalista que orientou *A gaita gallega*, *El Eco de Galicia* e *Galicia Moderna*, esta última dirixida por José Novo y García.

Simpatizante da República, da causa agrarista –con que se comprometeu publicamente– e tamén dos presupostos do nacionalismo, Lugrís, enxebriista de convicción e sentimento, asumiu nas páxinas da prensa principios e xuízos críticos que espertaron a polémica; así, nas páxinas da *Revista Gallega* polemizou con Alfredo Brañas e nas do católico *El Eco de Galicia* soportou unha campaña na súa contra e polémicas e ataques (con Murguía, con membros do Circo de Artesanos coruñés, co republicano José Rodríguez Martínez, etc) figuran en *A gaita gallega* ou *Solidaridad Gallega*. Na tamén coruñesa *A Nosa Terra* colaborou con artigos que informan das actividades da agrupación rexionalista Solidaridad Gallega, de cuxo manifesto fundacional foi Lugrís un dos asinantes.

Informar, adoutrinar, formar, foron as funcións e finalidades dos textos xornalísticos de Lugrís, que se serviu da canle da prensa (digámolo unha vez máis) para espallar, explicar e xustificar as claves e os alicerces dun ideario compartido por milleiros de galegos reunidos arredor das figuras de Murguía e de Alfredo Brañas. Literatura xornalística, a de Manuel Lugrís, de loita –defensa ou ataque, de réplica ou contrarréplica– e destinada a dar a coñecer o país a través da súa historia, pondo énfase nas súas glorias: a terra, o pobo, a lingua e as letras que tanto contribuíron ao seu rexurdir. O pouso do seu didacticismo, tan relevante nos seus contos (algúns deles teñen títulos que parecen sacados das fábulas) non falta ás veces, ao servizo sempre da prédica que move o cidadán ao amor

polo seu país mentres censura as mesquindades e ruindades dos malos políticos da caste dos caciques. Se á posición crítica e actitude reivindicativa sumamos o ton alto e forte de voz teremos posiblemente unha estimación máis fiable e ponderada do Manuel Lugrís Freire xornalista.

A continuación ofrecemos unha listaxe, dende logo incompleta pero con algunhas contribucións da nosa parte, dos textos lugrisianos publicados na prensa de Galicia: dende artigos de información, opinión e debate ata notas biográficas, poemas, anécdotas ou contos. Velaquí a listaxe²⁷:

- **O Tío Marcos da Portela** (1876-1889), popular e pioneira da prensa galega na lingua do país, acredita a circunstancia da que xa deixamos constancia: a constante presenza da narrativa curta lugrisiana na prensa galega. Así, na derradeira etapa da publicación e baixo o pseudónimo de Asieumedre case sempre, temos os seguintes contos:
 - “Unha cántiga de Chané” (p. 1º, 18-21 de febreiro de 1917)
 - “O castro” (p. 8º, 7-VI-1917)
 - “A covadanca” (p. 10º, 7-VII-1917)
 - “Ir por lan” (p. 14º, 7-IX-1917)
 - “Boa resposta” (p. 15º, 21-IX-1917)
 - “Axúdate” (p. 17º, 21-X-1917)
 - “A nogueira” (p. 18º, 7-XI-1917)
 - “Homero” (p. 19º, 21-XI-1917)
 - “¡A xusticia!” (p. 20º, 7-XII-1917)
 - “O primeiro sangue” (p. 22º, 7-I-1918)
 - “A liberdade” (p. 23º, 20-21 de xaneiro de 1918)
 - “¡Boa protección!” (p. 24º, 7-II-1918)
 - “¡Bótelle terra!” (p. 29º, 21-IV-1918)
 - “O xiro do sancristán” (p. 30º, 7-V-1918)
 - “Entre compañeiros” (p. 33º, 7-VI-1918)
 - “Os lobos” (p. 37º, 21-VIII-1918)
 - “Volve por outra” (p. 40º, 7-X-1918)
 - “O escarmento” (p. 41º, 21-X-1918)
 - “O aforrón” (p. 44º, 7-XII-1918)
 - “O vimbio e mail-o pino” (p. 45º, 21-XII-1918)
 - “Un aldraxe” (p. 47º, 21-I-1919)
 - “O mellor amante” (p. 48º, 7-II-1919)
 - “Boa meiciña” (p. 49º, 21-II-1919)
 - “A illa milagreira” (p. 50º, 7-III-1919)
 - “¡Protestante!” (p. 51º, 21-III-1919)
 - “Os tres soldados” (p. 52º, 7-IV-1919)

“O carneiro” (p. 57º, 21-VI-1919)

“¡Esquenceuse!” (p. 58º, 7-VII-1919)

Suman, en total, 28 achegas, que coinciden cuantitativamente coa totalidade dos contos de que consta a segunda edición (1909) de *Contos de Asieumedre*. Da totalidade da contística lugrisiana (un total de 55 títulos), temos 22 pezas que apareceron exclusivamente nas páxinas de prensa.

- **Las Riberas del Eo** (Ribadeo, 1881-1971), “Periódico-semanario de intereses generales, noticias y anuncios”, fundado e dirixido (na súa primeira etapa) por José María Páez Cancio. Publicou diversos poemas.
- En **La temporada en Mondariz** (1888), publicación semanal do Balneario de Mondariz que se repartía nos meses de verán. Nas súas páxinas publicou Lugrís algúns poemas.
- En **Revista Gallega** (A Coruña, 1895-1907), “Semanario de literatura e intereses regionales”:

“Zanzarradas”, núm. 118 (6-VI-1897), p. 1, L. U. Gris.

“Críticas. Fungueirazos”, Roque das Mariñas, núm. 119 (13-VI-1897), pp. 5-6

“Críticas. Fungueirazos”, Roque das Mariñas, núm. 120 (20-VI-1897), pp. 5-6

“Prosa y verso. Eu son gallego”, núm. 123 (18-VII-1897), pp. 4-5

“O vimbio e mail-o pino”, núm. 124 (25-VII-1897), p. 3

“Prosa y verso. Soeda”, núm. 128 (22-VIII-1897), p. 5

“As miñas mágoas”, núm. 131 (12-IX-1897), p. 5

“O gaitero do batallón de Zamora (con motivo da gaita donada pol-o Centro Gallego)”, núm. 133 (26-IX-1897), p. 5

“Regramento da sociedade Liga Gallega na Cruña”, núm. 141 (21-X-1897), p. 1-4 (asinado xunto con Uxío Carré e Salvador Golpe)

“Prosa y verso. A morte da campana d’Anllons”, núm. 149 (16-I-1898), p. 4

“Ao Sr. D. Galo Salinas”, núm. 157 (13-III-1898), p. 2

“¡Que cinismo!”, núm. 160 (3-IV-1898), p. 2, (artigo en castelán)

“Os mártires de Carral”, núm. 163 (24-IV-1898), p. 2

“A loitar!”, núm. 164 (1-V-1898), p. 2

“Prosa y verso. Pol-a patria”, Roque das Mariñas, núm. 164 (1-V-1898), p. 5

“Todo dexenerou n-esta boa terra gallega...”, núm. 193 (20-XI-1898), p. 5

“Nin a cobiza dos desleigados...”, núm. 215 (23-IV-1899), p. 2

“En todas las cosas humanas...”, núm. 326 (16-VI-1901), p. 5

“Aos estudantes portugueses”, núm. 360 (9-II-1902), p. 4

“Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 487 (17-VII-1904), p. 6

- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 488 (24-VII-1904), p. 6
- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 505 (19-XI-1904), p. 6
- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 506 (26-XI-1904), p. 6
- “Gallego”, Roque das Mariñas, núm. 625 (10-III-1907), p. 3
- En *El Noroeste* (1896-193-) aparece a carta ao director asinada por M. Lugrís Freire “A propósito del monumento a Curros Enríquez. Una opinión valiosa a nuestro favor”, núm. 12.017, ano XXVII, [p. 2].
 - En *Galicia Moderna* (Pontevedra, 1897-98), “Revista quincenal ilustrada” dirixida por Enrique Labarta Pose. Aparece unicamente “As Mariñas”, núm. 17 (1-I-1898).
 - En *Santiago*, (Santiago, 1900), “Revista literaria”, dirixida por Antonio Iglesias Pardo, colabora Lugrís con varios poemas.
 - En *Coruña Moderna* (A Coruña, 1905-1907), “Semanario ilustrado”, dirixido por Juan Velasco Tejada, rexistramos:
 - “Cantiga d’amor”, núm. 48 (28-I-1906), p. 1 [cuberta], poema
 - “Progreso del idioma gallego”, núm. 52 (25-II-1906), p. 7
 - “Na morte d’Urbano González”, núm. 62, sen numerar e sen datar, poema
 - “Nuestros festejos”, Asieumedre, núm. 63 (13-V-1906), p. 2
 - “¡Fanatismo! (a mi querido amigo Alejandro Barreiro), núm. 100 (27-I-1907), p. 4
 - *A Nosa Terra* (A Coruña, 1907-1908). Semanario rexionalista voceiro dun sector de Solidaridad Gallega. Fonte principal da contística de Lugrís na súa sección “A Carón do Lar”²⁸:
 - “Redención” (p.), núm. 1 (4-VIII-1907), p. 2
 - “A carón do lar. Os lobos”, núm. 1 (4-VIII-1907), p. 3
 - “A carón do lar. A Nogueira”, núm. 2 (11-VIII-1907), p. 3
 - “Unha cántiga de Chané”, núm. 3 (18-VIII-1907), p. 2
 - “O mellor amante”, núm. 4 (25-VIII-1907), pp. 2-3
 - “Ir por lan”, núm. 5 (4-IX-1907), pp. 2-3
 - “O celta” (p.), núm. 6 (11-IX-1907), p. 3
 - “Un personaxe de Esopo”, núm. 6 (11-IX-1907), p. 2
 - “Homero” núm. 7 (19-IX-1907), p. 3
 - “A carón do lar. A illa milagreira”, núm. 8 (26-IX-1907), p. 4
 - “A carón do lar. A cruz”, núm. 9 (4-X-1907), p. 4
 - “A carón do lar. O primeiro é a mantenza”, núm. 10 (12-X-1907), p. 5
 - “¡Adiante!” (p.), núm. 13 (4-XI-1907), p. 2
 - “A carón do lar. A honradés”, núm. 13 (4-XI-1907), p. 5

- “A carón do lar. ¡A xusticia!”, núm. 14 (12-XI-1907), pp. 4-5
- “A carón do lar. Un aldraxe”, núm. 15 (19-XI-1907), p. 4
- “A carón do lar. ¡Protestante!”, núm. 16 (26-XI-1907), p. 5
- “A carón do lar. O vimbio e mail-o pino”, núm. 17 (4-XII-1907), p. 5
- “A carón do lar. Boa meiciña”, núm. 18 (12-XII-907), p. 5
- “Tierra gallega y el señor Ramos”, núm. 19 (19-XII-1907), p. 5
- “A carón do lar. Unha regueifa”, núm. 19 (19-XII-1907), pp. 5-6
- “La tolerancia y los nuevos ideales” (conferencia), núm. 20 (28-XII-1907), pp. 1-2
- “A carón do lar. Os dous abogados”, núm. 20 (28-XII-1907), p. 5
- “A patria” (p.), núm. 21 (4-I-1908), p. 4-5
- “A carón do lar. O escarmento”, núm. 21 (4-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. ¡Bótelle terra!”, núm. 22 (12-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Boa resposta”, núm. 23 (19-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Rectificación”, núm. 24 (26-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. A espada do fidalgo”, núm. 25 (4-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. Os tres soldados”, núm. 26 (12-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. O carneiro”, núm. 27 (19-II-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Tiña razón!”, núm. 28 (26-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. O segredo”, núm. 28 (26-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. ¡Leopoldiño! Eu casi soplo o lume”, núm. 29 (4-III-1908), p. 6
- “La ofrenda ó los folletos verdes de Don Pepiño”, núm. 30 (12-III-1908), pp. 4-5
- “A carón do lar. A labor do poeta”, núm. 31 (21-III-1908), p. 5
- “Para terminar”, núm. 32 (28-III-1908), p. 4
- “A carón do lar. ¡Esquenceuse!”, núm. 32 (28-III-1908), p. 6
- “A carón do lar. ¡Boa protección!”, núm. 34 (14-IV-1908), p. 5
- “A carón do lar. ¡Lamáchegas!”, núm. 35 (23-IV-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. O parecer”, núm. 36 (30-IV-1908), p. 5
- “A carón o lar. Enxebres”, núm. 37 (6-V-1908), p. 5
- “A carón do lar. O aforrón”, núm. 38 (13-V-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Entre compañeiros”, núm. 39 (19-V-1908), p. 6
- “Sampayo”, núm. 40 (27-V-1908), p. 2
- “A carón do lar. O francés”, núm. 40 (27-V-1908), p. 7
- “A carón do lar. A liberdade. O lobo e mail-o can”, núm. 41 (4-VI-1908), pp. 4-5
- “A carón do lar. O xiro do sancristán”, núm. 42 (12-VI-1908), pp. 5-6
- “Un desgraciado”, núm. 43 (19-VI-1908), p. 4
- “A carón do lar. Axúdате”, núm. 43 (19-VI-1908), p. 6

“A carón do lar. A Covadanca”, núm. 46 (16-VII-1908), p. 5

“A carón do lar. A mitá en cartos”, núm. 47 (22-VII-1908), p. 4

“A carón do lar. Lóxica”, núm. 49 (6-VIII-1908), p. 7

- En **Solidarismo Gallego** (A Coruña 1907-1908), voceiro da “Junta Coruñesa de la Solidaridad Gallega” e dirixido por Rodrigo Sanz López. Anotamos o artigo “Solidarismo campesino”; núm. 1 (1-XII-1907), mais temos constancia de que foi colaborador habitual desta publicación.
- En **Solidaridad Gallega** (A Coruña 1908-1911/1912). “Órgano semanal de la Junta Solidaria de La Coruña”, dirixido por Rodrigo Sanz. Publicou numerosos contos como Asieumedre.
- En **El Eco de Puente Caldelas** (1910-1914), “Semanario independiente”. Publicou un único conto.
- En **O Gaiteiro de Lugo** (1857), almanaque editado por M. Soto Freire. Colaborou esporadicamente.
- En **El Barbero Municipal** (Rianxo, 1910-1914) “Semanario conservador” dirixido por José Arcos Moldes e ilustrado por Castelao. Interesante fonte da contística lugrísiana:

“A illa milagreira”, núm. 28 (21-I-1911), p. 2

“¡A Xusticia!”, núm. 42 (29-IV-1911), p. 2

“O primeiro sangue”, núm. 43 (6-V-1911), p. 2

“O escarmento”, núm. 44 (13-V-1911), p. 2

“A carón do lar: os lobos”, núm. 45 (20-III-1911), p. 2

“O vimbio e mail-o pino”, núm. 46 (27-III-1911), p. 3

“¡Boa protección!: o raposo e mail-as galiñas”, núm. 47 (3-VI-1911), p. 2

“A espada do fidalgo”, núm. 58 (19-VIII-1911), p. 2

“A nogueira”, núm. 81 (27-I-1912), p. 3

“Ir por lán”, núm. 86 (2-III-1912), p. 3

“O aforrón”, núm. 90 (30-III-1912), p. 3

“Boa resposta”, núm. 106 (20-VII-1912), p. 2

“Un aldraxe”, núm. 118 (12-10-1912), p. 2

“Homero”, núm. 120 (26-X-1912), p. 2

“O Xiro do sacristán”, núm. 122 (9-XI-1912), p. 2

“Unha regueifa”, núm. 126 (7-XII-1912), p. 3

“O mellor amante”, núm. 134 (1-II-1913), pp. 2-3

“O carneiro”, núm. 135 (8-II-1913), p. 2

“¡Esqueceuse!”, núm. 138 (1-III-1913), p. 3

“A liberdade: o lobo e mail-o can”, núm. 140 (15-III-1913), p. 3

“Unha cántiga de Chané”, núm. 142 (29-III-1913), p. 3

- En *A Voz do País* (Monforte, 1912), semanario rexionalista. Colabora así mesmo cun conto semanal que asina Asieumedre.
- En *El Pueblo* (Pontevedra, 1914-1932), voceiro da Corporación Republicano-Socialista. Temos varios poemas de Lugrís na sección “Musa enxebre”.
- *A Nosa Terra*, Idearium das Irmandades da Fala. Trátase dunha das máis importantes fontes da produción literaria de Lugrís, sobre todo da súa contística. Como Asieumedre ou co seu ortónimo publica, de 1916 ata 1945, un total de 34 achegas. Nos seis primeiros números da publicación atopamos seis contos:

“A crus” (14-XI-1916)

“Con polaina e media” (24-XI-1916)

“Os dous abogados” (5-XII-1916)

“A espada do fidalgo” (5-XII-1916)

“¡Boa perda!” (15-XII-1916)

“¡Bótelle terra!” (5-XII-1917)

No terreo da lírica, as súas composicións de aparición máis temperá son:

“A Mariña” (15-I-1917)

“Versos” (20-II-1918)

A súa presenza remata coa prosa narrativa “Axúdate” (outono de 1945). Interesan tamén os artigos sobre F. Asorey, Guerra Junqueiro, Camões ou Curros Enríquez e mesmo a conferencia “Unha lección de etnografía” (núm. 182).

- En *El Ideal Gallego* (A Coruña, 1917). Na súa Hoja Literaria, que aínda saía en 1927, deixou varias colaboracións como Asieumedre.
- *La Provincia* (Pontevedra, 1917-1922), “Semanario popular independente”. Na súa “Páxina enxebre” apareceron numerosos contos do escritor de Sada.
- En *Nós* (A Coruña, 1918-1919). (“Páxinas gallegas do diario da Cruña *El Noroeste*”), rexistramos catro achegas de carácter narrativo:
 - “A nogueira”, (10-IX-1918), pp. 3-4
 - “Homero”, (8-X-1918), p. 20
 - “O raposo e mail-as galiñas”, (26-XI-1918), p. 45
 - “¿Caeu algún burro?” (18-XI-1919), p. 111

- En *Terra Gallega* (Santiago, 1918), “Boletín decenal”, está representado con diversos contos asinados por Asieumedre.
- En *Nós* (Ourense, 1920-1935), está representado exclusivamente co poema “Ela dorme! Ela soña!”, núm. 28 (15-5-1926), p. 1.
- En *Acción Coruñesa* (A Coruña, 1920-1922), que dirixía Santiago Casares Quiroga e se proclamaba “Periódico defensor de los intereses de la capital de Galicia”, advertimos unicamente:

“En la capital de Galicia. Cristobalón”, núm. 3 (15-X-1920), p. 6

“El teatro argentino. Apuntes de un espectador”, *Asieumedre*, núm. 25 (18IV-1921), p. 2

- En *El Emigrado* (A Estrada, 1920-1940), “Periódico independiente”, hai dúcias de relatos de *Asieumedre*.
- En *El Compostelano* (Santiago de Compostela, 1920-1946) publica sete composicións poéticas, case todas reproducidas de poemarios da súa autoría. Así, de *Soidades* (1894) procede “Eu son gallego” (7-VI-1928). De *Noitebras* (1901) é “Noitebras”, que abre o poemario (23-X-1928). De *Versos de loita* (1919) proceden “Cantiga d’os amigos da Fala” (1-VI-1926) e “¡Adiante!” (2-IX-1932). Publicou tamén “O gran día” (14-IX-1930), “¡Lévame!” (22-X-1928) e “¡Mocidade!” (13-IV-1926).
- En *Don Quijote* (Ponteareas, 1921-1925), publicou varios poemas.
- En *Mariñana* (Sada, 1925), “Revista quincenal ilustrada”, da que foi director Eduardo García Ramos. Aparecen nestas páxinas numerosos poemas e relatos de Lugrís.
- En *Vida Céltiga* (Vigo, 1925), “Revista semanal gráfica-literario-informativa” hai tamén varios contos lugrisianos.
- En *Domecq en Galicia* (A Coruña, 1925-1928), revista mensual que dirixiu Horacio Rodríguez, atopamos:
 - “A covadanca: cuento gallego”, núm. extraordinario 2, (1-VIII-1927, p. 61
 - “O alala do mar” e “A un gaiteiro”, na sección “Figuras del Parnaso Gallego”, núm. 17 (1-V-1927)
- En *El Lérez* (1926), “Revista ilustrada de Actualidades, Industria, Comercio, Literatura, Arte, Deportes”, colaborou na súa “Páxina enxebre” con contos asinados por *Asieumedre*.
- En *El País Gallego* (Santiago, 1927), de Xoán Xesús González, colabora no número extraordinario do 25 de xullo de 1927.
- En *Resol* (Santiago, 1932-1936), “Hojilla volandera del pueblo” que dirixiron A. Cuadrado, L. Seoane e A. Fole está representado cunha soa achega: “A un gaiteiro” (poema); núm. 4, (xullo de 1932), p. 2.

NOTAS

- 1 De *Galicia Moderna*, como de *La Tierra Gallega* e *A Gaita Gallega* temos edicións facsimilares publicadas polo Centro Ramón Piñeiro nos anos 2002 (as dúas primeiras citadas) e 1999.
- 2 “Escritura Gallega”, I (7-III-1886) e II (4-IV-1886), “Filología Gallega” (9-I-1887) ou “Pro-nunciación gallega” (6-III-1887).
- 3 Vx. na referida edición, as páxinas 25-125.
- 4 Neira Vilas, Xosé. (1988): *Índice da revista «El Eco de Galicia»* (A Habana, 1878-1901). Sada: Edicións do Castro, 87-88.
- 5 As restantes son: “A M. Curros Enríquez” (16-VII-1892), “A meu ermán Nicaso” (11-V-1884), “Eu son gallego” (17-VIII-1884), “O gai-teiro do batallón de Zamora” (16-XI-1895), “A morte da campana d’Anllóns” (19-II-1898), “No álbum d’a señorina E.G.G. (8-VI-1884) e “Quen engañ’a a quen” (9-III-1884).
- 6 Números 116, 118, 123, 126, 130 e 131. Consta de once capítulos e un epílogo.
- 7 Campos Villar, Xabier: (2006): *A Obra Narrativa en Galego de Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 12.
- 8 Nicolás Rodríguez, Ramón (2006): *Manuel Lugrís Freire. Vida e obra*. Vigo: Xerais, 23.
- 9 Tocata (datada o día 16-VIII-1885) de homenaxe a Rosalía co gallo da súa morte. Non está numerada, (pp. 1-2).
- 10 “A festa de Tacón” (2-VIII-1885, pp. 1-2).
- 11 “A fala gallega”, I; tocata 3ª (13-IX-1885), pp.1-2.
- 12 “A fala gallega”, II; tocata 5ª (8-XI-1885), pp. 1-2.
- 13 “Non máis emigración”, tocata 4ª (11-X-1885), pp. 1-2.
- 14 Campos Villar, Xabier (2006): *Diccionario Manuel Lugrís Freire*. Santa Comba: tresCetres, 18-20 e 51.
- 15 Vx. Neira Vilas, Xosé (1985): *A prensa galega de Cuba*. Sada: Edicións do Castro, 31.
- 16 Vx.: Manuel Curros Enríquez, “Carta-prólogo” a *Soidades*, de Manuel Lugrís Freire, A Habana, imprenta El Avisador Comercial, 1894.
- 17 Vx. Núñez Seixas, Xosé M. (1992): “Inmigración e galeguismo en Cuba (1879-1939)”, *Grial*, núm.115, 360.
- 18 Vx. Moreda Leirado, Marisa (2006): “Lugrís Freire en Uruguai”, *El Ideal Gallego*, 17 de maio, 2.
- 19 Por orde de publicación: “Unha cantiga de Chané” (16-XI-1917); “Os tres soldados” (18-XI-1917); “Volver por outra” (25-XI-1917); “Homero” (24-II-1918); “A liberdade” (10-III-1918) e “Unha regueifa” (28-IV-1918).
- 20 Vx. K. Inzo: “Bocetos literarios. Antonio Silvo-sa” *Galicia Moderna*, A Habana, núm. 97, (6-III-1887), p. 2.
- 21 Ramón Nicolás Rodríguez, *op. cit.*, p. 40. A cita está tomada polo autor do apéndice á edición –feita por Lugrís– de *Poesías de Pondal*, A Coruña, Zinke Hermanos.
- 22 Como “Dependiente de Comercio” figura ao pé dun artigo da súa autoría, “Tierra Gallega y el Señor Santo Ramos” (A Nosa Terra, A Coruña, 19-XII-1907) no que contesta aos ataques recibidos do xornal republicano da Coruña.
- 23 Ramón Nicolás, a propósito do seu labor xornalístico fala de “unha presenza tan constante e tan abondosa en tantas e tantas revistas e xornais” comparable, por exemplo, á de Otero Pedrayo; *op. cit.*, p. 122.
- 24 En *A Nosa Terra* hai notas que reproducen as orixinais publicadas en semanarios galegos da Habana como *Galicia* ou *Follas Novas* onde Lugrís colaborou tamén despois de deixar Cuba. Salienta a notable atención á morte de Curros, que dá lugar a traballos de Lugrís nos números 31 e 35 (marzo e abril de 1908 respectivamente), onde é manifesta, unha vez máis, a admiración pola figura do escritor celanovés co que Lugrís se relacionou –como xa vimos– nos seus anos cubanos.
- 25 O 6 de outubro de 1908 pronuncia o primeiro mitin en galego en Betanzos, logo virían outros na Coruña, Cambre ou Carral.
- 26 Hai unha certa similitude cos escritos xornalísticos de Curros, que deixou ao respecto unha clara pegada en Lugrís.
- 27 No ano 2006 diversas publicacións de prensa reproduciron textos lugrisianos ou achegas sobre a vida e obra do escritor. Así, temos constancia de cabeceiras como *Encrucillada*, *Atenea*, *Praza das Letras*, *Raigame* e, sobre todo *A Xanela*. Os diarios de gran circulación (*La Voz de Galicia*, *El Ideal Gallego*, *Faro de Vigo*, *El Correo Gallego*, *Diario de Ferrol*, *Diario de Pontevedra*, *El Progreso*, etc), dedicaron a Lugrís páxinas e suplementos especiais co complemento, nalgún caso de libros que recollían algunha parte da obra de Lugrís.
- 28 Non sempre son contos os textos acollidos nesta sección. Así, por exemplo, acontece cos titulados “¡Lamáchegas!” (23-IV-1908) ou “A labor do poeta” (21-III-1908) dedicados á figura de Curros Enríquez.

A GRAMÁTICA DE LUGRÍS NA TRADICIÓN LINGÜÍSTICA GALEGA

Ernesto González Seoane

Instituto da Lingua Galega / Departamento de Filoloxía Galega (USC)

A historiografía lingüística galega tense pronunciado cunha extraordinaria severidade á hora de emitir un xuízo crítico acerca da gramática de Lugrís¹. En xeral, esta consideración negativa parece fundada, por unha banda, na atribución dunha excesiva dependencia da gramática de Saco e, por outra, no escaso talento demostrado por Lugrís nas achegas máis orixinais da súa obra.

Sen entrarmos a discutir propiamente estes argumentos, nun traballo anterior poñiamos de relevo que estas aproximacións ao texto de Lugrís non resultan de todo xustas na medida en que se fundan nunha avaliación descontextualizada da súa contribución, que ignora, ou cando menos non toma debidamente en consideración, “o contexto histórico en que se insire, o compoñente ideolóxico que a inspira e a función para a que foi concibida”².

En realidade, ao noso xuízo, a gramática de Lugrís presenta, a carón de evidentes elementos de continuidade con respecto á feble tradición gramatical galega, numerosos aspectos certamente innovadores que afectan tanto á concepción e ao discurso gramatical propiamente ditos como ao ideal de lingua que a obra trata de reflectir e promover. Esta combinación de elementos continuistas e innovadores explícase, por unha banda, polas reformulacións e cambios de paradigma que experimenta o discurso político galeguista no primeiro terzo do século XX, de modo particular no tocante ao papel reservado ao idioma, e, por outra, aos avances no cultivo e na elaboración do galego como lingua escrita.

A dependencia do discurso gramatical galego con respecto ás distintas formulacións ideolóxicas do galeguismo foi unha constante desde o momento mesmo da fundación da tradición. A este respecto, non convén ignorar que a propia aparición, contra medidos do século XIX, dos primeiros estudos lingüísticos sobre o galego non responde a intereses puramente científicos ou académicos, senón que é unha consecuencia máis do despegue e progresivo avance do proceso de recuperación deste idioma, fundamentalmente como instrumento de expresión literaria. Sen o rexurdimento do cultivo literario e, máis en xeral, sen o espertar no plano social e político dunha ‘consciencia galeguista’ resultaría imposible explicar este inusitado interese por unha lingua da que, salvo honrosas e contadas excepcións, ninguén se preocupara durante os séculos inmediatamente anteriores. Deste xeito, os primeiros ensaios de descrición gramatical do galego preséntanse como unha faceta máis da realidade poliédrica que coñecemos co nome de Rexur-

dimento. Así, da mesma maneira que os historiadores se empeñan en demostrar que Galicia constitúe unha entidade diferenciada cunha historia propia e singular e mesmo cunha composición étnica privativa, da mesma maneira que os escritores se esforzan en forxar unha lingua apta para expresar os máis elevados sentimentos e os conceptos máis sutís, os gramáticos tratan de probar que o galego non é o *patois* bárbaro e anárquico que pretenden os seus detractores, senón unha lingua ‘con gramática’, susceptible de ser reducida a regras, exactamente igual que calquera outro idioma:

*¿No es por ventura esa lengua de tan noble origen como cualquiera de sus hermanas, tan pintoresca y flexible como la primera, dulce y onomatópica como ninguna?*³

Deste xeito, alén do seu valor utilitario, a gramática -e por suposto tamén o dicionario- asumen unha relevancia simbólica na medida en que se conciben como requisitos imprescindibles para que o galego, aínda que con séculos de retraso, poida acceder á condición de moderna lingua de cultura.

As primeiras gramáticas (exceptuando talvez a de Mirás) responden precisamente a esta necesidade de mostrar que o galego é tan merecente de estudo e de atención coma as demais linguas e que, xa que logo, pode ser descrito cos mesmos instrumentos ca elas. Seguramente é a *Gramática gallega* de Saco a que máis fielmente recolle todo o repertorio argumental esgrimido polo galeguismo contemporáneo. O seu afervoadado prólogo constitúe un magnífico exercicio de ‘defensa e ilustración’ do idioma en que se combinan a defensa radical da súa dignidade estética, a reivindicación da súa liñaxe nobre, mesmo aristocrática, e consecuentemente o rexeitamento da súa consideración de dialecto ou variante deturpada do español, a exaltación de certas virtudes (eufonía, musicalidade, dozura, etc.) atribuídas topicamente ao idioma, a apelación aos galegos para que cumpran co deber patriótico e filial de preservaren e transmitiren a súa lingua como un herdo recibido dos devanceiros, etc.

Ora ben, a pesar do innegable avance que supuxo a publicación destas obras, son moitas as voces que ao longo da segunda metade do século XIX se erguen para se laiar da falta de gramáticas e dicionarios do galego. Esta aparente contradición non o é tanto se temos en conta que o que realmente demandaban os promotores e activistas do Rexurdimento eran textos de carácter prescriptivo, que fixasen o modelo de lingua a que debían suxeitarse os escritores e os usuarios cultos en xeral e que contribuísen a reducir a notable variedade do galego escrito, que por outra parte se ía facendo máis notoria a medida que se expandía o seu cultivo. Por razóns diversas, nin as gramáticas de Mirás ou Cuveiro nin a do propio Saco podían satisfacer esta necesidade. En primeiro lugar, o feito de que as tres obras apareceran publicadas nos momentos aurorais do Rexurdimento, cando o cultivo do galego apenas iniciara o seu despegue, constituía sen dúbida un obstáculo para a adopción por parte dos seus autores dunha orientación prescriptiva. Por outra banda, a elementalidade e as numerosas deficiencias que presentaban as gramáti-

cas de Mirás e Cuveiro impedían que puidesen ser asumidas como textos de referencia polos escritores da época. Esta consideración nin sequera a atinxiu unha obra da seriedade e da solvencia da gramática de Saco. A pesar da aura de respecto que rodeaba o seu autor, sobre todo despois da súa prematura morte, para certos sectores influíntes da *intelligentsia* galeguista a súa autoridade en materia lingüística quedou socavada polos seus pronunciamentos categóricos acerca de dúas cuestións polémicas, concretamente a súa aposta pola representación única da prepalatal fricativa xorda⁴ e a súa acendida defensa do galego popular⁵.

Por todas estas razóns, as manifestacións desta incipiente conciencia acerca da necesidade de unificar o galego escrito van normalmente encamiñadas a urxir a constitución dunha institución, á maneira das academias que estaban a funcionar noutros espazos lingüísticos, capaz de acometer con garantías esta tarefa e coa autoridade e o prestixio necesarios para facer valer os seus criterios. En palabras de Aureliano J. Pereira, “se necesita un buen *Diccionario*, y una buena *Gramática*; obra que no creemos sea bastante á realizar con el grado de perfección que se necesita, una sola persona, por grande que sea su voluntad. Para tal trabajo se necesita la asociación que lo hará mucho más llevadero y completo”⁶. Aínda que as primeiras propostas de creación dunha Academia Galega se documentan a mediados dos setenta, será na década dos oitenta cando esta cuestión pase a converterse en tema recorrente nos escritos dos publicistas do Rexurdimento⁷. Non obstante, como é sabido, a pesar destas iniciativas, a fundación desta institución aínda demoraría algúns anos. Por outra banda, tampouco tras a súa constitución estas expectativas se verían satisfeitas, cando menos no tocante á gramática.

Sexa como for, o certo é que, independentemente dos seus resultados prácticos, estas declaracións son a tradución dunha inquedaanza descoñecida ata entón en Galicia: a preocupación por forxar un patrón culto para o galego. Ora ben, esta incipiente vocación normativa tardaría aínda moito en concretarse na práctica nunha proposta completa e coherente. Cómpre recoñecer, con todo, as dificultades obxectivas que presentaba a tarefa de crear unha variedade culta cos febles vimbios que proporcionaba unha lingua que só recentemente conseguira traspasar a fronteira da oralidade, unha lingua que, a pesar do seu rexurdimento literario, seguía a ser patrimonio dos sectores populares e que, polo tanto, estaba marcada como tal. Estes factores, unidos á falta dunha institución ou dunha figura destacada capaz de liderar o proceso, pexaron sen dúbida as posibilidades de que ese desexo puidese chegar a materializarse.

De por parte, cómpre destacar que as gramáticas galegas do XIX se caracterizan por ser en maior ou en menor medida obras misceláneas. Deste xeito, todas elas sen excepción dan cabida a materias que pouco ou nada teñen que ver coa gramática. Esta circunstancia faise máis patente en traballos coma os de Mirás e Cuveiro, nos que os contidos non gramaticais superan claramente en extensión a descrición propiamente dita. Para máis, esta non pasa de ser unha simple exposición, non sempre moi afortunada, dal-

gúns paradigmas. Con todo, esta característica non é privativa deles. Nin sequera Saco conseguiu fuxir da tentación de integrar na súa obra unha breve escolma de textos literarios, unha colección de refráns, unha relación de nomes propios galegos coas súas correspondencias en castelán, etc.

Noutra orde de cousas, o contexto en que se produce a aparición destas primeiras gramáticas explica tamén o que desde unha perspectiva actual se interpreta como graves carencias. En primeiro lugar, a proximidade lingüística entre galego e castelán incidiu decisivamente na propia composición interna das gramáticas, nas que se observa unha clara descompensación entre os contidos. Deste xeito, os gramáticos do XIX tenden a obviar ou, no mellor dos casos, a despachar sumariamente aqueles aspectos en que as dúas linguas coinciden e centran a súa atención nas características que mellor lles permiten individualizar o galego ou pór de relevo o que interpretan como as súas virtudes ou excelencias ou as súas vantaxes comparativas con respecto ao español.

Por regra xeral, os primeiros gramáticos galegos expoñen sen ningún recato esta pretensión. Mirás, por exemplo, tras aclarar que a súa obra “no tiene otro objeto que el aclarar cuanto sea posible las locuciones y vocablos mas oscuros del dialecto gallego”, engade que lle parece suficiente consignar só “la declinacion del artículo, nombre, pronombre; la conjugacion de los verbos regulares, y la de algunos irregulares de mas complicacion”⁸. Máis franco, Cuveiro declara abertamente:

Siendo el habla gallega en su estructura y formas, igual á la castellana, con algunas diferencias que iremos estampando, *nos parece inutil explicar aqui los sonidos, partes de la oracion, declinacion del artículo, números, personas y géneros, puesto que en cualquiera de nuestras gramáticas, se hallarán nociones generales, no solo de aquellas, sinó de las cuatro partes en que se divide ésta: ortografía, analogia, sintaxis y prosodia.*⁹

Nótese ademais a reveladora referencia ás gramáticas do castelán como “nuestras gramáticas”.

Tamén Saco, que ofrece a que de lonxe é a mellor e máis completa descrición do galego do seu tempo, acaba admitindo que na súa obra, ou polo menos nalgúns capítulos, o seu interese estará centrado só nos aspectos diferenciais:

Si bien los dialectos gallego y castellano, como hijos de un mismo idioma en lo esencial, no presentan gran número de diferencias en su sintaxis, no es sin embargo tan exacta su conformidad en este punto, que no ofrezca algunas verdaderamente dignas de consideración. *En estas diferencias se fijará casi exclusivamente nuestra atencion, pasando por alto ó contentándonos con mencionar lo que sea comun á entrambos idiomas* (p. 155; cursiva nosa).

Deste xeito, as obras producidas ao longo do século XIX non se conciben en ningún momento como instrumentos autosuficientes, senón que se supeditan e subordinan á gramática española, que deste xeito se converte nun complemento necesario —e nunha especie de norma subsidiaria— da gramática galega. Polo demais, esta concepción non é

exclusiva do século XIX, senón que se arrastra mesmo ata datas ben recentes. Así, o prólogo á cuarta edición da gramática de Carballo Calero, publicada en 1973, advertía que, dado que os destinatarios do libro, fundamentalmente estudantes de Filoloxía e de Maxisterio, “conocen el español oficial, que es su lengua escolar, y por lo tanto poseen nociones gramaticales más o menos profundas de dicha lengua [...], omitimos la reiteración de lo que es común a la estructura de las dos lenguas, y la española es el término de referencia de nuestro estudio”¹⁰.

Por outra banda, esta dependencia da gramática española explica tamén a notable despreocupación que mostran os nosos autores pola reflexión teórica. Este escaso nivel de elaboración que se aprecia nos textos galegos ben podería imputarse á falta de preparación de boa parte dos gramáticos, que na maioría dos casos non pasan de ser simples afeccionados. Aínda así, un autor como Saco, de quen sabemos que tiña unha formación máis sólida, cando menos nos estudos clásicos, tampouco amosa gran preocupación pola fundamentación teórica da súa obra. De todos os xeitos, é de xustiza recoñecer que o ourensán é o único que se detén a clasificar e definir cada unha das ‘partes da oración’, por máis que en moitos casos as súas definicións sexan puramente rutineiras.

Se ben é certo que moitas das características sinaladas a propósito da gramática decimonónica continúan a estar presentes na obra de Lugrís, non o é menos o feito de que nela se introducen outras que supoñen unha clara reorientación do discurso gramatical e que implican unha nova concepción da gramática e, máis en xeral, da lingüística galega.

Canto aos elementos continuadores da tradición cabe citar, en primeiro termo, o carácter misceláneo da obra, que complementa a descrición gramatical propiamente dita cunha serie de “aditamentos” extragramaticais (“nomes de persoas, toponimia, meses e días, denominación dos ventos, táboa de castelanismos, mostras literarias e vocabulario galego-castelán”). Mesmo nos capítulos descritivos se insiren consideracións un tanto singulares e non moi propias dun texto gramatical, como observacións sobre temas de actualidade ou mesmo anécdotas persoais¹¹.

Por outra parte, as definicións dos conceptos gramaticais pecan dun excesivo convencionalismo, explicable seguramente pola formación autodidacta do seu autor, así como polas modestas pretensións da obra neste terreo. De feito, boa parte destas definicións non fan máis que repetir de xeito máis ou menos literal as que figuran nas gramáticas españolas da época. A título de exemplo, poderían citarse algunhas coincidencias do texto de Lugrís coa gramática da Real Academia Española que delatan que don Manuel empregou, ben directamente, ben a través dun texto interposto, esta obra como fonte. O mimetismo esténdese mesmo á presentación de paradigmas en que español e galego presentan diferenzas estruturais moi relevantes, como pode ser o caso do sistema verbal¹².

En todo caso, e aínda que á vista do anteriormente dito puidera parecer paradoxal, cómpre recoñecer que Lugrís é o primeiro gramático galego que realiza un esforzo perceptible por liberar, cando menos formalmente, o discurso gramatical galego da depen-

dencia do español. Esta vontade maniféstase, por unha banda, na adopción do galego como lingua vehicular da obra e, por outra, na coidadosa evitación de calquera remisión ao español. Así, naquelas pasaxes en que Lugrís xustifica as lagoas ou as omisións na súa descrición xa non apela, como facían Saco e Cuveiro, ou como fará máis adiante Carballo, á coincidencia de galego e español, senón á semellanza que gardan as “linguas hispánicas modernas” (p. 11) ou, en xeral, “todas as falas neo latinas” (p. 85).

Esta mudanza, lonxe de ser casual, obedece ao endurecemento do discurso con respecto ao español que introducen as Irmandades da Fala. No galeguismo decimonónico, por máis que se recoñece que galego é español son idiomas diferentes, está moi difundida a idea de que o galego non é completamente estrño ao español. Esta concepción fundaméntase na crenza, contra a que pouco puideron facer as atinadas observacións de Martínez Salazar acerca do proceso de formación das linguas románicas¹³, de que o español é, coma o portugués, un produto da evolución do galego antigo. Fose por ignorancia, fose por un intento de subliñar a súa importancia e mais a súa antigüidade –dous conceptos que a miúdo van unidos–, o certo é que a interpretación máis común é a que, en palabras de Antonio de la Iglesia, presenta o galego como “fillo d’ o latino e pai d’ o precioso castillano”¹⁴. Esta concepción perdura aínda nos escritos de destacados dirixentes do galeguismo irmandiño, como o mesmo Antón Vilar Ponte (“lingua armoñosa que naceu do latín, desgaxada do albre da soberanía de Roma pra parir o castelao y-o portugués”¹⁵). Cómpre ter presente, ademais, que as elites galeguistas do Rexurdimento, con escasas excepcións, rexeitaban o que denominaban “exclusivismo” lingüístico e, pola contra, manifestábanse partidarias dunha utilización “harmónica” dos dous idiomas en conflito, o que na práctica viña a significar un reparto de papeis no que o galego quedaba relegado á condición de lingua literaria ou, máis precisamente, poética.

Fronte a esta concepción dominante no galeguismo decimonónico, as Irmandades elaboran un novo discurso que recolle as teses de Murguía, que lle atribúen á lingua “unha valoración sobranceira entre os factores nacionalitários”¹⁶, e que a sitúan como elemento central e definidor da nación. Esta conceptualización do galego como lingua nacional obriga obviamente a revisar o papel que o español debe desempeñar na nova Galicia que se aspira a construír. Nun artigo de resposta ao xornal *O Noroeste* aparecido en 1916 en *A Nosa Terra*, o voceiro das Irmandades deixa ben clara a súa posición ao respecto:

Namentras non se nivelen as condicións físicas de todol-os pobos da terra, cousa non doada, imposible, de non nacere outro novo Creador que faga un novo Cosmos, cada pobo terá en herdo a súa lingua. O gallego está no caso das mais linguas. Pro ¿que cada un cultive a súa lingua impide que todos cheguemos mañán a tere outra auxiliar, sempre será auxiliar, compatibre c’a natural pr’os usos internacionais?¹⁷

Semella evidente que á luz desta nova formulación ideolóxica a función tradicional da gramática española como norma subsidiaria para o galego debía ser revisada. Deste xeito, en coherencia co pensamento político das Irmandades, a gramática de Lugrís constitúe

seguramente a primeira tentativa de elaborar un discurso gramatical autónomo. Isto non obsta para que na práctica os textos gramaticais españois, e sinaladamente a gramática académica, seguisen a ser empregados, aínda que sen declaralo, como fontes primarias.

A outra novidade importante que ofrece a obra de Lugrís radica no abandono da perspectiva descritiva característica dos textos decimonónicos e na aposta por unha orientación abertamente prescritiva. No prólogo da obra, Lugrís xustifica este cambio pola deriva que tomou o galego literario despois dun primeiro período de esplendor marcado pola impronta dos autores maiores do Rexurdimento, entre os que cita a Rosalía, Lamas, Curros e Pondal. Lugrís presenta esa evolución como un proceso de decadencia que arrinca da etapa tardorrenacentista e que, agravado, continúa nos seus días:

Pasados aqueles días de gloria escintilante, outros escritores, sin faceren siquera un exáme do que debían tẽr como modelos literarios e lingüísticos, comenzaron á empregar a nosa fala c' un desconocemento complotado das suas leixes fonolóxicas e gramaticas. Unha verdadeira anarquía noxenta produxeron dentro das nosas letras. E, axuntando este feito cõ d' escolleren motivos pouco honestos e palabras brutas, que non usaban cando escribían en castelán, fixeron un labor que, en verdade, levaba camiño d' unha desfeita [...]. Este mal agravouse nos días d' agora, e d' aquí naceu o pensamento de que eu, o mais humilde dos vellos escritores, enxergase esta Gramática, coa fin de que os bõs e estudosos pudesen achar nela algunhas regras de proveito para se guiar en no emprego da nosa fala. (p. VI)

Expresións semellantes atopámolos xa desde épocas relativamente temperás, cando a produción escrita en lingua galega se movía nunhas cifras aínda ben modestas. Así, en 1876 Saco publica un traballo que titula significativamente “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”¹⁸. Nel, tras celebrar que unha “entusiasta pléyade de jóvenes” se aplique “con laudabilísimo celo” a cultivar o galego literario, sinala:

No será esto, con todo, impedimento [...] para que [...] me atreva a señalar *los defectos que más visiblemente empañan el resplandor de sus bellezas*. La dificultad de manejar con facilidad y elegancia un idioma que no puede contar entre sus timbres el de llamarse literario [...] y la de discernir hasta que punto, sin quebrantar las leyes generales del bien decir, se debe conservar en nuestros escritos [...] lo que propiamente es característico de la lengua, son las principales causas de *esos lunares que con sobrada frecuencia los deslustran*. (p. 4; cursiva nosa)

Aínda que no fragmento transcrito, o gramático ourensán se mostra extremadamente comedido no comezo, a última frase suxire, aínda que veladamente, unha crítica máis severa. Mais é pouco máis adiante cando podemos atopar xuízos tan contundentes como o seguinte:

Otro defecto, propio, generalmente hablando, de aquellos que, sin estro poético, se proponen á cultivar el campo de las Musas, es el inconsiderado afan de rebuscar y acumular las voces más extrañas y menos conocidas, ya para ocultar bajo rimbombante palabrería la falta de inspiracion, ó ya para hacer ostentacion de su perfecto dominio del dialecto. (p. 10)

Só uns poucos anos máis tarde, en 1885, Evaristo Martelo Paumán publicaba *Os afilados do demo*, un longo poema satírico en que fustrigaba sen misericordia os escritores cativos que, sen talento literario nin dominio do idioma, pretendían facer carreira nas letras galegas.

Para os membros das Irmandades a crítica do galego empregado nos textos literarios contemporáneos aparece indisolublemente ligada á impugnación do ruralismo, do folclorismo e do costumismo característicos da literatura epigonal do Rexurdimento, que por razóns obvias resultan incompatibles coa súa concepción do galego como lingua nacional. Destarte, tal como se pode comprobar nas páxinas de *A Nosa Terra*, entre os obxectivos programáticos da organización ocupará un lugar destacado a desruralización temática e tamén lingüística da literatura e o despregamento do cultivo a través da súa extensión a xéneros e tipos de texto ata o momento practicamente inexplorados¹⁹.

De por parte, coa politización da cuestión lingüística as Irmandades conferíronlle unha concreción programática descoñecida ata entón á vella reivindicación da dignidade do galego herdada dos tempos do Rexurdimento. Así se o vello rexionalismo, quer por convicción, quer por pragmatismo, limitara a defensa e promoción do galego ao terreo literario, o novo nacionalismo ampliou considerablemente o horizonte ao pretender para o galego o estatuto de lingua nacional. Deste xeito, coa entrada en actividade das Irmandades pasamos dunha vaga reivindicación patriótica tinxida de sentimentalismo á reclamación enérxica da (co)oficialidade do galego e da súa introdución no ensino, dunha concepción predominantemente anticuaria do seu estudo lingüístico a un ambicioso programa de modernización e urbanización da lingua, requisitos imprescindibles para a súa plena incorporación a todos os ámbitos de uso posibles nunha sociedade moderna.

Este substancial cambio de perspectiva esixía de certo unha codificación máis estrita que a precisa para a creación literaria. Así, por exemplo, os plans para a introdución do galego no ensino implicaban, alén do seu uso instrumental na aula, a súa incorporación como materia regrada nas escolas normais e como materia de exame nas oposicións:

Condición indispensable para o denantes exposto é que o mestre en Galicia seipa o galego e isto non abranguerase verdadeiramente senon exiguíndollo n' as oposicións como unha materia do cuestionario e creando cadeiras de lingua e literatura galega n' as escolas normaes.²⁰

Así pois, podemos afirmar que existe, desde os mesmos inicios do proceso de recuperación do galego, unha preocupación verbo da calidade da lingua literaria empregada polo seus cultivadores, así como unha consciencia crítica acerca da necesidade da unificación do idioma. Ora ben, unha cousa é a manifestación desas inquedanzas a través de declaracións máis ou menos xenéricas e outra moi diferente a súa tradución práctica nun

texto de corte prescriptivo. Se isto último só se produce na década de 1920 coa publicación da obra de Lugrís é sen dúbida por mor do forte pulo que as Irmandades, desde o mesmo momento da súa entrada en escena, trataron de imprimir ás actividades orientadas á unificación do galego. Nun repaso mesmo superficial das iniciativas impulsadas por esta organización non resulta difícil atopar numerosos indicadores de que a codificación pasara a ocupar un lugar preeminente na súa axenda. Así, entre as primeiras actividades organizadas pola Irmandade da Coruña figuraba unhas “leicións de gallego” que, segundo se informa en *A Nosa Terra*, se dispensaban “todol-os miércoles e sábados na Academia Gallega”. Estas leccións, encomendadas ao “mestre D. Manuel Lugrís [...]”, asesorado polo douto académico don Florencio Vaamonde²¹, foron moi probablemente o xermolo da gramática que seis anos máis tarde publicaría Lugrís. *A Nosa Terra* pretendía darlles difusión a esas leccións a través dunha sección creada ao efecto e titulada “Escola do Idioma Galego”²². Lamentablemente esta sección non tivo continuidade e só se chegou a publicar unha primeira entrega, sen sinatura, dedicada á presentación do paradigma regular dos verbos da primeira conjugación. Secomasí, a coincidencia case literal co texto da gramática non deixa lugar a dúbidas sobre a súa autoría:

Escola do idioma galego (1916)	Gramática do idioma galego (1931)
A conjugación que aquí damos ao pasado mais que perfeito de subxuntivo, e a verdadeira no gallego. Tamén se pode facer, inda que non é tan enxebre, co verbe <i>haber</i> , dicindo: eu <i>houbera</i> , <i>habería</i> , <i>houbese falado</i> , etcétera. O lexítimo auxiliar pra estes tempos compostos, é o verbe <i>ter</i> .	A conjugación que aquí damos ao futuro [sic] mais que perfeito de subxuntivo, é a verdadeira no galego; mais tamén se fai, sobre todo modernamente, cô verbo <i>haber</i> , por exemplo: <i>Eu houbera</i> , <i>habería</i> ou <i>houbese falado</i> . Recomendamos o emprego do verbo <i>têr</i> como auxiliar ainda para este tempo.
No pasado imperfecto e no pasado mais que perfeito do modo indicativo, facemos esdrúxulas as formas da primeira e segunda persoas do prural, así decimos <i>falábamos</i> , <i>falábades</i> , etc., en lugar de <i>falabámos</i> , <i>falabádes</i> . Todol-os antecedentes recollidos, o uso en grande parte do país pol-os que ben falan, decideunos a facel-os esdrúxulos (p. 3).	No pasado imperfecto e no pasado mais que perfeito do modo indicativo, facemos esdrúxulas as formas da primeira e segunda persoa do plural, así decimos <i>falábamos</i> , <i>falábades</i> , etc., en lugar de <i>falabámos</i> , <i>falabádes</i> . Todol-os antecedentes recollidos, o uso en gran parte do país polos que ben falan, decídenos a facelos esdrúxolos (p. 47).

Algúns anos máis tarde as Irmandades promoverían a edición dun *Compendio de gramática galega*, que aparecería finalmente publicado en 1919, asinado coas iniciais R.A., na colección Bribrioteca Galeguista. A publicación desta obra veríase ensombrecida polas acusacións de plaxio formuladas desde as páxinas de *La Voz de Galicia*. Nunha nota de resposta *A Nosa Terra* recoñece a débeda do *Compendio* con respecto á gramática de Saco (“será copia, si, pero copia de moito mérito”), pero xustifícaa argumentando que se trata simplemente dunha “obriña de vulgarización das regras da nosa língoa, arelada por todol-os galegos”, que as Irmandades, movidas por un impulso patriótico, decidiron promover²³. No número seguinte, a mesma publicación recolle unha carta de Leandro Carré en que, tras declararse autor da obra, expón as fontes que empregou na súa redacción. Sorprendentemente, e contra toda evidencia, entre as obras citadas non figura a gramática do mestre ourensán:

O *Compendio de gramática galega* está escrito por min, valéndome pra facelo, ademais de algunha práitica que teño na escritura do idioma galego, da *Gramática castellana* que me serviu para estudar sendo neno, na escola; d’ unha *Gramática das escolas* (portuguesa) e da *Nova ortografía portuguesa*.²⁴

Fose por mor destas acusacións, fose por simple coincidencia, o voceiro das Irmandades interrompe neste punto a activa campaña de vendas da obra que iniciara en febreiro de 1919, un mes antes da súa saída do prelo, mediante a inserción dun faldrón na primeira páxina do xornal.

Outra manifestación inequívoca de que a codificación e unificación do galego figuraban entre as prioridades dos dirixentes das Irmandades é o acordo, adoptado na III Asemblea Nacionalista, celebrada en Vigo en abril de 1921, de crear unha “ponencia composta pol-os irmáns Ramón Cabanillas, Antón Villar Ponte, Xohán V. Viqueira e Vicente Risco para chegar á uniformidade no idioma”²⁵. Ata onde sabemos, e a diferenza do acontecido co plan pedagóxico, cuxa redacción se lle encomendou a Risco nesta mesma Asemblea, a tal “ponencia” non chegou a elaborar ningunha proposta. En calquera caso, o mesmo feito da súa creación, só un ano antes da publicación da primeira edición da gramática de Lugrís, pode ser un bo indicador do ambiente que rodearía a súa aparición.

Polo demais, como é sabido, a cuestión da unificación da lingua, e particularmente da súa ortografía, viña sendo motivo recorrente en numerosos artigos difundidos a través de *A Nosa Terra*, que aparece a miúdo como promotora ou animadora dos debates²⁶.

Este contexto, e sen dúbida tamén o feito de ser Lugrís un membro fundador e fervente activista da organización, xustifica plenamente o respaldo entusiasta que *A Nosa Terra* lle dispensou á súa gramática. Na noticia en que se dá conta da súa saída do prelo, unha columna ilustrada cunha fotografía do autor, a obra de Lugrís é presentada como “a obra de máis utilidade que se puidera haber publicado na nosa lingua, pois sempre foi

de necesidade unha boa Gramática galega que fose recollendo e fixando a progresiva evolución do noso idioma”²⁷. Saliéntase ademais a oportunidade dun texto destas características á vista do desenvolvemento recente da lingua e da literatura galegas. Polo demais, a campaña de vendas estendeuse desde o maio ata agosto de 1922 e, de crermos as declaracións da publicación coruñesa, a obra tivo unha acollida excelente (“foi o maior éxito editorial conosciúdo en Galicia dende fai moito tempo”), ao punto de que só quince días despois de saír do prelo estábase a pensar xa nunha segunda edición²⁸.

En definitiva, Lugrís, como antes fixera Saco, e como algúns anos despois fará Carballo, coloca a súa obra ao servizo da causa do galeguismo. As evidentes diferenzas que separan as súas gramáticas non se deben, de certo, á súa adscripción a correntes teóricas distintas nin derivan tampouco dos avances no coñecemento da realidade lingüística galega. Pola contra, é a evolución ideolóxica do galeguismo e a mudanza dos seus obxectivos programáticos o elemento que en última instancia explica os cambios. O interese da gramática de Lugrís non debe buscarse, pois, no seu contido descritivo, que ofrece escasas novidades con respecto a Saco, senón no cambio de rumbo que supón a súa aposta por unha orientación prescritiva e a súa vocación de liberar o discurso gramatical galego da tutela do castelán.

NOTAS

- 1 Véxanse, por exemplo, os comentarios que lle dedican Ricardo Carballo Calero (*Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia, 1979, 34), Antón Santamarina (“Gramática”, en *Gran Enciclopedia Galega* 16, p. 194), Mercedes Brea (“Galegisch: Grammatikographie und Lexikographie = Gallego: Gramaticografía y lexicografía”, en G. Holtus / M. Metzeltin / Ch. Schmitt (eds.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik* VI/2. Tübingen: Max Niemeyer, 121), Ramón Mariño (*Historia da lingua galega*. Santiago: Sotelo Blanco, 1998, 495) ou Rosario Álvarez Blanco (“A gramática galega”, en Henrique Monteagudo / Xan M. Bouzada (coords.) (2003): *O proceso de normalización do idioma galego 1980-2000*. Vol. III. *Elaboración e difusión da lingua*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 134).
- 2 Ernesto González Seoane: “Lugrís ou a gramática ao servizo da *santa e iusta causa*”, en Antón Santamarina / Anxo Tarrío (eds.) (2006): *Manuel Lugrís Freire. Día das Letras Galegas 2006*. Santiago: Universidade, 101.
- 3 Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire, VI.
- 4 Nas polémicas ortográficas que tiveron lugar contra finais da década de 1880, os partidarios da representación única (sobre todo Lamas Carvajal) apelaron insistentemente ao maxisterio de Saco. Pola contra, a corrente etimoloxista (fundamentalmente Martínez Salazar e Antonio de la Iglesia) respondeu cuestionando abertamente a súa autoridade. Cfr. Hermida, Carme: “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [š]”, *Grial* 97, 299-316.
- 5 A decisión de Saco de fundar a súa descrición na lingua popular tampouco gozou de gran predicamento entre os seus contemporáneos. Cfr. González Seoane, Ernesto: “A estandarización do léxico en Galicia: perspectiva histórica”, en María Álvarez de la Granja / Ernesto González

- Seoane (eds.) (2003): *A estandarización do léxico*. Santiago: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 163-196, esp. 165-170.
- 6 Pereira, Aureliano J. (1887): "Academia gallega", *Galicia. Revista Regional*, I, n. 2, 107-108.
 - 7 Cfr. Alonso Montero, Xesús (1988): "Prehistoria da Academia. Á procura da norma culta de 1875 a 1905", *Grial* 99, 8-18.
 - 8 Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana*. Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás, 9. Cito pola reprodución facsimilar de Akal (Madrid, 1978).
 - 9 Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antunez y C^a, 7 (cursiva nosa).
 - 10 Reproducido en Carballo Calero, Ricardo (1979⁷): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia, 8.
 - 11 "Quen esto escribe recibeu un día unha carta d' un amigo instruído, que estivo longos anos na América, dicíndolle: "Ahí te mando unos resguardos provisionales para seren canjeados por los títulos definitivos". Nin escribindo en castelán puido deixar d' empregar o infinito persoal" (Lugrís Freire, Manuel (1922): *Gramática do idioma galego*. A Coruña: Zincke Hermanos; A Coruña: Moret, 19312, p. 96n. Cito sempre pola segunda edición).
 - 12 Cfr. González Seoane, Ernesto: "Lugrís ou a gramática ao servizo da santa e xusta causa", en Antón Santamarina / Anxo Tarrío (eds.) (2006): *Manuel Lugrís Freire. Día das Letras Galegas* 2006. Santiago: Universidade, 110-111.
 - 13 "Es doctrina elemental y aceptada por los filólogos—excepto por algunos gallegos—la de que las lenguas románicas se formaron paralela y simultaneamente del latín en cierto período de tiempo, sin que ninguna de ellas pueda atribuirse la prioridad de su formación" (Andrés Martínez Salazar: "En tela de juicio", *Galicia. Revista Regional* II, 4 (1888), p. 166).
 - 14 Iglesia, Antonio de la (1888): "Ortografía gallega", *Galicia Humorística* I, 11, 337.
 - 15 ANT 1 (14.11.1916), 1.
 - 16 Máiz, Ramón (1984): *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía* (1886-1907). Sada: Edicións do Castro, 281.
 - 17 ANT 2 (24.11.1916), 5.
 - 18 Saco Arce, Juan Antonio: "Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes", *El Heraldo Gallego*, III, n. 104 (05.01.1876), 3-5; n. 105 (08.01.1876), 9-11; n. 106 (12.01.1876), 17-18.
 - 19 Cfr. Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia, 480-482.
 - 20 Vicente Viqueira, Johan: "O galego na escola", ANT 40-41 (30.12.1917), 2.
 - 21 ANT 1 (14.11.1916), 7.
 - 22 ANT 3 (05.12.1916), 3.
 - 23 ANT 85-86 (15.04.1919), 9-10.
 - 24 ANT 87 (25.04.1919), 3.
 - 25 ANT 139 (30.04.1921), 3.
 - 26 Cfr. Monteagudo, Henrique (1995): *Ideas e debates sobre a lingua*. Alfonso Daniel Rodríguez Castelao e a tradición galeguista. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 475-480.
 - 27 ANT 164 (31.05.1922), 5.
 - 28 ANT 165 (15.06.1922), 7.

APROXIMACIÓN Á NARRATIVA DE LUGRÍS FREIRE DENDE OS PARATEXTOS

Xabier Campos Villar

INTRODUCCIÓN

Manuel LUGRÍS FREIRE (Sada, 1863 – A Coruña, 1940) autor que foi felizmente homenaxeado no Día das Letras Galegas do ano 2006, amosou durante toda a vida a súa vocación narradora, aínda que o resultado final dese esforzo non sempre chegase a ser un texto narrativo. Así, parte importante dos seus poemas son fundamentalmente narrativos, sobre todo os que forman parte do seu primeiro libro, *Soidades*¹, como é o caso do titulado “A Patria”, un dos máis reproducidos do autor, e tamén outros que só publica na prensa e que son relatos en verso². O conxunto da súa obra teatral foi mesmo valorada por Pillado³ como excesivamente narrativa porque os personaxes contaban a historia sobre o escenario, desbotando a posibilidade de actuar en escena. Tamén a súa oratoria se caracteriza pola inclusión dalgún relato ou parábola coa que ratificar os argumentos expostos, como podemos ver nos seguintes fragmentos do seu discurso máis coñecido, o mitin de Solidaridad Gallega pronunciado en Betanzos no 1907:

Ben sabedes que hai un paxaro ladrón, fero e forte, que se chama o bexato. Este paxaro anda sempre voando sobre das vosas chouas agardando o momento de atopar unha vítima. Cando un pito queda solo na eira ou no curro, o bexato baixa como unha centella e cómeo. Pero hai outro paxaro cativo, o gorrión, que cando se ve atacado chama piando polos demais gorriós para que lle vallan, e como os gorriós teñen irmandade e axúdanse, xúntanse e bótanse sobre do bexato e mátano. ¡Pois ben, mariñáns, xuntádevos todos contra dos bexatos da política que voan sobre dos vosos hórreos! [...]

Unha vez un vello petrucio estaba enfermo de morte. Chamou ao rente do seu leito aos nove fillos que tiña, e díxolle ao máis pequeno que collera unha vara de bimbio e que a romperá. A vara rompeu facilmente. Despois díxolle ao fillo máis vello, que era forte e valente, que romperá as nove varas xuntas. Por moita forza que fixo non puido nin siquiera doblalas. Entón dixo o vello petrucio:

- “Xa vedes, meus fillos, que unha vara sola é fácil de romper, pero todas xuntas non hai quen as dobre. Eu vou morrer axiña, e rógovos que teñades sempre irmandá para que vos defendades todos xuntos, para que os vosos enemigos non poidan facervos mal. Seguíde, pois asociádevos; xuntádevos contra dos vosos enemigos, e sereis fortes, e sereis libres, e faredes libre e honrada, rica e poderosa, a terra quirida onde todos nacimos.”

Nas páxinas seguintes pretendemos contextualizar a produción narrativa de Manuel LUGRÍS FREIRE e describir os paratextos que envolven ese corpus porque consideramos que un estudo detallado das circunstancias nas que foi escrita e publicada a súa narrativa contribuirá a entendela mellor, afastándoa definitivamente dos tópicos que a crítica,

dunha e doutra época, lle foi aplicando. Cremos, ademais, que o caso da narrativa lugrísiana serve de exemplo para comprendermos mellor a situación que atravesaba a prosa en galego contemporánea co noso autor.

O CONTEXTO

Contextualizar a produción narrativa de Manuel Lugrís Freire supón achegarse ao primeiro medio século da narrativa galega, xa que os seus textos esténdense dende o 1884, data na que se publica a novela curta *O penedo do crime*, até o 1928, cando daba a coñecer nas páxinas d'*A Nosa Terra*⁴, o relato titulado “Solidaridade”, o derradeiro dos que temos rexistrados. É dicir, supón viaxar no tempo dende os mismísimos albores da prosa galega moderna até a madurez do xénero, xa que partimos dunha situación inicial de ausencia de volumes narrativos escritos en lingua galega e de presenza esporádica de textos narrativos na prensa, para chegarmos a un punto final no que xa se pode falar da existencia dun sistema literario galego consolidado, con produtores, mediadores e receptores da narrativa galega, é dicir, un grupo de escritores pertencentes á Época Nós que estaban en plena fase creativa, unhas editoriais propias como Céltiga, Lar e Nós, abondosa crítica en xornais e revistas, un mercado para as novelas e as coleccións de contos, un público lector, institucións que promovían o estudo da nosa literatura, etc.

No tempo no que Lugrís publica os seus primeiros textos narrativos, na década dos oitenta do século XIX, existían moi poucos precedentes narrativos na literatura galega. Facéndolle caso a Modesto Hermida⁵, principal esculcador nos primeiros anos da prosa literaria galega moderna, tiñamos a comezos dos oitenta unha única novela publicada na prensa, *Majina ou a filla espúrea* de Marcial Valladares Núñez que, malia a estar datado no 1870 o manuscrito que a contén, a obra non viu a luz até dez anos despois nas páxinas de *La Ilustración Gallega y Asturiana*. Naquela altura eran moitos os textos narrativos, ou paranarrativos, que se foran publicando n'*O Tío Marcos da Portela*, parte deles atribuídos ao seu director, Valentín Lamas Carvajal, ou a algún dos abondosos pseudónimos por el empregados. Son varias, como reconece Modesto Hermida no traballo antedito, as sinaturas de difícil identificación que nas primeiras “Tocatas” do xornal ourensán asinaban a sección “Os meus compañeiros de monteira” na que se establecía unha comunicación en clave narrativa cos potenciais lectores deste pioneiro medio escrito na nosa lingua.

Ademais dos textos publicados n'*O Tío Marcos*, Hermida sitúa nunha posición cimeira da narrativa decimonónica o *Conto Gallego* atribuído a Rosalía de Castro, datado “arredor de 1870”, pero que permaneceu inédito até o 1923, ano no que foi publicado por Manuel Castro López no seu *Almanaque Gallego* de Bos Aires.

Outros textos, de menor importancia literaria ca os mencionados nas liñas anteriores, que aparecen antes ca ningún de Lugrís son dous relatos de Francisco Romero Blanco publicados na revista compostelá *La Cítara*⁶, titulados, respectivamente, “Variedades.

Outono” e “A morte de miña nai. ¡Unha bagulla por-ela!”. Pola mesma época, Francisco Lourido y Sánchez, asinando como F. Lourido, tería publicado o texto “A virxen d’as Ribeiras” nas páxinas de *El Eco de Galicia*.

En definitiva, a situación da narrativa galega no momento no que Lugrís colle a pluma para escribir *O penedo do crime* no 1884 era de baleiro case total, se exceptuamos esas esporádicas mostras antes citadas, que ben pouco se diferenciaban do que viña sendo a situación dende que comezara o século XIX.

OS PARATEXTOS

Para a descrición e estudo dos paratextos do corpus narrativo lugrisiano seguimos unha orde cronolóxica na que diferenciamos catro etapas que xa describimos nalgún traballo⁷ anterior e que mencionamos a seguir:

- Os comezos (1884-1900)
- A eclosión (1907-1909)
- Os últimos relatos (1910-1928)
- As edicións póstumas

OS COMEZOS NARRATIVOS (1884-1900)

Aínda que Manuel Lugrís Freire ben puido ter escrito algún relato antes de partir camiño da emigración, non temos constancia da súa publicación na prensa da época nin tampouco nos comentarios que o autor deixou feitos con respecto á súa obra. O que non se pode negar é a grandísima influencia que exerceu na narrativa lugrisiana a súa terra natal e as experiencias vividas durante os seus anos mozos na comarca das Mariñas, tanto á hora de escoller os temas como á de escoller os espazos.

O PENEDO DO CRIME

O noso autor publica o seu primeiro texto narrativo na Habana no 1884, tan só un ano despois de ter chegado á illa de Cuba. Esta circunstancia de afastamento da terra nativa inflúe decisivamente nas características da novela, sobre todo pola presenza constante da xeografía que o vira nacer. En canto aos paratextos d’*O penedo do crime* é salientábel que a súa publicación se realizase nas páxinas do xornal *El Eco de Galicia*, medio que dirixía o tamén galego Waldo Álvarez Insua e que se situaba ideoloxicamente moi próximo ao galeguismo máis conservador, daquela dominante na cúpula directiva do Centro Galego da capital cubana. *O penedo do crime* apareceu en *El Eco de Galicia* sen unha periodicidade fixa, xa que foi publicado entre o 14 de setembro e o 28 de decembro de 1884, aínda que xa fora anunciado previamente coincidindo coa incorporación de Lugrís á nómina de colaboradores do xornal de Álvarez Insua⁸ e sen un espazo fixo dentro do xornal, circunstancias que o arredan do folletín clásico. Tampouco a súa publicación estaba resaltada nin separada dun xeito especial dentro do conxunto de *El Eco*.

Cómpre destacar a case exacta correspondencia entre os diferentes capítulos que conforman a novela e a súa publicación nas sucesivas entregas. Así, o extenso capítulo I publícase na súa integridade na primeira entrega⁹; os dous seguintes saíron íntegros na segunda entrega¹⁰; o IV e o V viron a luz na terceira¹¹, os dous que seguen e parte do VIII, que é o único que se publica fragmentado, na cuarta entrega¹²; o que restaba do capítulo VIII e os dous que seguen completos publícanse na quinta entrega¹³; rematando a publicación na sexta entrega¹⁴ co último capítulo e co epílogo que pecha a novela.

Estes elementos paratextuais, a ausencia dun espazo fixo dentro de *El Eco de Galicia*, así como a publicación en entregas non sucesivas nas datas, arredan a *O penedo do crime* do prototipo de folletín, aínda que dende o punto de vista temático teña certas afinidades con este xénero tan habitual no século XIX. Porén, outros paratextos fornécennos información sumamente relevante sobre o contido e as intencións de Lugrís ao escribir esta obra. Así, o título dános a coñecer o carácter tráxico da trama, e tamén o *locus* onde se desencadean os feitos, o penedo de Corbeiroa. Co subtítulo “Lenda das Mariñas” pretende o noso autor conectar a novela coa literatura oral e popular, aquela máis enraizada na comarca natural de Lugrís, a das Mariñas coruñesas. Esta característica vese refutada polas palabras do narrador no epílogo co que se pecha a novela e no que se sintetiza o futuro dos distintos personaxes: “Según conta a lenda do pobo...” que, unido á proliferación de toponimia mariñá¹⁵ constitúen unha nota de verosimilitude, trazo ao que tamén contribúe a extraordinaria precisión temporal presente en toda a trama: “Eran as doce dunha noite de febreiro do ano 1790”

A sinatura coa que Lugrís publica esta súa única novela é L.U.Gris, un anagrama transparente que permitía asociar directamente ao texto co seu autor.

“Os dous avogados”

O segundo texto narrativo de Lugrís foi o relato titulado “Os dous avogados”, que publicou na segunda “tocata” d’A *Gaita Gallega*¹⁶. Trátase dun texto que aparece coa sinatura K. Ñoto, pseudónimo rarísimo no noso autor¹⁷ que escolle, segundo o noso punto de vista, polo feito de que o relato aparece no xornal que el mesmo fundara e que, naqueles primeiros números contaba cunha nómina de colaboradores bastante escasa polo que os fundadores víanse na obriga de multiplicar as súas aparicións e ocultalas debaixo de diversos nomes.

En canto a outros elementos paratextuais que merezan comentario cómpre destacar o subtítulo, “Conto xurídico-retranqueiro”, co que Lugrís quixo sintetizar o tema do relato; a disputa entre un avogado andaluz e un paisano galego que, grazas á súa retransca e habelencia consegue resolver o caso ao seu favor. Sorpréndenos a presenza doutro relato co mesmo título¹⁸. Neste caso, vinte e dous anos despois de publicado o texto que agora comentamos, desenvolve o mesmo tema pero con algunhas diferenzas relevantes que mencionamos deseguido: a sinatura K.Ñoto foi substituída por *Asieumedre*; o relato mingua a súa extensión converténdose, case exclusivamente, nun texto dialogado; o

avogado protagonista, que conserva o nome de Don Constante, modifica a súa orixe andaluza pola galega¹⁹. Outro elemento paratextual que convén ter en conta é que despois da sinatura figura a datación do texto “Na Habana: Santiago de 1885”, apuntamento que nos leva a un relato recén escrito no momento da súa publicación.

“Os primeiros versos”

O terceiro relato de Lugrís foi o titulado “Os primeiros versos”, que presenta a novidade de ser publicado nun medio de prensa galego, o xornal pontevedrés *O Galiciano*²⁰, converténdose, deste xeito, no primeiro texto narrativo que daba a coñecer nun medio do país. O relato, a medio camiño entre a narración e a evocación lírica aparece asinado polo xa coñecido anagrama L.U.Gris na Habana no 1886, e está dividido polo autor en seis partes separadas entre si por grupos de tres asteriscos.

“O Lechuceiro”²¹

Do mesmo xeito que acontecera con *O penedo do crime*, tamén este relato se publica por entregas. Neste caso ocupou catro entregas publicadas, respectivamente, nos números 122, 123, 124 e 127 de *Galicia Moderna*, un “Semanario de intereses generales” que tivo unha vida de cinco anos (1885-1890) na capital cubana. A aparición do relato nesta revista non é aleatoria xa que o noso autor tñíase achegado progresivamente ás súas páxinas, comezando a colaborar en febreiro de 1886 e chegando a publicar nelas máis de sesenta textos literarios e xornalísticos durante eses anos. Ademais, tamén Lugrís Freire evolucionara ideoloxicamente ata sentirse moi próximo ao galeguismo progresista defendido dende *Galicia Moderna*, claramente contraposto ao galeguismo máis conservador que ocupaba a cúpula do Centro Gallego da Habana e controlaba, entre outros, *El Eco de Galicia*. Naquela altura xa desaparecera a sinatura de Lugrís d’*A Gaita Gallega*²², e mesmo a súa figura era rexeitada, censurada e atacada²³ dende as páxinas desta pioneira revista que el axudara a nacer.

“O Lechuceiro” leva o subtítulo de “Conto cómico bufo”, na mesma liña de síntese temática que comentabamos para “Os dous avogados”. Está estruturado polo propio autor nas seguintes partes marcadas en maiúsculas: “Albores”, “En escena”, “Continuación”, “No mar”, “Despois do naufragio”, “De volta”, “Delirium”, e “Porque lle chaman o Lechuceiro”. Non hai correspondencia entre as entregas e as partes mencionadas, xa que as tres primeiras se publican na entrega inicial, “No mar” dáse a coñecer na segunda entrega, “Despois do naufragio e parte de “De volta” na terceira entrega, e o que resta de “De volta” así como “Delirium” e “Por que lle chaman o Lechuceiro” entran na entrega definitiva.

“O vimbio e mailo pino”

É un dos relatos máis ricos en canto aos paratextos xa que houbo importantes cambios que lle afectan tanto na sinatura coa que se publicou como na persoa á que ía dedicado. Así, saíu inicialmente á rúa nas páxinas da *Revista Gallega*²⁴ de Galo Salinas, un medio que naquela altura se proclamara voceiro da Liga Gallega, a organización políti-

ca que agrupou o rexionalismo para acadar representación política e na que Lugrís militaba e fora un dos seus fundadores. O texto coñeceu unha reprodución en *El Eco de Galicia*²⁵ da Habana e no xornal homónimo de Bos Aires no 1898. En todas estas reproducións figura asinado polo ortónimo e dedicado a Eduardo Pondal. Haberá que agardar ao ano 1907 para ver o conto publicado n'*A Nosa Terra*²⁶ asinado por Asieumedre e dedicado por primeira vez a Santiago Casares Quiroga. Incorpórase, deste xeito, o relato ao grupo dos “Contos de Asieumedre” que se publican baixo o antetítulo “A carón do lar”, como comentaremos no seu momento. Esta mudanza na dedicatoria ten a súa explicación no feito de que as primeiras versións saíron á rúa nun momento no que a ligazón entre Lugrís e Pondal era moi forte grazas á Cova Céltica²⁷, e seguiu sendo, xa que o escritor de Sada sempre demostrou unha querenza especial polo bardo, tanto no plano literario, ao sumarse ao “carro” do celtismo con numerosos poemas, como no plano persoal, ao asistir a Pondal no seu leito de morte e ser un dos promotores de diversos actos de homenaxe. O que acontece é que xusto no momento de aparecer *A Nosa Terra*, Lugrís estaba implicado de cheo no movemento agrarista a través do sindicato Solidaridad Gallega, e sentía unha especial querenza pola figura de Santiago Casares Quiroga, nomeadamente pola ideoloxía republicana deste político e pola afinidade que había entre ambos ao compartir a loxa masónica “Suevia” da Coruña.

“Pola Patria. Episodio da Guerra da Independencia en Galicia”.

Foi publicado na *Revista Gallega*²⁸ e en *El Eco de Galicia*²⁹ de Bos Aires, nun momento no que Lugrís entrara a formar parte da Liga Gallega, sendo unha das cabezas visíbeis e a devandita revista, que estaba dirixida por Galo Salinas, autoproclamábase voceiro da Liga rexionalista. O texto está asinado por Roque das Mariñas, un pseudónimo que o noso autor empregara profusamente durante a súa etapa á fronte d'*A Gaita Gallega*, pero que tivera escasa presenza literaria. “Pola Patria...” figura estruturado polo autor en tres partes, de extensión ben desigual, marcadas con números romanos. Nos dous medios nos que se publicou, incluíu unha nota do autor a pé de páxina na que indicaba o seguinte: “Este feito, con lixeiras variantes, é certo”, que podemos interpretar como un recurso de verosimilitude, aínda que neste caso constatamos que o personaxe principal, o alcalde de Sada D. Rafael Colmelo Freire de Andrade, existiu na realidade e ocupaba ese cargo no tempo da invasión das tropas napoleónicas.

Como características desta primeira etapa narrativa de Lugrís Freire debemos destacar a diversidade temática (drama romántico, relato histórico, conto humorístico, relato crítico e satírico), de pseudónimos (L.U.Gris, K. Ñoto, Roque das Mariñas) e de medios escritos nos que publica os seus textos narrativos (*A Gaita Gallega*, *El Eco de Galicia*, *Galicia Moderna*, *Revista Gallega*, *O Galiciano*). Outra característica, que comprobaremos no sucesivo, é que o autor de Sada parece renegar desa primeira etapa xa que o único texto que recupera para compilacións posteriores dos seus contos en libro é o titulado “O vimbio e mailo pino”

A ECLOSIÓN NARRATIVA (1907-1909)

No ano 1907 Lugo involucrouse de cheo no seu segundo proxecto político de relevancia: a organización agraria Solidaridad Gallega. Vivida xa a experiencia da Liga Gallega, pensaban os “solidarios”, Lugo entre eles, que era obxectivo prioritario deste proxecto facer chegar a mensaxe política anticaciquil, antiforal e anticentralista á gran masa de poboación labrega que, naquela altura, era maioritariamente analfabeta. Despois de comprobar que o teatro adoutrinador da Escola Rexional de Declamación fracasara, era moi necesario dotarse dunha ferramenta que, coa aparencia de xornal que alguén alfabetizado puidese lerlles a un grupo de persoas, fose un instrumento de concienciación política a favor do agrarismo. Deste xeito naceu *A Nosa Terra* o 4 de agosto de 1907 como voceiro de Solidaridad Gallega, e deixou de publicarse o 27 de outubro de 1908. Dende a aparición deste semanario, Lugo colaborou arreo con textos de todo tipo, pero para este estudo interésannos especialmente os narrativos. Os dous primeiros relatos figuran co antetítulo “A carón do lar”, en clara alusión a ese espazo privilexiado de conversa familiar e, ás veces, tamén de xuntanza veciñal, que sería o escenario ideal no que se transmitirían de xeración en xeración os contos que Lugo recollía nesta sección. Os catro relatos seguintes figuran sen ese antetítulo, e a partir da sétima entrega incorpórase un debuxo que representa unha estampa popular na que se vía a persoas de diversas idades ao redor do lar. Esa incorporación da ilustración característica coincidiu coa publicación do conto “Homero”³⁰. Aínda que se mantén esa cabeceira fixa, “A carón do lar”, e esa ilustración permanente, o relato de Lugo non tiña un espazo fixo nas páxinas d’ *A Nosa Terra*, xa que a súa situación variaba entre as páxinas 4 e 7, e mesmo podía ir cortado en máis dunha páxina.

No número 11 d’ *A Nosa Terra*, o relato de *Asieumedre*, que xa comezaba a ser habitual, foi substituído polo histórico mitin de Betanzos no que Lugo se converteu no primeiro orador en empregar a lingua galega nun acto político. Resulta curioso o anuncio deste cambio nas páxinas do xornal polo que ten de especificidade de uso do pseudónimo para a creación literaria e do ortónimo para a vida política, que di o seguinte:

Hoxe deixamos de publicar o conto do noso compañeiro *Asieumedre*, e no seu canto reproducimos o discurso que o noso amigo don Manuel Lugo pronunciou o día 6 deste mes no mitin solidario de Betanzos

A partir da data de publicación do discurso a presenza dos relatos de *Asieumedre* nas páxinas d’ *A Nosa Terra* foi constante durante o 1907 e nos primeiros meses do 1908, mesmo chegando a publicarse dous relatos no número 28³¹, titulados, respectivamente, “O segredo” e “Tiña razón”. Noutros casos, o texto de Lugo adaptábase perfectamente ao contido do semanario coruñés, cando este decidía tratar un tema monográfico, como aconteceu durante as semanas nas que *A Nosa Terra* tivo como centro de interese a figura de Manuel Curros Enríquez con motivo do traslado dos seus restos á cidade da Coru-

ña, circunstancia que Lugrís aproveitou para publicar dous textos³², máis próximos ao artigo de opinión que ao relato, referidos, respectivamente, ao contacto que tivera co poeta de Celanova e ás reaccións que suscita a súa morte.

Malia a publicar todos estes textos co pseudónimo de Asieumedre, Lugrís era consciente de que non todos se podían considerar narrativos. Así, dúas breves pezas teatrais de carácter humorístico, “Ir por lan”³³ e “La ofrenda...”³⁴, non figura co antetítulo “A carón do lar” nin tampouco coa ilustración identificadora de tales contos.

Coa publicación dun breve texto titulado “Lóxica”³⁵, o noso autor poñíalle o ramo á súa participación nas páxinas do semanario coruñés, do que só estivera ausente nas entregas 33³⁶, 45 e 48, estas dúas últimas cando xa *A Nosa Terra* iniciara unha etapa final de afastamento dos textos escritos na nosa lingua. Finalmente, a publicación referida cesaba a súa actividade o 27 de outubro de 1908, data na que saíu á rúa o número 60 desta primeira etapa d’*A Nosa Terra*.

Comentaremos, a seguir, aqueles aspectos paratextuais máis relevantes dos textos publicados n’*A Nosa Terra*. Así, hai un grupiño de relatos que se publicaron nas páxinas doutros xornais de aquí e alén mar. Entre eles cómpre destacar a publicación *Mondoñedo* que acolleu durante o 1908 estes relatos: “O primeiro sangue”, “A liberdade. O lobo e mail-o can”, “¡Boa proteición! O raposo e mailas galiñas”, “O xiro do sancristán”, “O aforrón”, “Entre compañeiros”, “¡Bótalle terra!”, “Boa resposta” e “O francés”. Menos numeroso é o grupo de textos que se publica no habaneiro *Follas Novas*, periódico regional, xa que só aparecen nas súas páxinas “Os lobos”, que tamén coñeceu unha reprodución na revista *Galicia* e a breve peza teatral “Ir por lan”. E anecdótica podemos considerar a presenza de “A nogueira” nas páxinas de *El Eco de Puente Caldelas* no 1913, nunha sección titulada “Cuentos de la Tierra” coa sinatura do ortónimo, así como a reprodución de “Entre compañeiros” en *Aires da miña terra*, no 1909. As reproducións deste ou daquel relato dannos idea das preferencias persoais do autor e/ou dos responsábeis da publicación que, dependendo dos casos, gozaban de liberdade á hora de escoller o relato.

Ampla é a nómina de persoas que merecen a dedicatoria dalgún conto por parte de Lugrís, boa proba da amizade ou da relación persoal que os unía ao autor de Sada. Deste xeito, atopamos dende familiares, como é o caso do seu irmán Plácido ao que lle dedica “A espada do fidalgo”, até destacados membros da colectividade galega en Cuba, como eran os que seguen: Bolaño Noguerol, que recibe a dedicatoria de “O aforrón” e de “¡Protestante!”; Nan de Allariz, ao que lle dedica “¡A xusticia!” unicamente nas edicións en prensa, suprimindo a dedicatoria nos libros; Manuel Salgado, que merece a dedicatoria de “¡Protestante!” unicamente no volume dos *Contos de Asieumedre*; José Posse, que recibe a dedicatoria de “Tiña razón!”; ou Ángel Barros, ao que dedica “Unha regueifa”. Tampouco esquece a aquelas persoas que, xa en Galiza, son compañeiros de proxecto político en Solidaridad Gallega, como é o caso de Rodrigo Sanz, ao que dedica “Axú-

date”, e Xan Beltrán e Muíños, que recibe a dedicatoria de “A Covadanca”. De maneira recíproca, tamén Lugrís recibe abondosas mostras de afecto por parte doutros escritores, como é o caso de Otero Pimentel que, co pseudónimo Luis de Outeiro, dedícalle o relato “Truadas de rapaces”³⁷; Galo Salinas dedícalle ao noso autor o conto “Os xenios”³⁸ e Uxío Carré, asinando como Xan do Martinete, o titulado “Axúdате que Dios che axudará”. Ademais do grao de amizade ou proximidade a estas persoas, o que veñen a demostrar as dedicatorias é a total integración de Lugrís Freire dentro do mundiño cultural galego e galeguista de finais do século XIX e comezos do XX.

Parte dos textos publicados por Lugrís no semanario *A Nosa Terra* viron a luz en formato libro en datas posteriores. Así, no ano 1908 apareceu un breve opúsculo que contiña estes oito relatos: “A nogueira”, “Homero”, “Axúdате”, “O primeiro sangue”, “¡A xusticia!”, “A liberdade (O lobo e mail-o can)”, “O xiro do sancristán” e “¡Boa protección!”. O folleto foi distribuído de balde entre os labregos que asistían aos actos políticos do sindicato Solidaridad Gallega, dos que Lugrís Freire fora un dos fundadores e unha das principais cabezas visíbeis. Malia ao seu reducido tamaño, estamos diante dun dos primeiros *best-seller* da literatura galega, xa que a súa tiraxe foi de 20000 exemplares. O folleto, que contaba cunha austera portada, foi ilustrado no seu interior por F. Cortés, que incluíu en cada un dos relatos cadanseu debuxo alusivo ao contido do texto respectivo. Ademais, no encabezamento de cada conto figura unha banda decorativa con motivos xeométricos ou florais, e no peche de cada relato pode verse unha miniatura realizada con tinta chinesa con motivos animais ou humanos. O breve volume está precedido dun prólogo titulado “¡Xuntanza!” que, pola súa importancia e singulariedade dentro da narrativa lugrisiana ao ser o único prólogo do autor a unha obra narrativa da súa autoría incluímos de seguido, ademais de ofrecernos unha idea clara dos obxectivos de Lugrís ao escribir estes textos:

¡Xuntanza!

¿Quen non reparou nesas vellas torres postas nos cumes dos montes, que, espalladas a dúcias pola nosa terra, vense hoxe desfeitas, sin portas nin sobrados, abertos os muros, terraplenado o antigo foso que lles daba a volta?

Nelas viviron noutro tempo us homes que se chamaban *señores* da terra que desde elas vían: condes, marqueses, abades e priores. Nelas tiñan estes homes tulla para cobraren rendas e froitos, arcas para gardaren os diñeiros dos laudemios e do botfín; xentes de armas pra darlles escolta ou pra saíren en guerra; forca e calabozos pra as súas xusticias... de inxusticias e crueldás.

Nelas facían baluarte cando andaban en guerra us cos outros, que era de cotío, ou cando lles petaba de divertirse arrasando leiras e pomares, queimando casas, arroubando hórreos e gando, pillando mulleres, acuchillando homes si lles viña en gana... Mais chegou un día no que tantos aldraxes acabaron coa paciencia das xentes da terra; e a terra ergueuse enteira contra os *señores* nunha grande hirmandá, que se chamou dos hirmandiños gallegos.

Tólolos pecheiros, mariñás e montañeses, artesanos da vila e labradores da aldea xuntáronse en Mondoñedo, en Monforte, en Tui, en Ourense, en Betanzos e Sada. Corréronse aviso, puxéronse en tropa con foutes e bisarmas... e foron e tomaron aquelas fortes torres e castelos facendo fuxir ós señores. E pra que os señores non volvesen,

derrubaron as portas de ferro, queimaron os teitos e sobrados, encheron os fosos, desfixeron as paredes.

Quedaron as pedra pra memoria. Xa fai máis de catrocentos anos, e o recordo daquello vaise perdendo.

Mais convén que non se perda: porque hoxe hai outros homes que non son aqueles condes, marqueses nin abades, que son tamén señores da terra que ven desde a súa casa; que non aforcan con corda, pero afogan con tributos; que non meten en calabozos, mais envolven en papel sellado; que non desterran xente, pero fannos emigrar; que non valeiran hórreos, nin furtan gando e colleitas á man armada, pero quítano con préstamos e embargos; que non rouban mulleres pero as fan súas, nin acuchillan homes con espadas, pero si con aldraxes, espoliacións e inxusticias de toda casta... Son os caciques.

Seus castelos non teñen almeas, nin están cimentados en pena como aqueles outros. Están fundados na trampa das leises nada máis. Ben o sabedes: son o auntamento e maillo xugado.

¿Quen non ten agravios? ¿Quen non pechou os puños algunha ves fronte a un deses castelos das inxusticias de hoxe?

Pois ben, labradores. Máis fácil é tomar estes que aqueles outros. Como se fundan no aire, no aire da trampa, abonda con coñece-la lei e facer bon uso dela.

O caciquismo vive trampeando a lei. Pode trampeala porque vós a iñorades, e non usades do voso dereito. O medo que tedes ó cacique vén desa iñorancia. E ese medo é *todo o poder do caciquismo*. Non ten outro.

Xuntádevos, pois, como pasa de catrocentos anos se xuntaron os vosos antepasados. Facede unión en cada aldea, sociedade en cada municipio; federación en toda a terra, que quer dicir sociedade de sociedades, unha hirmandá grande como aquela dos hirmandiños...

E sin fouces nin bisarmas nas mans, sinón coa lei nas mentes e sin medo no peito, conquistade o voso auntamento a votos, elixindo concexales; sitiade o voso xugado por fame, dirimindo na vosa sociedade as vosas intercadencias, sen ir donde vos incirran e encizañen pra pleitear.

Atendede. O cacique fai no auntamento a súa vontade porque ten postos concexales que lle firman e legalizan o que quer. Poñede vós concexales vosos, o mellor de cada parroquia; que pra eso é o dereito de votar que ten todo home maior de 25 anos...

¿Qué fará o cacique no auntamento sin concexales que lle firmen o que quer? Nada.

Atendede aínda máis. O cacique fai no xugado o seu capricho porque, no civil, vades xunto del buscar xusticia, sabendo que non a hai alí; e porque no criminal, en troques, non vades a dicir o que sabedes, sabendo que declaran testigos falsos. Tedes, pois, que facer arbitraxes na sociedade vosa, e teredes xusticia no civil. Facede peito contando coa defensa da sociedade pra declarar sempre a verdade que sepades, e teredes xusticia no criminal.

¡Xuntanza, labradores, xuntanza en sociedades dentro da lei! A traballar pola nosa terra, por Galicia, pra que nela reine a xusticia, que é o fundamento do progreso.

Na edición de 1909 figura na capa do libro o título *Contos* cun corpo de letra bastante grande en relación co formato do libro, e nun tamaño algo menor aparece o pseudónimo do autor, “por Asieumedre”. Tamén anuncia a portada que o libro contará con debuxos de F. Cortés e é precisamente un deses debuxos, que representa a un tipo popular, o que ilustra a capa da edición máis coñecida dos relatos de Lugrís Freire. Só nas páxinas interiores figura o título *Contos de Asieumedre* e podemos ler entre parénteses o ortónimo do autor (M. Lugrís Freire), ademais de aparecer aí tamén a data de publicación e a editorial, a coruñesa Tipografía e Litografía L. Lorman.

Trátase dun conxunto de 28 relatos que seguen esta orde: “A nogueira”, “Homero”, “Axúdate”, “O primeiro sangue”, “A xusticia”, “A liberdade”, “Boa protección”, “O vimbio e mailo pino”, “O xiro do sancristán”, “Os lobos”, “Volve por outra”, “O aforrón”, “O escarmento”, “Un aldraxe”, “O mellor amante”, “Ir por lan”, “Entre compañeiros”, “A illa milagreira”, “¡Bótelle terra!”, “Boa meiciña”, “¡Protestante!”, “Boa resposta”, “Os tres soldados”, “O carneiro”, “¡Esquenceuse!”, “Unha regueifa”, “A espada do fidalgo” e “Unha cantiga para Chané”, unha orde que, como se pode comprobar, non se corresponde coa de publicación nas páxinas d’A Nosa Terra.

Do mesmo xeito que acontecía no breve opúsculo publicado un ano antes, tamén aparece unha greca decorativa con motivos florais ou xeométricos no encabezamento de cada relato, e unha miniatura que representa figuras animadas no peche de cada conto.

Son vinte e sete as ilustracións de Francisco Cortés que se distribúen ao longo de todo o volume, correspondendo, case exactamente, unha por relato. Elaboradas con plumíña en negro, presentan moi diversos tamaños, dende algunha que case chega a ocupar a páxina enteira até outras que figuran inseridas nun reducido espazo do propio texto. Representan, de maneira xeral, escenas do conto no que van incluídas, polo que a presenza de tipos humanos e de escenas da vida cotiá son motivos recorrentes.

De todos os debuxos, chama especialmente a atención o que encabeza o conto titulado “Os lobos”, xa que é o único que leva título, o coñecido “A carón do lar” que, como comentamos páxinas atrás, serviu de antetítulo a boa parte dos relatos que Lugrís publicou nas páxinas d’A Nosa Terra.

De todos os datos anteriores podemos deducir que estamos diante dunha edición moi ben coidada, tanto por parte do autor como da casa editora, para o que eran os comezos do século XX no mundo editorial galego. Tal foi o coidado que o propio Lugrís incluíu a seguinte fe de erros no final do volume: “entre outras, que o bon sentido dos lectores corregirá, hai unha importante nos renglós 24 e 25, páxina 21: onde di *pol-o moito lle tiña*, debe decir, *pol-o moito querer que lle tiña*”.

Na contracapa indícase que o prezo da obra era de 50 céntimos de peseta e menciónanse como “outras obras do mesmo autor” as que seguen: *Soidades*, *Noitebras*, *A ponte*, *Minia*, *Mareiras* e *Esclavitud*, é dicir, as que na altura tiña publicado en formato libro. Finalmente, nesa mesma contracapa infórmase de que os pedidos se farán directamente ao autor, que daquela vivía no número 38 da coruñesa rúa de Rego de Auga.

Como características xerais desta etapa podemos salientar as seguintes:

- publicación dos primeiros volumes coa narrativa de Lugrís
- presenza dun único pseudónimo, Asieumedre, que, deste xeito, especialízase como a sinatura da narrativa breve
- publicación das primeiras versións nas páxinas d’A Nosa Terra e múltiples reproducións posteriores en medios escritos de aquén e alén mar

- definición ideolóxica moi clara a favor da causa rexionalista, verdadeiro motor deste corpus de textos.

OS ÚLTIMOS RELATOS (1910-1928)

Despois dos atarefados anos de transición entre un e outro século, Manuel Lugrís Freire semella tomar folgos nos primeiros anos da década 1910-20. Repasando a biografía do escritor de Sada, axiña comprobamos que non é un abandono da actividade cultural, literaria e política, senón que é un descanso para tomar un novo pulo coa chegada das Irmandades da Fala no 1916. Entre o 1910 e o 1916 só rexistramos reproducións de relatos xa publicados anteriormente, pero a partir do ano de fundación das Irmandades, vemos como, progresivamente, o noso autor dará a coñecer novos textos e volverá a recuperar outros antigos na nova etapa d'*A Nosa Terra*. Así, cómpre salientar a publicación de “¡Boa perda!”³⁹, felizmente recuperado no 2006 grazas ao traballo investigador de Xosé Manuel Fernández Costas⁴⁰. Tamén merece destacarse a edición dos *Contos de Asieum-dre* de 1920⁴¹, na que se mantén a mesma capa ca no 1909 e tamén segue F. Cortés como ilustrador, pero muda a editorial xa que neste caso o libro saíu dos prelos da Litografía e Imprenta Roel, tamén coruñesa. Non é esta a única variación con respecto á primeira edición posto que aparece o relato “O verbo”, novidade nesta edición, como o primeiro de toda a colección. Ademais, unificanse as greclas que decoraban o inicio de cada conto baixo un único modelo con motivos xeométricos e desaparecen as miniaturas que pechaban cada relato na primeira edición. O número de ilustracións redúcese a vinte e tres, desaparecendo algunha tan destacada como a que comentabamos de “A carón do lar”.

En canto aos relatos, non figuran “O mellor amante”, “A illa milagreira” e “Unha cantiga de Chané”, aparecendo como novidade “Con polaina e media” e o xa mencionado “O verbo”. A presenza destes novos textos modificou escasamente a orde de aparición dos demais contos.

Desapareceu a “fe de erros” que figuraba na primeira edición, e o prezo do volume era, neste caso, de setenta e cinco céntimos de peseta, tal e como podemos comprobar na contracapa, onde tamén figura a listaxe de obras do autor que, con respecto á anterior edición, vese acrecentada con *Estadeíña*, *O pazo* e *Versos de loita*. Neste caso as peticións había que dirixilas ao número 25 da coruñesa rúa Panadeiras, morada do autor no 1920. Foi, esta, a derradeira edición dos relatos de Lugrís en vida do propio autor, xa que os textos aos que nos referiremos a seguir non coñeceron a publicación en libro até datas máis recentes.

“A Mareira”⁴² é un conto que Lugrís lle dedicou a Suárez Picallo, compañeiro de proxecto político nese momento e en datas posteriores xa que ambos militaron no Partido Galeguista e foi un xesto de xenerosidade de Lugrís o que lle permitiu a Suárez Picallo ocupar unha acta de deputado nas Cortes Republicanas. O texto foi reproducido no 1927 nun apéndice en prosa do poemario *Ardencias*.

“O primeiro cacique”⁴³, asinado por Asieumedre e dedicado “A Alfonso de Cal, meu amigo”, segue a mesma temática anticaciquil de boa parte dos contos anteriores.

“Lenda de Brigo”⁴⁴ foi outro dos textos que Lugrís incluíu no apéndice en prosa do seu poemario *Ardencias* e que, neste caso, está asinado polo ortónimo. Sinatura que comparte co derradeiro⁴⁵ texto narrativo de Lugrís Freire, o titulado “Solidaridade”⁴⁶.

Cómpre salientar a inclusión do relato titulado “O verbo” dentro da *Gramática do Idioma Galego* que publicou o escritor de Sada no 1922. Este texto figura na sección de “Mostras literarias” ao lado de mostras de autores como Florencio Vaamonde Lores, Uxío Carré Aldao, Manuel Murguía, Alfonso R. Castelao, Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Salvador Golpe, Urbano González Varela, Ramón Cabanillas e Evaristo Martelo Paumán, nun claro intento de canonizar a estes autores e, xa que logo, canonizar tamén a Asieumedre como narrador de relevancia.

Esta etapa narrativa de Lugrís caracterízase pola aparición dunha segunda edición dos *Contos de Asieumedre* no 1920, pola presenza de múltiples reproducións dos textos das primeiras etapas e polos escasísimos textos narrativos novos, características que cremos xustificadas polo devalar da loita agrarista, verdadeiro motor da narrativa lugrísiana, e pola participación do noso autor noutros proxectos: o Seminario de Estudos Galegos, o pulo ao teatro dado polas Irmandades da Fala, a publicación da *Gramática* e dos derradeiros volumes poéticos, entre outros motivos particulares.

AS EDICIÓNS PÓSTUMAS.

Despois da morte de Lugrís no 1940 a literatura galega quedou escurecida e silenciada pola máis dura represión franquista, mantendo unicamente unha actividade destacada no exilio americano. A difusión da obra e da vida de Lugrís non foi unha excepción a esta situación, xa que o noso autor reunía a tripla condición de nacionalista, republicano e masón, que non o convertían en “persoa non grata” para o réxime. Deste xeito, hai que agardar a 1970 para termos unha nova edición dos seus contos. Trátase dun volume de peto titulado *A carón do lar*, no que xa se identifica como autor na portada a M. Lugrís Freire, que saíu dos prelos de Edicións Castrelos de Vigo, como o número 17 da colección “O moucho”. O libro, que prescinde das ilustracións que se fixeran nas edicións anteriores, debeu ter un éxito notábel posto que contou cunha segunda edición datada en maio de 1973. *A carón do lar*, que inclúe os seguintes relatos por esta orde: “O verbo”, “A nogueira”, “O primeiro sangue”, “Axúdате”, “¡A xusticia!”, “A liberdade”, “¡Boa proxección!”, “O vimbio e mais o pino”, “O xiro do sancristán”, “Os lobos”, “con polaina e media”, “O escarmento”, “Ir por lan”, “¡Bótelle terra!”, “A honradés”, “Os dous abogados” e “A mitá en cartos”, está precedido dunha “Nota dos editores” que se ten atribuído a Xosé María Álvarez Blázquez, por ser un dos responsábeis desta colección, na que, ademais dun breve comentario biobibliográfico sobre a figura de Lugrís, vértense estas opinións sobre a súa obra narrativa:

Colaborou adoito na prensa do seu tempo, en especial naquelas publicacións patrióticas de curta vida que saíron á luz nas primeiras décadas deste século, ás que sempre aportaba Lugrís Freire o seu aceso ensusiasmo. Nunha delas, *A Nosa Terra* (1907-1908) –primeiro periódico así chamado– publicou moitos contos, baixo o título xeral de *A carón do lar*, que firmaba co pseudónimo de Asieumedre. Máis tarde recolléu un feixe deles no libríño que chamou *Contos de Asieumedre* (A Cruña, 1908) que alcanzou máis de unha edición.

Nós fixemos agora unha nova escolma das intencionadas e ben talladas narracións de Lugrís. Delas poderíamos dicir que forman no seu conxunto unha “lección de varia moralidade”. Moralidade, se entende, non sóio de ética ao uso, senón tamén cívica e patriótica, tendo sempre por telón de fondo o latexo popular da vida mesma, a visión dos atafegos e degaros do home galego. Lugrís Freire procura nos seus contos prantexar a denuncia de certos feitos, que hoxe chamaríamos sociais, pero encadrándoos sempre no enfoque sereo do home ilustrado, que procura topar no feito denunciado o símbolo moral para deducir a norma de conduta capaz de evitaren a súa repetición.

Non escribe Lugrís ao xeito doutino encastelado, con acentos máis ou menos troantes, non. El, soavemente, sinxelamente, nun lingoaxe galano i espresivo, lévanos da man diante os aldraxes da inxusticia, os abusos do caciquismo, os traballos do labrego, as angurias do mariñeiro e, coma quen presenta un cadro vívido, turra da cortina, pra dicir: “Vel ehí tendes o caso. Agora tirades vós a insinanza”. É un xeito poético, querendoso, cicáis un tanto retranqueiro, de denunciar. Pra o noso ver, un xeito moi galego, de grande eficacia, que acada a dobre función de nos aguilloar, deleitándonos.

Ogallá ti, lector, sintas, coma nós nistas fablas de Lugrís Freire o aguillón feiticeiro ou, si se quer, o feitizo aguilloante. Tanto val.

Despois desta entrega en pequeno formato, non volvemos ter novas edicións de textos de Lugrís até o ano 2000, data na que tirabamos do prelo o volume *A obra narrativa en galego de Manuel Lugrís Freire*⁴⁷, unha obra na que faciamos un estudo do corpus narrativo completo do autor de Sada, ademais de publicar por primeira vez en libro a novela *O penedo do crime* e os seguintes relatos: “¿Caeu algún burro?”, “A Covadanca”, “A crus”, “Os dous avogados (Conto xurídico-retranqueiro)”, “Enxebres”, “O francés”, “A labor do poeta”, “¡Lamáchegas!”, “¡Leopoldiño! Eu casi sopro o lume”, “Lóxica”, “La ofrenda o los folletos verdes de Don Pepiño”, “O parecer”, “Pola Patria”, “O primeiro cacique”, “O primeiro é a mantenza”, “Os primeiros versos”, “Rectificación”, “Solidaridade”, “Tiña razón”. A obra contou cunha edición adaptada e corrixida no 2006 con motivo do Día das Letras Galegas.

Tamén foi a efeméride do 17 de maio dedicada a Lugrís o que motivou a edición que a Universidade da Coruña⁴⁸ preparou do relato “A funcionaria”, un conto que até este 2006 permaneceu inédito, e que, neste coidado volume presenta unha edición facsimilar do manuscrito orixinal, así como un breve estudo e unha edición actualizada do texto.

Non queríamos rematar este epígrafe dedicado ás edicións póstumas sen lembrar que parte dos volumes xurdidos ao longo do 2006 sobre a figura de Lugrís conteñen escolmas e antoloxías de textos que xa non describimos polo miúdo ao considerarmos que non engaden novidades substanciais con respecto ao corpus narrativo do autor de Sada.

A RECEPCIÓN DA OBRA DE LUGRÍS FREIRE

Tanto a obra poética como a obra teatral de Lugrís foron obxecto dun número importante de recensións críticas na prensa e nas revistas especializadas do momento. En cambio, sobre toda a súa produción literaria reinará un silencio absoluto durante moitos anos, que, ao noso entender, estivo motivado por moitos dos elementos paratextuais que describimos nas páxinas anteriores: dispersión en moitos medios de prensa escrita, consideración como un xénero menor e accidental no autor, multiplicidade de sinaturas, ausencia de medios críticos no momento de publicación das compilacións de relatos... De tal xeito que a obra narrativa de Lugrís tivo escasísimo eco para a crítica do momento e para a posterior, se exceptuamos todos os volumes xurdidos con motivo de que se lle dedicase o Día das Letras Galegas no ano 2006 dos que damos cumprida mención na bibliografía. Pretendemos facer, a seguir, un pequeno percorrido polas escasas opinións vertidas por críticos e, nomeadamente, historiadores da literatura galega, sobre a narrativa lugrisiana.

Un coetáneo de Lugrís, ademais de compañeiro na Cova Céltica, como era Uxío Carré Aldao dedicáballe unha minuciosa descrición ás obras poéticas do autor de Sada, pero da narrativa só se limitaba a comentar isto: “La prosa le es familiar y le seduce y atrae. En ella es maestro peritísimo por su conocimiento de todos los secretos del léxico”⁴⁹.

Antonio Couceiro Freijomil, no seu coñecido *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*⁵⁰ non engade nada novo ao afirmar que Lugrís “cultivó también el cuento breve: su librito *Contos de Asieumedre* (C. 1909) los contiene muy merecedores de aprecio”.

Ricardo Carvalho Calero⁵¹ dedica moi poucas liñas á narrativa do noso autor, mesmo deixando sen mencionar *O penedo do crime*. Dos relatos escribe o que segue:

Lugrís firmou co seudónimo de Asieumedre moitas narracións breves, maormente apólogos ou historietas edificantes, recollidas afinal nun volume. Son en xeral literatura de propaganda rexionalista, en estilo popular, escrita para fomentar na xente o gosto polos textos galegos. Pero soen adoecer, inda as que percuran un máis achegado contacto cos xeitos populares, da desviación característica do autor cara os convencionalismos ideolóxicos e literarios. Non teñen, por exemplo, a autenticidade dos contos de Labarta. Dende logo hainos de variados asuntos, algúns de época, como “Unha regueifa”, “A espada do fidalgo”, “O primeiro sangue”. Un está dialogado en forma de paso de comedia: “Ir por lan”. Hainos morás, patrióticos, cívicos e sentimentás. Deles publicáronse en *A nosa terra* da primeira época (1907-1908).

A *Gran Enciclopedia Gallega*⁵², nunha entrada da autoría de Xosé María Dobarro Paz, dá a coñecer a máis completa biografía de Lugrís daquel momento e dedícalle as seguintes liñas á prosa do noso autor:

Con el seudónimo de Asieumedre –también utilizó L.U.Gris- nos dejó sus *Contos de Asieumedre*, los cuales dio a conocer en publicaciones periódicas, principalmente *A Nosa Terra*. Son cuentos de contenidos varios y en su mayoría bastante convencionales.

Estudo biográfico bastante acertado, aínda que menos completo que o de Dobarro é o que nos presenta Alfonso González Catoyra no seu volume *Biografías coruñesas*⁵³, onde, malia a esquecer novamente a novela de Lugrís, comenta que:

Con el título de *Contos de Asieumedre*, seudónimo con el que firmaba en algunas revistas gallegas, nos dejó un serie de cuentos en los que se revela el sentido sagaz, humorístico y a veces satírico de su ingenio. Son cuentos sencillos, no exentos de doble sentido del amor a la tierra y su lengua, que le valieron una gran popularidad.

Xa máis recentemente, cómpre mencionar o *Diccionario da Literatura Galega Autores I*⁵⁴ que, malia arrastrar de volumes semellantes anteriores o esquecemento d'O *penedo do crime*, dedícalle estas liñas á prosa lugrisiana:

Co pseudónimo “Asieumedre” –utilizou tamén o de L.U.Gris– asinou varias narracións breves que logo compilou baixo o título *Contos de Asieumedre* (1909), textos de propaganda rexionalista, de fin didáctico e estilo popular, incluíndo algún dialogado en forma de paso de comedia como o titulado “Ir por lan”, reproducido en *A carón do lar* (1970).

A volumosa *Historia da literatura galega* dirixida por Alberte Ansedo e Cesáreo Sánchez, que se publicou por entregas a mediados da década dos noventa case non inclúe referencias á narrativa lugrisiana, priorizando o estudo do teatro e da poesía do noso autor. Só recolleemos a seguinte alusión:

Estes *continuadores*, entre os que cómpre destacar os ourensáns H. Pérez Placer ou F. Álvarez de Nóvoa, e os coruñeses Lugrís Freire, Amor Meilán ou Aurelio Ribalta, teñen o mérito, cando menos, de ampliar ámbitos de uso e de sobrepoñerse ós prexuízos da época, que restrinxían o galego á poesía”.⁵⁵

Unha referencia imprescindíbel para achegarse á produción narrativa galega da segunda metade do século XIX e primeira década do XX é a obra de Modesto Hermida *Narrativa galega: Tempo do Rexurdimento* e, no caso da narrativa de Lugrís Freire non é unha excepción, xa que ofrece cumprida referencia bibliográfica das primeiras publicacións de boa parte dos seus textos, especialmente daqueles da primeira época. D'O *penedo do crime* opina Hermida o que segue:

O primeiro texto narrativo de M. Lugrís Freire do que temos noticia, posiblemente a peza narrativa de maior interese entre as que compoñen a obra deste autor, é aquel que leva por título “O penedo do crime. Lenda d'as Mariñas”, publicado no ano 1884 en varias entregas no xornal *El Eco de Galicia* da Habana. A firma que utiliza para esta obra é o pouco prodigado anagrama L.U.Gris. “O penedo do crime” é unha pequena noveliña en XI breves capítulos máis un epílogo de menos de dez liñas, que trata dunha complexa historia de amor, paixón, crimes non consumados, encontros inesperados e arrepentimentos, e que acaba en suicidio. O tema daría para unha novela de amplo texto, moi do gusto do folletín romántico, de ter empleado o autor a súa presumible capacidade. Nesta obra demostra un bo dominio lingüístico, pero destapa certas limitacións á hora de estruturar certos acontecementos así como a existencia dos personaxes.

Para a narrativa breve, ten Hermida estas consideracións:

Esta narrativa de Manuel Lugrís Freire, que efectivamente ten moito de literatura propagandística e que non resulta de todo coherente, pola carencia de concordancia entre a intencionalidade do autor –que a desexa didacticamente popular- e as marcas ideolóxicas ou os formalismos literarios dos que non dá fuxido, hai que recoñecer que non resulta tan carente de valores literarios como ten anotado Ricardo Carballo Calero.

Sen dúbida, foi o ano 2006 o máis prolífico en canto aos estudos dos diferentes aspectos da vida e da obra de Manuel Lugrís Freire grazas á dedicatoria do Día das Letras Galegas, e, xa que logo, foi tamén neste ano cando máis opinións se verteron sobre a súa obra narrativa. Así, Henrique Rabuñal en *Manuel Lugrís Freire*⁵⁶ expresa o seguinte d'O *penedo do crime*:

Organizada en once breves capítulos conta como en 1790 un pai ordena matar ao seu fillo nacido da súa relación cunha rapaza pobre. O crime non se consuma e dezaioito anos despois aquel fillo chega a coñecer a súa nai pero resulta morto, agora si, polo seu pai quen acaba suicidándose.

No volume antedito, Rabuñal, tamén dedica unhas liñas aos *Contos de Asieumedre*:

Trátase de textos de vocación galeguista e intención popular xa publicados en *A Nosa Terra*. Son textos breves, situados por veces na comarca sadense, cheos de sabor popular, con defensas da propia lingua, críticas á inxustiza, denuncia da exclusión e a pobreza, defensa do traballo, imitacións de fábulas que defenden a liberdade e censuran a tiranía antidemocrática, moito humor, certa teima antiandaluza e mesmo unha homenaxe a Fernán Pérez de Andrade.⁵⁷

Outra obra de referencia xurdida no 2006 foi *Manuel Lugrís Freire. Vida e obra*⁵⁸ de Ramón Nicolás Rodríguez, na que se dedica un espazo considerábel ao estudo e descrición da narrativa lugrisiana. Con respecto aos textos publicados baixo o epígrafe “A carón do lar”, afirma Nicolás o seguinte:

Este último título (...) sitúanos, indefectiblemente, preto da tradición da narración oral e popular e, malia que tematicamente os contos sexan de índole variada, neles resulta tamén determinante o afán instrutivo, pedagóxico e moralizante por veces.

A temática dos relatos é, en efecto, heteroxénea. (...)

A heteroxeneidade temática é un lugar común neste libro e resulta salientable, entre outros aspectos, o tratamento denunciador que fai da figura dos caciques, e por extensión da situación miserable na que resiste o campesiño; a intelixencia que amosan os vellos petrucios, cheos de sabedoría e, desde logo, a constante defensa da lingua galega, xunto con certo anticlericalismo –que non sentimento anti-relixioso- ou aqueles sucedidos vinculados co exercicio das máis diversas profesións. Tecnicamente é abondoso o uso do autor omnisciente convencional ou a primeira persoa, sexa testemuña ou protagonista cun artellamento técnico marcado pola sinxeleza.⁵⁹

Non engade nada novo Nicolás con respecto a *O penedo do crime*, pero si o fai ao comentar o relato “O lechuzeiro (conto cómico-bufo)”, un texto do que ninguén dera novas anteriormente e que o estudoso antedito comenta con estas palabras:

Por outro lado Lugrís exercita tamén a crítica corrosiva e ridiculizadora nunha serie que viu a luz en *Galicia Moderna* [...] precedido dunhas prosas nas que Lugrís explica que está a rematar a historia do que el denomina “O Lechuceiro”, unha serie na que facendo uso do recurso do orixinal atopado erixe unha visión cómica da bio-bibliografía de Waldo Álvarez Insua, dun xeito pouco disimulado para que os lectores se decatasen de quen estaba realmente a explicarse. O aguillón ou ferrete crítico do sadense inscíbese na mellor das tradicións críticas e caricaturescas facendo uso do manuscrito dun amigo seu –O Moucho– que el se limita a reproducir a través do que relata a accidentada vida do “Lechuceiro”, alcumado como mal poeta [...] mariñeiro que naufraga, pintor, profesor, cómico, can, gacetilleiro no “Eco da Sopa” (por *Eco de Galicia*) até dar coa descrición das algeiradas que organiza para conseguir postos cobizados no Centro Gallego da Habana.⁶⁰

E xa como última referencia importante en canto ás obras publicadas durante o 2006 cómpre mencionar o libro *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*⁶¹ de Xosé Manuel Fernández Costas xa que ofrece amplos resumos argumentais de cada un dos textos narrativos que asinou Lugrís, así como descricións do proceso de publicación de que foron obxecto. Con respecto á narrativa breve, opina Fernández Costas o que reproducimos nestas liñas:

A maioría dos contos están localizados na zona das Mariñas de Sada. Algúns outros localízanse na Coruña, outros nas Rías Baixas. Os ambientes son de diversa fasquía: hainos campesiños, urbanos, mariños e tamén atopamos relacións de campesiños con avogados, fidalgos, de mariñeiros. Case todos teñen unha intencionalidade educativa ou con sentenza, é dicir, pretenden facer reflexionar aos lectores ou lectoras sobre a vida dos personaxes que interveñen. Sen esquecer o fin último que é valorar todo o que ten que ver co mundo enxebre galego, como algo que debe ser coidado e valorado positivamente. Do mesmo xeito debemos valorar, diría Lugrís, os feitos realizados por personaxes históricos ou míticos ou inventados que quere utilizar como símbolo do que se debe facer para redimir o país, tendo como principal elemento e fío condutor a lingua.

Aínda que moitos estean localizados en épocas históricas recuadas, todos poden ser trasladados á época actual do autor e aos seus asuntos e problemas.⁶²

CONCLUSIÓNS

Á vista do exposto nas páxinas anteriores podemos concluír que a produción narrativa de Lugrís estivo condicionada, durante boa parte da súa vida como escritor, por circunstancias externas ao propio proceso da creación literaria. Así, constatamos que durante o século XIX foron as amizades do autor as que condicionaron a publicación dos textos nun ou noutro medio escrito, alén de motivar a escrita doutros textos, mentres que no devir do século XX foi a ideoloxía política agrarista e galeguista o condicionante principal de boa parte dos seus relatos. Evidénciase, ademais, unha notoria riqueza de elementos paratextuais, nada excepcionais na literatura galega do momento, que axudan a entender mellor o corpus narrativo lugrísiano. En canto á recepción dos textos de Lugrís, detéctase un case absoluto esquecemento durante os primeiros anos, os máis duros da ditadura, e unha progresiva recuperación a partir de 1970, salientando especialmente todos os estudos publicados ao abeiro da dedicatoria do Día das Letras Galegas do ano 2006.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Lozano, Manuela (1996): "A crise finisecular", en *Historia da literatura galega*. vol. II, Vigo: A Nosa Terra/AS-PG, 481-512.
- Cabo Villaverde, Miguel (1998): *O agrarismo*. Vigo: Edicións A Nosa Terra, col. Historia de Galicia, núm 16.
- Campos Villar, Xabier (2000): *A obra narrativa en galego de Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, col. Narrativa Recuperada. (Edición revisada, 2006).
- Campos Villar, Xabier (2002): "A pseudonimia en Manuel Lugrís Freire" en Ramón Lorenzo Vázquez (ed.): *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela / Facultade de Filoloxía, 61-71.
- Campos Villar, Xabier (2004): "A relación de Curros con Lugrís Freire: entre a amizade e a admiración" en Xesús Alonso Montero / Henrique Monteagudo / Begoña Tajés Marcote (eds.): *Actas do I Congreso Internacional "Curros Enríquez e o seu tempo"*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, col. Base, 53-63, tomo II.
- Campos Villar, Xabier (2006a): '*Dicionario*' *Manuel Lugrís Freire*. Santa Comba – A Coruña: tresCtres, col. Letras dous mil...6.
- Campos Villar, Xabier (2006b): *Lugrís Freire, unha biografía*. Vigo: Galaxia, col. Letras Galegas.
- Campos Villar, Xabier (2006c): *Antoloxía. Manuel Lugrís Freire*. Vigo: Galaxia, col. Letras Galegas.
- Campos Villar Xabier (2006d): "O lechuceiro", un texto esquecido de Manuel Lugrís Freire", en Antón Santamarina Fernández / Anxo Tarrío Varela (coords.): *Manuel Lugrís Freire: Día das Letras Galegas 2006*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 45-70.
- Campos Villar, Xabier (2006e): "A traxectoria narrativa de Manuel Lugrís Freire", *Raigame (Revista de Arte, Cultura e tradicións populares)*, 23, 47-53.
- Carré, Leandro (1963): "El centenario de D. Manuel Lugrís Freire", *La Voz de Galicia*, 23 de xaneiro de 1963.
- Carré, Leandro: "Apontamentos para a historia do teatro galego". *Boletín de la Real Academia Gallega*, 235-240, pp. 213-224.
- Eiras Roel, Antonio / Ofelia Rey Castelao (1992): "Periodistas gallegos en Cuba", en *Los gallegos y América*. Madrid: Editorial Mapfre, 287-288.
- Fernández Costas, Xosé Manuel (2006): *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*. A Coruña: Baía Edicións, col. Retallos da nosa historia.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón / Francisco Pillado Mayor (1996): "A poesía e o teatro interseculares", en *Historia da literatura galega*. vol II, Vigo: A Nosa Terra/AS-PG, col. A Nosa Literatura.
- González Beramendi, Xusto / Xosé Manuel Núñez Seixas (1996): *O nacionalismo galego*. Vigo: Edicións A Nosa Terra, col. Historia de Galicia, núm. 18.
- Hermida, Modesto (1995): *Narrativa galega: Tempo de Rexurdimento*. Vigo: Xerais, col. Universitaria.
- López, Teresa (2006): *Letras Galegas 2006. Lugrís Freire*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Lugrís Rodríguez, Manuel (1990): "Meu avô Lugris Freire", *Agália*, 23, 319-323.
- Naya, Juan (1966): "Figuras coruñesas de antaño: Manuel Lugrís Freire", *Hoja del lunes*, sección Coruña, 16 de outubro de 1966.
- Neira Vilas, Xosé (1985): *A prensa galega en Cuba*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- Neira Vilas, Xosé (1988): *Índice da revista "El Eco de Galicia" (A Habana 1878-1901)*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro, col. Ensaio / Serie bibliografías.
- Neira Vilas, Xosé (1995): *A lingua galega en Cuba*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, col. de Lingüística.
- Neira Vilas, Xosé (1999): "Unha tocata necesaria", *A Gaita Gallega. Edición facsimilar*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 17-18.
- Nicolás Rodríguez, Ramón (2006): *Manuel Lugrís Freire. Vida e obra*. Vigo: Xerais, col. Letras Galegas.
- Núñez Seixas, Xosé M. (1992): *O galeguismo en América 1879-1936*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Pillado Mayor, Francisco (1991): *O Teatro de Manuel Lugrís Freire*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1990): "Lugrís Freire na cultura galega", *Agália* 22, 196-202.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1992): "O teatro de Manuel Lugrís Freire", *Agália* 30, 310-311.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1994): *Textos e contextos do teatro galego. 1671-1936*. Santiago de Compostela: Laiovento, col. Ensaio.
- Rabunhal Corgo, Henrique (2006): *Manuel Lugrís Freire*. Vigo: A Nosa Terra.
- Rivera Cascudo, Manuela (1991): "Lugrís Freire: 'Umha pátria, um idioma'", *Agália* 27, 373-377.

Santamarina Fernández, Antón /Anxo Tarrío Varela (coords.) (2006): *Manuel Lugrís Freire: Día das Letras Galegas 2006*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.

Tarrío Varela, Anxo (1997): “A literatura galega na Galicia exterior”, en VV.AA., *Galicia terra única. A Galicia exterior*. Vigo: Xunta de Galicia, 44–65.

Tarrío Varela, Anxo: “A literatura galega hai cen anos”, en *Galicia nos tempos do 98*, 107–119.

S (uárez) P (icalló), R (amón) (1963):, “Don Manuel Lugrís Freire”, *Lugo* 263.

Tato Fontaíña, Laura (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Santiago de Compostela: Laiovento, col. Ensaio.

VV.AA. (1999): *A Gaita Gallega. Edición facsimilar*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (estudo introdutorio de Natalia Regueiro).

VV.AA. (2002): *Galicia Moderna. Edición facsimilar*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2002.

NOTAS

- 1 A Habana: Imprenta do Avisador Comercial, 1894.
- 2 Estámonos a referir a “Quen engaña’a quen” (*El Eco de Galicia*, núm., 9 marzo 1884, p. 6.) e “Ir por lan” (*O Tío Marcos da Portela*, parrafeo 119, 14 marzo 1886).
- 3 Francisco Pillado Mayor (1991): “As personaxes limitan-se a falar ou a discursar sobre feitos e situacións que aos espectadores se lle ocultan. Como sucede en todas as obras de Lugrís Freire, as personaxes carecen de vida propia e son meros pretextos, através dos que se expresa o autor” (p. 93). Falando de Minia.
“Trata-se dunha narración dialogada máis que dun texto especificamente teatral pois en escena nada ocorre, e o espectador vai descubrindo, pouco a pouco os diferentes acontecementos que se suceden ou que xa sucederon pola narración que, deses acontecementos, fan os diversos personaxes que interveñen no drama” (p. 128).
- 4 Ano XII, núm. 251, 25 de xullo de 1928, 12-13.
- 5 *Narrativa galega: Tempo do Rexurdimento*, Vigo: Xerais, col. Universitaria, 1995.
- 6 Números 22 e 23, respectivamente, outubro de 1882.
- 7 “A traxectoria narrativa de Manuel Lugrís Freire”, *Raigame (Revista de Arte, Cultura e tradicións populares)*, núm. 23, maio 2006, pp. 47-53.
- 8 “Tenemos el sumo gusto de anunciar a los lectores de EL ECO que el personal de redacción del mismo se ha enriquecido con un nuevo y distinguido literato y poeta gallego que a contar del número próximo y bajo encubierto anagrama, nos hará saborear las bellas producciones de su privilegiada inteligencia, escribiendo siempre en dialecto provincial.
Hará su *debut* con una novelita basada en una leyenda de nuestros campesinos y que lleva por título “O penedo do crime”, en *El Eco de Galicia*, núm. 112, 17 agosto 1884, p. 7.
- 9 *El Eco de Galicia*, núm. 116, 14 setembro 1884.
- 10 *Ibidem*, núm. 118, 28 setembro 1884.
- 11 *Ibidem*, núm.123, 2 novembro 1884.
- 12 *Ibidem*, núm.126, 23 novembro 1884.
- 13 *Ibidem*, núm. 130, 21 decembro 1884.
- 14 *Ibidem*, núm. 131, 28 decembro 1884.
- 15 Lagoa, Ouces, Samoedo, Sada, Corbeiroa...
- 16 O 2 de agosto de 1885, pp. 6-7.
- 17 En “A pseudonimia en Lugrís Freire” e na entrada “Pseudonimia” do ‘*Dicionario*’ *Manuel Lugrís Freire* témonos achegado en profundidade ás diferentes sinaturas empregadas polo autor de Sada ao longo da traxectoria xornalística e literaria.
- 18 Publicado o número 20 d’*A Nosa Terra*, o 28 de decembro de 1907, p. 5.
- 19 Eliminándose, xa que logo, os fragmentos nos que se reproducía a fala andaluza.
- 20 Ano II, Parola 86, 15 maio 1886.
- 21 Pódese consultar unha edición íntegra do texto, así como un estudo das circunstancias que rodearon a súa publicación en “O Lechuceiro”, un texto esquecido de Manuel Lugrís Freire”, que incluímos na bibliografía do presente artigo.
- 22 Feito que se produce o 8 de novembro de 1885.
- 23 Estámonos a referir a un artigo asinado por Loureiro o 26 de outubro de 1886 (*Tocata* 13, p. 45), e outros dous de G. Sus na sección “Gallegos de

- por acó" (Tocata 13 do 30 de xuño de 1887, e tocata 16 do 18 de setembro de 1887, p. 8)
- 24 Núm. 124, 25 xullo 1897, p. 3.
- 25 Núm. 792, 28 agosto 1897, pp. 3-4.
- 26 Núm. 17, 4 decembro 1907, p. 5.
- 27 Como recoñeceu o propio Lugrís no discurso "As feitura do bardo" con estas palabras: "O nome era agasallante e querendoso para min, eu ardía en desexos de coñecer a Cova. Un poeta, Florencio Vaamonde, a quen Deus conceda longos anos de vida para ben das nosas letras, foi quen fixo, solenemente, a presentación. (...). Manuel Murguía, o mestre dos mestres e... Eduardo Pondal, o bardo glorioso. Recibíronme co amor e doce acollimento que dispensarse puidera a un irmán, xa coñecido e ben quirido. Con eles traballei naqueles días de fera e dura loita, que foron o xénese dos días de agora en que xa alborexa o sol da nosa renacemento no favor tanto tempo cobizado. Aquela Cova foi a miña universidade libre, a inesquecente e sagra escola en que puliron e nidiaron os meus coñecimentos, en que se afincaron, -en bases firmes e permanentes porque estaban ben curadas-."
- 28 Núm. 164, 1 de maio de 1898, p. 5.
- 29 Núm. 240, 20 de xuño de 1898.
- 30 *A Nosa Terra*, núm. 7, 19 setembro 1907.
- 31 Correspondente ao 26 de febreiro de 1908, p. 5.
- 32 "A labor do poeta" e "Lamáchegas", publicados, respectivamente nos números 31 e 35 d'*A Nosa Terra*, 21 de marzo de 1908 e 23 de abril dese mesmo ano, pp. 5-6.
- 33 Núm. 5, 4 setembro 1907.
- 34 Núm. 30, 12 marzo 1908, pp. 4-5.
- 35 Núm. 49, 6 agosto 1908.
- 36 Malia a non figurar ningún relato de Asieumadre nesta entrega, si que aparece un conto dedicado a Lugrís, o titulado "Axúdате que Dios che axudará" da autoría de Xan do Martinete, pseudónimo bastante habitual de Uxío Carré.
- 37 *El Eco de Galicia*, núm. 649, 1 decembro 1894.
- 38 *Revista Gallega*, núm. 201, 15 xaneiro 1899.
- 39 *A Nosa Terra*, 15 decembro 1916, p. 6.
- 40 *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*, pp. 119-120.
- 41 O exemplar que manexamos e que pertence aos fondos históricos da USC, máis concretamente á doazón que fixera o arcebispo Manuel Lago González, conta cunha dedicatoria de Lugrís a este crego escritor na que di o que segue: "O día en que Galicia teña sacerdotes da súa enxebreza que dirixan o espírito da nosa terra, poderemos dar todos o aloumiante berro de : "¡Terra a nosa!" Reciba vosté, Sr. Lago González, o testimonio da miña simpatía e admiración", dedicatoria que Lugrís asina na Coruña o 29 de febreiro de 1920.
- 42 *A Nosa Terra*, Ano VI, núm. 155, 15 xaneiro 1922, p. 3.
- 43 *Ibidem*, Ano VI, núm. 157, 15 febreiro 1922, p. 5.
- 44 *Ibidem*, Ano VIII, núm. 202, 1 xullo 1924, p. 4.
- 45 Todos os textos que coñecemos de Lugrís durante a década dos trinta son poéticos ou xornalísticos.
- 46 *A Nosa Terra*, Ano XII, núm. 251, 25 xullo 1928, pp. 12-13.
- 47 Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Xunta de Galicia, col. Narrativa recuperada, 2000.
- 48 López, Teresa, *Letras Galegas* 2006. *Lugrís Freire*, A Coruña: Universidade da Coruña, 2006.
- 49 Eugenio Carré Aldao, *Literatura Gallega*, Barcelona: Casa Maucci, 1911, 2ª edición, p. 95.
- 50 A Coruña: Bibliófilos Gallegos, 1954, p. 347.
- 51 *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo: Galaxia, 1981, 3ª edición, p. 483.
- 52 VV.AA., Santiago de Compostela – Gijón: Silverio Cañada Editor, 1974, vol. 19, p. 252.
- 53 A Coruña: Concello da Coruña / Fundación Caixa Galicia, 1990. p. 374.
- 54 Dolores Vilavedra (coord.), Vigo: Galaxia, 1995, p. 356.
- 55 Manuela Álvarez Lozano, "A crise finisecular. A narrativa de López Ferreiro", en *Historia da literatura galega*, tomo 2, p. 490.
- 56 Vigo: *A Nosa Terra*, p. 16.
- 57 *Op. cit.* p. 64.
- 58 Vigo: Xerais, col. Letras Galegas, 2006.
- 59 *Op. cit.* p. 119.
- 60 *Op. cit.* pp. 121-122.
- 61 A Coruña: Baía Edicións, col. Retallos da nosa historia, 2006.
- 62 *Op. cit.* pp. 90-91.

BIOGRAFÍA DE MANUEL LUGRÍS FREIRE

Manuel Lugrís Rodríguez

A personalidade de Manuel Lugrís Freire representa, dentro do amplo segmento galeguista, cultural e político do período tardorrexionalista de finais do século XIX e principios do XX, unha figura chave na transición que leva a formular os principios ideolóxicos harmonizadores do nacionalismo posterior e que, tras a paréntese da ditadura franquista, vai ocupar un lugar determinante na política galega actual. Vincúlase coa mellor tradición, leiga e republicana e tivo, como norte indiscutible, a dignificación e normalización da lingua unida á defensa de Galicia e da xente que a habita, as tradicións, os costumes e, mesmo un etnicismo, aberto e solidario, como cerne da existencia do país como tal.

A súa importancia non deriva tanto das bases teóricas que poidan extraerse das ideas, senón desa praxe aplicativa que propón en moitos dos actos que protagonizou na súa vida dedicada totalmente, en tempo e espazo, á causa da autoidentificación galega como obxectivo último e irrenunciable. Autoidentificación que se define en todas as facetas da vida, tanto no mundo da cultura como no eido social e tamén persoal, estando a facer constantemente desta dualidade, complexa co concepto de nación definida, unha constante evidente en todas as súas manifestacións: pensador, polemista, escritor, bardo, político e sindicalista. Así, os fundamentos da “conversión” ao nacionalismo na súa xuventude, como el poeticamente nos conta nun dos seus textos máis lúcidos, “Os Primeiros Versos”, son case panteístas e embébenos desa compoñente materialista que, ao mesmo tempo, supón a apelación permanente a unha ética vital de profundo sentido transcendente. Cando relata que

[...] no mes de Nadal do 1.880 camiñando polo quinteiro que dende Oleiros leva ó porto de Santa Cruz, fronte de A Coruña, escoita os sons dunha gaita tocada por un fato de rapaces que homenaxeaban ó músico Marcial del Adalid [...]

E remata a narración:

[...] púxeme a olla-lo panorama nocturno que tan en carácter achábase no meu espírito. As sombras comezaban a correrse polo val, mais aínda puiden ve-la Torre de Hercules no oeste e, no sur, a aldea de Carral. Nesto volvía da foliada o gaiteiro Chinto, amigo meu que, ó pasar por diante da pousada, froreaba unha valente muiñeira. Senteime a escribir, fixen os primeiros versos da miña vida e logo quedei amorroñado... durmido. Cando espertei vin con sorpresa que os versos estaban feitos na agari-mosa lingua galega.

Neste inocente texto, que parece sacado das liñas máxicas dun pintor primitivista pola súa sinxeleza e transparencia, latexa ese desexo interior identificativo do que par-

ticipa desde a nenez en Sada, a beber no protagonismo do devir diario das vítimas da vida: mariñeiros, labregos e todos aqueles que conforman, dalgún xeito, o pequeno mundo do pobo que se manifesta acotío arredor seu, aquela situación social que ten unha denominación propia: dependencia externa do país, e o convencemento de que a solución a todos os problemas está en asumir cotas de decisión e, polo tanto, a dispoñer dos recursos propios sen inxerencias alleas. Esta idea central estará presente tanto na súa poesía coma no seu teatro, contos, relatos etc. É, en suma, a síntese, quizais un tanto difícil de sistematizar, do seu ideario humano e político e que escorre, permanentemente, na súa obra literaria.

Nace na cidade de Sada, entón soamente vila, sendo fillo de Manuel Lugrís e Socorro Freire, o día 11 de febreiro do 1863, nunha casa da praza de San Roque, no seo dunha familia oriúnda da zona de Dexo e Mera, con estadía temporal no barrio de Fontán por parte do seu avó, da casa dos Caxigal que renderan “bos traballos a El Rei” xa en tempos da dinastía dos Austrias, como testemuñan antigos atados familiares, téndose el como do avoengo da casa de Andrade, seguramente máis nas arelas de fantasía integradora que na propia realidade que estaba a sobordalo naquel ambiente deprimido e de reducido espazo que o esgota psicoloxicamente. Así pois, non é de estrañar a súa emigración a Cuba. Máis como exercicio de liberación íntima que por necesidade perentoria. O pai fora asentador do sal no pósito de Sada, o que perdera xa na época en que nace Manuel, co que o estado económico da familia se resente, aínda que non representa unha imperiosa carencia de cubrir o máis básico e así pode rematar os estudos primarios, xa co domicilio familiar na parroquia de Soñeiro e conseguir o seu primeiro emprego como escribán no veciño concello de Oleiros, ao que se despraza diariamente a pé. Aquí é onde ten o seu bautismo de letras, na quedanza e silencio da ridente campiña mariñá. Foi pouco tempo denantes de tomar posesión do seu posto de traballo, concretamente en novembro do 1880, cando dá por rematado as “Nociones Generales de Mitología”. Obra autógrafa escrita en castelán, xa que logo aínda non se producira o seu camiño de Damasco galeguista que referenciamos anteriormente. Neste opúsculo atopamos unha declaración tácita de certo interese relixioso que raramente se manifestará no futuro. Así di na introdución:

Mitología es la ciencia que trata de los mitos y religiones antiguas, ó sea, la historia de los dioses y héroes fabulosos, adorados por los pueblos hasta que la luz del Evangelio vino a disipar las tinieblas de la ignorancia.

Pouco tempo despois ten lugar o acontecemento descrito no seu relato “Os primeiros versos” e xa é difícil atopar no futuro algunha composición que non sexa na nosa fala. Quizais unhas estrofas burlescas e de vitriólico humor, tituladas “A Celita” nas que deplora a condición de galego do toureiro e que non foron publicadas, conservándose soamente por tradición oral.

Marcha para o Caribe no ano 1883, dentro da breve e tranquila paréntese entre guerras, recente aínda a chamada Paz de Zanjón, que puxera fin á Guerra dos Dez Anos, entre a nostalxia e o profundo amor á súa nai, do que se fai eco en moitas composicións dos seus primeiros poemarios. Cando arriba á “Perla de las Antillas” séntese transportado a outro mundo. A cidade luminosa, a melura das súas xentes, o ambiente cosmopolita e as enormes contradicións entre os galegos residentes, crean en Lugrís un profundo sentimento de autoafirmación patriótica e arelas, cada vez máis ardidas, de redención. Reclamado polo seu irmán Plácido, que emigrara anos antes e que non retornará xamais a Galicia, pois morre na illa en 1927, co que ten bastantes concorrencias e tamén diverxencias de carácter encontrado, como moitos outros dos nosos devanceiros, na análise e conceptuación sobre a verdade da súa Terra. Porén, manterá sempre unha liña de amor fraterno explícito con el como pode colixirse a través de varios poemas, así como do conto “A Espada do Fidalgo”, que lle dedica con total devoción. Na Habana colonial atópase, de súpeto, coa miseria dos fracasados, coa vilanaxe dos que fixeran cartos, co mundo da cultura con todas as reivindicacións que foran as súas angueiras agochadas na incompreensión e na impotencia que o apreman en Galicia pero que agora, xorden vigorosas na esperanza de se realizaren. Aquel mosaico de xentes constitúe o seu primeiro cruxol de realidades que máis tarde tratará de plasmar nos dramas de costumes, facendo unha translación virtual do xeral ao particular da vida en Galicia.

A súa actividade pública dá comezo nada máis chegar. Colabora, de inmediato en *El Eco de Galicia* que dirixe Waldo Álvarez Insua publicando, sobre todo, poesía, como a súa primeira composición “Nostalxia” e tamén a novela curta “O Penedo do Crime”, co alcume de L.U.Gris, téndose noticia por este medio comunicativo, da lectura da obra teatral *A Costureira d’Aldea*, comedia de costumes en verso octosilábico dun só acto, con certo aire reivindicativo, escrita en colaboración co seu irmán Plácido e tamén asinada co devandito pseudónimo de L.U.Gris, que tiña pensado levar á escena pola Sección de Declamación do Centro Galego, o que finalmente non sucede chegando soamente aos ensaios. Mais si consegue que sexa representado o seu propósito lírico-dramático, *De Galicia a Lavapiés* como resposta a un esperpento literario que co mesmo título invertido, estaba a pór en ridículo a idiosincrasia e o carácter dos galegos. Traba amizade con Curros Enríquez, figura que treita en varias composicións do poemario *Soidades*, publicado na Habana en 1894 e prologado polo propio Curros, a súa ópera prima literaria que contén a composición “Eu son galego”, moi celebrada entre os coetáneos da colonia, transposición dun ronsel de sentimentos espontáneos que se están a sementar dentro del nos versos que se desenvolven nas páxinas do libro. Versos que van espaxando a configuración do microcosmos que se enceta na casa de Soñeiro, deixada alén do mar, e que remata nas ilusións daquel fato de emigrados que forman a súa entraña patriótica na illa caribeña. Aos que, por certo, non esquece á hora de publicar, xa que logo, deixa cons-

tancia na tapa do libro de que a metade do produto líquido da venda, a un prezo de 80 centavos cada número, destinárase á Sociedade Galega de Beneficencia.

A actividade en Cuba é referencial e decisiva na súa constitución persoal e formativa. Dirixe o seminario *Galicia Moderna* en unión de José Novo García e logo é cofundador da revista *A Gaita Gallega*, que “repinica muiñeiras, fandangos e alboradas, unha vez ó mes” e que ve a luz o 5 de xuño de 1885 co traballo “O noso pensamento”, no que fai unha declaración de principios de certo nacionalismo primixenio, sendo a primeira publicación que se publica na nosa lingua enteira. Mantén algún tempo despois, unha forte polémica con implicacións, mesmo de tipo ideolóxico, a partir de desacordos internos con Ramón Armada Teixeira, o outro cofundador, que o leva a abandonar a publicación que xa non volve a acoller nas súas páxinas ningunha colaboración máis de Lugo até a desaparición definitiva en 1889. Por outra banda, participa, case de xeito angustioso, en toda actividade ou manifestación pública da comunidade galega. Escribe incesantemente, acode ao precario campo sindical daqueles tempos, toma parte en conferencias, calquera tipo de acto de difusión, teatro, poesía etc. Esta entrega ao campo da cultura ten o seu recoñecemento aos poucos meses da súa estada en Cuba. Así, en febreiro de 1884, foi nomeado vogal da Xunta Directiva do Centro Galego, e días máis tarde socio honorífico do Liceo Artístico e Literario de Regla e do Casino Español de Guanabacoa, así como foi tamén membro da primeira xunta directiva da Agrupación Aires da miña Terra, e vogal da Sección de Instrución e Socio de Mérito.

Na vida diaria intégrase enteira na sociedade cubana. A sucesiva correlación de distintos destinos laborais, está perfectamente notificada no caderno de apuntamentos que atende de xeito extremadamente rigoroso. Non só cos galegos residentes procura contacto. O amplo espectro racial que se desenvolve en Cuba naqueles anos de boandanza económica, aducen a Lugo a unha serie de heteroxéneas relacións humanas que arrequecen constantemente a súa análise crítica da humanidade e das interaccións de sentimentos e acenos de identidade que se producen entre os diversos pobos. Así comprende que nas reaccións básicas pouca diferenza hai entre uns e outros. Digna de salientar é a súa amizade con Zao, ao que el aludía en ton festivo denominándoo “El chinito del Malecón” ao que o asiático, indefectiblemente, respondía en idéntico ton: “Malecón lo selá tu padre”, propietario dunha daquelas tendas tipo abarrote que tanto proliferaban entón na Habana, e co que mantivo unha longa e cordial amizade da que decote conservou a memoria e da que gardaba lembranzas moi positivas. O anecdotario festivo que transmitía en ocasións era curioso e revelador da comenda que chegara a xerarse entre os dous. Aquele establecemento é lugar de reunión con persoeiros da cultura, amigos ou simplemente coñecidos, entre os que se atopa Manuel Curros Enríquez. Aquí propoñlle levar a cabo a homenaxe que a Asociación Aires da Miña Terra quere renderlle e que o poeta considera desproporcionada pero á que asente baixo a teimuda insistencia de Lugo que, por outra banda, como dirixente da devandita asociación é o principal pro-

pulsor da iniciativa, que se concreta no acto multitudinario celebrado o día 10 de marzo do 1894 cun orixinal e festivo menú, mesmo por el composto a xeito de enredo, que entre outras cousas imposibles, por unha simple cuestión de distancia xeográfica, contiña: “ostras da Ponte San Paio”, “capóns da Cruña” e “fresóns de Santa Marta de Ortigueira”, amais doutra ducia de pratos de parella catadura que fan as delicias churrusqueiras dos asistentes.

O seu irmán Plácido capacítalo para exercer de contable, e adquire unha sólida formación que será máis tarde o seu medio de subsistencia para o resto da vida. Así consegue, ao pouco de chegar, traballo na casa de Freixas e, consecutivamente, nas de Otamendi Amiel, Fernandez Gonzalez y Cia, Urisandi Alvarez e, por último, na empresa de Inclán, desenvolvendo unha positiva actividade laboral, xa que o único motivo dos numerosos trocos de emprego era a teima por obter mellores emolumentos, que necesita para manter a súa faceta dedicada ás letras, tanto no eido teatral como na poesía. Así é recoñecido por Curros na “Carta Prólogo”, xa mencionada antes, ao seu primeiro libro *Soidades*. Di o poeta de Celanova: “... hame sorprendido en hombre tan por necesidad dedicado como usted a trabajos completamente ajenos a las bellas letras...” , e segue máis adiante “... ignoraba su decidida pasión por la poesía y que, en medio de la fatiga intelectual que han de producirle forzosamente sus quehaceres comerciales...”, o que vén confirmar a intensa actividade que desenvolve LUGRÍS aos seus trinta anos e que se compensa co grande éxito acadado pola obra entre a colonia galega. Este primeiro libro que consta de 28 poemas, dedícallo á súa nai e contén o poema “Resposta” que é unha especie de homenaxe que lle ofrece a Curros polo prólogo que este lle escribe, así como outra composición dedicada á súa irmá Isolina que reside na Coruña e a quen lle ten un especial cariño na distancia.

Tamén en Cuba espertan os seus máis íntimos sentimentos. A doce fermosura das crioulas, a embriagadora luxuria verdecente do trópico e o sentido lúdico da vida, provocan os seus primeiros amores e así casa con Concepción Orta Iglesias, unha moza, apenas una nena; beleza nativa da que se namora un día na claridade fecunda do Malecón e á que lle dedica unha composición sen título en *Soidades*, que desenvolve un cadro de perfección no que, seguramente, hai moito de aditamento do enxeño do autor. Esta relación rematará traumáticamente no ano 1899, xa de retorno en Galicia cando morre a esposa, feito que proxectará a súa transcendencia sobre LUGRÍS durante o resto da vida pairando no seu interior como unha estadea resucitada de cando en vez e ser causa de profundas depresións ao longo dos anos. Nin o nacemento da súa filla Socorro (1897), aquecido pouco antes, nin o reencontro coa súa natureza nai, coas súas paisaxes, coa súa máis íntima vitalidade, poden compensar a tristura e o esferpello interno que se reflicten na inmediata publicación do seu libro de poemas *Noitebras*, con dúas tristes composicións dedicadas á súa falecida dona Conchita, no que se advirte o negror que habita dentro da súa alma como consecuencia do pasamento daquel ser querido que era a refe-

rencia de toda caste de sosego e compracencia. Evidente é o título dunha destas composicións: “Sempre Viva” e tamén atopamos unha nova apelación de tipo relixioso “Agnus Dei” que non se repite en futuras obras. O epitafio que fai esculpir no seu mau-soleo é significativo: “Conchita, la muerte no impide que vivas en mi corazón”. En todo caso, *Noitebras* é un libro cun estilo e unha lingua máis evolucionados, que contén tamén poemas de tipo reivindicativo e de mítica evocación da epopea histórica da nación galega e que, segundo Carballo Calero, xa representa unha versificación máis firme e segura.

Así regresa no ano 1896, cando a enfermidade asoma xa na súa nova esposa cubana, que falece tres anos máis tarde e que é soterrada no cemiterio mariño de Santo Amaro, nun panteón que merca por mil pesetas, cantidade enorme para aquela época e no que inviste practicamente case todos os seus aforros americanos. Poucos anos antes tamén sufrira a perda da súa nai coa que mantiña unha fonda raigaña sentimental. Golpes psicolóxicos que afunden a Lugrís nunha profunda depresión, que perdura durante moito tempo e unicamente a vida cultural, á que se somete con progresiva intensidade, a prolífica creativa poética, a preparación de obras de teatro que naquela época toman o meirande esplendor na súa obra son quen de permitirlle saír do estado depresivo e volver a tomar partido pola normalidade dun mozo que aínda está en idade de participar na escasa, pero ás veces interesante, vida mundana dunha cidade periférica. E contrae novo matrimonio con Purificación González Varela, profesora de piano da Escola de Maxisterio, e irmá do pintor Urbano González, naquel tempo presidente da Asociación da Prensa coruñesa. Lugrís, efectivamente frecuenta os faladoiros e cenáculos da intelectualidade local, levando a mensaxe galeguista alí por onde a súa potente voz se deixa ouvir. Intenta refacerse, atopar no activismo público e, mesmo no confronto ideolóxico, unha razón de ser na súa vida, que xa coida que se realiza novamente co casamento antedito.

E así como o retorno a Galicia marca, xa que logo, un período de abatemento pola morte de Conchita mais, tamén, logo de superado ese goio psicolóxico, unha nova etapa de vitalismo que o leva a figurar, por exemplo, entre os corenta e catro asinantes do Manifesto fundacional de Solidaridad Gallega, a xeito de réplica do que significaba Solidaridad Catalana á inestabilidade crítica do sistema canovista. Xorde, esta agrupación político-sindical, no desenvolvemento do rexionalismo aínda imperante e, a súa deriva cara ao mundo rural galego en detrimento dos segmentos urbanos, suporá un forte desenvolvemento do agrarismo e unha mobilización do campesiñado, descoñecida até aquel entón. É unha época de marca ideolóxica dentro do fío condutor que seguirá coas Irmandades da Fala e o Partido Galeguista e que se manifesta como o primeiro intento de sistematización política desde os tempos de Antolín Faraldo. O Manifesto é unha chamada á participación, unha proclama para derrotar o caciquismo vixente coa rexeneración do sufraxio tras a conseguinte “educación” do electorado, sobre todo á vista do éxito acadado en Cataluña pola organización homónima. Desexan os solidarios o pulo dos terri-

torios fronte do centralismo e non se definen como organización rexionalista nin como partido político senón como “a matriz da que han saí-los partidos que A Patria necesita e que hoxe non ten”, coa confluencia ideolóxica do republicanismo, o espírito das sociedades de defensa do país e o acento periférico conceptuado nun neocarlismo saído dos faladoiros coruñeses. Singularidade que recolle posteriormente Castelaio como idea central da praxe política a levar a cabo n’ *A Nosa Terra* e que describe literalmente na súa obra *Sempre en Galiza*, idea que non é estraño supor de que tivese algún tipo de influencia de Lugrís, transmitida naquelas longas e frecuentes conversas co mestre de Rianxo, sobre todo na súa época de presidente da Academia e pola amizade que se concitou entre os dous persoeiros e as súas respectivas familias.

Convértese Lugrís nun dos seus máis entusiastas propagandistas como era habitual nel cando tomaba algo de seu. Pois aquí está impresa unha das facetas máis salientables da súa idiosincrasia: a entrega sen restricións e o amor sublime pola nación galega. Conxugando ambos os valores dános un perfil perfectamente definido do que era e foi en tantas ocasións a súa actuación pública, presidida decote pola conxestiva manifestación dun carácter derrancado que conseguía, moitas veces, contaxiar os presentes e que non elude riscos de confrontación como os que ten na propia Solidaridad por incorporar cregos e fundamentalistas ou o enfrontamento con Brañas, polo tema do Carlismo e aínda co mesmo Murguía en defensa de Teófilo Braga, presidente de Portugal e amigo seu.

Pero non para aí a súa entrega. Todo aquilo que sirva para nutrir a vea patriótica ou para alimentar o ideario nacionalista no que xa cre plenamente, abrázao con entusiasmo. A treu forma parte, en 1897, da Comisión que dirixe a Liga Gallega, fundada por Manuel Martínez Murguía e da que tamén será el nomeado presidente anos máis tarde (1906), como organización para potenciar o teatro galego e que patrocinará, logo, a fundación da Escola Regional de Declamación. É elixido vogal da Xunta Directiva da Liga de Amigos e participa o 23 de abril de 1899 na homenaxe aos Mártires de Carral, pronunciando un acendido discurso en presenza dun familiar dos fusilados, pois a temática relativa a estes acontecementos tiña para el unha profunda connotación tanto sentimental como ideolóxica, de tal xeito que en 1904 contribúe, coa achega de cinco pesos, á subscrición para erixir o monumento na súa lembranza na praza da vila, acudindo á súa inauguración.

Traballa na Azucarera Gallega, na litografía La Artística e na Sociedad General Gallega de Electricidad durante breves períodos de tempo e, logo, en 1903 é un dos fundadores da Empresa de Aguas de La Coruña que está a implantarse na cidade, forma parte da súa reducidísima nómina levando á presentación pública da entidade, celebra da nun hotel coruñés, ao seu amigo Pondal que compón un sentido poema para esta ocasión, que recita no decurso do acto. Entrégase, con loable entusiasmo, á tarefa de instalala cun salario anual de 3.000 pesetas. Mais inviste os poucos aforros que aínda lle restaban, en papel accionario da incipiente Empresa e traballa arreo para conseguir un difi-

cil recoñecemento público. Vai polas casas, porta con porta, a facer os primeiros abondados, a convencer os veciños da conveniencia de contar con auga corrente nas súas vivendas, como símbolo inequívoco de modernidade e progreso. E así vai acadando os seus obxectivos de poñer en marcha o servizo que habería de ser xa o seu traballo para toda a vida. Tenedor de libros, secretario do Consello, xefe administrativo etc. A súa práctica na Empresa é un trasunto máis da globalidade que integra un conxunto de ideas que entran no campo político, cultural e ideolóxico. Como mesmo na vida familiar. Casado en segundas nupcias, como xa dixemos, nacen sucesivamente os seus fillos Manuel (1903), os xemelgos Secundino e Pilar (1905), Urbano (1908), pintor do mar que ten tamén a vea poética longa e intensa do seu pai, pero a quen soborda a súa condición de artista plástico non sendo apenas coñecida a súa faceta literaria, e, por último, Purificación (1909), a benxamina que moi nova marcha casada a Portugal de onde non retornará. Son anos de normalización familiar. Traballo, fogar, amigos e a continua actividade que non cesa. É inqueda por natureza e mesmo esa inquedanza se manifesta nas mudanzas de domicilio que se suceden en escaso período de tempo: Panadeiras, Cidade Xardín, Feijoo, San Andrés... Como á procura dun algo que non se concretiza en nada material. Son anos de relativa satisfacción persoal, só rachada en 1926 e 1927 coas mortes dos seus irmáns Isolina e Plácido, respectivamente, que adquiren, naquela benfada da situación, a intensidade relativa que todo pasamento ten. Lugrís crea tamén un universo especial co seu contorno familiar. Temos noticias gráficas da súa entrega a esta vida entrañable que tanto o enche. Paseos, excursións, visitas didácticas... A zona de Monte Alto é a preferida. Atópase coa alma cívica de Galicia e alí está ledos cos seus fillos xogando no berce verde de Breogán. Mesmo inventa unha bebida refrescante a base de gasosa e sinalco que bautiza como “vícisugo” e que prepara convenientemente nas tardes calorosas de verán para tomar naquelas paraxes abertas ao mar océano na compañía dos seus cinco fillos. Son horas inesquecibles e por vez primeira, en anos, séntese realmente feliz. Penetra a esencia de Galicia no seu entronque físico e social como sinónimo de liberación e cultura, como síntese de reforzamento moral. E eses mesmos eixes serán os alicerces nos que se basea a súa presenza política. Porque Lugrís Freire, independentemente da súa condición de escritor, poeta ou lingüista ten, sobre todo, unha enorme prestancia de político. E políticos son os seus prantexamentos sobre a situación do país. E de político nacionalista no máis estrito sentido da palabra, dedicado en todas as facetas da súa vida a este propósito. Eran tempos en que os intelectuais debían ser polifacéticos por necesidade. Di Uxio Carré:

De los que se señalaron en la meritoria labor de encuazar nuestra entonces desquiciada literatura, es uno de los principales Manuel Lugrís Freire. Honra de nuestras letras, si las andanzas político-sociales en que, por el bien de Galicia anda metido, no le desvían del camino, a Lugrís está reservado honrosísimo puesto en nuestro renacimiento literario.

A fantasía e o idealismo cos que rodeaba todas as súas cousas é un denominador común na vida de Lugrís. Definitivamente asentado na Coruña, atopámolo como pioneiro da fotografía, participando na fundación de sindicatos, e dinamizador da cultura na época iniciática do teatro galego en prosa, do que el é o seu creador nos primeiros anos do século XX. Son tempos de reconciliación consigo mesmo e que intentan atopar un punto de encontro coa súa propia personalidade logo do tremendo golpe que supuxo a morte da esposa. Nese rexurdimento persoal entran as relacións de amizade que mantén na Coruña con Manuel M. Murguía, co que adoita dar case diarios paseos “hixiénicos”, como el os denomina, polas obras do recheo da Mariña e a asistencia habitual ao parnaso das letras locais, co pintor Germán Taibo e un rapaz entregado á causa galeguista cun entusiasmo equiparable ao seu, Xenaro Mariñas del Valle así como cos compañeiros de faladoiro da “trastenda” de Eusebio Álvarez na rúa de San Nicolás, que configuran, nestas primeiras décadas coruñesas, o seu círculo de íntimos. Que podemos completar coa participación no famoso faladoiro da Cova Céltiga na coruñesa rúa de Rego da Auga, na Librería Regional de Uxío Carré, á que asistían o xa mencionado Murguía, Pondal, Martínez Salazar, Francisco Tettamancy, grande amigo e padriño do seu fillo Manuel, Estrada Catoira, Salvador Golpe, Manuel Banet, Galo Salinas etc., que constituirá o núcleo básico da estrutura cultural autóctona naquela época e que había dar paso a toda unha adoutrinação nacionalista que aínda ten as súas influencias na actualidade. Lugrís foi un verdadeiro dinamizador daquel cenáculo de intelectuais, que tivo, por outra banda, unha decisiva importancia na súa formación galeguista como el mesmo confesa cando escribe: “...a sagrada escola en que se puliron e nidiaron os meus coñecementos; en que afincaron o meu amor e a miña decisión a favor da patria”. Asemade lemos na *Historia da Literatura Galega* de Fernandez del Riego:

As xuntanzas alí realizadas chegaron a ter un interesante significado. Os escritores galegos daquel tempo, atraídos polas publicacións e as tertulias de Madrid, onde esplendía o modernismo, arelaban facer unha literatura de Galiza en lingua castelán. E, fronte desta actitude negadora dos valores expresivos da fala propia, a Cova Céltiga trocouse en fogar, case único, no que se conservaba acesa a chama das esencias da lingua propia.

Como xa dixemos, en 1903 é o copatrocinador da Escola Rexional de Declamación, sete meses máis tarde, é nomeado presidente substituíndo a Galo Salinas. Esta institución cultural comparece por primeira vez ao público no Teatro Rosalía de Castro da Coruña. Desavinzas posteriores sobre os criterios para a escolla das obras, consistindo na exclusividade literaria para Salinas, e o teatro de denuncia e compromiso coa realidade social do país para Lugrís, enfronta unha controversia que remata coa imposición das teses deste último que, paralelamente, enceta unha frenética actividade creativa que o leva a contribuír con varias obras dramáticas ao repertorio da Escola: *A Ponte*, que inaugura o teatro galego en prosa (1903) e *Mareiras*, do ano 1904 e reeditada en 1923, que

dedica á súa nova dona Pura e que posteriormente (en 1907) el mesmo traducirá ao castelán para a compañía Hompanera que a representa. Estreadas, ambas, no citado Teatro Rosalía os días 18 de xullo de 1903 e o 16 de outubro de 1904 respectivamente, así como *Minia* que se representa no Teatro Jofre de Ferrol o 19 de marzo de 1904. Publica algunhas outras que non chegan aos escenarios como *A Ofrenda o los folletos verdes de Don Pepiño*, sainete que é logo publicado n'*A Nosa Terra* e máis tarde, en 1910, o último drama *Esclavitud*, ofrecido ao seu grande amigo Andrés Martínez Salazar, que si recibe o recoñecemento do público na súa estrea no desaparecido Teatro Circo Emilia Pardo Bazán. Na década seguinte, volve á comedia e escribe *O Pazo*, que chega ás táboas en Vigo o 21 de abril de 1919, e *Estadeña*, escrita en 1921, obras de época que, decasí non conseguen os acados de público das pezas dramáticas que entran dentro desa tendencia militante de que estabamos a falar. E a constante denuncia das lacras sociais que el considera como os principais atrancos ao desenvolvemento integral de Galicia: o caciquismo e a ignorancia interesada do pobo por parte, precisamente, dos mesmos caciques. Lugrís pon, sobre os escenarios, a problemática do país no seu propio idioma. Algo que chega mesmo a escandalizar unha sociedade urbana coma a coruñesa, en moitos aspectos allea a certas denuncias que alí se lle presentan e que responden ao prototipo do “Señorito de La Coruña”, como síntese da cursilería provinciana máis pobre e mediocre. Lugrís sabe desta especie de persoeiros, coñéceos perfectamente xa que vive no seu mesmo ámbito e participa, en directo, do seu contorno xa que o arrodean polo cotián e practica a liturxia de expresarse na lingua popular que eles desprezan e da que fai patria no dominio cidadán dunha elite desmobilizada e ignorante que non comprende os traballos e amargores que teñen que sufrir os galeguistas para explicar as súas ideas sobre da realidade do país que está vivo a poucos metros do centro, nos mesmos arrabaldes da urbe herculina. Lugrís necesita significarse, non por el, senón pola causa que abandeira e que, paseniño, se vai transformando, no seu interior, nunha causa santa. É membro fundador da Asociación da Prensa da Coruña (1904) e directivo da mesma; un dos académicos fundacionais de número da Real Academia Galega (1906), da que será o seu quinto presidente anos máis tarde (1934), sendo a súa dona, Pura, nomeada tamén académica correspondente no ano 1907, e, como xa dixemos, do sindicato agrario Solidaridad Gallega (1907), faceta esta, a sindical, que non esquecerá no futuro e así, en 1916, funda a Asociación de Auxiliares de los Dependientes de Comercio de La Coruña, que presidirá. Participa na constitución da primeira asociación da Irmandade da Fala (1916), na Academia Galega con semellante composición ideolóxica á de Solidaridad xunto con Antón Vilar Ponte que debe á súa influencia á conversión ao galeguismo, o que non é un caso insólito pois outros persoeiros do patriotismo histórico están tamén no caso de seren “catequizados” polo Vello Lugrís como se lle coñece desde o seu retorno de Cuba a pesar da curta idade para tal alcume. A súa participación nas Irmandades non é dabondo coñecida pero foi moi intensa e decisiva para a vida destas agrupacións. Participa

activamente nas asembleas de Lugo e Santiago, escribe a composición poética identificativa, como himno das mesmas, sendo case permanentemente membro vogal do Consello da agrupación coruñesa na que imparte, quizais por primeira vez na historia do noso idioma, un curso de galego con clases os martes e os xoves, que tivo unha grande acollida de asistencia, feito polo que lle dan o título de Mestre da Fala, e pronuncia infinidade de conferencias sobre os máis diversos temas como a do 16 de marzo de 1923 sobre “Etnografía Gallega” que tivo unha enorme repercusión nos círculos galeguistas da cidade. Toma parte na coroación poética de Curros Enríquez e máis tarde participa, igualmente, no Seminario de Estudos Galegos (1923) na Sección de Arte e Letras baixo a dirección de Castelao cun discurso de ingreso no que trata a figura de Eduardo Pondal. Máis tarde será o encargado de pronunciar o discurso na homenaxe que lle dedica o Seminario a Carolina Michaëlis de Vasconcellos e sendo inscrito de Socio Emérito no Instituto Histórico do Minho en Portugal (1934), alcanza un renome fóra de Galicia para a súa obra, singularmente a *Gramática*, que se converte nun libro de referencia do noso idioma.

No seu sentimento fica tamén moi fonda a homenaxe que lle rende o seu pobo natal de Sada o 15 de xuño de 1926 ao ser nomeado fillo predilecto e colocar o seu retrato no salón de sesións do Concello que, na súa idealización relembra a ascendencia de Rafael Freire de Andrade, alcalde e heroe da resistencia contra dos franceses que el trata en varios dos seus textos como conexión entre a realidade e o mundo imaxinativo que fai difícil establecer os lindeiros entre ambos. En 1930 é obxecto, tamén, doutra homenaxe da sociedade “Sada y sus contornos” que recibe en compañía de toda a súa familia e de queridos amigos que desexan estar presentes na demostración de gratitude que lle ofrecen pola súa entrega e dedicación a difundir en todos os eidos da arte e das letras a paisaxe, as xentes e mesmo a problemática de Sada. A vinculación coa cidade faise constante e é digna de ser salientada a súa romaxe particular e anual o 15 de agosto á Festa da Raíña dos Ánxeles, dentro dunha especie de devoción civil dificilmente manifestada e que apreme interiormente os recordos, as señardades e o sensible na flor de pel de toda unha vida. Era na igrexa onde fora bautizado e permanece calado, nun aceno de meditación sen palabras que desaparece logo cando debía acudir ao xantar nalgunha das casas que rifaban por telo como invitado, de tal xeito que houbo anos en que tivo que pasar máis días na localidade para atender a todos os convites. Este período, centrado na década dos anos vinte, é especialmente prolífico na actividade participativa e na marcaxe ideolóxica que está a definirse a partir dun consolidado galeguismo que se decanta, cada vez máis, cara ao obxectivo soberanista e que arma o seu corpo con eixes do republicanismo, o autonomismo e unha certa concepción valorativa dos principios democráticos e humanísticos como baseamento de todo este edificio de ideas que o levan a ingresar na Loxa Masónica “Suevia” da Coruña en 1926, co nome simbólico de Servet como grao 1º e na que permanece até o ano 1933.

Pero entre todos os actos públicos temos que salientar, con especial relevancia, o discurso pronunciado o día 7 de outubro do 1907 na praza de Betanzos, importante núcleo do asociacionismo agrario da man de líderes propagandistas como Xan Golpe e Vitor Naveira, nun mitin do sindicato Solidaridad Gallega, co gallo da visita de varios políticos cataláns, entre eles Odón de Buen e Vazquez de Mella, o que constitúe a primeira peza oratoria en galego na que se introduce o noso idioma como instrumento de utilización pública no eido político. Era día de mercado con sol e moita concorrencia de labregos da bisbarra que estaban a realizar todos os trámites e tarefas propios de súa visita mensual á vila dos Cabaleiros. Diante da expectación e mesmo desconfianza dos asistentes que se arremuíñan ao palco da música onde se sitúan os oradores, Lugrís toma a palabra dirixíndose “os mariñans e montañeses, homes traballadores e honrados”, aos que fai chegar as súas teimas polo mal da emigración e fálalles da importancia de unirse e do asociacionismo como única forma de defensa fronte dos caciques e loitar, como xa fixeran os irmandiños noutros tempos contra o abuso dos señores, rematando cun pequeno conto, a xeito de parábola bíblica, que fai levantar fortes aplausos e afogeuradas alusións á oratoria arrebatada de Lugrís, quen nos cinco anos que durou a experiencia solidaria, percorre moitas aldeas e parroquias, estando a propagar e alentar a solidariedade cun discurso didáctico que chega a todos.

Este acto de Betanzos, independentemente do seu valor histórico, tivo unha gran repercusión a nivel social porque establecía as verdadeiras causas da dependencia a que se obrigaba o agro ao estar inserido dentro dunha problemática estatal que lle era allea. Lugrís xa puxo, naquel intre, os baseamentos políticos da liberación do campo galego e da súa real situación colonial. Por certo, que neste acto quixo substituír a palabra cacique, de orixe antillana, por outro vocábulo propio e usou a verba “bexato” como equiparación galega ao termo caribeño, que tivo éxito entre os republicanos presentes pero que no futuro non prosperou. No semanario *La Defensa*, órgano dos agrarios betanceiros, lese que acudiron máis de nove mil persoas ao devandito mitin e destácase a presenza, entre os intervinientes, do ex presidente da Primeira República, don Nicolás Salmerón.

A vea oratoria de Lugrís foi moi prolífica. A súa envergadura física, á vez forte e rexo, e un verbo doado e acendido, era a coreografía perfecta para as xuntanzas dun movemento que aínda estaba nos seus albores. Causaba abraio nos auditorios ver un home coa indumentaria de señor cidadán, falar en galego en público. Durante os anos en que tivo vixencia a impronta de Solidaridad Gallega sabemos de mitins dados en Cambre, Bergondo, A Coruña, Carral, Sarandóns e Abegondo amais dos seus coñecidos discursos do 5 de febreiro de 1917 en Ferrol, dentro do labor difusor das Irmandades xunto a Tettamancy e Rodríguez González e o do 20 de novembro de 1923 no Teatro Rosalía Castro da Coruña en conmemoración do IV Centenario de Camões no que dá lectura ao poema do seu amigo Pondal “A Fala”, recollido como aditamento en prosa na edición de *Arden-*

cias e que é unha mostra do espírito lusista que aniñaba no seo das Irmandades en consonancia coas teses pondalianas. No mesmo escenario, o acto galeguista en decembro de 1931 e o que dá en San Tirso de Mabegondo, con Castelao e Suárez Picallo en 1932 durante a campaña do Estatuto, no que falou da inxustiza tributaria que atinxe a Galicia, a reforma agraria, o estatuto do viño, o ferrocarril Zamora - A Coruña, a introdución de madeiras exóticas, o gando portugués de contrabando e outros temas daquela actualidade como o do novo caciquismo republicano tan nefasto para os intereses galegos como o do antigo réxime.

A súa faceta de escritor é complexa, heteroxénea e dominadora de moitos xéneros. Á parte do teatro, importante é a poesía e a prosa cultivada, sobre todo no relato breve, no conto, que traballou baixo o alcume de Asieumedre e, que acada tal natureza, que remata por ter un certo sentido propio como unha especie de heterónimo sen logro que queda na simple exposición de principios. Na edición de 1970 da Colección O Moucho, dise na Nota dos Editores.

Non escribe Lugrís ao xeito do doutrino encastelado, con acentos mais ou menos troantes, non. El, suavemente, sinxelamente, nunha linguaxe galana e expresiva, lévanos da man diante dos aldraxes da inxustiza, os abusos do caciquismo, os traballos do labrego, as angustias do mariñeiro e, coma quen presenta un cadro vivo, turra da cortina, para dicir que aí tedes o caso, agora tirade vos a insinanza.

As páxinas d'A *Nosa Terra* conteñen moitas narracións, baixo o epígrafe xeral de "A Carón do Lar", escasamente difundidas posteriormente ou que foron compostas para seren exclusivamente publicadas nese periódico, xa que os máis coñecidos son os oito relatos publicados por primeira vez en 1908 co título de *Contos de Asieumedre*, a un prezo de setenta e cinco céntimos o exemplar, un de tantos pseudónimos que se deu a si mesmo como xa deixamos denantes dito pois, ademais do tamén xa indicado de L.U.Gris, empregou ao longo da súa vida, outros como Roque das Mariñas, K.Ñoto ou simplemente, M.L.F. En calquera caso os *Contos*, que teñen unha segunda edición en 1909, son relatos que conteñen unha caste de ensinanza sinxela pero directa no seu final. Narracións didácticas de corte inocente e case infantil as máis delas, pero co sabor, tamén directo, da vida campesiña e dos diversos aspectos das problemáticas cotiás daqueles tempos en Galicia e das que algunhas xa foran publicadas na revista bilingüe *Airños da Miña Terra* na Habana e que teñen continuidade nunha segunda entrega cun volume de 28 traballos do mesmo corte ca os anteriores. Constitúen, ambos, unha especie de caleidoscopio de costumes que son un precedente do que farán Castelao e Cebreiro cos seus célebres debuxos anos máis tarde.

A poesía resulta máis intensa e reveladora dos diversos estados de ánimo que aturou durante a súa vida. Logo de *Soidades* e *Noitebras*, que viron a luz ao fío do cambio de século, hai que agardar a 1919 en que publica *Versos de Loita*, cun arreiguizado limiar no que analiza, baixo a carátula falsa do editor, con gran senso crítico, a posición oficial a

respecto da cultura galega e mesmo do idioma. Son versos de profunda arnela patriótica nos que resulta máis importante a mensaxe que a propia composición literaria. Logo, en 1928, entrega o poemario *As Mariñas de Sada*, patrocinado polas sociedades de emigrantes en América, no que canta as belezas do berce natal e que serve para que lle dean o seu nome, unha vez proclamada a República, á vía principal da vila mariñá, e que é eliminado do nomenclátor desde que un pouco de comezada a rebelión fascista de 1936, aínda que anos máis tarde se reintegrou o seu apelativo a unha rúa secundaria. Está nun intre de exaltación interior que xa tivera os seus antecedentes un ano antes co libro de poemas *Ardencias*, dedicado á mocidade galega “porque mantén acesas no corazón as ardencias pola nobre causa do noso rexurdimento”, considerada por algúns críticos a súa mellor obra lírica, que é tamén, en certo modo, un canto continuo a todo o que representa a paisaxe e o carácter dos galegos nunha plástica común. O poema “Fragachan”, tamén incluído en *Versos de Loita*, recitouse, denantes da guerra civil, en todas as escolas da bisbarra mariñá, como lectura recomendada.

Transcendente resulta a publicación das dúas edicións da *Gramática do Idioma Galego* en 1922 e 1931, que se asocia cun vocabulario castelán-galego das Irmandades da Fala que sae á luz en 1933 e da que o propio Lugrís di, a xeito de xustificación, no limiar “Inda que moitos non o crean, teño a seguranza de que a fala galega, mais que a raza, mais que o propio chan, e o reflexo da nosa alma, o factor estático, mais esgrevio, o espello do noso ethnos, a hostia sagrada coa a que os bos e xenerosos comulgarán de cote no altar da Terra, coa cobiza de a ver grande e libre”, e Antón Vilar Ponte escribe que “con esta gramática e co vocabulario, que anda a ultimar Manuel Lugrís Freire, vocabulario serio, culto, escrupuloso; feito a conciencia, o noso idioma poderá ser cultivado de xeito formal por cantos desexen facelo”, chamando ao autor mais adiante “galego sempre exemplar” e “benxamín dos Precursores e o evanxelista dos Continuadores”. Porén a obra suscitou opinións contrapostas. Victoriano Taibo di que “convén enterarse desa gramática aínda que non sexa mais que para face-lo contrario do que dispón”, opinión completamente oposta á que tiña Vilar Ponte. En calquera caso este libro foi requirido, como xa dixemos antes, en numerosas ocasións por institucións alleas, das que sabemos, o Instituto Iberoamericano de Berlín e o Departamento de Linguas Estranxeiras da Universidade de Illinois, amén de asociacións como o Centro Galego de Barcelona, Bibliotecas, e sociedades de Estudos.

Por certo, nun intre determinado, Lugrís sopesa as posibilidades que ofrece o reintegracionismo lingüista e nunha carta que escribe en 1928, na súa condición de académico, pode lerse: “Escribo-lhe con grafía portuguesa pela razão de que agora a mocidade galega face tal jeito de modificacões que acredito que debemos de voltar os nosos olhos ao portugués, ja que não ha meio de concordarmos na escriptura”. O que permite albisca-
car unha singular preocupación no sentido de achegarse ao seguro da universalidade da expresión lusa como a meirande garantía de futuro para a pervivencia do galego.

E non esquecer os traballos en prensa, tanto local como foránea na que colaborou adoito, especialmente naquelas publicacións patrióticas de curta vida que saíron á luz nas primeiras décadas do século XX. *El Noroeste*, da Coruña, *Tierra Gallega*, *Acción Coruñesa*, *Revista Española*, de Madrid, *Revista Gallega* etc, e a permanente presenza, como xa dixemos anteriormente, n'*A Nosa Terra* e a breve e escasamente coñecida, aínda que interesante aparición n'*O Tío Marcos da Portela* pouco antes da súa desaparición así como a súa contribución na revista mensual *Mariñana* que se publica en Sada, fundada polo seu curmán Manuel Freire Calvelo e froito das inquedanzas dun faladoiro que se reunía na rebotica da farmacia, faladoiro ao que acudía todas as semanas dende A Coruña e no que deixaba constancia do seu profundo amor á terra que o vira nacer e da súa ledicia por verter as ansias poéticas na fermosura daquelas ridentes rías e praias das que gozara na xa afastada nenez.

Na súa polifacética obra, ás veces, sorpréndenos con traballos e labores inéditos. Xa dixemos que foi grande afeccionado á fotografía mesmo á de reportaxe, deixándonos unha extensa colección de placas reveladoras de como era a cidade coruñesa naqueles primeiros anos do século XX. Ou como cando en 1924 traduce ao galego os títulos dunha versión cinematográfica, evidente de cinta muda, da zarzuela “Maruxa” que habería ser visionada no local do Salón París de A Coruña, e acompañada co piano que amenizaba as sesións de cinema silente naquel local. E era un amigo dos seus grandes amigos. Amigo de entrega e solidario en todo o que representaba para el esa amizade na que se osmaba, en xeral, un compendio de amor a Galicia e de síntese reveladora dos máis sinceros sentimentos. Así Curros e Pondal son un referente constante na súa vida. Neles atopa as seivas de toda relación sensorial coa cultura e coa esencia da Patria e da súa mesma andaina polos camiños do galeguismo militante. Xa quedou perfectamente definida a figura de Curros na emigración, pero unha vez retornado, segue presente en moitos dos actos que lle tocan de cerca, como a xa mencionada coroación poética e o acto inaugural do monumento así como a intervención no seu enterro recitando o poema “Saudo”, que, nun silencio sepulcral, seguen os milleiros de persoas que toman parte no cortexo fúnebre no cemiterio coruñés. Así mesmo é tamén homenaxe semellante a que presta o seu compañeiro de letras, Eduardo Pondal nas exequias deste no mesmo cemiterio de Santo Amaro no ano 1917, onde actúa como improvisado rapsodo coa voz esbrillada pola emoción e as bagoas que a piques están de salferir a súa faciana de vello loitador, que aínda ha ter unha última achega de cariño e lealdade póstuma para o bardo de Ponteceso, presidindo a comisión para erixir o monumento nos Xardíns de Méndez Núñez na Praza de Mina da cidade coruñesa e que se inaugura no ano 1925, acto no que outra volta deixa patente o seu amor de amizade polo poeta nun emotivo discurso que chega ao corazón dos presentes.

Pero Lugrís ten un firme e poderoso compoñente político no seu ideario. Máis aínda, diríamos de que toda a súa actividade tanto cultural como social, está mediatizada polo

pouso ideolóxico dunha proxección pública que considera preciso levar a cabo para acadar o obxecto da súa loita persoal: a dignificación de Galicia dentro do recoñecemento das súas peculiaridades e a administración dos seus recursos. En resumo: ter presenza no concurso dos pobos co nivel político preciso. E no plano persoal, albíscaselle de moi novo unha certa vocación volteriana que non pasou dun incipiente exceso de xuventude. E din del que era meticuloso, sanguíneo e na práctica un ideario federalista e, mesmo, con atisbos anarcoides. Pero polos feitos saberemos máis do home que polas definicións. É importante sinalar a súa participación no mitin celebrado o 3 de decembro de 1922 no Teatro Linares Rivas da Coruña para protestar polos lutuosos sucesos de Sobredo co gallo da folga agraria. O día 25 de xullo do 1930, acude ao acto institucional de izar a bandeira galega no balcón do Palacio Municipal da Coruña, co alcalde Sr. Asúnsolo e varios concelleiros e académicos, intervindo máis tarde, no acto patriótico que ese día se celebra no Circo de Artesáns, cunha acendida disertación que levantou dos seus asentos a concorrência que acugulaba completamente o salón principal da veterana sociedade. E así tamén o temos de protagonista co gallo da proclamación da Segunda República Española, como paso imprescindible para conseguir degraos posteriores que dirixan a consecución absoluta dos obxectivos que se ten marcado. No lusco e fusco do día 14 de abril do 1931, co seu amigo o comerciante Luís Suárez, agatuña pola fachada do Palacio Municipal da Coruña para brandir as bandeiras tricolor e galega dende o seu balcón, como primeira manifestación republicana na cidade e, poucos meses máis tarde, convoca e preside a mesa de constitución do Partido Galeguista na Asemblea de Pontevedra, xunto con Filgueira, Bóveda e González Salgado. Antes, no ano 1930 elaborará o programa electoral do Partido Autonomista Agrario e promove a Federación Republicana Galega, proxectos ambos os dous que non conseguen a consolidación cara ao público que esperaba, pero que serán cernes organizativos doutras iniciativas posteriores que contan, para a súa implantación, con circunstancias máis favorables e pragmáticas, como será o caso do antedito Partido Galeguista. Así e todo o seu paso polo PG non é tan intenso como el esperaba que fose. As loitas internas de faccións non as asume en absoluto. E non está polo labor de constituír correntes de dereitas ou de esquerdas. Para Lugrís o Partido debe ser unha especie de Fronte na que entren todos e non perder a súa condición até conseguir as metas políticas marcadas. Aínda así forma parte da comisión que redacta o anteproxecto do Estatuto de Autonomía en 1932, e logo do proxecto, acompaña a Casares Quiroga, correligionario seu na masonería, á reunión predemocrática do famoso Pacto de Lestrobe, pero xa, cun certo desencanto, non dedica integramente os seus esforzos ao campo político, máis aínda logo do seu nomeamento para a presidencia da Academia Galega á que accede o 28 de abril de 1934.

Son momentos históricos do movemento autonomista e do republicanismo, dous vértices do seu ideario polo que toda a súa vida pelexara en todos os terreos. É un

momento culminante, de ver as arelas máis sobranceiras trocadas en realidade, de tocar coa xema dos dedos o tanxible do éxito persoal e social que perseguira sempre.

O seu mandado, como presidente da Institución ten, para Lugrís, momentos felices que ateigan o seu ánimo de plenitude, como a histórica recepción de membro numérico a Alfonso R. Castelao o día 14 de xullo daquel mesmo ano, acto levado a cabo no salón de sesións do Concello da Coruña no que o rianxeiro dá lectura ao seu discurso de ingreso co título de “As cruces de pedra na Galiza”, así como o cumio vital que chega ao seu máximo grao na inauguración do monumento de Asorey dedicado a Curros Enríquez nos xardíns de Méndez Núñez coa asistencia do Presidente da República Don Niceto Alcalá Zamora. Lugrís está alí, ao seu carón, no palco de autoridades e sente no seu interior o formigo do seguinte paso no decorrido de Galicia pola historia. Bríllanlle nos ollos os degoros de acadar máis altos chanzos dos soños que agocha dentro del. E, naqueles intres de esplendor, pensa en todos os seus personaxes do mundo ficticio que a aldraxe, escarnio e humillación non son máis que imaxes dos milleiros de vítimas que aínda están a seren esquecidas en todo o solo da súa patria verde. Pero dezaseis meses máis tarde, xa asomada a longa enfermidade que prostra na randeeira e baixo a manta na illada galería, obrígase a dimitir do cargo.

Até o día do seu pasamento, o 15 de febreiro do 1940, está practicamente recluído na casa da rúa coruñesa de San Andrés número 200, último fogar na longa andaina que comezara setenta e sete anos antes na praza de San Roque de Sada. Unha enorme vivenda que daba, pola parte traseira, ao Orzán. E así pasaba os días ollando nas augas do océano, mergullado en quen sabe que pensamentos e frustracións, tinxidos na agoría de ver o seu pequeno mundo de esperanzas e ilusións destruído. Xa verdadeiramente vello e enfermo, daquela estampa forte, baril, envolvedora, cordial e, ao mesmo tempo, emotiva, só quedaban estas dúas últimas condicións. Cando en xullo de 1936 dá comezo a rebelión militar, afúndese definitivamente. Todo un universo no que tivera postas as meirandes angueiras de conquistar a liberdade para a súa Patria, o Estatuto, a República; todo se estaba a derrubar e, máis terrible que a súa doenza física, era a moral, esnaquizada polos fusís e os bandos mediatizadores dos novos señores da forza irracional, da barbarie organizada que, aínda máis, interpela aos seus fillos Secundino e Urbano, forzados a combateren en bandos distintos por mor da súa localización xeográfica. Cara a eles ían, todos os crepúsculos, os seus últimos pensamentos do día. El estaba alí, a ollar as chatunas ondas do Atlántico, cando entraba a noite, e escoita, ao lonxe, o balbordo da represión e algún disparo seco e silandeiro sobre das areas límpidas da praia próxima. O piano da súa dona é o seu único consolo naquelas horas de acoro e coita, así como a estancia dos escasos amigos que se atreven a visitalo. Entre eles está aquel Xenaro Mariñas, amigo da xuventude que lle fai compañía nas infindas tardes de grises e melancolía que chegan a ferverlle tan dentro do corazón que pide á súa compañeira que elimine do repertorio a “Negra Sombra”, que lle abouxa a alma nunha mestura de saudade profun-

da e a dor incontable da impotencia a verse así deitado naquel gabinete de escuro e silencio.

Don Ramón Otero Pedrayo deixounos no seu *Libro dos Amigos*, a estampa clara e precisa daqueles derradeiros tempos da estadía vital de Lugrís Freire, cando fai relato da visita “ó mestre de gran corazón” como lle chama: “Cantaban en Lugris algunhas grandes voces antigas. Maxinaba escoitar no balbordo do mar de outono hinos e trenos irmans dos resoantes no seu lembrar..., falamos aquela noite moito tempo. O Orzán peiteaba ca forza e a gracia de ave insomne das procelas nos vidros da cambra. Seituraba a fouce do Faro de Breogan molos de tebras. Pola nosa conversa decorrían en tempos regoados ou nun intre de luz os amigos”. Máis adiante, engade Don Ramón a xeito de resumo: “Aso-ciaba o optimismo democrático e o grave e estoico sentir da República co vivir antigo e o ensoar céltigo revelado de xeito único entre nos por Eduardo Pondal..., foi bon poeta, mais grande orador, por riba de todo un carácter..., era alma de tertulias, palabra rexa, pintoresca, expresiva. Non ácedo nin irónico. Era home de peito para atacar de frente e para recibir e responder os ataques. Había unha rara elegancia de tribuno na maneira de erguerse para falar en público e deitar as primeiras verbas, mainas, vougas, dubidosas e, ben logo, confiado lume”.

PALABRA, CONSTRUCCIÓN E TRANSMISIÓN. O TEATRO DE MANUEL LUGRÍS FREIRE

Iolanda Ogando

Aun cuando no hubiera tenido otro resultado la creación de la Escuela regional que inclinar al Sr. Luguís, con las excepcionales condiciones de su genio creador, a espigar en la producción dramática, podríamos darnos por enteramente satisfechos.

Uxío Carré Aldao (1912)¹

Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego

Sendo parte da axenda cultural e política nos últimos anos a cuestión da memoria histórica, pensamos que a figura e a obra de Manuel Luguís Freire se encadraría perfectamente no cerne do problema da recuperación do pasado. Este autor e a súa obra cultural representan de maneira moi significativa o proceso de silenciamento ou *semi-enterramento* de moitos dos escritores e/ou pensadores do período finisecular e dos seus textos ou achegas culturais máis relevantes². De feito, aínda en 1991 Francisco Pillado apuntaba na nota introdutoria da que foi a primeira grande obra dedicada a Luguís Freire, que este formaba “parte desa nutrida nómina de escritores galegos, absolutamente esquecidos ou ignorados, dos que apenas se fala ou se escribe” (Pillado Mayor 1991: 8). E se ben é verdade que Luguís foi obxecto de revisión e estudo en varios traballos³, a súa presenza nos tratados sobre literatura ou teatro en Galiza era moito menor que a significación que no seu momento tivera, como un dos dramaturgos máis avanzados dos primeiros anos do século XX, o de maior éxito e, para alén diso, un dos primeiros e máis dedicados á promoción e recuperación da cultura e da política galegas (Pillado Mayor *ib.*). Na verdade, neste ano promovemos a (re)descuberta dun dos seus promotores, dos seus máis interesantes colaboradores do primeiro terzo do século XX e do que viría a ser o seu presidente en 1934.

Luguís Freire está, de por parte, situado nunha época de grandes avances na configuración rexional galega, que conta co teatro como unha das súas maiores armas e medios. Ubícase polo tanto no que será un período fundamental da historia do teatro galego, o do Movemento Dramático Rexional⁴, nomeadamente na súa máis simbólica iniciativa: a Escola Rexional de Declamación. Como veremos unha vez máis neste artigo, a súa obra dramática constitúese coma unha das máis produtivas e orixinais do momento, sendo máis destacada aínda se temos precisamente en conta o contexto en que se desenvolve (Tato 1999, 2003 e 2006b).

Por esta razón, non debemos deixar de celebrar o labor de *restitución* que se veu facendo, por parte de estudosos e interesados na época ou no xénero, ao longo deste ano dedicado ao escritor sadense para celebrar o Día das Letras. E, a risco de pouco novo poder dicir para alén destas contribucións sobre a figura lugrisiana, queremos aproveitar todas estas informacións para realizar un breve panorama sobre a súa obra dramática, as súas características e os seus significados no mapa cultural e teatral galego daquela altura.

O TEATRO DE LUGRÍS FREIRE: TENTATIVA DE DESCRICIÓN

Son dez os textos teatrais lugrisianos dos que temos noticia, aínda que destes hai un, *De Galicia á Lavapiés*, do que só se conserva unha pequena referencia, como veremos na descrición da primeira etapa da obra dramática de Lugo Freire. Esta obra foi pensada ou realizada na Habana, onde o autor escribe tamén *A costureira d'aldea*, peza só moi recentemente publicada, polo que en moitos dos estudos anteriores a 2006 só era posíbel unha alusión rápida, pero non unha análise demorada. Outrosí existen outras dúas obras, *Ir por lan* e *La ofrenda, o los folletos verdes de Don Pepiño*, ambas de moi breve extensión e publicadas nunha obra narrativa, os *Contos de Asieumedre*, razón pola que non sempre foron considerados de interese ou de carácter dramático. Volveremos sobre este asunto.

Contamos en realidade con sete obras *de entidade* no conxunto, e desas sete só seis teñen sido obxecto de análise até época moi recente, sendo neste ano 2006 cando aparecen as primeiras achegas importantes sobre a obra en conxunto. Deste xeito, parece que por fin agora se crearon as condicións para dar conta da totalidade da obra do autor sadense –a excepción, claro está, da devandita *De Galicia á Lavapiés*, coa saída á luz d'*A costureira d'aldea*. Por esta razón, seméllanos posíbel propormos unha nova estrutura da escrita dramática de Lugo Freire en tres etapas ou fases. Cada unha destas etapas presenta, na nosa opinión, características comúns coas outras, mais tamén trazos propios dominantes, en xeral debidos ao contexto socio-histórico en que o autor desenvolve a obra, que as singulariza. Obviamente, é esta unha primeira proposta que poderá ser corrixida ou rebatida, mais pensamos que existen algúns datos que permiten sostela. Vexamos así pois cada unha destas fases, as pezas que as conforman e os seus riscos correspondentes.

1.- A ETAPA CUBANA

Como indica o mesmo epígrafe, entrarían nesta etapa os textos escritos –aínda que non publicados– durante a súa estadía en Cuba. Resulta facilmente deducíbel que o factor socio-xeográfico da emigración é moi importante nas características e outrosí nas innovacións temáticas desta produción, mais dificulta así mesmo a chegada e difusión destes textos en Galiza (Tato 1999 e 2006a; Vieites 2006a).

A *Costureira d'Aldea* é a primeira proposta dramática coñecida de Lugrís Freire, escrita arredor de 1884, aínda que perdida até 1998, ano en que a profesora Teresa López deu noticia da súa descuberta. Permaneceu inédita até 2006, cando, por unha parte, a Real Academia Galega preparou a edición en formato .pdf coa reprodución facsimilar do manuscrito orixinal⁵; e, pola outra, a profesora Teresa López realizou unha edición comentada na colección do Arquivo Pillado da Universidade da Coruña, tamén coa reprodución facsimilar do texto.

É a máis simple de todas as obras conservadas de Lugrís –tirando os diálogos breves *Ir por lan* e *La ofrenda*, incluídos na segunda etapa–, e a única delas que, polos datos que nos ofrecen os estudosos, nunca subiu ao escenario⁶, feito que non se repetiu con ningún dos outros textos de longa extensión lugrisianos. Son cinco os personaxes, só un feminino, o da protagonista Xaquina, moza da aldea que aprende a ler e escribir co madrileño Prácido e que está namorada de Mingos. Prácido pretende namorar e enganar a Xaquina, e encarna o tipo do “fanfarrón español”; é dicir, non é quen de entender a cultura do lugar onde está, nin de comprender que está a desempeñar o papel do “burlador burlado” (Vieites 2006a: 69), trampa na que cae por considerarse superior á xente da aldea.

Concordamos coa opinión de Manuel F. Vieites (2006a: 63) que afirma que a peza “xa contén todos os elementos que van caracterizar a súa obra⁷, agás o uso do verso”. Entre os máis frecuentes, a oposición dicotómica entre Galiza e España (encarnada esta simbolicamente polo fanfarrón Prácido); e aínda a oposición entre campesiños e *citadinos* superpóndose ao par Galiza-España (López 2006b: 15, Vieites 2006a: 70-71). Vieites subliña, por exemplo, as semellanzas que existen entre a primeira obra de Lugrís *A costureira d'aldea* e *El amor de la estanciera* do autor cubano José Martí, “poeta nacional e heroe da independencia cubana, [que] se significou no desenvolvemento dun teatro anticolonial e contrahexemónico, que supuxo a incorporación e a posta en valor da herdanza africana na cultura crioula” (2006a: 104). A esta característica súmase a incorporación dun madrileño a falar un mal galego e a ser burlado polos galegos, ao igual que debía acontecer en *De Galicia á Lavapiés*, ricos temáticos que aparecen en resposta ao que considera unha aldraxe ao pobo galego.

Un terceiro trazo, unha vez máis de carácter dicotómico, é a oposición entre tradición, vista de xeito positivo, e innovación, que implicará normalmente connotacións negativas⁸. Como cuarto, aparécenos a utilización do motivo da honra, é dicir, a construción da trama argumental a partir da persecución a unha muller da aldea por parte dun home, igualmente connotado de maneira negativa, como *alleo* –sexa por razóns de orixe xeográfico-nacional ou por razóns de clase. Este abuso/obsesión provoca unha serie de conflitos na comunidade que se ve obrigada a *actuar* para solventalos. Xa por último, a localización rural da acción constitúe un quinto trazo común a toda a obra dramática de Lugrís Freire.

En calquera caso, nun nivel de análise total do conxunto, *A costureira d'aldea* demostra a clara consciencia que este dramaturgo tiña desde o inicio da súa escrita sobre o poder mobilizador do teatro (Vieites 2006a: 63), facultade que aproveita para exaltar a Galiza e os galegos⁹, a lingua, e a harmonía das comunidades campesiñas ameazada polo efecto *corrompedor* do foráneo.

De Galicia á Lavapiés

Texto non conservado de que dan noticia Campos Villar (2000: 13-14) e Teresa López (2006a: 16 e 2006b: 22 e ss.). Aínda sen coñecermola, os datos achegados por López revelan que a peza foi o resultado da reacción que Lugrís Freire, como toda a comunidade galega, tivera ante a representación da obra *De Lavapiés á Galicia*, espectáculo en que, unha vez máis no teatro desa época, os personaxes galegos se caracterizaban de maneira negativa. O texto de Lugrís invertería a situación colocando no papel dos *pailáns* os non galegos, aspecto temático que en opinión desta mesma investigadora sería común ás dúas obras escritas na Habana, xa que a “afirmación de Galiza, da lingua galega e dos galegos presente n’*A costureira* completaría probablemente coa crítica dos costumes e valores do Madrid castizo, representado por Lavapiés”... (2006b: 25).

Como apunta Tato (1999: 43) con *A Costureira d'Aldea* aparece claramente a faceta reivindicativa sobre os galegos e Galiza. Este enxalzamento continúa, polo que indican os datos, na elaboración de *De Galicia a Lavapiés* e, posteriormente, ao longo de toda súa obra. Nestas dúas pezas, a afirmación galega constrúese mediante o enfrontamento a un opoñente ridículo, o madrileño/español que parece máis ben encarnar a figura do pelele, do pailán que pode ser *derrotado* polos galegos. Outros trazos comúns das pezas serían precisamente ese carácter cómico e a utilización da oposición Galiza-Madrid como eixo estruturador da acción.

2.- A ETAPA DA ESCOLA REXIONAL DE DECLAMACIÓN

É sabido que, uns anos despois do seu regreso a Galiza, Manuel Lugrís Freire protagoniza unha das etapas máis fecundas e significativas do teatro galego: a do Movemento Dramático Rexional, principalmente mediante a fundación da Escola Rexional de Declamación (1903), compañía que estreará tres dos catro dramas que elabora neste período¹⁰. A relevancia da figura lugrisiana é xa patente se consideramos que *A Ponte*, a primeira das súas obras levadas á escena pola Escola, marcou un fito fundacional da literatura galega ao ser o primeiro texto teatral longo en prosa. Pero en xeral todas estas obras converten a Lugrís Freire no primeiro gran dramaturgo da nosa historia dramática.

A Ponte. Drama en dous actos en prosa. Dividido en tres cuadros aparece en 1903 na Coruña na Tipografía “La Constancia”, incluíndo a nota “Representada por primeira vez no Teatro Principal da Cruña o día 18 do mes de Santiago de 1903” (Lugrís Freire 1903: 3). É sen dúbida o texto máis valorado e coñecido de Lugrís Freire ao longo da historia

do teatro galego, sendo tamén o máis editado. De todos os xeitos, a primeira re-edición non aparecería até 1997 na colección de literatura galega promovida pola AS-PG e A Nosa Terra, sendo a segunda a aparecida neste mesmo ano 2006 na editorial A Nosa Terra. O argumento, a partir dun monólogo inicial de Ánxela, a protagonista feminina da peza, que

nos pon en antecedentes de que o seu home, Pedro, está na cadea polas falsas acusacións do Vinculeiro que a quere deshonorar. Despois dunha espera en compañía de Sabela, chega Antón para anunciar a liberación de Pedro, por mor da intervención de D. Rafael. (...) [Despois de regresado Pedro] Nun momento en que Ánxela fica soa en escena, o Vinculeiro, que descoñece a liberación de Pedro, intenta forzala; Pedro quere matalo, mais ela impídello. (...).

O segundo acto, dividido en dous cadros, ábrese cun monólogo de Pedro que nos pon en antecedentes de que foi expulsado da casa, propiedade do Vinculeiro, e de que ninguén lle dá traballo; a súa situación é tan desesperada que non ten cea para os fillos. É Noite Boa e a miseria e a fame do seu fogar contrasta coas cantigas que se escoitan fóra. (...) chega Antón. O bon amigo trae da Coruña os alimentos necesarios para celebraren o Nadal. Aínda que Pedro insiste na súa resignación e en non querer admitir as revolucionarias ideas de Antón, acepta como única saída emigrar a América. O segundo cadro, que se desenvolve no exterior, nun camiño cunha ponte que está preto da Igrexa, comeza cun outro monólogo do Vinculeiro. (...) Mentres Antón agardo por eles [Pedro e Ánxela] no adro, sae Pedro como un tolo porque o Vinculeiro persiste na súa actitude lasciva mesmo na casa de Deus. Agáchanse tras dunha árbore para comprobaren que o que sospeitan é certo e, cando o cacique intenta de novo forzar a Ánxela, Pedro sáltalle encima; o Vinculeiro tira unha pistola do peto, mais a navalla de Pedro alcánzao no peito antes de que poida disparar. Desde o outro lado da ponte, Antón invítao a pasar ao outro lado, e cae o pano despois de a parella cruzar a simbólica ponte. (Tato 1999: 50)¹¹

Esta obra supuxo o primeiro éxito do teatro galego (Tato *ib.*) mesmo se, como se indica, o verdadeiro triunfo fose o da segunda representación:

Tendo en conta os aitados días que vivira A Coruña en febreiro dese ano, cunha folga xeral e a cuestión obreira como centro da vida política e económica, a pesar do pouco público que asistira á estrea, os comentarios sobre o tema de *A Ponte* deberon espertar unha grande expectación entre as clases traballadoras e mesmo entre as elites da cidade, xa que a reposición, realizada o 22 de novembro do mesmo ano, foi un verdadeiro acontecemento social. *La Voz de Galicia* citaba as personalidades que asistirían á función _todos os políticos da Coruña e a mesma Condesa de Pardo Bazán_ e aseguraba que esta era a verdadeira estrea da obra, xa que o teatro estaba completo: abaixo as clases dirixentes, arriba as populares (Tato 2006a: 49)

Indo máis alá, a importancia d'*A Ponte* radica igualmente na súa configuración formal, ao ser, como xa dixemos, a primeira obra dramática escrita en prosa en lingua galega; e na configuración temática, ao inaugurar o teatro de carácter social¹². En realidade, mesmo considerando que as solucións adoptadas nos conflitos doutros textos como *Minia* ou *Mareiras* son igualmente fortes, parécenos este o de maior *ousadía ideolóxica*. A figura de Antón, o aldeán-obreiro, residente na Coruña, seméllanos un dos personaxes

máis interesantes de toda a obra de Lugrís, achegando ideas de ton moito máis progresista do que se poderá recoñecer en textos posteriores.

ANTÓN: (...) Eu sonlle franco, compradre. A fe fuxeu de min e non quero axionlla-lo corpo cando a alma está dereita. Comprendo que para algúis espíritus, que non poden vere a lus da razón, non é malo ter unha idea en certas cousas, e matan as saudades de xusticia coa esperanza de iren ó ceo. Pero eu sei que para ser home de ben non é mester rezar nin dar cartos ós cregos. Na Cruña leín moitos libros e papés, e despertouse na miña cabeza unha idea nova, que para min é a verdade. Vosté cree, e debe entrar na igrexa. ¡Eu non creo, e se entrara sería un hipócrita! (1996 [1903]: 182)

Cremos que, máis alá de anticlericalismo, se trata realmente de ateísmo no caso de Antón, na crenza só da redención do home a través do home e do seu traballo, do seu esforzo e conciencia. Como veremos, no caso de *Mareiras* podemos falar só dun parcial anticlericalismo, mentres o elemento que, na derradeira peza do teatro lugrisiano, condiciona o *non-progreso* de Galiza é a súa permanencia na ignorancia e na superstición, ou o esquecemento dos seus trazos diferenciais, pero non un problema coa xerarquía eclesiástica ou cuestións doutrinarias.

Minia. *Drama n-un acto en prosa*, publicado pola “Imprenta y Fotograbado de Ferrer”, no ano 1904, coñeceu dúas edicións anteriores a 1936: unha datada en 1919 na Coruña e mais outra sen datar que apareceu publicada pola Imprenta Roel, igualmente da Coruña (Pillado Mayor 1991: 19). Foi representada “por primeira vez con grande aprau-so no Teatro Jofre de Ferrol o 19 de Marzo de 1904 (Lugrís Freire 1904a: 3). Desta vez o texto aparece dedicado a “D. Luciano Marchesi Buhigas, en sinal d’amistade e grande estima”.

Esta peza presenta sete personaxes, dos que se individualizan nominalmente a cinco, caracterizados pola idade: Minia, a protagonista que lle dá nome ao drama, de vinte e seis anos e mais o fillo, Fiz, de oito anos; Martiño, campesiño de trinta anos, namorado de Minia que tenta axudala dándolle refuxio do cacique Reinaldo, tamén de trinta anos, na casa da tía Xuana, de corenta. A acción, aínda que non localizada de maneira explícita, sitúase nas Mariñas de Betanzos, como se pode ver na nota que describe o vestiario (Lugrís Freire 1904: 6). O espazo físico concreto é a casa da tía Xuana que ten o aspecto da casa dun “labrego ben acomodado” (*ib.* 7). Como apunta Tato (1999: 52) con este drama ou autor encamíñase outravolta pola beira social:

Minia vive agachada co seu fillo na casa dunha amiga debido a que teme pola vida do pequeno. Cando nova, Minia entrou a servir na casa dun fidalgo e foi seducida polo vincteireiro, que non casou con ela, mais recoñeceu a Fiz. Agora, despois de varios anos, o segundoxénito, Reinaldo, quere facerse co sobriño para poder herdar o seu irmán que morreu en Cuba. O público sabe disto na primeira escena, por unha conversa entre Xuana e Martiño, que tamén informa da última maldade de Reinaldo: está intentando encerrar a Minia en Conxo para ficar coa custodia do neno. Nas escenas sucesivas entre Minia e os seus amigos fica patente a angustia e desesperación da rapaza e o amor que por ela sente Martiño. Unha vez soa, Minia recibe a visita de Reinaldo, que lle

propón matrimonio, á que segue unha o outra de Martiño para preparar a fuga. Mais antes de poderen escapar, volve Reinaldo, que conseguiu que declarasen louca a Minia para encerrala e levarse o cativo. A rapaza defende o seu fillo con grande violencia e Reinaldo comete a imprudencia de dicir aos seus sicarios que a deixa, pois, como está louca, non é responsábel dos seus actos. Aproveitando isto, Minia colle unha navalla e mata a Reinaldo. (Tato *ib.*)

Tamén en 1904 aparece, co subtítulo *Drama en tres actos en prosa*, un dos máis significativos textos da obra lugrisiana: *Mareiras*, editado novamente na imprenta Ferrer, e estreado en outubro de 1904 no Teatro Principal da Coruña. Segundo as informacións de Pillado Mayor (1991: 19) consérvase na Real Academia Galega un manuscrito do autor coa tradución a castelán da peza. A grande novidade da peza é a súa extensión, e aínda máis o seu “notório aperfeizoamento diso que costuma chamar-se oficio teatral” (Pillado Mayor 1991: 110) pois por primeira vez se escribe e representa un drama de tal extensión en galego, con tres actos e unha estrutura de xinea tradicional, con inicio, nó e desenlace (*ib.* 111; Tato 1999: 54 e 2006a). Como ben indica Pillado, unha posíbel razón aparece nas consideracións aducidas uns anos despois por Leandro Carré na súa *Literatura gallega* (1911: 126):

“Este (Lugrís), continuando en su patriótica labor, estrena *Mareiras* drama en tres actos, obra transcendental y que demostró el interés y agrado conque el público seguía el desarrollo escénico, con atención cada vez más pronunciada á pesar de lo propalado por algunos mal intencionados que auguraban el cansancio y aburrimiento de los espectadores ante una obra de extensión en gallego, pues suponían que no podrían resistirse, aun concediendo mucho, ni aun dos actos, sobre todo tratándose de una obra tan importante por su tesis. ¡Si tan siquiera fuese un sainete ó una comedia! nos decían... Los atronadores aplausos de los espectadores á cada vibrante escena que se sucedía, habrán borrado los pesimismo de los que tan mal discurrían.” (*apud* Pillado Mayor 1991: 110-111)

Nesta ocasión, o drama desenvólvese arredor de seis personaxes, agrupados nun polo positivo –Carmela, Paulos, D. Amaro, Andrea e Marcelo– e un polo negativo, con Cidrán e un personaxe ausente: D. Perfeuto. Canto ao argumento, Laura Tato sinala que

No primeiro acto semella que unicamente estamos perante un típico triángulo amoroso: Carmela está comprometida con Cidrán, mais ama a Paulos, que a corresponde, aínda que non ousa declarar os seus sentimentos. O compromiso de Carmela é froito da súa orfandade e dos consellos de D. Amaro, afastado do seu cargo de párroco para predicar a igualdade e a fraternidade entre os homes. Os sentimentos dos namorados son tan evidentes que Cidrán, ciumento, dubida da honestidade de Carmela e desafía a morte a Paulos. A intervención de D. Amaro evita a pelexa.

No segundo acto, Carmela confesa os seus verdadeiros sentimentos a D. Amaro quen, recoñecendo o seu erro, decide falar con Cidrán para o convencer de que non debe obrigá-la a Carmela a cumprir a súa promesa de casar con el. Aparentemente, Cidrán acepta, mais en canto abandona as habitacións de D. Amaro, escóitanse berros e entra apresuradamente Carmela para informar que os dous mozos marchan cara á praia de Gandarío para loitaren a morte. O terceiro acto ábrese cunha escena entre Carmela e

a súa nai na que se conta ao público o resultado da pelexa. (...) Paulos e Carmela pensan casar ao día seguinte, mais as esixencias monetarias do párroco, D. Perfeuto, están dificultando moito que a voda se celebre (...) A súa desesperación [de Paulos] é tan grande que decide botarse ao mar, a pesar do mal tempo, para pedir axuda ao seu padriño que vive na outra banda da ría. Debruzada na xanela, Carmela vai contando como sae a barca e como a traga o mar. Cae o pano sobre a súa desesperación e as maldicións contra o mar; maldicións que D. Amaro considera que deben caer sobre quen obrigou a Paulos a se botar ao mar malia a mareira. (Tato 1999: 54)

Porén, Tato e o resto dos estudosos desta peza (Pillado Mayor 1991: 112, Rabuñal 1994: 72-3 e 2006a: 51, Abuín e Ruibal 2006: 20), sinalan que en realidade, malia ser esta a trama discursiva máis evidente, a antítese creada entre os dous cregos é o elemento máis importante e igualmente o máis interesante. De feito, é especialmente reveladora a observación de Tato (2006c) ou Vieites (2006a: 98), na esteira de Pillado Mayor (1991: 114), sobre a perspectiva adoptada por Lugrís, xa que nos indica que a recepción por parte doutros rexionalistas debía ser semellante, considerándoa como unha crítica desde unha perspectiva cristiá dos malos comportamentos dalgúns colectivos eclesiásticos:

Os coetáneos de Lugrís entenderon que este drama mariñeiro tiña como tema a cuestión relixiosa, o enfrontamento entre dúas visións do cristianismo e quizais foi iso o que axudou a que Galo Salinas, afastado do grupo desde a escolla d'A *ponte*, se reconciliase con eles, aínda que xa era tarde de máis para que a colaboración fructificase, porque despois da marcha de Bernardo Jambrina a Madrid, a Escola Rexional desapareceu. (Tato 2006c)

Esclavitú. Drama en dous actos en prosa aparece en 1906 editado na Coruña pola “Libreiría Rexional de Eugénio Carré”. De todo este grupo é o único drama non representado con anterioridade á súa publicación, xa que a Escola Rexional de Declamación detén xustamente as súas actividades pouco antes da conclusión da peza, polo que o ritmo escrita-escena que coñeceran os tres anteriores dramas de Lugrís fica interrompido. Aínda así, a peza sería estreada en setembro de 1910 no teatro Pardo Bazán da Coruña polo grupo da Sociedade Talía, e sería representada tamén nos anos 1916 e 1917 polo Cadro de Declamación do Centro Jaimista da Coruña e mais o grupo Ensaio de Compañía Cómico-Dramática (Rabuñal 2006b: 57).

Contamos desta vez con seis personaxes, Esclavitú, Pilara e Crisanto que teñen exercido o papel de pais *adoptivos* da rapaza, Cidre e Román, os fillos deste matrimonio e mais o elemento negativo, o andaluz Toribio. O argumento é resumido así no traballo de Anxo Abuín e Euloxio R. Ruibal:

Esclavitú é unha orfa que vive «melancónica» e con «saudade» na casa de Pilara e Crisanto, o mestre do lugar. Sabemos que o fillo destes, Cidre, é o prometido de Esclavitú, que debeu marchar a Guerra en Cuba porque o «andaluz» Toribio pagou con diñeiro a exención do ser-vizo a El Rey. Cando comeza a obra, Cidre está a punto de voltar, pero iso non remedia a tristura de Esclavitú, que agacha un segredo descuberto por fin no segundo acto: grazas a un bebedizo, Toribio roubou a súa honra, impedíndolle

para sempre ser feliz. Cidre volve delicado e enfermo e, albiscando unha morte certa, intenta arranxar o matrimonio de Mima con Román, que, aínda sentindo amor por Esclavitú, se nega. Finalmente, Toribio preséntase por dúas veces na casa de Esclavitú, na segunda ocasión con intencións pouco honradas. Cidre escolta dende a habitación contigua que Toribio violou Esclavitú e intenta vingarse, mais, a causa da súa doenza, cae morto antes de que Román acuda aos berros de Esclavitú e acabe co andaluz, non sen antes pedir, de maneira excesivamente efectista, a venia da súa amada. (Abuín / Ruibal 2006: 21-22)

Pillado Mayor (1991: 128-129) considéraa a de menor tensión dramática entre as pezas de Lugrís Freire, e sospeita que a posibilidade dunha representación rápida puido motivar unha escrita rápida e menos atenta por parte do autor. Un dos aspectos máis interesantes da obra é a reaparición do personaxe de orixe non galega, neste caso un andaluz, que encarna todos os defectos e recibe unha caracterización dicotomicamente negativa. Como xa vimos, é este un trazo propio dos dous textos da etapa cubana, mais agora encontramos este tipo de personaxe nun drama, superando as accións negativas de Toribio o andaluz –a violación de Esclavitú–, os límites do aceptábel, polo que tamén o seu castigo será máis grave. Igualmente o pai de Toribio é caracterizado de maneira negativa pola súa teimosía para que os fillos non casasen con ningunha rapaza galega, feito que provoca máis anoxo no caso de Román e lle proporciona unha ocasión máis para enxalzar Galiza:

Román.- (...) O andalús, seu pai, ô facer testamento, puxo unha cláusula dicindo que desherdaría ô fillo que se casara c'unha gallega. ¡Non ê, pois, un aldraxe que Toribio olle para tí, que ês gallega, nacida n-esta bendita terra dos meus queres? (Lugrís Freire 1906: 12)

En calquera caso, Toribio representa o estamento caciquil, estando moi próximo dos *rexedores* e políticos da comunidade, como acontecía co cacique d'A *Ponte*, polo que podemos recoñecer desde aquí un dos trazos comúns a todo este teatro: a construción dun referente opositor que se localiza maiormente nos estamentos de poder. Con esta oposición de tipo social, superponse novamente o motivo da honra, a través de persecucións que, fronte á d'A *costureira d'aldea*, se tornan máis perigosas e inxustas debido ao abuso de poder que, o Vinculeiro n'A *Ponte*, Reinaldo en *Minia*, o adiñeirado Cidrán e o crego D. Perfeuto en *Mareiras*, ou Toribio en *Esclavitú*, exercen sobre as súas vítimas. Este abuso vese aumentado pola indefensión das mulleres, desvalemento que serve tamén de denuncia da situación en que quedaban cando eran orfas, –caso de *Minia* ou *Esclavitú*. Unha terceira característica do conxunto é o seu carácter trágico, requirido pola gravidade dos acontecementos presentados e o desenvolvemento da acción que, como apuntan con frecuencia os estudosos, deixa adiviñar desde o inicio o desenlace. Outro elemento recorrente nestas pezas é a presenza da relixión como obxecto de reflexión, nomeadamente no caso d'A *Ponte*, onde Antón representa un pensamento anti-

clerical e, cando menos, desenganado da relixión católica; e mais en *Mareiras* onde a oposición entre D. Amaro e D. Perfeito serve para expor os comportamentos dos *bos* e dos *malos* cregos.

Por último, non deberemos esquecer que todos estes dramas presentan en común a súa elaboración en prosa e mais a perspectiva dunha estrea inmediata –mesmo se no caso de *Esclavitud* falamos dunha representación fanada– no seo da Escola Rexional de Declamación; e así mesmo a súa inclusión dentro do como teatro de liña social, centrándose en todos os casos en situacións de marcada inxustiza.

Probos teatrais (?)

Tras a desaparición da Escola Rexional de Declamación, Lugrís Freire detén o seu labor como dramaturgo, mais deixounos aínda dous testemuños do seu interese pola linguaxe dramática. Obviamente, nin temática nin formalmente presentan trazos comúns cos anteriores textos, comezando polo seu carácter cómico e acabando pola brevidade.

Ir por lan, diálogo breve editado na revista *A Nosa Terra* en 1907, reeditado recentemente no volume sobre a obra narrativa en galego que Xabier Campos Villar publica en 2000 e no volume que Manuel Vieites edita sobre Manuel Lugrís Freire en 2006, está

protagonizado por Peroxa e o avogado D. Pedro. Aquela quéixase diante do letrado porque o can do boticario lle rompeu “sete olas, catorce cubiletes, tres petos, vinte tardeiras e máis de dúas ducias de cuncas vidradas”. Peroxa, logo de cuantificar os danos en 30 réas, quer saber se ten dereito a cobrar esa cifra. D. Pedro confirma esa posibilidade e entón Peroxa esclarece que o can é do propio D. Pedro quen para non pagar decide cobrarlle á paisana os 40 réas en concepto de honorarios. (Rabuñal 2006a: 24)

La ofrenda, o los folletos verdes de Don Pepiño. *Sainete rápido* é o segundo texto de transición, e apareceu publicado en 1908 igualmente na revista *A Nosa Terra*, sendo así mesmo reeditado en Campos Villar (2000). Curiosa proposta dialogada de carácter breve e bilingüe entre Leopoldiño e Don Pepiño que ten como elemento máis interesante as referencias a elementos de tipo cultural e tamén biográficos do autor, como as alusións á Cova Céltica, que se converte en obxecto de discusión entre os personaxes.

Sobre estas dúas últimas obras, apuntabamos con anterioridade que foron causa de debate *xenérico*. En efecto, a xa mencionada publicación das mesmas nos *Contos de Asieumedre* é unha das razóns polas que Xabier Campos Villar (2000: 56-57) discute¹³ a adscrición ao xénero dramático que fora proposta nos traballos de Rabuñal ou Pilla-do Mayor. Outra das razóns aducidas polo devandito investigador é a aparición doutros textos narrativos nese volume de contos con estrutura dialogada e unha mínima intervención do narrador, como ocorre n’*O mellor amante* e *O segredo*. Sen quereremos entrar

en debates sobre as características dos xéneros, cremos que a pesar de todo hai algunhas razóns para incluír estas dúas obriñas na literatura teatral de Lugrís Freire. Primeiro, poderíamos falar da desaparición *total* do narrador en *Ir por lan* e *La ofrenda*. Se ben é verdade que esta característica é válida para *O Segredo* (aínda que non para *O mellor amante*), no caso dos textos que consideramos *teatrais* son evidentes os elementos propios do código dramático: didascalias, a designación dos personaxes mediante as indicacións de réplica... Unha terceira razón segue a ser, na nosa opinión, o subtítulo de *Sainete*¹⁴ *rápido* que Lugrís Freire lle deu a *La ofrenda*. E por último, non nos parece tan evidente a posibilidade de excluír este tipo de textos do xénero teatral pola súa brevidade, xa que precisamente esta é unha característica que acompañou con frecuencia as pezas en lingua galega¹⁵, e quizais o denominador común que explique a inclusión de *Ir por lan* e *La ofrenda* nunha obra de narrativa breve, e non nunha publicación á parte.

3.- TERCEIRA E ÚLTIMA FASE: A ETAPA DAS IRMANDADES

Logo dunha longa pausa que, como xa indicamos, se debeu en boa medida ao descenso da actividade teatral en galego despois da desaparición da Escola Rexional de Declamación, Manuel Lugrís Freire volve escribir outros dous textos. Faino ao abeiro das actividades das incipientes Irmandades da Fala (Tato 1999: 72 e 74, Abuín e Ruibal 2006: 23), asociación coa que colabora de moi bo grado, próximo á figura de Villar Ponte¹⁶, e compartido con el o interese polo espectáculo escénico como medio de configuración identitaria.

O pazo. Comedia en dous actos, en prosa, aparece na “Litografía é imprenta Roel” da Coruña no ano 1917. Volvemos encontrar unha situación na “época actual”, con “traxes, como s’estilan agora”. Sobre o argumento comenta a profesora Tato:

Desenvólvese á porta de dúas vivendas rurais; nunha vive unha familia –Mingos, Sabela e mais a filla, María– que é compendio de todas as virtudes enxebres: preferen vivir na aldea antes do que na cidade e está orgullosos da súa lingua e mais dos seus costumes; na outra, Xacobe e mais a súa sobriña Micaela, que representa a parte colonizada da nosa sociedade: viste, peitéase e cheira como “as señoras da Coruña”, fala castrapo, goza coa música aflamencada. O conflito dramático redúcese a saber con cál das dúas mozas casará Pedro, que é un “enxebre” que fixo unha grande fortuna en América e volveu para se instalar definitivamente na terra. (1999: 73)

Contamos nesta peza co maior número de personaxes, nove, dos que sete teñen nome propio –as mulleres María, Sabela e Micaela; e os homes, Mingos, Pedro, Xan e Xacobe– e dous son denominados polo seu oficio musical: un gaiteiro e un tamborileiro. Resulta ben máis interesante a nota que o autor inclúe na presentación da obra, ao indicar que “Esta obra é un ensayo do teatro da Natureza”, razón pola que se podería representar, segundo as indicacións, “n-un souto que teña as condicións que o movemento escénico require”. En efecto, cunha ubicación xeral da acción nas Mariñas de Sada,

unha das características textuais diferenciadas da peza é o coidado posto na descrición dos lugares, principalmente na didascalía que abre a peza:

A escena representa unha eira, con paleiro, cabazo, un feixe de molime, trebellos de labranza, etc. Arboreda no fondo, e no cume d'un couto sería comenente que se vira un pazo gallego.

É fácil adiviñar que o pazo sinalado é, por tanto, un símbolo fundamental na construción da peza, un espazo recuperador da paisaxe, un monumento que transmitirá moito máis ca unha clase social: será o elemento definidor da comunidade e a entidade inmóbil que *contemple* a relación que se establece entre a labrega María, e Pedro —o fillo do Fidalgo retornado de Cuba un ano antes—, os verdadeiros integrantes da comunidade. Non é esta a primeira vez que Lugrís utiliza a paisaxe como símbolo de Galiza, como ocorre co poema de *Soidades* “Ô castelo d'Andrade”, onde “contrapón a admirativa contemplación das románticas ruínas e o seu carácter de símbolo de opresión das liberdades galegas” (López 2006b: 32). Neste mesmo poemario dedica un poema a Pardo de Cela, figura que xa viña sendo obxecto de recoñecemento por parte doutros autores da época en Galiza (Ogando 2004, Ínsua López 2005), personaxe ao que tamén ficaría asociada como símbolo metonímico a Torre da Frouseira, exaltación espacial que coñecerá un dos seus cumes n'O *Mariscal* de Cabanillas e Villar Ponte. Este último estaría moi ligado á recuperación de Lugrís Freire para a escrita dramática.

Noutra orde de cousas, sorprende en certa medida, como indican os estudosos, o ton amábel e a visión positiva con que Lugrís trata nesta obra as figuras dos ricos e mesmo dos *castelanizados*. Se Pillado Mayor (1991: 143 e ss.) sinalaba na situación histórica, coa revolución rusa como pano de fondo, un posíbel factor de moderación na mensaxe ideolóxica transmitida polo autor, parécenos máis atinada a idea apuntada por Tato (1999: 74) da necesidade subxacente de crear un argumento propicio para reflectir a posibilidade de construír unha sociedade nova, a partir dunha relación establecida entre os “enxebres”, nunha realidade que transcende as diferenzas de clase. Así pois, seméllanos moi apropiada a coincidencia que Teresa López (2006b: 36) recoñece entre este texto e algunhas das novelas de Otero Pedrayo (a partir do traballo de Fernández Pérez-Sanju-lián 2003), onde a narrativa sentimental serve de metáfora dunha posíbel e incipiente nación, característica habitual nas narrativas fundacionais descritas nos procesos de independencia dos países americanos (Sommer 1997). Noutras palabras, concordamos coa idea de que a “comuñón co pobo [dos fidalgos], plasmada na unión coa muller labrega fiel á súa terra e ás súas tradicións, a nai galega, realizarase ese ideal de rexeneración (...) A unión das clases está subordinada á difusión e ao triunfo dun ideal: o da causa nacionalista.” (2006b: 36). Noutras palabras: o dunha nova comunidade nacional.

Estadeña. Comedia en duas xornadas en prosa, aparece na edición Terra a Nosa, na Coruña en 1919. A acción transcorre tamén en “época actual” e “nun porto de mar das

Mariñas” (Lugrís Freire 1919: 2). Volvemos desta vez encontrar sete personaxes, dúas mulleres e cinco homes cuxa primeira descrición é de idade. Para alén diso, chama a atención prestada nesta comedia ao vestiario, como reflexo da situación socioeconómica dos personaxes. Así podemos ver que a protagonista Rosa “vestirá con aire señoriteiro e serio, propio d’unha artesana acomodada”, Toniño e Bastián “levarán traxes mariñeiros como agora s’estilan, con chaqueta ou americana enriba d’un jersey” ou Gorecho “vestirá á estilo de mariñeiro vello, blusa, pantalón de tarazona, faixa, boina oscura, etc.” (1919: 2).

Toda a crítica apunta a pouca consistencia dramática da peza, que tamén sofre dun excesivo estatismo e narratividade. Abuín e Ruibal (2006: 25) comentan sobre o asunto da peza:

A pesar do acoso de Bastián, un mariñeiro rico, Rosa garda na lembranza o seu amado Xurxo, cuxo barco fora bombardeado por un submarino dous meses antes. Xurxo, aparece repetidas veces aos veciños da vila como «alma en pena» e visión pantasmal (“estadea”). En realidade, trátase dunha estrataxema de Toniño, irmán de Xurxo, que se descubre cando este volve por fin para recobrar a ledicia da súa querida Rosa. Os personaxes de *Estadeña* viven obsesionados pola presenza de fantásticas aparicións ou gobernan as súas vidas polos signos premonitorios da natureza.

En efecto, alén do asunto amoroso, o tema principal desta peza xira arredor da obsesión popular polas supersticións, as crenzas que, como xa acontecía coa personaxe de Sabela n’*A Ponte*, impiden a acción ou a reflexión nos medios para loitar contra as situacións de penuria ou inxustiza que sofre o pobo, sendo Antón no caso d’*A Ponte* ou, en menor medida, Martiño en *Estadeña*, os voceiros destas opinións.

Como características comúns destas últimas propostas teatrais de Lugrís Freire poderemos apuntar, sen dúbida, o seu carácter cómico e o resultado feliz das relacións amorosas. Así mesmo, observamos como a acción se centra en comunidades harmoniosas que encarnan as esencias galegas e a posibilidade de futuro dunha Galiza nova, sempre que sexa quen de encarar os novos tempos, con ideas renovadas e limpas das inercias que manteñen o país sumido no atraso, ou que case o converten “nunha ínsua de Océlandría” como afirma Mingos no inicio de *O Pazo* (1917: 6). Por último, cremos que a conformación de unha nova identidade galega, moderna e nacional pode ser outro trazo subxacente aos dous textos, perspectiva nova que explicaría a elección da comedia como xénero, ao permitir a relación fraternal, conciliadora e harmoniosa dos diferentes colectivos que a comporán¹⁷.

Aínda que interesado polo teatro, Manuel Lugrís Freire non volvería dedicarse á escrita teatral a partir da redacción de *Esclavitu*. Mais o seu labor máis significativo xa fora feito durante as dúas décadas anteriores, desenvolvendo un corpus dramático onde apostou por novidades e temas pouco transitados até ese momento na escrita dramática. Vexamos xa que logo, algunhas desas características máis salientábeis.

CARACTERÍSTICAS XERAIS DO TEATRO DE LUGRÍS FREIRE

A xeito de sistematización, cremos que podemos establecer a partir da análise dos textos algúns dos trazos constantes na súa escrita teatral tamén presentes noutros niveis da súa actividade cultural. Estas características particularizan o seu labor dramaturxico, explicando así as razóns da enorme significación que coñeceu no momento da súa produción e representación, e indo máis alá, na historia do teatro galego. Algunhas das que explicamos máis pormenorizadamente son propias da dramática rexionalista (Vieites 2003: 201-203), como a oposición establecida entre o mundo urbano e o rural, a liña esencialista baseada na procura dunha dramaturxia popular, a recreación da fala popular, ou unha certa dimensión social e crítica; pero resultan pertinentes tamén outras que Vieites describe como unha certa “deriva popular e populista” ou a presenza de elementos propios do melodrama (*ib.*) e que non son obxecto de análise particularizada neste traballo.

LIGAZÓN ENTRE O TEATRO REXIONALISTA E NACIONALISTA

Unha das características sinaladas recorrentemente polos estudosos deste conxunto de obras (Pillado Mayor 1991: 44-45, Rabuñal 1994: 68, López 2006b: 34) é o seu carácter de transición, de *ponte* entre o teatro do período do Movemento Dramático Rexionalista e o Movemento Dramático Nacionalista. Concordamos plenamente con estas consideracións, sendo conscientes de que nomeadamente no caso d’O Pazo e mais da *Estadeiña*, falamos dos primeiros banzos colocados na construción dramática da nova etapa, escritos polo *gran dramaturgo* do teatro rexionalista, abrindo ao lado do activo Villar Ponte o segundo período de esplendor deste xénero en lingua galega.

CARÁCTER INNOVADOR DA DRAMATURXIA LUGRISIANA

Dentro de toda a súa obra dramática, deberemos concordar co traballo da profesora Laura Tato (2006c) cando apunta a que, para entendermos a súa verdadeira valía, cómpre botar unha ollada ao panorama teatral da época. Lugrís Freire insírese na nómina de autores que desde a emigración souberon conectar co público a través da utilización de temas e rexistros de carácter popularizante e oralizante, inaugurando xa desde a escrita d’A *costureira d’aldea* unha nova vía que dará algúns dos máis valiosos e significativos froitos do teatro rexionalista (Tato 1999: 42). Así, esta mesma profesora indica xa sobre A *costureira d’aldea* que presentaba interesantes trazos anovadores:

Lugrís introducía unha serie de elementos que resultaban novidosos en relación ao teatro que na altura escribían os rexionalistas do interior, pois, ademais de prescindir da verosimilitude facendo que o personaxe madrileño, Prácido, fale galego, tamén introduce o elemento reivindicativo. (2006a: 48)

Para alén diso, lembremos as innovacións que destacaba para pezas que aquí incluímos na segunda etapa, tanto por teren abandonado a liña *culturizante* dos dramas históricos anteriores –A *torre de Peito Burdelo* (1891) de Galo Salinas, *Pedro Madruga* (1897)

de Cuveiro Piñol ou *Men Rodríguez Tenorio* (1890) de Manuel Amor Meilán (Ogando 2004)–, como introducindo o teatro social centrado na realidade contemporánea (Tato 1999: 49)

Prosa e lingua falada

Podería incluírse esta característica dentro do apartado das innovacións, por marcar un dos avances máis salientábeis a nivel formal na historia do teatro galego: a relevancia maior na utilización da prosa fronte ao verso, que até ese momento tiña dominado a literatura dramática do país¹⁸. Manuel Lugrís Freire dará o paso definitivo á prosa teatral, ampliando os horizontes da creación ficcional en lingua galega. Afirma na xa famosa “Nota do autor” que antecede o drama:

A acollida agasalleira que tivo A PONTE próbanos tamén cánto se pode facer en ben do idioma gallego se os nosos escritores, os que verdadeiramente valen, queren saír da folganza en que se atopan. (1996 [1903]: 140)

En verdade, este importante paso insírese na liña de consciencia *lingüística* do autor, responsábel do primeiro discurso público pronunciado en galego (Campos Villar 2000: 25, López 2006b: 16), e dunha gramática da lingua galega (Sánchez Rei 2006) que continúa ao servizo da “santa e xusta causa” como indica González Seoane (2006). En efecto, segundo este autor, Manuel Lugrís Freire concibe esta gramática “como un instrumento ao servizo do ideario das Irmandades da Fala” e considera o idioma “como elemento definidor da nación, por riba mesmo da raza ou do territorio” (González Seoane 2006: 101). Esta preocupación pola lingua aparece, como era de esperar, unida á preocupación pola literatura que, como símbolo máximo da maturidade e uso dignificador da lingua, será tamén, como veremos, obxecto de reflexión na procura dos elementos identitarios da nación galega.

Pezas escritas para representar

Malia non querermos insistir neste asunto, que xa foi tratado na descrición das pezas, lembramos que outra das características salientábeis do teatro lugrisiano é a proximidade entre a súa escrita dramatúrxica e a escena. Desde a primeira das súas pezas, *A costureira d'aldea*, observamos como todas están pensadas directamente para unha representación e son efectivamente representadas. Deste xeito, Lugrís, máis alá do primeiro dramaturgo de éxito da historia do teatro galego, preséntasenos como o primeiro dramaturgo verdadeiramente consciente das posibilidades do espectáculo escénico.

A partir dos trazos que presentamos até agora colíxese que, como subliñan diversos estudos¹⁹, a obra de Lugrís supuxo unha vía de comunicación co público galego, conexión inexistente na case totalidade das obras anteriores do período rexionalista. Lugrís consegue tratar os temas e a lingua da maneira máis achegada ao público medio dispo-

to a escoitar unha obra teatral en galego. Esta preocupación resulta evidente en todas as súas pezas, pero nomeadamente n'*A Ponte*, como testemuña a dedicatoria feita a Manuel Salgado e Rosende:

O amor que vosté sinteu sempre polos humildes (...) agarimar todo pensamento de rexeneración enxebre pola patria gallega, e os seus traballos na emigración en favore dos fillos infertunados dos nosos eidos foi o que me obrigou a poñer-lo seu quirido e honrado nome na primeira folla deste libro. (1996 [1903]: 139)

Máis significativa nos parece aínda a preliminar “nota do autor” onde afirma:

Sendo contemporánea a acción deste drama, quixen que os personaxes falasen como agora se fala, e non como se viviran no século XV. Polo mesmo, vinme obrigado a usar algú castellanismos propios do linguaxe das Mariñas.

O grande aprauso con que foi acollido este drama na noite do seu estreno, próbanos que o público quer e agrádalle moito o linguaxe que se estila, e non esoutro que chamamos literario (*ib.*, 140).

Esta dedicación explica así mesmo a súa gran fortuna entre o público das primeiras décadas do século XX, até o punto de ser un autor de referencia para as compañías galegas da época que desexaban obter un éxito seguro coas súas representacións (Tato 2006c)²⁰.

Tema social

Son varios os autores (Vieites 2006a: 49 e ss., Rabuñal 1994: 70 e 2006b: 44-45, Abuín e Ruibal 2006: 16, Tato 2006c) que sinalan a relación entre o teatro de Lugrís Freire –nomeadamente *A Ponte*– e o teatro social de Galdós ou Joaquín Dicenta. Este último tivo unha ampla aceptación e difusión no ámbito do estado (Mainer 1988: 150) e, de feito, é considerado coma o dramaturgo inaugurador dunha nova época de produción e perspectiva teatral no estado, a literatura dramática da “cuestión social” (Castellón 1994: 17). En xeral, deberemos falar dunha coincidencia na temática e na perspectiva da obra lugrísiana coa literatura de ton socialista que se produce nesta época en toda a península²¹, unha lectura que denuncia “la miseria familiar con conciencia prerrevolucionaria, la tentación del crimen, el oprobio de los humildes” (Mainer 1988: 48). Cremos que esta tendencia non se opón ás ideas rexionalistas de Lugrís Freire, considerando sobre todo que o socialismo español deses anos traballou próximo ás tendencias nacionalistas periféricas (Núñez Seixas 1997: 522-23) e que, de feito, mantivo posicións que transparecen nos diálogos das obras do autor sadense (Vieites 2006a: 48) como a oposición á Guerra de Cuba.

José-Carlos Mainer (1988: 150) apunta a que precisamente no período finisecular e na transición cara ao século XX, se ve en todo o estado español unha revolta na conciencia das clases medias burguesas que reflicte o seu descontento, ou como el denomina, a súa “frustración histórica en una tripleta de sentimientos muy conocida: el antica-

ciquismo, el anticlericalismo y, en un grado menor, el antimilitarismo”²². Claro está, Lugrís comparte con todos os movementos teatrais de tendencia social, e especialmente co teatro de carácter socialista que se produce na época, a consideración da linguaxe dramática como un medio para conseguir a liberación, debido ao seu poder de convocatoria (Rubio Jiménez 1982: 125, 128-9). Mais, en realidade, deberemos incluílo con toda probabilidade na que Antonio Castellón denomina como “tendencia radical”, que ten como característica ideolóxica principal a

afirmación de una identificación posible entre los intereses de clase de la pequeña burguesía y el proletariado. Se trata de un intento, llevado a cabo por la pequeña burguesía radical, para vincular una ideología que marque la diferencia existente entre sus intereses y los de las clases que integran la oligarquía en el poder. (1994: 21)

Este tipo de teatro “reformista”, onde estaría incluído precisamente un dos grandes modelos de Lugrís, Joaquín Dicenta, ao lado doutros autores relevantes deste tipo de teatro social, como “Clarín”, Galdós, os cataláns Riera i Bertrán ou Santiago Russinyol, presenta unha “investigación formal que, partiendo de una mentalidad progresista, expresa la necesidad de un cambio en el plano estético y en el ideológico” (Castellón 1994: 21). Cremos que é neste sentido que o teatro da segunda fase de Lugrís se reafirma como teatro rexionalista, pois presenta aínda un afán rexeneracionista que entende como principal problema a desigualdade social, coas situacións de inxustiza e ignorancia que comportan; mentres as comedias da terceira etapa mudan o tratamento dos seus referentes opositores, dende unha perspectiva máis amigábel, como xa vimos.

Xa concluíndo este epígrafe, resultan interesantes as consideracións de Manuel F. Vieites (2006a: 70), que observa que estamos diante dun particular teatro social, a medio camiño entre o drama individual e o colectivo, e dunha estrutura baseada nunha “visión maniqueísta da realidade”, característica que o relaciona coa literatura dramática intersecular en lingua española e que o afasta parcialmente d’O *Fidalgo* de Xesús San Luís Romero (1918), única onde “atopamos unha visión decidida da acción colectiva fronte á tiranía” (*ib.*). Aínda así, cremos que *A Ponte* foxe parcialmente á norma das outras pezas lugrisianas e, como xa dixemos, dá un paso á fronte coa creación de Antón, personaxe que efectivamente presenta unha ideoloxía marcada polo anticaciquismo, o anticlericalismo e o antimilitarismo.

Costumismo e ruralismo

A presenza do costumismo, en ambientes rurais galegos, é unha constante en toda a dramaturxia de Manuel Lugrís Freire, sendo en opinión de Vieites o iniciador dunha interesante vía de realismo ruralista, ou naturalismo costumista (2003: 204), denominación moi adecuada para dar conta das particulares características temático-ideolóxicas que sinalabamos no apartado anterior. Todas as accións das obras se sitúan nun ambiente

aldeán, presentando a oposición dicotómica de que xa falamos, cun espazo *latente*, o da cidade, que inflúe nos personaxes de diferentes formas.

En relación con isto, Vieites (2006a: 47) fala noutro traballo da visión romántica da cultura tradicional e popular. Esta visión romántica correspóndese coa asunción dunha serie de valores que, a partir do período da configuración nacional en Europa –desde finais do século XVIII–, se converten en eixos fundamentais da nova estruturación social. En efecto, o paso dos Antigos Réximes aos novos sistemas en nacións (Anderson 1996) constitúese mediante a recuperación das *esencias nacionais* que, en moitos casos, radican no menos contaminado e deturpado estamento popular, gardador/conservador da lingua, das tradicións, da arquitectura, da literatura oral... elementos que nese momento se consideran particulares e diferenciadores dos diferentes colectivos que aspiran a ser ou son nacionais (Thiesse 2001). Unha particular excepción sería quizais o caso d'A *Ponte* onde a cidade ten un sentido novo:

Se no campo están os homes e mulleres nos que se gardan e conservan as verdadeiras esencias de Galiza, é da cidade, parece ser, de onde deben emanar e proceder as ideas libertadoras e redencionistas para noso pobo.

O ideal Rexionalista, só poderá triunfar, parece pensar Lugrís Freire, o día en que, na Galiza, se multipliquen os mozos como Antón. (Pillado Mayor 1991: 78)

Non parece casualidade que a influencia positiva da cidade apareza no drama de máis marcado carácter social, moi ligado ao pensamento rexionalista pero aínda non influenciado definitivamente por un pensamento de carácter nacionalista. Fronte a esta perspectiva renovadora das ideas *socialistas* chegadas da cidade, concretamente da Coruña con Antón, a cidade terá un significado fundamentalmente negativo no resto do seu teatro, principalmente n'O *Pazo*. Neste sentido, destaca o personaxe de Micaela, que chega da Coruña vestida “como as modistas da Cruña”, *desgaleguizada* mediante a imitación das modas da cidade e o abandono da lingua por un castrapo ridículo. Nesta ocasión, a aldea servirá de símbolo metonímico da Galiza verdadeira e será o lugar edénico de convivencia e desenvolvemento dos galegos, como apunta Pedro ao afirmar:

Neste curruncho da Mariña hay algo que vale mais que total-as ciudades, por boniteiras e ricas que seian. Aló, na vila, hai falta d'enxebreza, algo estrano que nos magóa, como si viviramos lonxe da terra; aquí nestes humildosos currunchiños inda s'alcontram, para solaz da yalma e para amainar a nosa saudade patriótica, esa soma doce, meiga, querendosa que nos fala da santa e nunca esquecida Galicia. (1917: 23)

Polo demais, en moitas das outras pezas a cidade aparece tamén tratada de forma pexorativa, connotación que procede fundamentalmente da relación que os caciques-abusadores teñen con elas e coa clase política que nelas actúa. Fronte a isto, segue a resultar moi curioso e moi interesante o personaxe de Antón, capaz de traer influencias positivas da cidade e así mesmo de desligarse da terra, tanto para vivir na Coruña como para marchar emigrado, á procura dun mundo máis xusto.

Exaltación de Galiza e dos galegos

No teatro de Manuel Lugo Freire, a enxebreza é unha das condicións necesarias do bo galego, sendo enxebre “un gallego que non renega de sí mesmo, e que, sin interés nin condicións, ama todo o que Dios lle deixou en herdo” (Lugo Freire 1917: 23). Este parlamento de Pedro lévanos ao centro doutra das teimas constantes na actividade cultural de Lugo. En efecto, é esta unha liña patente en todas as fases que caracterizan o seu teatro, e de feito o conxunto da súa obra. Así, na fase cubana da súa escrita dramática deberemos contar tanto *De Galicia á Lavapiés* como *A costureira d'aldea* sobre a que Vieites (2006a: 67) sinala que é:

unha obra creada coa finalidade de prestixiar a lingua e a cultura galegas a través da exemplificación de casos cos que mostrar e demostrar actitudes, valores, principios e normas, entendendo que o escenario non só era unha tribuna senón que o teatro se podía converter en escola.

E, como xa apuntamos, Teresa López considera que esta obra ten unha clara finalidade de afirmación do galego e de Galiza que se fai “desde a explicación da diferenza e como defensa fronte á aldraxe” (2006b: 76). En realidade, como esta mesma profesora apunta e xa tiñan indicado todos os estudosos das obras de teatro do período rexionalista (Pillado Mayor, Tato 1999, Vieites 2003 e 2005...), Galiza, os galegos e a súa lingua é unha das maiores preocupacións desde a mocidade de Lugo Freire, e todos os seus dramas perseguen a dignificación mediante a presentación de personaxes nobres, cheos de virtudes e sempre orgullosos da terra en que naceron, daquilo que os conforma.

CARÁCTER PEDAGÓXICO E CONSTRUCCIÓN REXIONAL/NACIONAL

Para entendermos a relevancia de Lugo, dicíamnos que cumpría termos en conta varias circunstancias: o xénero dramático foi a parte da súa obra máis recoñecida, tanto pola novidade estética que supuxo como pola importancia que as súas obras e as mensaxes nelas transmitidas, tiveran na Galiza da época. Porén, en realidade o teatro de Lugo é unha face máis do poliedro de actividades que este autor desenvolveu durante toda a súa vida. En efecto, en Lugo, “home que dedicou os mellores anos da súa vida a traballar activamente a prol da recuperación cultural e política da Galiza”, poderemos ver un

Contertulio da Cova Céltica, membro da Directiva do Centro Galego da Habana, da de Aires da Miña Terra²³, promotor e presidente da Escola Rexional de Declamación, fundador –e logo presidente– da Academia Galega, fundador da *Liga Gallega*, da Asociación da Prensa da Coruña, de *Solidaridad Gallega*, das Irmandades da Fala, membro do Seminario de Estudos Galegos, do Partido Galeguista, redactor en 1932 do anteproxecto de Estatuto de Autonomía, home comprometido co ideário republicano... (López 2006: 9)

Lugrís representa a figura do intelectual (Vieites 2006a: 52), a toma de posición do *activista* nun sistema que sabe moi incipiente. Neste sentido poderemos atopar unha concomitancia, salvando as distancias, coa figura e o teatro de Joaquín Dicenta²⁴, de quen afirma José-Carlos Mainer:

Nuestro Joaquín Dicenta padeció (...) la dificultad de aquellos reajustes finiseculares: la necesidad de encontrar las raíces populares del drama; el deseo de reflejar pasiones e ideas trascendentales; el urgente paso del verso a la prosa como vehículo del teatro moderno, y, como fondo de todo esto, la aspiración de hallar el lugar –independiente y crítico– del intelectual en la sociedad moderna. (1972: 31)

A traxectoria lugrisiana desde a etapa cubana até o *retiro* final na súa casa demostra unha fonda preocupación por Galiza e pola súa realidade, interese que se traduce nunha serie de actividades que mudan co paso do tempo, aínda que se superpoñan ao longo de toda a súa vida. No seu regreso a Galiza, cómpre lembrar por exemplo a súa rápida incorporación e pertenza ao grupo da Cova Céltica, grupo do que dixera, como sinala Henri-que Rabuñal, que

fora a sua universidade livre, o foro intelectual em que se educou e no que se fortaleceu decisivamente o seu compromisso galeguista. Será também este o foro onde tome consistência o projecto de fundar a Escola de Declamaçom. (1994: 49)

Comprométese polo tanto a contribuír na configuración *diferenciada* de Galiza, como de feito xa tentaban os rexionalistas da época (Tato 1999), movemento no que se insi-re tanto a nivel cultural como a nivel político (Beramendi / Núñez Seixas 1996: 62 e ss.), pero tamén a ensinar esa configuración, e a transmitila mediante a palabra (Vieites 2006a: 91 e ss), labor para o que a literatura é vehículo privilexiado. Ese compromiso mantense constante ao longo da vida intelectual de Lugrís. E semella que tamén así foi percibido na altura, como indica esta nota –asinada por un “Pardo de Cela”– que no *Eco de Galicia* aparece o 20 de xuño de 1917 co gallo da fundación da Irmandade da Fala da Coruña e afirma:

Esta patriótica institución es la depositaria del fuego sacro que arde en las entrañas de nuestro pueblo, y es obra de gallegos enxebres, de patriotas probados a cuyo frente figuran los dos apóstoles de la reivindicación de la personalidad de nuestra tierra, Manuel Lugrís y Villar Ponte. (*apud* Campos Villar 2000: 29)

Esta reivindicación é patente na poesía, instrumento de exaltación moito máis libre e aberto para o pensamento de Lugrís Freire, onde encontramos ideas moito máis avanzadas (Pillado 1991), con textos (Vázquez-Monxardín 2006, López 2006b: 32-3) que exaltan figuras propias da historia de Galiza como o Mariscal. Presenta deste xeito as características necesarias para a creación e a transmisión da literatura nacional. Acontece tamén cos contos, tanto de tema *pseudo*-histórico, como “Pola Patria. Episodio da

Guerra da Independencia en Galicia” como aqueles que fan referencia a aspectos literarios, especialmente á figura canonizada, parte do panteón literario galego: Manuel Curros Enríquez²⁵. Xa dixemos que a literatura era un factor máis na procura de elementos definidores da esencia galega, principalmente como dignificadora máxima no uso da lingua pero tamén como acompañadora da historia cultural da nación. Lugrís Freire parece moi consciente disto, mesmo para considerar de moita importancia a colocación na xinea literaria galega a literatura portuguesa, especialmente na figura de Luís de Camões (Campos Villar 2000 e, nomeadamente, Dasilva 2006). Precisamente Xosé Manuel Dasilva (2006: 82 e ss.) comenta as apreciacións que sobre o *Poeta* fai Lugrís Freire no seu discurso, e ofrécenos datos moi interesantes sobre o acto organizado pola Real Academia Galega, ao que convidan tamén ao Marqués de Figueroa, relacionado co teatro de Galo Salinas e *A Torre de Peito Burdelo*, un texto fundamental do teatro rexionalista.

Así pois, a procura das esencias nacionais e a súa aprendizaxe é, sen dúbida, a máis relevante característica de todas as que podemos observar na análise dos seus textos, por subxacer a todas as outras que até agora analizamos. Non é casualidade que, dentro dos traballos de Vieites (2003 e 2005) sobre os procesos de configuración do sistema teatral galego e o papel do teatro na época rexionalista como elemento de educación nacional, a obra de Lugrís Freire apareza como unha das máis interesantes e produtivas²⁶. É de feito este mesmo autor quen lembra (2006a: 89) a significación que teñen as referencias que Lugrís fai a Schiller e, nomeadamente, a Johann Gottfried von Herder na súa resposta á enquisa que a revista *Vida Gallega* fixo a varios persoeiros da cultura galega no ano 1929. En efecto, Herder é sen dúbida un dos grandes responsábeis teóricos da conformación nacional a través da cultura e das esencias populares dos diferentes territorios e colectivos, dando lugar ao que Pascale Casanova (2001: 106 e ss.) chamou a “revolución herderiana”: o proceso de lexitimación da nación mediante a recuperación ou dignificación dos elementos peculiares que se consideraban propios das clases populares –as menos contaminadas naquela altura, como xa dixemos, pola expansión cultural do imperio francés e da súa lingua vernácula. Esta mudanza no paradigma cultural e mental da época é a que explica a configuración europea das nacións que fai corresponder –de maneira teórica, claro está– unha lingua e unha nación, e a que abre as portas para as reivindicacións nacionais, as das linguas concorrentes coa francesa en primeiro lugar, e ás linguas e comunidades minoritarias nun segundo lugar, non opostas xa ao dominio cultural galo senón ás novas configuracións identitarias que se estableceran como dominantes, mediante as fórmulas de *nación-estado* ao longo do século XIX.

Esta lexitimación estrutúrase na asunción dunha nómina de elementos propios da nación, unha especie de *check-list*, como é denominada por Anne-Marie Thiesse (1999: 14 e ss.), onde todos os elementos, dende o himno até o folclore, pasando pola lingua,

os monumentos e a arquitectura... axudan a establecer as características e límites da (nova) realidade nacional. Esta *check-list* é omnipresente –de maneira máis ou menos explícita– en toda a obra teatral de Lugrís e na totalidade da súa produción cultural.

Por exemplo, podemos ver unha particularización, case de tipo racial, na descrición que fai dos personaxes principais de *Esclavitud* (Pillado Mayor 1991: 130), obra onde Vieites identifica tamén un fragmento que podería corresponderse cun “catecismo galeguista” (2006a: 48)

Cidre.- Pois ben: d'entre aquel fado d'homes saeu un mozo alto, roxo, vivo de xenio, que deu lectura á us versos escritos na nosa fala. Lembraba as glorias galegas, á valentía da nosa casta, o lar ausente... ...Despois repartiu entre os soldados gallegos os versos que levaba imprentados.. alí falaba con antusiasmo da nosa terra, da pátria galega, que para nós debe sel-a verdadeira... e, inda que non teño nada de valente, naquel momento daría a miña vida por ela.

En xeral, o teatro de Manuel Lugrís Freire ten como principal obxectivo o recoñecemento e reafirmación das esencias galegas (Vieites 2005: 172), configurando a aldea como gran depositaria da esencia nacional (Vieites 2003: 204-205; Montenegro 2006: 36). A arquitectura é a tradicional;

A escena representa unha eira, con palleiro, cabazo, un feixe de molime, trebellos de labranza, etc. Arboreda no fondo, e no cume d'un couto seria comenente que se vira un pazo gallego. (...)

Antes de s'erguere o telón, síntese de lonxe a alborada que tocará un gaiteiro. (*O Pazo* 1917: 4)

e sono tamén de forma dominante as vestimentas, que se corresponden ao xeito de vestir “das Mariñas de Betanzos”. Aparece así mesmo, como se observa na cita anterior, a música tradicional. Como veremos a seguir, esta *check-list* amplíase se analizamos o conxunto da súa obra literaria e cultural. No caso do xénero teatral obsérvase unha tendencia cara ao costumismo e cara ao teatro social, polo que os elementos identitarios non só afirman o polo galego senón tamén o polo dos humildes, facendo unha identificación clara que só se verá interrompida polas figuras dos fidalgos *bos*: o que aparece n'*A Ponte*, D. Rafael, personaxe ausente que paga a fianza de Pedro na Coruña e, en palabras de Antón;

tan amigo é dos labregos e sempre fala coma nós, porque di que na fala gallega aínda non se fixeron falcatuadas, nin se escribiron as notificacións de embargos nin se estenderon os recibos das contribucións, [e] foi quen traballou porque Pedro salise do cárcel. (1997 [1903]: 147).

Tamén contamos, n'*O Pazo*, co fillo do fidalgo, Pedro, o protagonista masculino da relación sentimental que, como xa vimos, metaforiza un novo tempo ao ligar a súa liñaxe ao sangue labrego *enxebre*. E como símbolo máximo da esencia galega, xa o mencio-

namos, a lingua galega, a defensa a ultranza do galego e de todas as manifestacións públicas que poidan utilizalo. Resulta de grande interese a alusión á literatura que aparece na nota inicial –que xa foi comentada a propósito da preocupación pola fala– d'A Ponte, cando Lugrís anima a que outros, “aqueles de quen Galicia ten dereito a pedirllas días de gloria para as patrias letras” sigan o seu exemplo, co obxectivo de “ergue-la nosa literatura da deixadés en que está”. Aínda que de maneira tanxencial, tamén se observa a preocupación que Lugrís ten por unha das artes dignificadoras da lingua con máis éxito na configuración identitaria dos séculos XIX e XX.

CONCLUÍNDO

Desta maneira, podemos concordar coas valoracións de todos os estudosos até agora citados cando poñen de relevo a enorme significación da obra dramática de Manuel Lugrís Freire, tanto desde un punto de vista formal como desde unha perspectiva fundacional da literatura –neste caso da literatura dramática en lingua galega. Lugrís é moi consciente, como xa vimos, da necesidade de que as pezas consigan chegar ao público e transmitir a mensaxe última de que o teatro debe ser realmente ese instrumento de comunicación que Carré Aldao apuntará na súa *Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego*:

Entre todas las manifestaciones externas que más hieren la imaginación de las multitudes, y por consiguiente mayor influencia ejercen en su espíritu, siendo las adecuadas para toda educación o propaganda, ninguna otra mejor ni más directa que las representaciones teatrales. (2006: 23)

Como afirma Ramón Máiz “a partir de 1891, cultura e política non serán senón dúas fases da mesma mobilización” (*apud* Pillado Mayor 1991: 42). Xa adiantabamos que neste autor atopabamos non só o máis lúcido dramaturgo do primeiro terzo do século XX, senón tamén un pensador dramático que, mesmo sen nos deixar textos teóricos, conseguiu construír e transmitir unha nova visión do teatro en lingua galega e, metonimicamente, de Galiza. De aí a especial importancia da recuperación que a súa figura supón, porque máis alá da calidade literaria dos textos, é necesario recuperar a memoria dos escritores, dándolles a importancia que merece o seu labor intelectual e describindo a súa procura de novidades e camiños para reconstruír unha identidade e establecer un novo espazo público comunitario. E neste sentido, Manuel Lugrís Freire é, sen dúbida, unha das figuras máis importantes do século XX, inxustamente escurecido pola súa morte nunha altura en que se asentaba definitivamente unha etapa de silencios²⁷.

NOTAS

- 1 Este é o parágrafo inicial da extensa descrición que Uxío Carré Aldao fai sobre *A ponte* na súa *Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego*, texto que ficou inédito até a súa feliz publicación na colección da Biblioteca-Arquivo Teatral Francisco Pillado Mayor, con edición de Xoán López Viñas. É na introdución realizada por este investigador de onde tiramos os datos do ano de redacción.
- 2 Tendencia que, por outra parte, tamén Antonio Castellón sinala para o estudo do teatro en lingua española do mesmo período (1994: 23-24).
- 3 Nalgúns casos trátase de *teatrólogos* e/ou *teatireiros* ligados á cidade da Coruña como Manuel Lourenzo (Lourenzo/Pillado 1978), Henrique Rabuñal (1992, 1994), Laura Tato (1999) ou, nomeadamente, Francisco Pillado Mayor (1991); noutros, de achegas que tratan a súa obra de maneira atenta mais desde unha aproximación transversal, como os estudos de Manuel F. Vieites (2003 e 2005) ou os mesmos Beramendi e Núñez Seixas (1996); e por último, encontramos traballos que se achegaron a outros aspectos da súa obra, como a narrativa, sendo caso destacado os estudos de Xabier Campos Villar (2000 e 2002...).
- 4 Tato 1999, 2003, 2006a, 2006b; Rabuñal 1994, 2006a, 2006b e Vieites 2003, 2005, 2006a.
- 5 Dispoñíbel na páxina web da Real Academia Galega <http://www.realacademiagalega.org/>
- 6 Malia termos noticias dunha tentativa de representación na Habana (Tato 1999: 43, Campos Villar 2000: 12-13, López 2006a: 14 e, nomeadamente, López 2006b: 44 e ss.) que non chegou a celebrarse por motivos aínda non aclarados. Teresa López apunta á posibilidade de deberse a problemas no propio Cadro de Declamación do Centro Gallego (2006b: 53).
- 7 En efecto, a coherencia temática base da obra de Lugrís Freire parécenos moi forte. No ano 1991, varios anos antes do descubrimento deste texto, Pillado Mayor sinalaba o mesmo trazo para *A Ponte* (1991: 73), texto que naquela altura era o primeiro –cronoloxicamente falando– dos coñecidos. É así mesmo interesante reparar en que como trazo xeral sinala que é este un “teatro presidido (...) polo afán moralizador, apoloxético, didáctico e propagandístico” (*ib.*).
- 8 Anxo Abuín e Ruibal (2006: 13) subliñan a estrutura dual do teatro lugrisiano, e Manuel F. Vieites (2006a: 114) salienta a enorme eficacia dramática que esta estrutura polarizada lle proporcionaba na transmisión das ideas do texto.
- 9 Teresa López considera de feito que o texto se conforma “como máis un exemplo no nivel literario do incipiente discurso de afirmación nacional galego” (2006b: 73).
- 10 Case con toda seguridade, como sinalan Tato, Pillado Mayor ou Rabuñal, a Escola iría estrear tamén *Esclavitud*, o cuarto drama desta etapa, mais a súa desaparición adiou a estrea da peza até 1910, sendo o único texto deste grupo publicado antes da representación.
- 11 Transcribiremos a maioría dos argumentos das pezas feitos na *Historia do Teatro Galego* (1999) de Laura Tato xa que, mesmo sendo citas un pouco longas, non serán máis extensas que os resumos que poderíamos reescribir agora, sobre todo contando que, para alén deste traballo, os lectores interesados poderán encontrar diferentes sínteses nas variadas achegas que ao longo deste ano apareceron tratando o teatro de Lugrís Freire (Abuín e Ruibal 2006, Vieites 2006a, Rabuñal 2006a 2006b, López 2006, Tato 2006a...)
- 12 Así foi entendido na altura, tanto por Galo Salinas que non pareceu concordar co ton e a temática da obra (Tato 1999, Pillado 1991, Rabuñal 1994, Vieites 2006a), como por Uxío Carré Aldao (2006: 62).
- 13 Esta é tamén a consideración de Anxo Abuín e Euloxio R. Ruibal (2006: 22-23).
- 14 Precisamente un xénero dramático de extensión breve.
- 15 Como se observaba a través da interesante antoloxía publicada pola revista *Art Teatral* (núm. 10) en 1998, e extensión frecuente aínda hoxe nas pezas publicadas en revistas como *Casahamlet*.
- 16 *Vid.* no último apartado a cita de *El Eco de Galicia* a propósito do teatro galego e estas dúas figuras.
- 17 Reveladoras semellan as conclusións de Pillado Mayor (1991: 156-7) ao tratar o texto da *Estadística*, cando sinala que todo o teatro de Lugrís é eminentemente un teatro burgués, propondo unha nova Galiza máis baseada na orde, no mantemento dun *statu quo* anterior.
- 18 Pénsese por exemplo nas peculiares obras dramáticas de Xan da Cova como *María Pita* (1862) ou *La Galiciana* (1861); no texto inaugural do teatro galego moderno *A fonte do xuramento* (1882) de Francisco M.ª de la Iglesia; ou mesmo no máis elevado –no tocante ao tema– teatro histórico que continúan a empregar o galego como lingua propia de verso e non digna da prosa. Neste sentido, o teatro irá con atraso en relación á narrativa.

- 19 Tato (1999 e 2006c), Vieites (2006a), Rabuñal (2006a 2006b), Montenegro (2006).
- 20 No traballo *A Configuración do sistema teatral galego (1882-1936)*, Manuel F. Vieites presenta varias táboas co número de representacións de varias agrupacións galegas deste período e pódese observar que as súas obras están sempre entre as primeiras escollas (2003: 236 e ss.).
- 21 Unha rápida panorámica sobre o teatro portugués de tendencia social encóntrase en Cruz (1983: 131-132).
- 22 Duarte Ivo Cruz (1983: 132) comenta que no período intersecular se produce no teatro portugués unha agudización dos temas arredor dun conflito social nas obras da época.
- 23 Asociación creada, entre outros, por Lugrís Freire a partir dos problemas de entendemento entre os dous sectores dominantes no Centro Gallego de La Habana (López 2006b: 30). Curiosamente, Lugrís Freire publicaría en 1908
- n'A *Nosa Terra* un pequeno relato titulado "A labor do poeta" en que recrea esta situación lembrando unha conversa con Curros Enríquez.
- 24 Relación subliñada por moitos autores como Henrique Rabuñal, Laura Tato, Anxo Abuín e Euloxio R. Ruibal ou Manuel F. Vieites.
- 25 Falamos dos relatos "A labor do poeta" como "¡Lamáchegas!", publicados n'A *Nosa Terra* en 1908.
- 26 Neste sentido, é posíbel equiparar a figura de Lugrís Freire coa de Villar Ponte uns anos despois, e a de ambos co papel que moitos intelectuais europeos tiveron durante o século XIX e XX, coma o caso de Almeida Garrett en Portugal.
- 27 Quero agradecer a axuda inestimábel de Natividade Borrajo, Manuel Ferreiro e Laura Tato, que me proporcionaron gran parte dos materiais necesarios para a elaboración deste traballo.

BIBLIOGRAFÍA

- Abuín González, Anxo / Ruibal, Euloxio R. (2006): "Na procura da fórmula: o teatro popular de Manuel Lugrís Freire", in Santamarina / Tarrío (coords.): *Día das Letras Galegas 2006. Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 13-28.
- Anderson, Benedict (1996^{2ª} ed.): *Imagined communities*. Nova Iorque / Londres: Verso.
- Beramendi, Justo G. / Núñez seixas, X. M.: (1996 [1995]). *O nacionalismo galego*. Vigo: A Nosa Terra.
- Campos Villar, Xabier (2000): *A obra narrativa en galego de Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades / Xunta de Galicia.
- Campos Villar, Xabier (2006): "«O lechuceiro», un texto esquecido de Manuel Lugrís Freire", in Santamarina / Tarrío (coords.): *Día das Letras Galegas 2006. Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 45-53.
- Carré Aldao, Uxío (2006): *Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego*. Edición de Xoán López Viñas, A Coruña: Biblioteca-Arquivo Francisco Pillado Mayor.
- Casanova, Pascale (2001): *La República Mundial de las Letras*. Barcelona: Anagrama.
- Castellón, Antonio (1994): *El teatro como instrumento político en España (1895-1914)*. Madrid: Endymion.
- Cruz, Duarte I. (1983): *Introdução à historia do teatro português*. Lisboa: Guimarães Editores.
- Dasilva, Xosé M. (2006): "Lugrís Freire e Camões", in Santamarina / Tarrío (coords.): *Día das Letras Galegas 2006. Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Universidade de Compostela, 71-95.
- Fernández Pérez-Sanjulián, Carme (2003): *A construción nacional no discurso literario de Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: A Nosa Terra.
- Freixeiro Mato, Xosé R. / Pillado Mayor, F. (1997): *A poesía e o teatro interseculares*. Vigo: AS-PG.
- González Salgado, Daniel (2006): "A Galicia d'A Ponte", *Raigame* 23, maio: 27-31.
- González Seoane, Ernesto (2006): "Lugrís ou a gramática ao servizo da Santa e Xusta Causa", in Santamarina / Tarrío (coords.): *Día das Letras Galegas 2006. Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 97-113.
- Ínsua López, Emilio X. (2006): *Sobre O Mariscal de Cabanillas e Villar Ponte*. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Francisco Pillado Mayor.
- Lawson, John H. (1995): *Teoría y técnica de la escritura de obras de teatro*. Madrid: Publicaciones de la ADETeatro.
- López, Teresa (2006a): "Os anos en Cuba de Manuel Lugrís Freire", *Raigame* 23, maio: 13-19.

- López, Teresa (2006b): "Introducción", in Lugrís Freire, *A costureira d'aldea*. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Francisco Pillado Mayor: 9-85.
- Lugrís Freire, Manuel (1996 [1903]): *A ponte*. Edición de Freixeiro Mato e Pillado Mayor in Poesía e teatro interseculares. Vigo: AS-PG, 137-186.
- Lugrís Freire, Manuel (1904a): *Mareiras*. A Coruña: Imprenta y Fotograbado de Ferrer.
- Lugrís Freire, Manuel (1904b): *Minia*. A Coruña: Imprenta y Fotograbado de Ferrer.
- Lugrís Freire, Manuel (1906): *Eslavitú*. A Coruña: Imprenta y Fotograbado de Ferrer.
- Lugrís Freire, Manuel (1907): *Ir por lan*, en *A Nosa Terra* 5 (reproducido en Campos Villar, 2000: 153-156 e Vieites, 2006: 55).
- Lugrís Freire, Manuel (1908): *La ofrenda o los folletos verdes de Don Pepiño*, en *A Nosa Terra* 30 (reproducido en Campos Villar, 2000: 231-235).
- Lugrís Freire, Manuel (1917): *O Pazo. Comedia en dous actos, en prosa*. A Coruña: Litografía e Imprenta Roel.
- Lugrís Freire, Manuel (1919): *Estadefña. Comedia en duas xornadas en prosa*. A Coruña: Edicións Terra A Nosa.
- Lugrís Freire, Manuel (2006a): *A costureira d'aldea*. Edición online da Real Academia Galega. <http://www.real-academiagalega.org>
- Lugrís Freire, Manuel (2006b): *A costureira d'aldea*. Edición de Teresa López, A Coruña: Biblioteca-Arquivo Francisco Pillado Mayor.
- Manuel Lugrís Freire. Número monográfico da revista *Raigame* 23, maio de 2006.
- Mainer, José-Carlos (1972): *Literatura y pequeña-burguesía en España (Notas 1890-1950)*. Madrid: Edicusa.
- Mainer, José-Carlos (1988): *La doma de la quimera. (Ensayos sobre nacionalismo y cultura en España)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Montenegro Prado, Mar (2006): "La creación dramática gallega desde sus inicios hasta 1936", in *ADE Teatro. Revista de la Asociación de Directores de Escena de España* 112, *Teatro Gallego Actual*, 33-41.
- Montenegro, Mar / Rodríguez, Norma (2006): "A análise de textos", in Vieites (ed.): *Manuel Lugrís Freire. Do texto ao escenario*. Vigo: Galaxia / Xunta de Galicia, 167-194.
- Núñez Seixas, Xosé M. (1997): "Los oasis en el desierto. Perspectivas historiográficas sobre el nacionalismo español.", *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* 26, 483-533.
- Ogando, Iolanda (2004): *Teatro histórico: construcción dramática e construcción nacional*. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Francisco Pillado Mayor.
- Pillado Mayor, Francisco (1991): *O teatro de Manuel Lugrís Freire*. Sada: Edicións do Castro.
- Pillado Mayor, Francisco (2006): *Na outra banda da ponte. (Materiais para un espectáculo didáctico sobre Manuel Lugrís Freire)*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña.
- Rabuñal, Henrique (1994): *Textos e contextos do teatro galego 1671-1936*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rabuñal, Henrique (2006a): "Lugrís Freire no teatro galego", *Raigame* 23, maio, 21-25.
- Rabuñal, Henrique (2006b): *Manuel Lugrís Freire*. Vigo: A Nosa Terra.
- Rubio Jiménez, Jesús (1982): *Ideología y teatro en España: 1890-1900*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza / Libros Pórtico.
- Salinas, Galo (1896): *Memoria acerca del teatro gallego. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede ejercer el regionalismo*. A Coruña. Traducida ao galego por Laura Tato in *Cadernos de Teatro* 2, 1995.
- Sánchez Rei, Xosé M. (2006): "Algúns apuntamentos sobre a gramática do idioma galego (1922, 1931) de Manuel Lugrís Freire", *Raigame* 23, maio, 60-71.
- Santamarina Fernández, Antón / Tarrío Varela, A. (coords.) (2006): *Día das Letras Galegas 2006. Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Sommer, Doris (1997): "Il romance irresistibile: le storie di fondazione dell'America Latina", in Bhabha (ed.): *Nazione e narrazione*. Roma: Meltemi, 135-176.
- Tato Fontaíña, Laura (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Tato Fontaíña, Laura (1999): *Historia do teatro galego. (Das orixes a 1936)*. Vigo: A Nosa Terra.
- Tato Fontaíña, Laura (2003): "A historia: O teatro galego até 1936", in *Setepalcos* 4, 6-15.
- Tato Fontaíña, Laura (2006a): "O teatro de Manuel Lugrís Freire", *Revista Galega de Teatro* 47, agosto, 47-52.
- Tato Fontaíña, Laura (2006b): "Las primeras compañías teatrales gallegas", *ADE Teatro. Revista de la Asociación de Directores de Escena de España* 112, *Teatro Gallego Actual*, 24-32.
- Tato Fontaíña, Laura (2006c): "Manuel Lugrís Freire no teatro galego". Artigo incluído neste mesmo volume.
- Thiesse, Anne Marie (2001 [1999]): *La création des identités nationales. Europe XVIII-XXe siècle*. Paris: Seuil.
- Vázquez-Monxardín, Alfonso (2006): "Lugrís Freire, un poeta de sentimento e loita no tránsito dos séculos", *Raigame* 23, maio, 32-44.
- Vieites, Manuel F. (2003): *A configuración do sistema teatral galego (1882-1936)*. Santiago de Compostela: Laiovento.

- Vieites, Manuel F. (2005): *Creación dramática, educación popular e construción nacional. Galicia (1882-1936)*. Lugo: Tris Tram.
- Vieites, Manuel F. (2006a): "Manuel Lugrís Freire e a creación dramática do seu tempo", in Vieites (ed.), *Manuel Lugrís Freire. Do texto ao escenario*. Vigo: Galaxia / Xunta de Galicia, 47-121.
- Vieites, Manuel F. (ed.) (2006b): *Manuel Lugrís Freire. Do texto ao escenario*. Vigo: Galaxia / Xunta de Galicia.
- Vilavedra, Dolores (coord.) (1995): *Diccionario da literatura galega*. Tomo I. Autores. Vigo: Galaxia / Fundación CaixaGalicia.
- Vilavedra, Dolores (coord.) (2000): *Diccionario da literatura galega*. Tomo III. Obras. Vigo: Galaxia / Fundación Caixa Galicia.
- Vilavedra, Dolores (coord.) (2004): *Diccionario da literatura galega*. Tomo IV. Termos e institucións literarias. Vigo: Galaxia / Fundación CaixaGalicia.

MANUEL LUGRÍS FREIRE NO TEATRO GALEGO

Laura Tato Fontaíña

Universidade da Coruña

Para poder explicar a verdadeira dimensión do labor de Manuel Luguís Freire dentro da historia do teatro galego, cómpre recuarmos no tempo e botar unha ollada, aínda que for superficial, sobre o panorama escénico do derradeiro cuarto do século XIX, cando iniciou a súa actividade como dramaturgo, en concreto na década de 1880, e máis exactamente en 1884, ano en que apareceron na Habana as primeiras noticias sobre a súa peciña *A costureira d'aldea*. Lémbrese que foi Francisco M.ª de la Iglesia o primeiro en romper unha lanza a prol da creación dun teatro galego culto coa escrita, publicación e estrea, en 1882, d'A *fonte do xuramento*.

Ao longo de todo o século XIX, igual que nos séculos precedentes, o teatro galego formaba parte da tradición oral e popular e tiña como fin último ou ben divertir ou ben adoutrinar, sen que isto signifique que as dúas intencións non poidan darse xuntas nunha mesma obra. Que conservemos mostras deste teatro é froito do acaso e a sorte, porque a intención dos seus autores non era en absoluto a de facer literatura e moito menos a de que as súas pezas ultrapapasen o tempo da función para a que foran escritas. Conservamos o texto d'A *Casamenteira*. *Sainete gallego para cuatro personajes*, escrita polo liberal Benito Fandiño en 1812, nunha das súas innúmeras estadías no cárcere compostelán. Escribiuna a petición do seu amigo o impresor Juan M.ª Pazos, quen anos máis tarde, en 1849, instalado xa en Ourense, publicou a obriña como homenaxe ao amigo morto.

Consérvanse tamén, para mostra da tolemia do seu autor, o texto de dúas pezas de Xan da Cova (1829-1899), excéntrico personaxe que a mediados do século era obxecto de mofa por parte da maioría dos integrantes dos círculos intelectuais da súa Ourense contemporánea, e que, a pesar da súa absoluta e xenial loucura, conseguía encher o teatro cun público que hoxe cualificaríamos, cando menos, de gamberro. Na década de 1880 volveu subir ao escenario unha das súas obras, polo que Lamas Carvajal aproveitaba esta reposición para facer un recordatorio das estreas dos anos da década de 1860:

Xan d'a Cova é mais lembrado en Galicia qu'o Preste Xan d'as Indias. Pr'os que naceron en Ourense representa os recordos mais bulideiros e regocixados d'as seus primeiros anos d'a vida. Cando s'abren de par en par as portas d'o noso teatro, sóa sempre o seu nome. Levou a literatura pol-as aldeas e vilas. N'o Carballiño foi ouxeto d'un d'esos entusiasmos que deixan eterna lembranza. Camiños, congostras e corredoiras quedaron espidos de follato co-as coroas que lle teceron...

O domingo último veu á rezusitar a gloria d'os seus pasados tempos. Alá po-lo ano de sasenta púxose n-o teatro unha d'as suas obras. Mollos, estrume, carqueixas, patacas choveron n-a escena. As taborelas d'os asentos foron tamen a pousarse n-os pés d'o dramaturgo, que tiña o privilexio de facer ós mais cordos tolos rematados. As patacas e demais artigos de primeira necesidade, dias dimpois, rubiron de precio n-a praza. A dar don Xan sete dias seguidos comedia, morreríamos de fame en Ourense por non alcontrar legumes que xantar. (Lamas Carvajal 1983)

En 1885, e probablemente baixo a influencia do paso dado por Francisco M.ª de la Iglesia coa estrea d'*A fonte do xuramento*, e ao ano de se coñecer *A costureira d'e aldea*, publicábase en Lugo a peciña *Unha noite na casa do tío Farruco do Penedo*, de Laureano Guitián Rubinos. O texto gañara o primeiro premio no certame convocado co gallo da Exposición Rexional de Lugo de 1877¹, e o simple feito de que no seu Certame Literario se contemplase un premio para unha obra dramática indica que o teatro galego era unha realidade. As bases do concurso establecían, igual que para os outros xéneros literarios, que a comedia podía estar escrita en galego ou en castelán, de forma que non podemos ver detrás delas ningún interese por potenciar o teatro galego. Os promotores do Certame limitábanse a constatar unha realidade.

Realidade que tamén se considerou no *Cuestionario del Folk-lore Gallego*, aprobado pola “Junta Directiva del Folk-lore Gallego” na sesión celebrada o 29 de decembro de 1883 e publicado en Madrid no ano 1885. Este documento, preparado por unha Comisión integrada por Cándido Salinas e os irmáns Antonio e mais Francisco María de la Iglesia, no capítulo segundo, dedicado a “Idioma y Literatura populares de Galicia”, centrou o artigo número 105 no teatro: “Comedias ó poesía dramática popular: Lourenzo e Susana, etc.” Mais as referencias a actividades dramáticas no *Cuestionario* non se reduciron unicamente ao artigo antedito, senón que ademais de falar del no dedicado ao Entroido, tamén no capítulo terceiro, que se refire a “Costumbres de Galicia”, figura un outro artigo, o número 137, coa seguinte relación: “Comedias, farsas y representaciones vulgares en las aldeas, por vecinos”. É dicir, que ademais dos elementos parateatrais e das representacións realizadas en determinadas festas relixiosas, existía un teatro galego escrito para a inmediatez das funcións celebradas nas festas patronais, pensado para os actores amadores que o representaban e que, polas referencias que temos, non poñía reparos nin á linguaxe máis crúa nin aos argumentos subidos de ton.

A este teatro popular hai que engadir todos os *Apropósitos* que, con motivo do Entroido ou de calquera outra celebración, se representaban nas cidades e vilas. Eran pezas en que se trataban temas da actualidade local, en clave maioritariamente humorística e en que era habitual a presenza dalgún personaxe da clase social máis baixa que falase galego. Se ben nalgunhas destas obras o uso da lingua, ademais de a utilizaren correctamente, servía de canle de reivindicación social, política, económica ou cultural, na maior parte era corrompida e acastrapada para provocar a hilaridade do público. Resulta curioso o elevado número de obras deste tipo que se conserva, por exemplo, na

Biblioteca da Real Academia Galega. Anos máis tarde, Euxenio Carré comentaba sobre elas o seguinte:

En todos, o al menos en casi todos, figuran personajes hablando en gallego, pero desgraciadamente los autores emplean un gallego desfigurado, bárbaro y lleno de disparates con objeto de provocar la risa del público indocto, como sino [sic] pudiera conseguirse por otros medios. Mas ya se ve, el ingenio es más difícil de encontrarse que los chistes vulgares y que los retruécanos de mal gusto; y retorciendo la gramática y el sentido común están al alcance de todas las inteligencias, aún las más mediocres. (Carré Aldao 2006: 92)

Á utilización da lingua falseada e deformada atribuíría Carré a paralización do teatro galego na década de 1890, exemplificando as súas acusacións con Ricardo Caruncho e con Emilia Pardo Bazán. A transformación da lingua nun *patois* e a ridiculización, a través dela, do pobo galego foi unha constante nos escenarios das cidades, e esta práctica prolongouse até ben entrado o século XX. Poderíamos citar como exemplos pezas como *Cuatro simples y un compuesto*, de Castor Baltar, estreada na Coruña en 1891; *Macanas no más*, de José Fernández Tafall, estreada e publicada en Pontevedra en 1898; *Soledad*, drama lírico de Javier Valcárcel, estreado en Pontevedra en 1903; *El ministro en Ferrol*, de Wenceslao Veiga, en 1904; *Asambleas populares*, de Amador Fernández Diéguez; *Camión de Santiago*, de Luís Otero Pimentel, etc.

De entre as obras bilingües que non caeron no vicio de denigrar o galego podemos citar o *Apropósito* de Daniel Álvarez, estreado na Coruña en 1885, en que a personaxe de “Petos-cheós” realiza unha acendida denuncia do *cunerismo* e da marxinação económica e política a que estaba sometida Galiza. Os parlamentos máis reivindicativos deste texto foron reproducidos por *O Tío Marcos d’a Portela* no número 67, correspondente ao primeiro de marzo dese mesmo ano. E o mesmo acontece cos dous *apropósitos* que coñecemos de Leandro Pita Sánchez-Boado, estreados e publicados en Santa Marta de Ortigueira na década de 1890. No grupo do teatro bilingüe debemos considerar tamén aquelas obras en que o galego ficaba única e exclusivamente como lingua vehicular das partes cantadas mentres o español era utilizado nas partes faladas, como a peza titulada *A Virxen da Roca*, de José M.ª Barreiro, estreada en Baiona en 1910, e representada en numerosas vilas e cidades da Galiza setentrional nos anos seguintes

Este era o panorama da escena galega cando Francisco María de la Iglesia asumiu o reto de convencer os seus correligionarios do movemento Rexionalista de que non abundaba con ter unha lírica galega de cualidade, senón que tamén era necesario crear un teatro, para o que escribiu, publicou e estreou na Coruña, en 1882, o drama de costumes *A fonte do xuramento*. Non sabemos se o mozo Urbano Lugrís Freire puido asistir a esa representación, aínda que é probábel que lle chegasen noticias do evento, e mesmo resulta posíbel que puidese acceder ao texto escrito, porque o certo é que marchou para Cuba en 1883 e en agosto de 1884 xa se anunciaba, no semanario *El Eco de Galicia*, a

próxima lectura da peciña da súa autoría *A costureira d'aldea*. Así como durante a súa vida en Sada, co traballo no concello de Oleiros, non lle resultaría doado desprazarse á Coruña para asistir a algunha das escasísimas representacións que se fixeron da obra de Francisco M.ª de la Iglesia, resulta case imposible crer que non a lese cando na Habana entrou en contacto cos círculos intelectuais rexionalistas da illa. De todos os xeitos, aínda que seguiu o modelo na utilización do verso, a peza de Lugrís tiña carácter cómico e introducía elementos reivindicativos (ausentes na peza de Francisco M.ª de la Iglesia), mais como non foi publicada e permaneceu inédita até o presente ano, 2006, a súa influencia, se a houbo, ficaría limitada á obra doutro emigrado, a de Ramón Armada Teixeira.

Aquí, na Galiza interior, a pesar do meritorio esforzo de Francisco M.ª de la Iglesia, o seu chamamento tivo pouco eco entre os cadros de declamación, e sen actores dispostos a estrear as obras, os posibles dramaturgos ficaron limitados a escribiren para os Certames literarios e para os Xogos Florais. Eventos que non sempre contemplaban premios para textos dramáticos e, como exemplos disto, podemos citar o Certame de Vigo de 1883, o Certame da Coruña de 1884, o de Ourense en 1887 ou o de Pontevedra de 1888. Nin sequera nos *Estatutos pr'o bon reximen d'os Xogos Floraes* ditados polos rexionalistas en 1891 se contemplaba o teatro e, de feito, aínda que nos celebrados ese ano en Tui houbo un premio para a literatura dramática, nos do ano seguinte non figurou o teatro. A dependencia dos Certames tamén limitou os dramaturgos no sentido de que eran os promotores desas xustas literarias quen decidía a extensión e o xénero das pezas.

A pesar de todos estes condicionantes, sempre que houbo un premio para textos dramáticos, houbo algún dramaturgo disposto a gañalo, e así foron aparecendo os seguidores de Francisco M.ª de la Iglesia. En 1884, gañaba o Certame de Pontevedra Emilio Álvarez Giménez co drama histórico *Unha revolta popular*, máis coñecido polo título de *Mari Castaña*. No Certame convocado pola revista *O Galiciano* de Pontevedra, en 1886, premiaron a obra *A horfa de San Lourenzo, drama n-un auto y-en verso*, de Roxelio Civeira, e Manuel Amor Meilán recibiu un *accésit* polo drama histórico *Men Rodríguez Teno-*

En 1890 Galo Salinas gañou con *A torre de Peito Burdelo*, drama histórico nun acto, o certame literario convocado polo Liceo Brigantino da Coruña. A peza publicouse en 1891, na mesma cidade, e en febreiro dese mesmo ano, segundo informou o semanario *El Cabo Ortegal*, foi estreada en Betanzos por unha compañía profesional de zarzuela, que tamén a levou a Pontedeume. Euxenio Carré deixou rexistrado na súa *Memoria crítico-bibliográfica* que a obra foi representada en “varias ciudades gallegas”. Esta iniciativa de Galo Salinas é única na historia do teatro galego en Galiza, xa que non temos noticia de que nin sequera el mesmo repetise a experiencia. Probabelmente non fose rendíbel nin para a compañía nin para o autor, xa que este tipo de grupos percorría o Estado, e non lles podía interesar incluír no repertorio unha peza que unicamente podían repre-

sentar en Galiza. De todas as formas, a experiencia serviu para que Galo Salinas fose o máis coñecido dos dramaturgos galegos e a súa obra a máis representada do século XIX. Tamén valeu para que algúns comprendesen que non só había que crear unha literatura dramática, senón tamén os grupos que a levasen a escena.

En 1891, os Xogos Florais de Tui incluíron un premio para unha comedia e resultou gañador Urbano González Varela con *Amor e meiguería*. A obra nunca foi publicada nin representada, polo que non sabemos absolutamente nada da primeira comedia do teatro rexionalista do interior. O que si sabemos é que non foi o único texto presentado ao Certame, xa que coñecemos o título doutra, *Loitas d'a y-alma*. En 1892 volve gañar Galo Salinas o único Certame dese ano que contemplaba o teatro, o de Pontevedra, co drama *¡Filla...!*, que o seu autor publicou inmediatamente. A peza levaba o subtítulo de *Coa-dro dramático de costumes gallegas, n-un auto y-en verso*, e estamos de novo perante un drama sentimental. Para acabarmos coa relación de textos do teatro rexionalista, debemos dicir que Juan Cuveiro Piñol deu á imprenta, en 1897, o seu drama histórico nun acto, *Pedro Madruga*.

O primeiro escrito teórico sobre teatro, a *Memoria acerca del teatro gallego. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede ejercer el regionalismo*, de Galo Salinas, foi publicado en 1896. O máis interesante deste documento é a análise que ofrece sobre as causas do escaso desenvolvemento do teatro, porque as súas afirmacións estableceron unhas premisas que foron abundantemente repetidas durante a primeira metade do século XX. Salinas consideraba que a “absoluta carencia de actores” era o atranco fundamental para o desenvolvemento do teatro galego, e como segunda causa contemplaba o pouco que se falaba o galego entre “nós”. É curiosísimo observar cómo estas dúas afirmacións foron admitidas sen a máis mínima crítica, pois ninguén cuestionou esa “carencia de actores”, a pesar de que todas as sociedades recreativas, comezando polo Liceo Brigantino, contaban cun cadro de declamación. Haber non habería actores dispostos a interpretaren obras galegas, mais o que sobraron sempre foron actores amadores. O caso é que até 1936 teremos que escoitar como un dos argumentos máis fortes contra o teatro galego a falta de actores, e mesmo se chegará a atribuír a características xenéticas da “raza” a falta de espírito histriónico. Na segunda das causas ofrecidas por Salinas —o escaso cultivo da lingua entre as clases urbanas— radicaba o problema fundamental, xa que os actores eran unicamente o espello dunha sociedade colonizada que se avergoñaba da súa lingua e da súa cultura. Como anunciaba no longo título do traballo, Salinas consideraba que o rexionalismo podía corrixir estas deficiencias a través dun mecenas, dun empresario xeneroso, rexionalista e amante do país, que investise o seu diñeiro nunha compañía de teatro galego. Esta compañía percorrería Galiza representando o noso teatro, servindo de exemplo e, á vez, de escola de actores. Asemade, a súa existencia garantiría que os dramaturgos redixisen máis textos. Por último, cerraba a obra solicitando información sobre as pezas e autores que el puidese des-

coñecer. A falta de resposta levouno a crer que non existía máis que o que el conseguira recompilar.

En resumo, se consideramos os froitos obtidos polo teatro rexionalista en Galiza durante o século XIX, os resultados non foron demasiado alentadores. Contamos con catro dramas históricos, tres dramas sentimentais e o título dunha comedia; destes oito textos só foron estreados dous: *A fonte do xuramento* (1882) de Francisco M.º de la Iglesia, e *A torre do Peito Burdelo* (1891) de Galo Salinas. A valoración de Carré Aladao non podía ser moi positiva, xa que o mellor desta produción (*Mari Castaña*, de Emilio Álvarez Giménez) non chegou a coñecerla. De aí as reticencias que intentaba desentrañar Manuel Quintáns (1992) a respecto das seguintes palabras de Carré (1911: 126) “Si las primeras obras teatrales gallegas, condenadas tal vez a no ser representadas jamás, aparecían inexpertas y tímidas, si la selección de asunto y trama eran fuera de toda realidad y conocimiento de la escena...”. De certo, o teatro dos rexionalistas en Galiza non soubo, ou non puido, chegar ao público. Uns, porque crearon un teatro diglósico que, baseado en ridiculizar o galego e os galegos, non podía ser aceptado pola sociedade vítima do escarnio, e os outros, porque nas súas arelas de crear un teatro culto esqueceron arraigalo na realidade social do público a quen ía dirixido e, prescindindo da lección de Rosalía, alleáronse totalmente da única tradición con que contaban: a popular e oral.

Nesta situación, con máis dunha década sen que subise aos palcos urbanos unha obra galega, estaba o teatro cando, en 1902, Eduardo Sánchez Miño buscou o apoio de Galo Salinas e mais do grupo rexionalista da Coruña, para crearen unha compañía de teatro galego. Unha vez superadas as dificultades para conseguir actrices e logrados todos os apoios precisos, o 18 de xaneiro de 1903, no Teatro Principal da Coruña, celebrouse unha función destinada a recadar fondos para crear unha Escola Rexional de Declamación. A parte galega do programa consistiu na estrea en Galiza² do drama *¡Filla...!*, de Galo Salinas, e constituían o elenco, Julia e María Anguita, Dolores Losada, Consuelo Puga, Bernardo Bermúdez Jambrina e mais Federico Lago, baixo a dirección de Eduardo Sánchez Miño, que era tamén o primeiro actor. Os fins desta función foron difundidos tanto pola prensa da Coruña como pola de Santiago e a resposta foi moi boa, pois os máis ilustres rexionalistas desprazáronse á Coruña para asistiren á representación en sinal de apoio á iniciativa. Ademais das moitas louvanzas que a prensa dedicou á obra e aos intérpretes, Galo Salinas recibiu unha felicitación por escrito asinada por corenta figuras do mundo intelectual da altura e o agasallo persoal dun anónimo admirador. A *Revista Gallega*³ recolleu as críticas de toda a prensa local e reproducíu as cartas de felicitación recibidas polo seu director, cartas que chegaran desde todos os puntos de Galiza, e mesmo de fóra. A Escola Rexional de Declamación ficaba constituída en febreiro dese mesmo ano e na nota que comunicaba a súa constitución, publicada tamén na *Revista Gallega*, solicitou dos dramaturgos galegos que remitisen as súas obras ao Presidente do Directorio, Galo Salinas, rogando á prensa que reproducise o comunicado.

Manuel Lugrís debeu ser dos primeiros dramaturgos en responder a ese chamamento, porque súa foi a obra, *A Ponte*, que os rapaces de Sánchez Miño seleccionaron para a súa seguinte estrea. Este drama, que inauguraba o teatro de tese e o uso da prosa nos palcos galegos, foi estreado en xullo dese mesmo ano, 1903, e as críticas, tanto na prensa da Coruña como na de Santiago, foron moi boas, aínda que todos os xornalistas lamentaron que non houbese máis público. Uns felicitaban a Lugrís polo uso da prosa e a naturalidade da lingua, outros porque se atrevera a enfrontar directamente o problema do caciquismo e da cuestión social. Mesmo o anónimo comentarista de *La Voz de Galicia* consideraba que se o público fose obreiro os aplausos serían maiores, porque a cidade da Coruña vivira, en febreiro dese ano, unha folga xeral e a cuestión obreira estaba no centro da vida política e económica. Porén, a pesar do pouco público que asistira á estrea, os comentarios sobre a temática que trataba *A Ponte* deberon espertar unha grande expectación entre as clases traballadoras e mesmo entre as elites da cidade, xa que a reposición, realizada o 22 de novembro do mesmo ano, foi un verdadeiro acontecemento social. *La Voz de Galicia* citaba as personalidades que asistiran á función (todos os políticos da Coruña e a mesma Condesa de Pardo Bazán) e aseguraba que esa función fora a verdadeira estrea da obra, xa que o teatro estaba completo: abaixo as clases dirixentes, arriba as populares. Así foi como Manuel Lugrís obtivo o primeiro éxito do teatro galego.

No entanto, a crítica de Galo Salinas na *Revista Gallega* foi moi dura. Discutiú os seus valores artísticos e morais, e mesmo chegou a propor un outro final en que o protagonista non tomase a xustiza pola man. Insistía Salinas en que el se limitaba a recoller as opinións dos que non compartían con Lugrís o entusiasmo pola causa obreira, e atribuíu o éxito conseguido a que fora aplaudido por “el pueblo”. Sería un erro pensarmos que Galo Salinas representaba o pensamento de todos os rexionalistas, pois Carré considerou que, por fin, con Lugrís o teatro galego alcanzara o ton acaído:

Gran conocedor [Lugrís] del tiempo y acción, el desenlace es hijo natural de los sucesos y desde los primeros momentos el espectador que va siguiendo con interés creciente el drama que se desarrolla ante su vista, comprende que no puede tener otra solución sino forzosamente la que le da el autor. Ese es el grandísimo mérito de Lugrís, así como el de la exposición y medio ambiente en que se mueven los personajes que crea, a los que transmite, y en los que da vida, a los nobles ideales de su corazón: el amor a la patria, a la justicia y a la humanidad (Carré Aldao 2006: 64).

En decembro, a Escola Rexional de Declamación levou a obra a Ferrol, que tamén vivía momentos de tensión social, e aí o éxito foi rotundo. Por fin, o teatro galego conseguía conectar co público, e o xornal local, *El Correo Gallego*, desfíxose en louvanzas a Lugrís e aos actores e actrices da Escola, mentres o correspondente de *La Voz de Galicia* insistía en que o público das localidades populares era o máis entusiasmado. Lugrís tivo que saír ao escenario despois de cada acto e acabou por chorar de emoción. Este entusiasmo tivo como consecuencia que a seguinte actuación da Escola se celebrase, outra

volta, en Ferrol, cunha estadía de dous días na cidade. Tanto se a Escola foi contratada pola empresa do Teatro Xofre, coma se ela mesma alugou o local, era a primeira vez que se apostaba forte polo teatro galego. O sábado 19 de marzo de 1904 estrearon *Minia*, tamén de Manuel Lugrís, e ao día seguinte repetiron *A Ponte*.

En outubro dese mesmo ano, a Escola Rexional, con Manuel Lugrís como Presidente e Bernardo Jambrina como Director, representou na Coruña *Minia*, e estreou *Mareiras*, primeiro drama en tres actos do teatro rexionalista. Con esta nova obra Lugrís ía demostrar que, en contra do que dicían os que non vían con bos ollos que se crease un teatro galego, o público asistía sen problemas a unha función completa na lingua do país. Leandro Carré recoñecía nela a consolidación do teatro rexionalista:

Mareiras é unha das mellores obras do noso Teatro e foi a primeira que sinalou o paso xigantesco dado pol-a Dramática Galega para o seu afincamento definitivo e para o seu perfeccionamento. Denantes de se estrenar esta obra coidaban todos que o público non soportaría os tres actos d'un drama en galego. O trunfo outido por *Mareiras* veu demostrar que o interés sostense, como se sostivo neste drama intenso e poético, belo e humano (Carré Alvarellos 1923: 2)

Os coetáneos de Lugrís entenderon que este drama mariñeiro tiña como tema a cuestión relixiosa, o enfrontamento entre dúas visións do cristianismo, e quizais foi iso o que axudou a que Galo Salinas, afastado do grupo desde a escolla d'*A Ponte*, se reconciliase con eles, aínda que xa era tarde de máis para que a colaboración frutificase, porque, despois da marcha de Bernardo Jambrina a Madrid, a Escola Rexional desapareceu.

A pesar da curta vida da Escola Rexional, a súa influencia, e sobre todo a de Manuel Lugrís, foi enorme. Como dramaturgo Lugrís creou escola e a súa obra *A Ponte* serviu de modelo a todos os escritores que arelaban influír na cuestión social a través do teatro. O primeiro en seguilo foi Antón Vilar Ponte, quen daba ao prelo, xa en 1905, o drama *A patria do labrego*; porén, onde maior foi a súa influencia foi na emigración. En Cuba, cando Plácido Lugrís facilitou un exemplar de *Minia* a Nan de Allariz, este publicou inmediatamente unha recensión en forma de peza dramática *Por mor do drama Minia, ou Furto, xuízo e sentenza*, en que o entusiasmo polo drama lugrisiano o levou a solicitar do dramaturgo coruñés que escribise algunha comedia. Como é ben sabido, Nan de Allariz era o nome artístico de Alfredo Fernández que, ademais de escritor, era un actor profesional, un tenor cómico que percorrera Sudamérica cunha compañía propia: de aí o seu interese en que se crease un repertorio de comedias galegas. Non obstante, tivo que ser el propio quen iniciase esa tarefa e, seguindo o modelo de Lugrís, fíxoo incluíndo sempre neles o elemento reivindicativo, a cuestión social, que era a gran preocupación das clases máis desfavorecidas.

Despois de desaparecida a Escola Rexional, as actividades dramáticas en galego ficaram paralizadas até que, en 1908, Eduardo Sánchez Miño presentou en Ferrol a súa Escola Dramática Galega levando á escena, en xaneiro, no Teatro Xofre, *Unha noite no*

muño, da súa autoría, e mais *Mareiras*, de Manuel Lugrís, e que, en decembro dese mesmo ano, estreaba unha outra obra de Lugrís, o drama *Esclavitud*. Este foi un bo ano para o teatro galego, porque tamén chegou a Galiza, acompañando os restos mortais de Curros Enríquez, Nan de Allariz, quen aproveitou a súa estada nesta parte do Atlántico para percorrer o país organizando festivais en que incluía sempre algunha das súas pezas dramáticas. Todas as cidades e vilas importantes presenciaron, entre 1908 e 1909, algunha das súas actuación e isto tivo un efecto multiplicador e volveron a xurdir os grupos de amadores que se atrevían a romper cos preconceptos sociais levando a escena algunha peza na nosa lingua. Esta mesma reacción produciuse tamén na emigración cubana, onde o grupo “Rosalía Castro” (que realizara a súa presentación o ano anterior con teatro español) se converteu en 1909 en cadro de declamación galego e levou a escena *Minia* e *A Ponte*, de Manuel Lugrís, e mais *¡Filla...!*, de Galo Salinas. Nesta transformación do grupo quizais influíse que ingresara nel, a comezos daquel ano, Antón Vilar Ponte.

Como froito desa maior actividade debemos considerar o intento de reconstrución da vella escola rexional de declamación que, na cidade da Coruña, protagonizou o cadro de declamación “Thalía”, en 1910, levando á escena a obra *Esclavitud*, de Manuel Lugrís. Devagariño, foron aumentando as representacións galegas e, en agosto de 1913, Eduardo Sánchez Miño conseguía presentar de novo a súa Escola Dramática Galega en Ferrol, e facíao estreando dúas pezas de autores locais moi coñecidos, Agustín de Burgos e mais Matías Usero, co cal se garantiu a asistencia ao teatro da boa sociedade ferrolá e unha acollida razoábel para os abonos da temporada 1913-1914, para a cal presentou un repertorio que incluía todas as obras que Manuel Lugrís tiña publicadas na altura: *A Ponte*, *Minia*, *Mareiras* e mais *Esclavitud*.

Eduardo Blanco Amor, coa agudeza que o caracterizaba, explicaba a proliferación de cadros de amadores, que acabarían aceptando o teatro galego, por toda a xeografía, da seguinte forma:

Por estos años, 1911, se funda la “Escuela Nueva”, con estos propósitos. Incluso se funda y echa a andar una “Liga de Educación Política” a cargo de los intelectuales más resaltantes (sic) y de los políticos decentes, que algunos había [...]

En la programación de este futuro de urgencia, el teatro va a desempeñar un papel importante cuyo impulso llega hasta 1956. [...]

Como siempre en su periferia simplista, esta pasión tan noble roza la ineficacia deformadora en manos de los “bien intencionados” que, como siempre, cogen el rábano por las hojas. Proliferan los teatros de aficionados (contrafigura, de supervivencia decimonónica, de lo que habrían de ser los teatros independientes) con repertorios mansurrones y conformistas en las asociaciones religiosas, o del pueril socio-melodramatismo con que se desgañaban galanes y “característicos” de “ideas avanzadas”, queriendo demostrar que los pobres siempre tienen razón y los ricos nunca, del mismo modo que los teatros de sacristía afirmaban que es tan difícil a un pobre de ideas avanzadas entrar por las puertas del cielo como a un camello multimillonario pasar por el ojo de una aguja. (Blanco-Amor 1974:163-164)

En 1915, coa presentación ao público do coro popular Toxos e Froles e o seu cadro de declamación, o teatro galego recibiu o pulo definitivo, porque os coros se multiplicaron por toda a xeografía galega. Porén, estes grupos tiñan unha “filosofía escénica” en que non encaixaban os dramas de Lugo. O modelo para estes cadros era o dos *parrafeos* dos ferroláns Euxenio Charlón e Manuel Sánchez Hermida, isto é, pezas breves e de carácter cómico, obras en que cabía o elemento reivindicativo e didáctico, mais que tiña que entrar pola vía do humor. Os espectáculos dos Coros Populares non estaban pensados para ensombrecer a alegría do pobo, senón para o divertir e entreter, para que valorase o seu patrimonio musical e que non o desbotase. Se de paso podían corrixir algunha das pexas ou vicios deste pobo, mellor que mellor; mais o público non podía saír triste ou irado dos seus festivais. Quizais por isto –ou quizais a petición do Coro Popular da Coruña Cántigas da Terra presentado ao público no verán de 1917 e propiciado polos homes das Irmandades da Fala–, Lugo daba ao prelo, ese mesmo ano, a comedia en dous actos *O pazo*.

Con esta peza Lugo volvía ao xénero dos seus comezos como dramaturgo en Cuba e facíao, na nosa opinión, cun fin claramente propagandístico do ideario das recentemente creadas Irmandades da Fala. O xa vedraño dramaturgo, traballado por variadas aventuras rexionalistas e agraristas, comprendeu que por vez primeira na historia un movemento de reivindicación galeguista conseguira unir a todos os que estaban preocupados polo futuro de Galiza, superando as diferenzas ideolóxicas e integrando persoas de todas as tendencias políticas. A única bandeira era a lingua, eran os “enxebres”, os “bos e xenerosos”, e o seu labor debía ser apostólico. Tiñan que conseguir reintegrar na cultura galega aqueles sectores sociais que a abandonaran e esa era a mensaxe que o protagonista d’*O pazo*, Pedro, transmitía cando outro personaxe, Mingos, negaba a condición de galegos aos que falaban español. Pedro afirma con rotundidade: “Tamén son os demais, pero están equivocados”. Os irmandiños, os “enxebres”, eran a nova fidalguía, os heroes que ían conducir a sociedade galega a unha nova etapa de gloria. O Pazo transformábase no símbolo desa nova elite que, ao contrario da fidalguía de sangue que perdera o seu papel na historia, guiaría a reconstrución económica, política e social da Galiza contemporánea, polo que Lugo indica na didascalia en que describe o decorado da peza: “Arboreda no fondo, e no cume d’un couto sería comenente que se vira un pazo gallego”. En 1918 *O Pazo* foi montada e estreada por tres grupos: o coro popular ‘Cántigas da Terra’, da Coruña; o cadro de declamación da ‘Asociación de Dependientes del Comercio’, de Ferrol; e mais a ‘Agrupación Artística’, de Vigo. Esta “tripla” estrea é un outro indicador do prestixio do que gozaba Lugo, non só como persoeiro do movemento nacionalista, senón como dramaturgo.

A fins de 1917 comezaron a aparecer grupos que intentaban chegar a unha certa estabilidade e mesmo a representaren exclusivamente teatro galego, isto é, grupos que se propuñan acabar coa diglosia lingüístico-cultural de espectáculos en que se mesturaba

unha comedia española, un parrafeo galego e catro coplas andaluzas. Un destes proxectos levouno á práctica en Ferrol un dos integrantes da Irmandade local, Xosé Antonio Romero, que formou e dirixiu o cadro dos “Dependientes del Comercio”, que en 1917 representou *A Ponte*, de Lugrís; en 1918, en Lugo, subiron a escena *O Pazo*, tamén de Lugrís Freire, á que seguiría a reposición d'*A Ponte*. A partir de 1919, o grupo quedou baixo a dirección de Xaime Quintanilla, que estrearía con el, en 1920, a súa obra *Donosiña*.

Quizais o máis relevante deste tipo de grupos foi A Terriña, especializado en teatro social. O grupo procedía dunha escisión do cadro de declamación da “Federación Obrera” de Compostela, “Brisas Futuras”⁴ que, en xaneiro de 1918, optou por unha obra galega levando á escena o drama *O Fidalgo*, de Xesús San Luís Romero. O éxito da peza foi tal que, aínda que a compañía representou tamén os dramas de Lugrís e algunha outra obra de San Luís Romero, o público o que reclamaba era ver *O Fidalgo*, e chegou un momento en que A Terriña acabou tendo esa obra como único repertorio. No momento da súa estrea, houbo xa un sector da crítica que sinalou as similitudes d'*O Fidalgo* con *A Ponte*, de Lugrís e non faltou quen falase directamente de plaxio. Así o declaraba Leandro Carré:

Pouco máis ou menos por aqueles tempos estrenouse tamén en Santiago outra obra que outivo grande éxito, *O Fidalgo*, de Xesús San Luís, á que a prensa en xeneral adicou formidables gabanzas. *O Fidalgo* noustante non é mais que unha repetición de *A Ponte*: o mesmo motivo, o mesmo desenvolvemento, coase as mesmas escenas. Eu non quero dicir que sexa un plaxio; pode moi ben ser coincidencia porque disgraciadamente os caciques en Galicia fan moitas falcatuadas; mais o certo é que *A Ponte* e *O Fidalgo* asoméllanse como unha pinga d'auga (Carré Alvarellos 1923: 4).

O éxito d'*O Fidalgo* non tivo igual na historia do teatro galego, como o mostra o feito de que, en agosto de 1928, o empresario Isaac Fraga, propietario da maior parte dos teatros galegos, respondendo a unha pregunta do xornalista Víctor Casas para a sección “Vigo teatral” do diario *El Pueblo Galego*, declarase que, desde o punto de vista empresarial, a única obra galega que garantía rendibilidade económica era *O Fidalgo*, de San Luís Romero.

A derradeira obra dramática de Lugrís foi *Estadeíña. Comedia en dúas xornadas en prosa*, publicada en 1919 e estreada ese mesmo ano na Coruña polo grupo ‘Ensayo de Compañía Cómico-Dramática’, baixo a dirección do actor Rodrigo García. Esta última estrea de Lugrís coincidiu coa presentación do Conservatorio Nazonal de Arte Galega e do programa de renovación que anunciaron os seus promotores. Quizais por iso non volveu escribir teatro. De todos os xeitos, o vello rexionalista consideraba que a sociedade galega non necesitaba amábeis comedias, senón enérxicos dramas que puxeran en evidencia os males que era preciso atallar, e así o manifestou cando a publicación de Jaime Solá, *Vida Gallega*, lle remitiu a súa enquisa sobre o teatro galego (Tato Fontaíña 1997: 198-206). Daque-

la, en 1929, pasados máis de vinte anos desde a estrea d'*A Ponte*, Lugrís atribuíu o fracaso da Escola Rexional a tres factores: liortas internas, desprotección dos poderes públicos e desleixo dos escritores que non colaboraran. Sobre isto último engadía:

Los escritores no respondían al llamamiento para la trascendental y patriótico combate a que se les invitaba. Aparecieron mas tarde, cuando ya la Escuela regional no existía, otros escritores. Algunos tan notables como Cabanillas y Cotarelo Valledor; aunque no con la tendencia de aplicar el fuerte cauterio, que yo preconizaba á los problemas gallegos. Perdí la batalla (Lugrís Freire 1929).

A importancia de Manuel Lugrís na historia do teatro galego é axial, tanto pola súa influencia en escritores máis novos, como Xesús San Luís Romero ou Antón Vilar Ponte, como polo éxito de público, pois queremos chamar a atención sobre o feito de que, até 1915, cada vez que se presentou un grupo novo, fíxoo cunha obra del. Isto débese a que Manuel Lugrís Freire era, non só o mellor dramaturgo do momento, senón tamén o que máis gustaba ao público. A súa obra non tiña nada que envexar á dos dramaturgos españois que escribían teatro social; de feito, a prensa cubana informou de que Joaquín Dicenta estaba traducindo *A Ponte*, e temos documentado (Tato Fontaíña 1999) que a Compañía Hamponera representou en español, na Coruña e en Ferrol, tanto este drama como *Mareiras*. Euxenio Carré (2006) tamén deixou constancia da tradución ao español de *Minia* e *Esclavitud*.

De todos os xeitos, para acabar con esta pequena aproximación ao que significou Manuel Lugrís Freire na historia do teatro galego, o mellor será reproducir a opinión que del tiña un dos representantes da xeración máis nova á altura da década de 1920: “Chegamos à figura excelsa, ao mais positivo dos nossos valôres, a um dos poucos *formados* e sem dúvida o melhor dos nossos dramaturgos: D. Manuel Lugrís Freire” (Casas 1924: 356).

BIBLIOGRAFÍA

- Blanco Amor, Eduardo (1995): “Teatros Libres de Penguerra. Primeira edición do texto íntegro da conferencia do mesmo título pronunciada no Auditorium de la Caja Provincial de Ahorros de Madrid o 25 de setembro de 1974”, in AA. VV.: *Eduardo Blanco Amor e o teatro. Teatros Libres de Penguerra. Procés a Jacobusland. Commemoració Lletres Gallegues*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 153-172.
- Carré Aldao, Eugenio (1911): *Literatura Gallega. Con extensos apéndices bibliográficos y una gran Antología de 300 trabajos escogidos en prosa y verso de los escritores regionales*. Barcelona: Casa Editorial Maucci, 2ª ed.
- Carré Aldao, Uxío (2006): *Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego*. Edición e notas de Xoán López Viñas. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral da Universidade da Coruña.
- Carré Alvarellos, Leandro (1923): “A moderna orientación do teatro galego”, *A Nosa Terra* 184, 1 de maio de 1923. [Recollido en Castro García, Silvana (2005): *Documentos para a Historia do Teatro Galego (1919-1924)*. A Coruña: Universidade da Coruña. Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’, 95-116].
- Casas, A. M.ª de las (1924): “O Teatro Galego. Comunicação feita ao Instituto Histórico do Minho”. Tradução de João Verde, *Arquivo Literário*, vol. II, Lisboa: Livraria Editôra Guimaraes. [Recollido en Castro García, Silvana (2005): *Documentos para a Historia do Teatro Galego (1919-1924)*. A Coruña: Universidade da Coruña, Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’, 116-133].

- Lamas Carvajal, Valentín (1883): “Xan d’a Cova”, *O Tio Marcos d’a Portela*, Ourense, novembro.
- Lugrís Freire, Manuel (1929): “¿Qué opina usted acerca del Teatro Gallego?”, *Vida Gallega* 416, Vigo, 20 de abril.
- Nan de Allariz (1905): “Por mor do drama *Minia*, ou *Furto, xuízo e sentenza*”, *Galicia*, 15 de maio.
- Quintáns, Manuel (1992): “Introducción: a nova dramaturxia galega (1882-1903)”, in Francisco M.³ de la Iglesia, *A fonte do xuramento*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1-46.
- Salinas, Galo (1896): *Memoria acerca del teatro gallego. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede ejercer el regionalismo*. A Coruña [Traducida ao galego por Laura Tato, *Cadernos de Teatro* 2, 1995].
- Tato Fontaíña, Laura (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Tato Fontaíña, Laura (1999): *Historia do teatro galego (Das orixes a 1936)*. Vigo: A Nosa Terra.

NOTAS

- 1 Coñecémola pola 2ª edición, que apareceu en Bos Aires, no *Almanaque de Galicia* correspondente ao ano 1909.
- 2 O drama fora estreado en 1894, en Bos Aires, polo cadro de declamación do Orfeón Centro Gallego.
- 3 Foron publicados nos núms. 410 e seguintes da *Revista Gallega*, que dirixía o propio Galo Salinas.
- 4 Como exemplo das actividades dramáticas en español deste grupo obreiro, que normalmente representaba teatro social para conmemorar a Festa do Traballo, pódese ver o programa do festival celebrado en Santiago o 5 de Maio de 1917. O *Juán José* de Dicenta era obra habitual do grupo, e “Brisas Futuras” mantivo esta liña de actuación despois da escisión de “A Terriña”. Outro exemplo das súa actividade: representaron *Justicia* de Torralba Becci, o 11 de Maio de 1919 (vid. “La Fiesta del Trabajo”, *Diario de Galicia*, Santiago de Compostela, 2-5-1919).

II

Alocucións académicas sobre Manuel Lugrís Freire no Día das Letras Galegas

LUGRÍS FREIRE OU OS DISCURSOS DA NACIÓN

Xosé Luís Axeitos Agrelo

LUGRÍS FREIRE, EMIGRANTE

Xosé Neira Vilas

SEGUNDA CARTA APÓCRIFA

DE MANUEL LUGRÍS FREIRE ÓS GALEGOS

Xesús Ferro Ruibal

LUGRÍS FREIRE OU OS DISCURSOS DA NACIÓN

Xosé Luís Axeitos Agrelo

Desde este espazo do Auditorio *Carlos Maside*, tan familiar e íntimo para moitos dos aquí presentes, que sempre fomos acollidos aquí con xenerosidade, quixera, Sr. Presidente, mostrar o meu agradecemento á Real Academia Galega que me está a permitir tomar a palabra neste momento. Como todos vostedes saben, este complexo industrial e cultural, xestado na distancia entre os exiliados de 1939, garda importantes semellanzas coa Academia que se non xestada, si que foi nacida na Habana grazas ao afán doutros exiliados galegos, os liberais da primeira república. Que no día de hoxe, cando a Academia está a celebrar o seu centenario, coincidan no Castro de Samoedo os espíritos da galegitude e do liberalismo republicano non deixa de ser unha homenaxe máis a un home, LUGRÍS Freire, que encarna coma ninguén estes valores, en tanto que militou no partido galeguista que conformaba a Fronte Popular de 1936.

No plenario da Academia de 28 de abril de 1963 os numerarios Fernández del Riego, Gómez Román e Ferro Couselo propuxeron, e aceptou a institución, conmemorar o centenario da publicación da obra *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro como Día das Letras Galegas todos os 17 de maio. Desde esta data histórica xa, o discurso celebratorio do Día das Letras Galegas –non compartido na actualidade por amplos sectores políticos e culturais–, ademais de contribuír a fixar un canon necesario, espertou unha clara conciencia biográfica, filla dunha fusión de sentimentos individuais e colectivos. E este feito de que a RAG designe dun modo inequívoco os integrantes do parnaso galego e de que fixe o canon constitutivo da literatura nacional, ten importantes implicacións políticas, porque toda selección, ou exclusión se queremos, supón un xuízo valorativo que se propón apoiar a autoridade dun determinado discurso. Desde 1963 todos os escritores e intelectuais aos que se lles dedicou o Día das Letras Galegas foron valorados e celebrados sempre entre o amplo espazo que hai entre a estética e o compromiso co seu pobo e a súa cultura.

Así por exemplo a elección de LUGRÍS Freire ten que ver menos coa calidade literaria da súa obra que co seu compromiso social e político co nacionalismo no que sempre militou. Neste senso, a obra literaria de LUGRÍS, poética, teatral ou periodística inscríbese nunha nosa tradición didáctica moi ben ilustrada pola actitude do Padre Sarmiento que, desexoso de recoller o léxico galego que ía anotando con rigoroso coidado filolóxico nas súas viaxes a Galicia, considera de maior utilidade, dada a maioría iletrada do pobo galego, trasladar estas palabras a unhas coplas populares, que plasmalas nun repertorio lexicográfico tan empregado nesa época ilustrada. E tamén LUGRÍS, consciente de que o xornal era o libro do pobre, do humilde, recorre á prensa como un xeito de propaganda popular para espallar a ideoloxía liberadora da terra, consciente de que o pobo coa súa

lingua, música e cancións era o verdadeiro tesouro espiritual da nación. Con razón, a aparición dunha gramática, dunha colección de cantos populares ou dun dicionario eran un acontecemento de grande importancia política, un símbolo da independencia e da autoafirmación. De aquí que se crearan en Galicia un gran número de organizacións culturais para enfrontar ás institucións oficiais, entre elas a Universidade, que vivían alleas á realidade lingüística e cultural do país. Para consolidar un campo alternativo á cultura española, ademais de inaugurar varias organizacións educativas e teatrais, os homes da xeración de Lugrís teñen que botar man, con enorme esforzo, dunha serie de revistas e xornais nos que expresar opinións políticas moitas veces agachadas detrás dun sutil discurso literario. Isto explica o enorme protagonismo da literatura na consolidación da independencia dos pobos ao longo de todo o século XIX.

A Lugrís Freire como promotor non o debemos valorar soamente pola súa obra persoal e creativa nos distintos campos polos que se adentrou, senón tamén pola cantidade e calidade de persoas que consegue mover, interesar por Galicia e traballar cunha actitude vital extraordinaria. A culminación deste proceso, despois de pasar pola faceta fundacional de revistas e polo mundo societario cubano, teremos que situala cando asume a responsabilidade de Presidente da Academia, acontecemento saudado xubilosamente desde as páxinas de *El Pueblo Gallego* en xuño de 1934.

Pois ben, a vida e a obra de Manuel Lugrís, neste contexto fundacional e comprometido, representan unha entrega total a prol das reivindicacións de Galicia, como país con identidade propia capacitado para conquistar as súas liberdades.

Para ilustrar esta faceta de loitador e promotor do noso homenaxeado, descontando que non pretendemos facer unha biografía cumprida, podemos fixarnos nalgúns aspectos que coído decisivos na vida do escritor e que teñen como eixo vertebrador os lugares e as presenzas do noso escritor.

En primeiro lugar a súa etapa na emigración americana, na Habana, entre 1883 e 1896, marcará decisivamente a súa vida para sempre.

Será nese afastamento compartido por milleiros de galegos onde se estimula e aviva o amor á patria, aos seus costumes e símbolos. Foi alá onde tiveron eco inmediato as propostas de rexeneración e dignificación de Galicia ata tal punto que se chegou a crear un esperanzador intercambio cultural que abriu un comercio cultural de horizontes insospeitados. Lugrís atópase na emigración cunha organización societaria solidaria, e atópase sobre todo cunha lingua, a galega, que aprende a ler e escribir. E aprender a ler ten algo de iniciación, de rito que lle vai permitir entrar en contacto coa memoria comunitaria e coñecer mellor o noso pasado común. Non nos sorprende, xa que logo, que a sociedade medieval xudía celebrara con solemnidade o ritual de aprender a ler porque certamente a lingua está no cerne dos fenómenos de identidade que lle permiten a unha persoa recoñecer que pertence a un grupo social determinado. Lugrís, desde Cuba, está moi atento a todo o que acontece en Galicia como proba o feito de que figure entre os

asinantes do manifesto de apoio a Murguía no ano 1889 con ocasión da resposta do patriarca a Sánchez Moguel. O noso escritor ten 25 anos e a súa sinatura figura entre as de Waldo Álvarez Insua, Armada Teixeira, Fontenla Leal e os directivos do Centro Galego na Habana, Fidel Villasuso e Juan Manuel Espada. O ton retórico deste escrito de adhesión non nos impide comprobar as moitas ideas que bolen no mesmo, de clara filiación rexionalista: loita contra o centralismo, defensa da diversidade cultural de España, denuncia da masiva emigración etc., e que ten parágrafos tan expresivos coma este:

Séanos ahora permitido, estimado Maestro, a nosotros, los desterrados, testigos de mayor excepción en el litigio que se ventila, a nosotros, a quienes aleja de la tierra amada la inmensidad del Océano, tender por encima de las olas nuestras manos, estrechar las de U. con verdadera efusión y decirle: “como U. siente, así sentimos nosotros; como U. piensa, así pensamos; su voz no es la de un hombre, es a la voz de una región que se encarna, que toma cuerpo en un individuo, porque así es preciso que suceda, pero que refleja las ideas, los sentimientos, las aspiraciones de cuantos hemos nacido en ese bendito suelo”.

A militancia galeguista de Lugo Freire empeza coa súa afirmación de pertenza a un lugar, a un pobo e a un legado común que se defenden con paixón, como ocorre no seu poema “Eu son galego”¹ do poemario *Soidades*, publicado na Habana e prologado por Curros Enríquez. Proclama o poema o orgullo de pertencer, seguindo o tópico literario, a un pobo ilustre tanto polas plumas como polas espadas e rememora todas as glorias pasadas cunha orde selectiva tal que podemos comprobar o seu profundo coñecemento da nosa historiografía, especialmente a obra de Murguía, Vesteiro Torres, Vicetto etc. Nesta evocada procesión de heroes e mártires non faltan Pardo de Cela, María Pita, os ilustrados Feixoo, Sarmiento e Cornide ao pé de Vesteiro Torres, Macías, Villamil, Méndez Núñez, os Nodales etc. Cada enumeración remata co retrouso *¡Señores, eu son galego!* como mostra do orgullo patrio. Esta especie de heraldismo histórico e orgulloso repítese noutros poemas coma “Sampaio” ou “Ô castelo de Pambre”, do mesmo poemario, nos que se amosa un ton épico ao que non é allea a presenza de Camões entre as súas lecturas. Como constantes son as presenzas de Rosalía no poemario, especialmente os poemas “Despedida do emigrante” e “Volta do emigrante” onde o tópico da dozura do fogar se centra noutro dos lugares de Lugo Freire: Sada e os seus contornos. Esta paisaxe mariñá, evocada con nostalxia unha e outra vez, é *locus amoenus, mirabilia e paradiso* sucesivamente.

Non é casual xa que logo que nos cheguen de América os principais símbolos da nosa identidade: himno, bandeira, escudo. E chégannos da man dos ausentes, ata o punto de que podemos dicir que, en gran parte, nos conformamos como pobo, en parte, desde a estranxeiría e non dende a familiaridade dos horizontes coñecidos.

Isto explica a especial significación da palabra *Terra*, que se enche de connotacións e de nostalxia desde o mundo da emigración, servindo de cabeceira a moitas publicacións periódicas.

Cando Lugrís regresa é un home cheo de proxectos para a súa patria, asentados en dous principios básicos que sempre o acompañarán na súa andadura liberadora: por unha parte a defensa da lingua como principal sinal da identidade de Galicia e por outra, a necesidade de unión e de solidariedade para loitar con éxito pola rexeneración do país. Velá as dúas armas esenciais coas que sempre loitará Lugrís ata a súa morte. E con elas como fardel será encarnadura das inquedanzas do seu tempo.

A excepcionalidade de Lugrís non está tanto nestes principios como na teimosía con que os defendeu ao longo da súa vida. E defendeunos, nun medio culturalista, con vontade política firme. Tal foi así que aos poucos meses do seu regreso de Cuba xa está a fundar unha das primeiras sociedades galegas con vontade política. Estamos a nos referir á *Liga Gallega na Cruña*, que sae á vida pública en xaneiro de 1898, pero que levaba xa varios meses antes no maxín dalgúns galeguistas, encabezados polo propio Lugrís.

Na primeira xunta directiva da *Liga*, Lugrís, como secretario-contador, asume o papel fundamental de espallar, regulamentar, establecer contactos políticos con outras asociacións, nomear delegados e ocuparse das finanzas. Tal cometido non podía exercerlo D. Manuel Murguía que, como presidente honorario, estaba xa afastado da actividade política propiamente dita; nin os outros compoñentes da xunta como o presidente Salvador Golpe ou o vicepresidente Banet Fontenla. Nin tan sequera os seus contertulios da *Cova Céltica* se nos fiamos da documentación e do epistolario arredor desta tentativa política.

Nunha carta que Lugrís escribe como secretario ao líder da *Unió Catalanista*, Prat de la Riva, dille o seguinte:

Otro motivo de la demora fue que para contestar a todos los puntos de su atenta comunicación es necesario, si ha de responder a sus deseos, el hacer una historia algo larga, y de ella se ha encargado nuestro Presidente Sr. Golpe, quien la tiene entre manos y no tardará en enviársela. Por ella se informará Ud. del movimiento Regionalista en Galicia; que puede decirse que hasta ahora ha sido meramente platónico, habiendo entrado por fin en nuevos derroteros gracias a nuestro esfuerzo.

Coido que son dabondo expresivas estas palabras da vontade de cambiar a ruta do Rexionalismo. Pocos meses despois, o día 12 de abril de 1898 escríbelle a Salvador Cabeza de León agradecéndolle que tivera aceptado a representación da *Liga Gallega* en Santiago e dille:

¿Porqué os galegos de bon corazón non hemos de organizarnos, unirnos e prepararnos para salvalo noso país? ¿Porqué a fraternidade que lonxe da patria axunta agarrimosamente os esforzos dos bos galaicos non ha de sementarse aquí onde é máis mester para poñer a salvo o fogar dos nosos maiores?

A vontade de unidade e a vocación política de Lugrís quedan encarnadas nunha empresa hoxe esquecida pero que tivo e segue a ter unha importancia decisiva na con-

ciencia colectiva de Galicia como pobo. Desde os anos 1855 estivo presente, individual e societariamente, a idea de lembrar os Mártires de Carral, ou dito con outras palabras, destacar a significación da chamada Revolución de Galicia de 1846 como un fito iniciático das reivindicacións históricas do país.

Moitos dos interlocutores epistolares de Murguía, de orientación liberal, non deixan de referirse a este acontecemento histórico, que aínda lembran como testemuñas oculares nas rúas de Santiago, como podemos ver nas páxinas de *La Oliva* (núm. 25, 26 de abril de 1856).

Lugrís, como secretario da *Liga Gallega*, foi o máximo promotor do monumento que se inaugurou en Carral o 22 de maio de 1904. Pero xa no ano 1898 empezara a subscripción popular que culminou coa colocación da primeira pedra o 23 de abril de 1899, acto que contou coa presenza de Manuel Murguía. Foi o comezo dun complexo e difícil camiño que pasou por un concurso de ideas, supervisado por técnicos da Escola de Belas Artes. Despois de rexeitar o proxecto, entre outros, do santiagués Landeira, recae a responsabilidade da erección do monumento en Baltasar Escudero Carballás, natural de Queireza (Cerdado, Pontevedra), cun taller de marmorería en propiedade, na rúa do Orzán, 74. O currículo que presenta Escudero dá conta de varios premios secundarios en exposicións rexionais. O prezo final do proxecto foi de cinco mil pesetas, doadas xa entre os numerosos subscritores.

A partir desta data empeza un capítulo importante da historia conmemorada de Galicia e cada ano, renóvanse os anxeios de liberdade para o noso país, no monumento erixido pola *Liga Gallega na Cruña*.

Lugrís foi un adiantado na valoración da historiografía como eixo do posterior nacionalismo galego convertendo a memoria colectiva en historia. Poderíamos falar da historización da memoria seguindo a terminoloxía de Halbwachs. En definitiva, a historia aprendémola a través da lembranza de datas, de feitos e de festas importantes; trátase, ao cabo, dun relato aprendido no marco de referencia que é a nación.

Lugrís fundou, co monumento aos Mártires, o gran segundo lugar da memoria da nosa cultura despois do Panteón de Galegos Ilustres en San Domingos de Bonaval. Ben entendido que lugares da memoria non é unicamente un concepto topográfico senón que é extensible a todo tipo de marcas externas que nos poidan identificar: a bandeira, o escudo, o himno etc.

Non é casual que o monumento sexa contemporáneo de todos estes outros lugares da memoria que nos acaban de chegar de Cuba; pero este ten conformación pétrea, heráldica. E por este motivo Lugrís sempre peregrinou a Carral cada ano e coa mesma bandeira galega aínda que esta acubillara distintos proxectos políticos.

Os distintos textos que Lugrís nos deixou arredor dos Mártires non fan máis que confirmar a vontade fundacional do autor, que empeza sendo xustificativa nos comezos do proxecto neste texto de 1898:

Os héroes, os grandes homes que son merecentes dunha lembranza agarimosa dos pobos, os que deberan ter moimentos, mais que grabados en mármore e bronce, escritos no máis agachado do noso corazón, son aqueles mártires que, respondendo a un sentimento de liberdade, loitan e morren por tronzar os grilóns que os déspotas de todos os tempos puxeron aos seus semellantes; os que morren por arrecadar a personalidade das entidades étnicas que non teñen a vida que por lei da natureza deberan ter.

E remata retardadora pouco despois, en 1899, cando xa se tiña cuberto o presuposto do monumento:

Nin a cobiza dos desleigados que, finxindo amor ao rexionalismo son os seus máis perigosos enemigos, nin os amantes das vellas theogonías, para os que a palabra liberdade é a máis despreciabre, puideron faceren fracasalo pensamento nobre, patriótico e cristiano de erguer un moimento aos Mártires de Carral.

Os hipócritas contaban coa indiferenza do pobo para que a suscripción fose un fracaso; e nós tiñamos fe nos sentimentos dos bos gallegos que gardan no máis fondo do seu corazón o deseo de vela patria libre, felis e limpa de esas xentes que soñan aínda en faceren que volvan aqueles tempos que son vergonza da nosa historia.

A xustiza trunfou, e Galicia logo fará afeutivo un tributo que as Cortes hespañolas non pagaron porque tratábase dunha deuda nobre e reparadora.

Estas palabras cheas de esperanza no porvir van facer un roteiro patriótico acompañando a Lugrís pola Escola de Declamación, pola Academia Galega, por Solidaridad, polas Irmandades da Fala, pola Escola Dramática Galega, polo Seminario de Estudos Galegos ata chegar no ano 1931 ao Partido Galeguista, no que figura co número un na lista de afiliados, en acta redactada polo propio Castelao en Pontevedra. O rianxeiro xa o tiña acompañado noutras moitas batallas, mesmo na loita anticaciquil, figurando os dous entre os colaboradores de *El Barbero Municipal*, publicación na que mostra as súas primeiras armas gráficas Castelao; coa bandeira das Irmandades participa Lugrís nunha homenaxe ao de Rianxo en 1932; se Castelao saúda o noso escritor en 1923 no Seminario de Estudos Galegos, este recibírao como presidente da Academia en 1934.

Non deixou de saudar con entusiasmo Lugrís a chegada da República e tamén participou na redacción do Estatuto de Autonomía. Estivo en todas as loitas. Sempre consciente da necesidade de crear espazos para a memoria. Moitas grazas, Sr. Presidente.

NOTAS

- 1 Lugrís Freire, Manuel (1894): *Soidades. Versos en gallego con un prólogo de Curros Enríque*. A Habana: Imp. Avisador Comercial, 62-67.

Todas as citas deste poemario pertencen a esta primeira edición.

LUGRÍS FREIRE, EMIGRANTE

Xosé Neira Vilas

Na rúa O'Reilly número 458, da Habana, inda se conserva a casa onde estivo a redacción e a administración do periódico *El Eco de Galicia*, fundado en 1878 por Waldo Álvarez Insua, da Estrada. Alí, nunha sinxela cerimonia, presidida polo historiador da cidade, Eusebio Leal, deixamos colocada unha placa, enviada pola Real Academia Galega, a pedido noso, en marzo de 1978, para conmemorar os cen anos deste semanario, decano da prensa galega en América.

En 1883, nin ben arribou á capital de cuba, Manuel LUGRÍS Freire, un mocíño de vinte anos, procedente da vila de Sada, dirixiuse a aquela casa e amistou de seguida co estradense, algo maior ca el. Algunhas semanas despois ve a luz o primeiro traballo impreso de LUGRÍS nas páxinas de *El Eco de Galicia*, un poema longo, evocador, titulado “Nostalxia”, no que un vello sentado ó pé dunha palmeira expresa a súa melancolía, a súa dor de ausencia. Conta que saíu da Coruña cando era moi novo e que, pensando que o diñeiro remediaba todos os males, deixou Soñeiro. Di: “Eu sóio quero volver/a Galicia, nada máis, /na miña casa morrer/ que me enterren se pode ser/ onde enterraron meus pais”. Cadra que en Soñeiro estaba a pensión onde o Manoliño LUGRÍS, case un rapaz, se aloxaba cando era escribente en Oleiros.

Na Habana gañou o seu sustento traballando de contable sucesivamente en tres casas. No centro histórico da cidade, inda podía verse, ata non hai moito, gravado en pedra, o nome de Otamendi Amiel, a primeira delas.

LUGRÍS naceu como poeta en América. Por un artigo del, publicado anos despois, temos noticia de que comezara novo a escribir versos (non sabemos se en castelán ou en galego), pero foi na emigración onde madureceu, onde publicou o seu primeiro escrito. Como lle ocorreu a tantos. Foi o caso de Cabanillas, Blanco Amor, Prieto Marcos, Blanco Torres, Xosé Conde, Emilio Pita, Avelino Díaz...

Seguiu colaborando en *El Eco de Galicia*, no que ademais de poemas deu a coñecer, co pseudónimo de L. U. Gris, en sucesivas edicións, a noveleta titulada “O penedo do crime”, na que recrea unha lenda popular mariñá. É dicir, no citado semanario publica tamén o seu primeiro texto literario en prosa.

Un ano despois do seu arribo xa era vogal da Xunta directiva do Centro Galego. Ó mesmo tempo vencellouse a institucións culturais cubanas e foi nomeado socio de honra do Liceo Artístico e Literario de Regla e do Casino Español de Guanabacoa, dúas vilas populosas da outra banda da baía habaneira.

Cuba vivía unha etapa de relativa paz entre dúas guerras pola independencia. A que rematara en 1878 que deu lugar ó Pacto do Zanjón (un pacto que Antonio Maceo e outros líderes cubanos consideraban unha rendición), e a que se iniciaría en 1895, organizada por José Martí. Había no país unha grande efervescencia política e tamén algúns estalidos insurreccionais como os de Holguín e Santiago de Cuba, e o desembarco de Limbano Sánchez, todos eles abortados polas forzas represivas. Na Habana creouse un Club Central Revolucionario. Os gobernadores deixaran de chamarse capitáns xenerais pero seguían sendo militares. No terreo económico aparecen melloras tecnolóxicas no sistema de produción de azucre e multiplícase o cultivo do tabaco. E inda que continuaron explotados, os escravos fóranse convertendo en traballadores libres asalariados. Na Habana circulaban tranvías e comezaba a expandirse o alumado eléctrico. Tal é o ámbito en que se move o emigrante sadense.

Pero hai ademais un ámbito especificamente galego. Xa existían a Sociedade de Beneficencia dos Naturais de Galicia e o Centro Galego. Rosalía de Castro fora nomeada Socia de Honra de ambas as entidades. Creárase o Orfeón Eco de Galicia. Alexandre Chao (antigo compañeiro de Manuel Murguía no xornal vigués *La Oliva*) fundara na rúa Obispo o establecemento La Propaganda Literaria, e en 1880 publicara *Follas Novas*, de Rosalía, que a autora dedicara aos galegos de Cuba. Este poemario, xunto con *Cantares Gallegos*, vendíase nas librerías da Habana. A emigración galega ía a máis. Multiplícabanse as actividades culturais e sociais.

Estamos en 1885. Lugrís ten vinte e dous anos de idade e un prestixio ben gañado polos traballos literarios e a súa actuación pública. O ferrolán Xosé Novo funda o semanario *Galicia Moderna*, no que o sadense comeza a colaborar. Novo e Lugrís convocan unha subscrición popular para erguerlle un mausoleo a Rosalía en Iria Flavia. Reúnense achegas de 1130 paisanos emigrados. En carta asinada por ambos comunícanlle a Murguía que poñen á súa disposición a cantidade recadada.

O 5 de xullo dese ano ve a luz o primeiro número de *A Gaita Gallega*, que Lugrís funda xunto co ortigueirés Ramón Armada Teixeira. Asinan respectivamente cos pseudónimos de Roque d'as Mariñas e Chumín de Céltegos. Trátase dun periódico mensual de pequeno formato, que leva o título do coñecido libro de Xoán Manuel Pintos, que se publicara en Pontevedra trinta e dous anos antes. Evidentemente é unha semellanza deliberada e non só no título. Onde Pintos divide o seu traballo en “foliadas”, o periódico habaneiro faíno en “tocatas”. Tivo moi boa acollida en toda Cuba. Vimos notas sobre a súa presenza en xornais de Güines, Cienfuegos, Matanzas, e en *Constitución*, de Remedios, ata o saúdan en vesos galegos:

Por aquí tamén falamos
a lingua da nosa Suevia.
¡Canto ben nos fan as cousas
que fala a Gaita gallega!

Dios lle dea a Chumín de Céltegos
e ós que traballan en ela,
sorte abunda, moita vida
e todo-lo que les queiran.

Pasado un tempo, Lugrís afastouse do periódico, que seguiu só a cargo de Armada Teixeira. Tense especulado sobre a causa posible daquel distanciamento e tamén do que o levou a arredarse un algo de Álvarez Insua. Talvez fosen razóns ideolóxicas. Armada e Insua eran máis ben conservadores e el estaba na liña rexionalista de Murguía e Pondal. Máis alá das ideas tivo algúns desencontros, sobre todo con Armada, por mor dunhas recensións que desagradaron.

Na Habana nace a sociedade Aires da miña Terra, da que Lugrís é o principal impulsor, e coautor dos estatutos da mesma. Era un xeito de homenaxe a Curros Enríquez, a quen admira fondamente. Integra a Xunta directiva e logra que, por aclamación, o poeta de Celanova sexa nomeado presidente de Honra. Colabora no boletín mensual do mesmo nome, xunto con Emilia Pardo Bazán, Sofía Casanova, Álvaro de la Iglesia e outros. A entidade mantén certas discrepancias co Centro Galego.

A costureira d'aldea é a primeira obra teatral de Lugrís. Escribiuna en Cuba, e foi ensaiada, pero non existe constancia clara de que fose levada á escena.

En 1894 chega á Habana Curros Enríquez. Lugrís corre a abrazalo. Sente por el unha grande admiración. Tíñanse cruzado algunha carta. Curros tenlle aprecio. E inda que non é mester do seu agrado prológalle o poemario *Soidades*, o único libro que o sadense publica en Cuba. A amizade entre eles será de por vida.

Teñen camiñado xuntos pola cidade. Lugrís era o guía. Íalle mostrando rúas e palacios, monumentos, parques e as vellas fortalezas do Morro, da Cabaña, de Atarés. Tamén se encontraban na casona de Prado e Dragones, sede o Centro Galego, na que con frecuencia coincidían con Chané, Nan de Allariz, Constantino Anel, Fontenla Leal, Pepe de Xan Baña, Xan de Masma...

Cuba foi para Lugrís unha referencia perenne. Retornou a Galicia en 1896. Os trece anos que alí estivo foron intensos, definidores. Alí descubre a singularidade de Galicia e dedícase a estudala e a enxalzala. Foi, sobre todo, un fervoroso defensor da nosa lingua.

Volve ó seu país (como el recordaría anos máis tarde) cun libro de versos, *Soidades*, prologado por Curros, unha colección de *A gaita gallega* e o manuscrito da peza teatral *A costureira d'aldea*. E algo máis: volve casado cunha fermosa muller cubana: Concepción Orta.

Van alá corenta e tres anos dende que se instituíu o Día das Letras Galegas. Corenta e tres homenaxes a figuras senlleiras da nosa literatura. O trinta por cento, ou sexa, doce nomes pertencen a escritores emigrados ou exiliados —que vén ser case o mesmo— que fixeron obra en América. Nomes como Curros Enríquez, Castelao, Ramón Cabanillas, Antón Villar Ponte, Celso Emilio Ferreiro, Eduardo Blanco Amor, Luís Seoane,

Rafel Dieste, Roberto Blanco Torres, Avilés de Taramancos, Lorenzo Varela e Manuel Lugrís Freire. Isto dános a medida do que significou e significa inda hoxe o chamado Novo Mundo para a nosa cultura. Da outra banda do Atlántico chegaron a Galicia a bandeira, o himno, a Academia, trescentas escolas e moitas outras realidades tanxibles e entrañables. Non o esquezamos.

Chegounos tamén a referencia da obra múltiple dos trasterrados, da Galicia de alén-mar que seguiu crescendo e dando fe da súa existencia entre propios e alleos; Galicia transcendida, universal, avanzando por todos os camiños, mentres no seu territorio reinaban o escurantismo e a represión, que de todo padeceu este país en diferentes etapas do seu existir.

Estamos no ano da Memoria Histórica e xusto é que recordemos ós homes e ás mulleres que tiveron que marchar para gañar a vida ou salvar a vida. Recordemos ós tantos e tantas que levaron en alto a bandeira da dignidade de Galicia mundo adiante. En boa medida débémolles a realidade institucional, social e cultural de hoxe en día.

O sadense Manuel Lugrís Freire foi un deles. Descubriu o seu país estando lonxe del e converteu a saudade en enerxía creadora. Trece anos fóra, añorando, cavilando e traballando, fecundaron e marcaron de por vida a acción deste apóstolo da causa nacionalista.

É xusto que o recordemos precisamente neste ano do centenario da Academia. E ademais é xusto que o fagamos nesta terra, neste lugar do Castro de Samoedo, no Museo Carlos Maside, que tamén é obra de emigrantes.

SEGUNDA CARTA APÓCRIFA DE MANUEL LUGRÍS FREIRE ÓS GALEGOS

Xesús Ferro Ruibal

Benqueridos compatriotas:

En 1940, acabado de chegar a estoutra banda da vida, mandeivos por Gerardo Álvarez Gallego unha carta apócrifa que el deu a ler na Habana no número 10 de *Loita. Órgano da Hermandad Gallega*, na sección *Cartas del Otro Mundo* (3,7). Eran días terribles aqueles de 1940: uns morrían fusilados, outros exiliados e outros morriamos de noxo. Eran días terribles porque nin sequera se permitía poñer unha cruz de pedra, como manda a tradición, nas beiras dos camiños onde houbo unha morte violenta. Eran días terribles para moitas familias que viamos que a nosa dor era para outros veciños paz e vitoria. Eran días terribles para a Academia, para a nosa lingua, e aquela primeira carta foi aceda coma o fel.

Cantaron dende aquela sesenta e seis cucos. As cruces que faltan nos camiños son outras tantas vitorias, porque sangue derramado é sempre semente. A morte non mata a quen morre senón a quen mata. Co esforzo de todos e cun chisco de sorte, moitos dos nosos soños vanse realizando. A paso de boi, pero van.

Pero agora que vós destes subido ó cumio dos nosos soños, enxergades un horizonte novo, con bouzas novas que precisan roza e cultivo, con posibles que reclaman uso racional, con veciños cos que non se contaba. Cada día trae a súa ansia.

E como vindes hoxe en romaxe cívica á miña Sada, quérovos contar que, cando cheguei a estoutra banda da vida, deixoume varado un reloxo grande, de feitío que lembraba o péndulo de Foucault, pero que marcaba sempre a hora da verdade. A hora é redonda e o péndulo bambea sempre nela. Aquí non hai autocensura nin autocomplacencia, nin adulación, nin raposería nin xenreira. Espidos nacemos, espidos morremos e aquí só nos adornan os nosos méritos verdadeiros.

Entrei e todo era moi xeométrico, feito a escuadro e compás. Pasáronme por onda os grandes escritores e, na hora eterna da verdade, pensei que nin a miña obra se traduciu a outras linguas nin o meu teatro superou o paso do tempo. Santa María da Cruña, que me viñera recibir á porta, díxome

-En Ferrol aplaudiron o teu teatro ata facerte chorar e os Contos de Asieumedre chegaron a vinte mil casas galegas sendo os primeiros escritos en galego que moitos galegos viron. Anda para diante, que hai máis que ver.

Decateime de que me quería dar azos. Pasoume polo paraíso dos antorqueses,

aqueles ós que o ceo lles parecía menos bonito cá súa terra e pedíronlle ó Gran Arquitecto que lles axeitase alí un lugar que tivese o mellor do que alá deixaran. E fíxolles. E nel só podían entra-los que falaban antorqués, non os desleigados que tiñan a menos a lingua do país. A fala-la verdade, eu xa vos quedaba de boa gana con xente tan feita.

Pero Santa María da Cruña fíxome seguir ó paraíso dos gramáticos e baixei a cabeza para non ver. Ela leume o pensamento e dixo:

Da túa Gramática do Idioma Galego vendéronse dúas edicións e por ela estudaron o galego os primeiros que o estudaron. Anda para diante, que hai máis que ver.

Chegamos ó paraíso dos patriotas. Na porta había un letreiro que dicía: *A patria é un altar, non unha peaña.*

Entramos e vin alí alguén que me lembraba o san Miguel pesando as almas das nosas igrexas románicas. Voulle chamar san Miguel por nos entendermos. Tras del abríanse sete mundos. Todos sete tiñan cadanseu letreiro na entrada. Un dicía *A patria é o espírito dos que caeron e a dor dos que sofren.* Outro, *A patria é querer construí-lo paraíso.* Outro, *A patria é o ser humano.* *A patria é a lingua.* *A patria non ten hoxe: é onte e mañá.* *A patria é a sombra longa e roiba da infancia.* E así. O tal san Miguel pesaba as almas nunha romana de ouro e as que daban o peso encamiñábanse a un deses sete mundos que trala libra se abrían. Vendo aqueles letreiros, pensei se eu daría entrado por algún deles ou tampouco. Santa María da Cruña mirou para min cun sorriso de veludo que me deu acougo.

Chegado o meu intre, San Miguel sorriu e dixo así:

-¡Bos ollos vexan o home dos seis nomes! Di cal foi o momento que cambiou a túa vida.

-Foi –dixen eu– naquel decembro de 1881, indo a pé de Sada a Oleiros cando sentín xente a cantar no cemiterio de Liáns. Púxenme a saltar valados e comareiros, cheguei alí e estaban os rapaces do Orfeón Brigantino cantando en galego en homenaxe ó noso músico Marcial del Adalid. Aquela polifonía infantil en lingua galega produciume unha emoción incontrolable que era simultaneamente paisaxe, lingua e historia, pero tamén pasado e futuro nun mesmo instante. Vin que era parte dunha patria viva pero oculta-da e decidín dedicar a ela a miña vida. E, en chegando á pousada, escribín os meus primeiros versos, que me saíron en galego sen pensalo.

E san Miguel dixo:

-Así que o camiño de Oleiros foi o teu camiño de Damasco. Ben, pois esa emoción xuvenil vai se-lo contrapeso da romana e agora ela dirá se cumpriches ese compromiso patriótico.

Así o fixo e no prato da romana puxo a revista cubana *A Gaita Gallega*, feita en galego en Cuba. Traía moito po e ó quitarllo caéronlle tódolos números menos os cinco primeiros. San Miguel mirou retranqueiro para min e dixo:

-Pesa pouco por deixares a Chumín de Céltigos na estacada; pero algo pesa, porque A Gaita Gallega foi unha bandeira, antes de que tivésedes bandeira.

Despois S. Miguel sacou un papel que é unha acta da Liga Gallega que eu redactara o 30.3.1898 e aquel papeliño pesou coma se fora un libro, porque é a primeira acta en galego da época moderna. E foi poñendo máis actas e cartas en galego, escritas por min, que no seu momento tronzaron o costume de non escribi-las cousas formalizadas na fala dos humildes. E o prato da romana seguía baixando. Unha repentina e misteriosa luz no prato fixo que eu me vise falando en galego en Carral en 1899 en homenaxe ós mártires, antes aínda de poñermos alí o monumento e antes do mitin de 1907 en Betanzos, e isto tamén pesou, porque consolidaba a innovación que oito anos antes fixeran en Tui Murguía, Brañas e Cabeza de León pero que non tivera continuidade. Despois empezou a poñer no prato as miñas pezas teatrais: *A Ponte*, *Minia*, *Mareiras*, *Esclavitud*... os meus *Contos*, a miña *Gramática*, os meus escritos políticos pero non pesaron, como eu esperaba. Vese que aquí se miran as cousas con outros ollos.

San Miguel falou e dixo:

Na hora da verdade non se valora só a calidade técnica senón con qué e para que se fixo.

E santa María da Cruña dixo:

¡Ben falado! O mérito deste home autodidacta é que abriu portelos nos muros dos poderosos e fixo subí-los humildes.

E san Miguel replicou

-Coa venia, iso teno que dici-la romana.

E Santa María dixo polo baixo:

-Pero razón téñoa.

E san Miguel seguiu poñendo no prato da romana sucesivos traballos meus e a todo lle tiraba algo de lixo. E Santa María da Cruña dixo:

-Poñendo en pedra en Carral a inscrición Aos mártires da liberdade fixo que falasen o galego as pedras, que non o falaban dende que outro tanto fixera Ares García de Rajoo en mil e quinhentos trinta e seis en Pontevedra, que aínda está alí a pedra, que se pode ver. Porque, falemos claro, a lingua é quen a fala. E dignificar unha lingua é darlle aire a quen a fala para que alente.

E san Miguel fíxolle unha reverencia que era concordancia pero que volvía impoñer silencio. Contaron despois algunhas cousas de tipo distinto: a miña compañía a Pondal en momentos difíciles, a miña insubmisión nos momentos da guerra en que eu picaba de galeguista, de republicano e de ex-masón. E contaron tamén algunhas outras cousas de tipo familiar que non é do caso que vos relate.

Santa María da Cruña, sen gardar protocolo ningún, dixo

-¿Sería hoxe Galicia nacionalidade histórica sen a Liga Gallega, sen a Cova Céltica, sen a Real Academia Galega, o agrarismo de Solidaridad Gallega, as Irmandades da Fala, o Partido galeguista e sen o primeiro Estatuto de Autonomía? Pois en todo iso puxo a man Lugrís, que tamén botou a andar o teatro en prosa e mailo ensino do galego, que puxo en pé o monumento ós mártires da Liberdade en Carral e que mesmo puxo os primeiros subtítulos en galego a unha cinta de cine. ¡Este home é pai dunha patria!

-¡Está ben, está ben! —dixo san Miguel— pero quen ten que falar é a romana.

-¡Pois mire para ela !—dixo santa María.

E é que, por certo, o prato da romana fora descendendo ó compás da enumeración que ela fixera. E san Miguel viu que xa estaba banceira e volveu sorrir e dixo:

- Ben. A túa conduta pesou máis có compromiso emotivo dos 18 anos no cemiterio de Liáns. Axiña percibiches que a marxinação da lingua galega era a marxinação das persoas que a falaban. E a corrixir iso dedicaches toda a túa actividade cultural, política e social. Virán tempos en que un especialista en gramática lle poida apoñer chatas a algunhas páxinas da túa Gramática ou un lector do Atlas Lingüístico do ILGA a algunha das túas opcións estandarizadoras ou un crítico literario á estrutura das túas narracións ou á métrica dos teus versos ou á concepción do teu teatro. Pero o que ningún especialista superará nunca é a visión de conxunto pola que ti subordinaches gramática, estándar e creación literaria ó obxectivo patriótico de dignifica-la lingua galega e de facer tamén lingua urbana e moderna a que antes era só tradicional e rural; e isto mesmo aínda o subordinaches ó obxectivo social de dignifica-la xente humilde liberándoa de explotadores. Esta subordinación da filoloxía e da literatura á reconstrución da patria e esta subordinación da patria á xustiza social eleva o traballo científico, artístico ou político á categoría de actividade humanística. Iso é o que valorou esta romana. Iso é o que te converte en exemplo perenne para os filólogos, para os poetas, narradores e dramaturgos, mesmo para os sindicalistas e os políticos dos séculos vindeiros. Entra no paraíso dos patriotas...

e cun sorriso malicioso engadiu:

pero que abran as dúas follas da porta para que pasen contigo Asieumedre, K.Ñoto, L.U.Gris, Roque das Mariñas e Servet. ¡Benvido, home dos seis nomes!

Nisto Santa María da Cruña colleu unha chave que dicía *A lingua é a patria*. Abriume as portas e, mentres dentro soaban os *Cantares vellos e novos de Galicia* de Marcial del Adalid, dixo:

-Entra por esta porta. Cando canten sesenta e seis cucos, Galicia axuntarase en Sada. Subirán en romaxe civil ó Castro de Samoeiro e invocarán o teu nome e ti teslles que mandar alí unhas palabras por un propio. Sesenta e seis cucos aquí pasan nun santiamén. Con que vaite poñendo a escribir.

Parvo coa emoción non dei unha fala, entrei e, antes de outra cousa ningunha, benqueridos compatriotas, púxenme a escribervos isto co corazón na man.

Viñestes a Sada en romaría e a miña felicidade é ver cantos galegos tedes hoxe a miña paixón pola lingua galega. Multiplicouse tanto esta teima, que o mundo debe saber por que a temos.

O cuco, a rula e o paspallás son tres aves que pasan o mar: van e veñen sempre igual, aniñan sempre igual e cantan sempre igual polos séculos dos séculos, tal como llelo marca o seu código xenético. Pero nós témo-la palabra e coa palabra somos conscientes do que sentimos e facemos, transmitimos pensamentos complexos, organizamos experiencias e analizámo-los éxitos e os fracasos e por iso progresamos. A palabra libéranos das limitacións do código xenético. A palabra fainos libres, responsables, creadores. O de Prometeo é un conto barato, porque o esencial non é o lume, senón a palabra; e a palabra, como vós dicides agora, traémola de serie tódolos homes. A palabra é a que constitúe o ser humano. Sen palabra seríamos gando.

A palabra é un privilexio que vén dese misterio do que todo procede e ó que lle damos moitos nomes, porque non lle sabémo-lo nome. O que sabemos é que a palabra é sagrada.

A palabra de cada pobo acumula milenios de experiencia compartida e unha peculiar maneira de percibi-la realidade que nos envolve. Onde hai xente que comparte as mesmas palabras, hai un pobo distinto que vén da noite dos tempos. E, como extracto de experiencia milenaria compartida, expresa a esencia intransferible da colectividade, como o expresan o Pórtico da Gloria, os versos de Aires Nunes ou as *cousas* de Castelao.

A palabra déuselles a tódolos pobos sen distinción de tamaños. A palabra dun pobo nunca é superior á palabra doutro pobo, só é diferente, porque diferente é a experiencia milenaria que cada pobo ten detrás.

Un home que lle quere quitar a outro home a súa palabra non só é un sacrílego senón que lle está botando a man á carteira. A defensa da lingua propia ten moito alcance económico, político, humanístico. O estado da lingua é un magnífico

barómetro da tensión arterial dun pobo. A resurrección dunha lingua mide sen fallo a resurrección dun pobo.

Claro que tamén é sagrada a palabra doutros pobos e todos debemos vivir sen pisar palabras alleas. Pero, cando dicimos que *nós somos nós*, queremos dicir que, sexa ou non politicamente correcto, a nosa palabra tamén é divina, insubstituíble, innegociable.

Benqueridos compatriotas. Subistes ó monte da autonomía que nós soñabamos e resultou que non era o final do camiño. Tedes regalías que nós non soñamos, coma que hoxe o galego coa axuda dos satélites e da Rede é unha lingua ubicua e internacional pero eses mesmos satélites e esa mesma Rede penetraron por primeira vez na intimidade familiar, santuario exclusivo da lingua galega onde esta se reproducía, e impoñen silencio e atención a unha oferta de comunicación informativa e relaxante na que a presenza do galego é insuficiente e non sempre competitiva. Unídevos para resolver este grave asunto.

Vós sóde-la miña mesma paixón. Pero cambiou todo tanto, que precisades un argumentario novo. O falante pasivo non é o inimigo que temos que vencer senón un aliado que nos permite ós falantes activos vivir en galego as vinte e catro horas do día. Vascos, bretóns e irlandeses non saben o que é a regalía dos falantes pasivos e ben que o senten. Moitos de nós, en tempos, fomos falantes pasivos, ata que un día vivimos unha emoción que fixo vira-la nosa vida. Boa parte dos falantes pasivos son persoas coma nós que non viviron esa emoción. Provocar esa emoción é cousa vosa e nesa tarefa non sobra ninguén. Quixera dicirvos moitas cousas pero esta carta xa vai longa de mais e ídesme permitir que remate saudando só catro grupos.

Saúdo os políticos galegos, que teñen a tarefa de xestiona-lo que moitas xeracións soñamos e non demos conseguido. Na redacción do terceiro estatuto de Autonomía pensen que sen lingua galega non hai Galicia e que, sen galeguismo, a autonomía carece de xustificación e caería sen remedio un día ou outro, como caeron máis altas torres.

Saúdo a tódolos labregos, gandeiros e mariñeiros que ousaron atravesar-la silveira xurídica europea e, aínda que cheos de rabuñazos, poñen hoxe no mercado o leite, a carne, o peixe e o marisco da mellor calidade de Europa. Saúdoos por innovadores e por manteren unánimes a lingua galega, porque aínda a falan co dicionario enteiro e porque nunca precisaron campañas de normalización ¡Gloria e honor a quen constitúen a reserva de ouro cultural da patria!

Saúdo a tódolos que traballan nesta gloriosa casa do Castro de Samoedo, honra da miña Sada mariñá e espello da clase empresarial que soñamos. Mal podía pen-

sar eu que, aquí, onde se amaron traxicamente Rosiña e Manuel, tal como vos contei n' *O penedo do crime*, xurdiría esta factoría, filla daquela explosión de intelixencia, sensibilidade e xenerosidade que se chama Laboratorio de Formas, irmá das Cerámicas de Sargadelos, nai do Seminario de Sargadelos (1972), do Instituto Galego da Información (1977), do renato Seminario de Estudos Galegos e das Edicións do Castro cos seus 1.300 títulos das ciencias máis variadas. Eu non sei se Díaz Pardo, este home pequeno de feitos grandes, é o abade do máis moderno mosteiro laico do mundo ou se é o Lorenzo II O Magnífico deste Palazzo Medici do Rexurdimento Galego. Son gustante de que celebréde-lo *Día das Letras Galegas* aquí onde axugan a estrita fidelidade ó tesouro, que os nosos pais nos entregaron, e mailo rendemento empresarial, que nos esixe o futuro: un futuro que ten tanto de rigor coma de elegancia, tanto de beleza coma de austeridade, tanto de beneficio coma de xenerosidade. Cando queremos explicar qué empresas queremos, que Galicia queremos, dicimo-l' *O Castro*, dicimos *Sargadelos* e queda moito dito.

Saúdo, en fin, os que polo galego corren o risco primeiro: o cidadán que, incidentalmente enleado nunha investigación xudicial, testifica en galego e só en galego asina a declaración; ou o investigador que nunha especialidade fai a primeira tese de doutoramento en galego. Na primeira vez hai risco, porque o primeiro derruba un muro e algunha pedra, ó caer, pódeo esmagar. Pero deixa franco o paso ós que veñan detrás.

Por iso ¡benia o médico que nunha sesión clínica do Hospital opina por primeira vez en galego asumindo con gusto o plus de esforzo terminolóxico e o plus de cordialidade para facer do galego lingua tamén da ciencia!

¡Benia a rapaza que ousa facer en galego un exame a un profesor que explica en castelán!

¡Benia o xornalista que escribe en galego tenteando día por día ata onde llo consente o director!

¡Benia o enxeñeiro que, podendo falar en inglés, presenta o seu currículo en galego e arrisca a face-la entrevista de traballo nesta lingua!

¡Benia o mozo que xa tivo galego na escola, creu no que lle aprenderon e monta unha empresiña que funciona en galego, disposto a afogar, pero rema sen cede-la lingua patria!

¡Benia, ó cabo, a cantos abrides algunha porta á lingua, á solidariedade e á xustiza!

Irmáns ¡saúde e patria!

III

Traballos de investigación e estudo

UN PREGO SOLTO EN GALEGO EN DEFENSA DO LIBERALISMO:

«A PAROLA POLÉTECA», DE 1822

Rosario Álvarez e Xosé Luís Rodríguez Montederramo

BIBLIOTECAS NA BIBLIOTECA DA RAG

Mercedes Fernández-Couto Tella

O VOCABULARIO HISTÓRICO DO GALEGO

DO PROFESOR J. L. PENSADO

Manuel González González

Ó APÓSTOL SANTIAGO, MANUSCRITO E IMPRESO EN GALEGO

DO SÉCULO XIX

Ramón Mariño Paz e Damián Suárez Vázquez

UN PREGO SOLTO EN GALEGO EN DEFENSA DO LIBERALISMO: «A PAROLA POLÉTECA», DE 1822

Rosario Álvarez e Xosé Luís Rodríguez Montederramo

1. HISTORIA EDITORIAL, RECEPCIÓN E AUTORÍA

O texto anónimo que presentamos leva por título *A PAROLA POLÉTECA | QUE TUVO UN AUGUADOR | CUN SOBRÍÑO SEU | Que acaba de chegar da terra tembrando, | e fomegan-dolle os miolos de medo*. No colofón consta que foi impreso en Madrid, na Imprenta de don Antonio Fernández, en 1822; a continuación anúnciase que «Se vende á 8 cuartos en las librerías de Cruz, frente á las gradas de San Felipe y de Esparza, calle de la Concepcion Gerónima». Só temos noticia do exemplar da RB con sign. VIII/18241(3) e ata agora permaneceu descoñecido para os eruditos galegos e para os investigadores da nosa historia lingüística e literaria.

A *Parola poléteca* preséntase materialmente en 16 páxinas, un único prego en oitavo. En orixe foi un prego impreso solto, pero agora, xunto con outros folletos de formato semellante producidos entre os anos 1820 e 1823¹, forma parte dun volume facticio encadernado en pasta valenciana, con orlas de roda e cantos en ferros dourados. Ten lombada callada con cinco nervios figurados: o primeiro, terceiro e quinto entrenervios conteñen un rosetón; no segundo e cuarto hai senllos rótulos en letras douradas sobre fondo vermello que din, respectivamente, «ESPAÑA | EN 1820 | AL 1823» e «8». O segundo rótulo contén o número de orde deste tomo nunha colección de volumes de folletos impresos nos anos do trienio constitucional e que formaron parte da Biblioteca Real Particular dende o reinado de Fernando VII. O ex libris, da época deste rei, está pegado na cara interna da cuberta: é de etiqueta e representa en gravado o escudo, toisón, collar de Carlos III, con fondo do manto de armiño coa coroa pechada, e cun basamento no que se le «Biblioteca del Rey N. Señor» (Bouza 1990: 110). O responsable da encadernación deste volume e de toda a serie que comparte con el o rótulo mencionado e mais a numeración é Santiago Martín².

Do impresor do folleto, Antonio Fernández, temos poucas noticias. Pode ser o mesmo que en 1821 subscribe con Anastasio Lescura unha petición dirixida ao Xefe Superior Político interino de Madrid, para que lle dean testemuño da detención de que foi obxecto na secretaría do goberno superior. Sabemos que foi impresor do núm. 93, 1 de xuño de 1821, do xornal *El Constitucional. Correo General de Madrid*³, e mais que foi un dos detidos por derivacións da causa do libreiro Antonio Miyar⁴ (*El Espectador* 1821; DBTL, s.v. FERNÁNDEZ, ANTONIO). Entre os meses de abril e maio de 1823 atopámolo

como responsable do *Diario de la Capital*, xornal constitucionalista; na época do noso folleto Antonio Fernández imprime outros textos devotos da Constitución, como a *Descarga cerrada a metralla* (Madrid 1821), onde se ataca o libelo *Condiciones y semblanzas de los diputados a cortes*, defendendo a dignidade destes⁵. Sen embargo, e de acordo coas esixencias do negocio editorial, a produción do impresor corre paralela ideoloxicamente aos cambios políticos que se producen, e así, en 1824, atopámonos con alegatos abertamente absolutistas saídos da mesma oficina, tales como as *Memorias poéticas o llantos de la madre patria por los efectos de la ominosa constitución*⁶.

Cabe preguntarse polo ámbito de recepción do noso opúsculo, editado en Madrid e supostamente destinado ao lector galego, xa que é esta a lingua de redacción. Estes folletos impresos en pregos soltos, de controversia ideolóxica entre liberais e servís ou realistas, ou ben entre moderados ou doceanistas e exaltados, con papel e tipos de mala calidade, composición descoidada e xeralmente anónimos, circulaban con profusión na época, desenvolvendo na opinión pública unha verdadeira guerrilla de papel, en paralelo á das armas⁷. É probable que, ademais de polas canles habituais do comercio librario, se difundisen tamén da man dos cegos, xunto coa denominada literatura de cordel; sabemos, ademais, que o impresor Antonio Fernández foi aprovisionador deses libeiros ambulantes, porque polo menos ese foi o destino dun título saído das súas prensas, a *Letanía pío-patriótica*, contrafactum liberal da letanía católica (Caro Baroja 1990: 344)⁸.

Máis difícil aínda é resolver a cuestión da autoría e/ou da responsabilidade editorial do noso folleto. Podería subscribilo algún membro da Sociedade Patriótica da Coruña, ou Tertulia Patriótica, nome co que subsiste despois do Decreto de extinción, de 21 de outubro de 1822 (Barreiro 1982: 34). Como mostraremos máis abaixo, a *Parola* encaixa nos presupostos ideolóxicos desta institución revolucionaria, probablemente a primeira que se fundou despois do alzamento de Riego, e é no seu círculo onde se puido fraguar ou dende onde se debeu de auspiciar o noso folleto. O mesmo Pedro Boado Sánchez, Secretario desa institución e autor de *O tío Farruco* (1823), podería estar na orixe da *Parola*, pois non só anima ambos os textos a mesma vontade pedagóxica, senón que, como veremos máis abaixo, o noso folleto coincide co pensamento de Boado na defensa da posición exaltada fronte á doceanista ou moderada; sen embargo, a comparación lingüística do *Tío Farruco* e a *Parola* non parece avalar esta atribución, pois hai trazos moi identificativos de Boado que están ausentes na *Parola*, e viceversa. Outros autores recoñecidos da época, como Manuel Pardo de Andrade, doceanista aínda que nalgúns aspectos favorable ás novas ideas (Saurín 1991: 316-7), ou Fandiño, que participa da mesma tendencia, teñen por iso menos probabilidades do que Boado Sánchez para seren postulados como autores da *Parola*.

O uso da lingua galega neste tipo de diálogos encádrase dentro do programa de propaganda liberal. Dunha banda suponse que a mensaxe chegará aos paisanos de forma máis efectiva no estilo e rexistro —e, vai de seu, na lingua— dos seus iguais, non ema-

nando dunha fonte superior ou allea á súa comunidade de intereses; doutra, e sobre todo, o uso dun galego espontáneo reforza o carácter popular que se quere presentar como definitorio do movemento (vid. Barreiro 1982: 56-58). Cando Valentín de Foronda defende desde A Coruña o teatro como medio de instrución política e propaganda ideolóxica, propón un programa de invencións cómico-políticas, entremeadas de «danzas y cantinelas en verso y música nacional, y de aquellas provinciales que agradan al pueblo para mezclar los entre actos, aplicándolas siempre a los fines que nos proponemos» (apud Saurín 1991: 216). Vallan como descrición da situación as palabras da mesma estudiosa, autorizada voz entre os historiadores deste período da nosa historia política:

Precisamente la sugerencia de utilizar en este contexto el folklore local, ingrediente muy substancioso en esta receta e infalible resorte para ganarse el interés del pueblo bajo, coincidía con el auge de la campaña a favor del gallego como arma de propaganda ideológica que empezaban a esgrimir por igual liberales y serviles. En la prensa de uno y otro bando se observa la frecuencia cada vez mayor con que se iban publicando diálogos que, con mayor o menor realismo, ponían en boca de personajes populares las incidencias de la vida política. (...) Y así la penetración de la campaña de propaganda liberal quedó pronto confiada a un programa didáctico en gallego, especialmente en 1813, en que se agudiza el conflicto. (...) El vehículo es en cualquier caso el gallego coloquial en su variante escrita, destinada a transmitirse de viva voz entre un público de analfabetos (Saurín 1991: 216).

Nese marco está a *Parola poléteca*: uso da lingua galega, nun estilo coloquial verosímil en boca dos dous intervinentes, sen asomo de vulgaridade —como corresponde ao rexistro didáctico que se procura— e entremeado nas partes de maior forza argumentativa con cántigas alusivas de carácter popular.

2. DEBATE POLÍTICO E FEITOS HISTÓRICOS

O autor da *Parola* sèrvese do diálogo como xénero didáctico para confrontar dúas posturas ideolóxicas. Nel, Calacú asume o papel de liberal e o seu sobriño, Fariña, defínese como servil ou realista. Emporiso, é este o que leva o peso da argumentación, debuxándonos unha actualidade política marcada polas prácticas moderantistas que, na súa opinión —compartida polos liberais exaltados—, fai avanzar o servilismo; e demostrando, xa que logo, que a aplicación das propostas exaltadas tería os efectos contrarios, o afianzamento do constitucionalismo.

Hai unha primeira parte introdutoria, marcada formalmente polo uso do verso, na que se declara a posición política dos dous interlocutores. Son en total 11 parlamentos, seis para Fariña e cinco para Calacú, nos que alternan a décima espinela para as intervencións do primeiro coa redondilla para as do segundo.

Fariña chega á corte, procedente de Galicia, fuxindo dos «libres ou as feras» (parlamento 1), e pídelles ao seu tío que o acepte no seu oficio, o de augador. Narra as «tantas mortaldades» cometidas na terra por «os da nova escarapela», aludindo en particular ao

sucedido en «Cela», onde mataron con saña «catorce padres» e «dous centos de labregos» (parlamentos 3 e 5), pertencentes a algunha facción realista. Meijide Pardo (1983: 135) refire o seguinte enfrontamento cunha partida servil, coincidente en número de mortos coa mencionada por Fariña:

Partidas de realistas en los pueblos de Ameijeda, Rebordechao, Santa Cristina de Baleije y otros del partido de la Cañiza, limítrofes de la provincia de Orense, «mandadas por algunos ministros del Altar, olvidados de sus sagrados deberes y movidos únicamente de la negra ambición que les devora». Logró su aniquilamiento D. Tomás Mezquer, haciendo 200 muertos y, entre estos, «algunos curas párrocos, veinte prisioneros y, el resto, que corría despavorido a embarcarse para Portugal, fue víctima de las armas portuguesas».

Unha segunda noticia deste feito histórico fai mención explícita do lugar da batalla, aínda que con diferenza no número de mortos; tomámola de primeira man, da *Exposición* que fai o caudillo rebelde Ignacio Manuel Pereyra, segundo o cal as forzas realistas sufriron unha importante derrota «en los campos de Sela y Barcela» o 14 de maio de 1822, na que contabiliza 94 mortos e 23 prisioneiros sacrificados (apud Barreiro 1982: 190-191)⁹. Calacú, pola súa parte, celebra estes feitos (parlamentos 4 e 6).

Nos seguintes parlamentos en verso, 7 a 11, introdúcese a cuestión relixiosa e o papel dos curas na conformación do credo realista, para no último advertir Fariña que Calacú é do «número dos liberás». O rol do clero na contrarrevolución é ben coñecido, así como que a súa influencia foi moito maior nas zonas rurais¹⁰; a súa participación no movemento realista é decisiva tanto cualitativa coma cuantativamente, pois son cregos os cabecillas de boa parte das faccións e, ademais, a este estamento pertencen entre un e dous terzos dos contrarrevolucionarios apresados polas milicias (Rodríguez Eiras 1967: 203).

A segunda parte, en prosa, ábrese cunha longa intervención en que Calacú introduce boa parte dos temas que se van tratar ao longo do texto. Defende a Constitución, que é a «mellor ley», a liberdade, a soberanía das Cortes, a redución do décimo¹¹ e, en xeral, a destitución dos antigos poderes en favor dos novos, así como a xustiza na distribución dos empregos; gaba de forma particular «os que pubricaron a Constetucion o ano de vinte». Fariña considera faltos de xuízo os argumentos de seu tío: «Seique a tanta agua que acarrexóu amolentoulle os miolos, e por eso louquéa» (parlamento 13). Calacú parece admitilo e prognostica para Fariña a mesma demencia: «en acarrexando duas-centas mil cubas d-agua.... tamen veras os teus miolos amolentados» (parlamento 14).

A continuación Fariña adianta a súa vontade de mostrar os erros de Calacú, e, despois das correspondentes réplicas, introduce o primeiro asunto importante e significativo para definir ideoloxicamente o folleto: «o cordón de Francia» (parlamento 20). Refírese ao que nun principio foi un cordón sanitario imposto por Francia na fronteira co pretexto dunha epidemia de febre amarela desatada en Cataluña no verán de 1821; sen

embargo, o cordón tiña unha utilidade máis política ca hixiénica, pois buscaba frear a entrada de doutrina revolucionaria de España, e de feito as medidas tomadas por Francia foron comparadas a aquelas con que España se opuxera anos antes á entrada de ideas da Revolución Francesa. Por outra banda, no sur de Francia concentrábase unha ampla oposición ao liberalismo formada polos exiliados españois e polos refuxiados italianos. A finais de agosto de 1822, cando se intensifican as disputas entre poboacións fronteirizas, o «cordón sanitario» deriva nun verdadeiro exército de observación, pódose en evidencia o absoluto deterioro das relacións diplomáticas entre os dous países e creándose un ambiente moi desfavorable para a inminente celebración do Congreso de Verona, que tiña como obxectivo «sofocar o destruir en España y Portugal los principios de libertad que rigen en ambos países»; en definitiva, comezábase a xestar o desenlace final da experiencia revolucionaria, é dicir, a intervención dos «Cien Mil Hijos de San Luís» (López Cordón 2001: 93 ss). Fariña salienta a contradición de que o goberno aceptase pasivamente esa vixilancia, en lugar de responder cun control fronteirizo que evitase a «peste moral» que poderían introducir os exiliados realistas. Fariña, que en última instancia contrapón a postura dos liberais exaltados, celebra que non se actúe nesa liña, pois dese xeito os realistas veranse favorecidos.

O segundo gran debate, que ocupa os parlamentos 24 a 40, céntrase na oposición entre as dúas grandes tendencias das Cortes do trienio liberal: os exaltados, que defenden a presenza dos revolucionarios de Isla de León, e os moderados ou doceanistas¹². A Calacú non parece preocupalo o avance dos servís, mentres nas Cortes «haya dos que berraron pola constitución». Fariña admite que efectivamente son eses os homes «máis interesados na conservación da Constetución», e constata que «esos grandes omes berradores», que estiveron nas cortes de 1820, andan nesta altura, ano 1822, paseando pola Corte, e menciona en particular a Quiroga e Ramón Novoa¹³.

Así pois, este é o contexto histórico en que se produce o folleto. Despois dun complicado proceso electoral, os moderados obteñen en outubro de 1822 mellores resultados; os exaltados, en desacordo coa consulta popular, e erixíndose en representantes da opinión pública, «iniciaron una violenta campaña nacional de escritos contra la permanencia del Ministerio» (Artola 1968: 702). Houbo múltiples manifestacións e actos de desacato ao goberno, entre os que destaca o protagonizado na Coruña: «En la Coruña, el acto al que se sumó Espoz y Mina, que desempeñaba la Capitanía General, terminó con la consabida demanda, fecha el 16 de noviembre, en la que se decía ‘...vuestro ministerio lucha abiertamente contra la voluntad del pueblo y jamás el pueblo mirará indiferente el que manos enemigas conserven el depósito precioso de su libertad’» (Artola 1968: 703). No parlamento 27 Fariña observa que «esos homes berradores» que se alzan contra o despotismo permanecen agora calados fronte ao goberno actual, e máis adiante conclúe que «hos constetocionales, o goberno non-os atende moito; máis creo que os aborrece» (285-287); e, de novo, Fariña celebra esta conxun-

tura política, porque así «os do noso Cristo van adiantando» (296). Do mesmo modo, a «guerra de empreos» e a desunión entre os liberais fan aumentar as filas dos realistas, do «reximento da fee» (319). Calacú, entretanto, fronte aos argumentos de Fariña, vaise desdebuxando e perdendo protagonismo, e concedendo á «poléteca»¹⁴ a xustificación de todos os actos: por política están fóra do goberno os revolucionarios de Isla de León, e tamén estes, «aunque co seu brazo de ferro podían tirar co goberno, por poleteca non-o fan» (292-293). Calacú e a súa «poléteca» parecen representar a tendencia moderada.

Nos parlamentos 40-42 abórdase o problema dos «sitios reales», co que se alude con toda probabilidade ao control de Fernando VII, que era, evidentemente, o principal obstáculo para a supervivencia constitucional e, por tanto, a cuestión na que o goberno «debe ter máis poléteca» (329-330).

Nos parlamentos 43-45 introdúcese o tema de América. Fariña considera que unha parte da «poléteca» que defende Calacú se perdeu en América¹⁵ e vaticina que a outra se perderá en España, co que parece aludir á que a política —é dicir, a actuación do partido moderado— dará cabo ao período liberal. Unha vez máis, Fariña celebra os desastres políticos, «o que queremos os dos escapularios (...) que sigades dandonos a mesma poleteca que déstedes ás Amerecas» (343-346). Remata o parlamento cunha estrofa antiliberal, adaptación dunha cántiga popular¹⁶, probablemente coñecida entre as partidistas realistas e os seus adeptos:

Arriva meu pau das tundas, / abaixo meu pau tundeiro, / que logo veremos os libres /
rebillar no colgadeiro (348-351).

No parlamento 46 Calacú volve ao seu argumento —defensa da política e da constitución— e no parlamento final expresa a esperanza de converter á súa causa o seu contrincante, e mesmo facelo miliciano. Pola súa banda, Fariña confesa non coñecer a constitución «porque os nosos curas dicen que é pecado leela» (360-361)¹⁷, e conclúe a súa derradeira intervención cunha copla coa que alomenos parece admitir, con reservas, a bondade da Constitución, condenando aos seus representantes: «Aunque a gaita sea boa, / si o gaitero é malo, / tocala ben, malo malo».

En conclusión, a *Parola poléteca* forma parte da publicística exaltada que xorde despois das eleccións de outubro de 1822 e que ten como obxectivo desacreditar a política moderada. Calacú representa a tendencia do liberalismo moderado, que trata de resolver «politicamente» os múltiples problemas do momento. Fariña, realista acérrimo, observa que a política moderada que se está levando a cabo é a mellor aliada do absolutismo (cf. as palabras de Moreno de Guerra, n. 12), en canto que coa súa actuación non fai máis ca sumar adeptos a esta causa; en contrapartida, deixa ver como as propostas exaltadas, de se levaren a cabo, conducirían á conservación do liberalismo. O servil Fariña, defensor como tal do retorno ao absolutismo, mostra con argumentos sólidos as

medidas do goberno que fan que “os Cristos avancen” e, paralelamente, apunta as alternativas correspondentes da tendencia exaltada, presentando estas como coherentes e necesarias para o mantemento do constitucionalismo, e por tanto contrarias ás aspiracións contrarrevolucionarias. O feito de pór a forza argumentativa no realista concédelle ao diálogo un grande efecto persuasivo de cara ao obxectivo final, a defensa dos argumentos do partido exaltado e a crítica do moderantismo do goberno vixente.

3. COMENTARIO GRÁFICO E CRITERIOS DE EDICIÓN

O texto mostra unha gran congruencia gráfica, mesmo sen ter pretensións de uniformidade nin seguir unha aplicación rigorosa de regras. Analizado no tecido das obras destas décadas iniciais do século XIX coñecidas ata hoxe, dános información importante non só para situalo no proceso de elaboración histórica do modelo dominante de galego escrito senón tamén para a identificación do seu autor anónimo ou, cando menos, dos círculos, escritores e editores con que semella que tivo contacto; visto doutro xeito, varias das solucións adoptadas desautorizan a atribución a autores que por cronoloxía, procedencia xeográfica e ideoloxía poderían ser serios candidatos. Aínda que editado en Madrid, incorpora solucións gráficas orixinais xurdidas no ambiente compostelán que na altura en que foi composto apenas romperan este círculo.

1. O son /f/ está representado de forma sistemática polo signo complexo <x̂>¹⁸, que ata onde hoxe se sabe arrinca de A. B. Fandiño (*A Casamenteira* 1812)¹⁹ e é axiña empregado en varios escritos do ámbito liberal compostelán, sexa polo comunicante que se agocha baixo o pseudónimo *Xân de Mingucho* (29-IX-1812) sexa polos anónimos autores de *Conversacion entre los compadres Bértolo y Minguete* (9-II-1813), da *Décima constitucional* (23-III-1813) e da *Conversa no adro da igrexa* (1-IV-1813), todos eles publicados na *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, nacida o 1-II-1812 e dirixida por Juan Bautista Camiña, onde tamén colabora Fandiño. A *Gazeta* imprimíase na tipografía de Manuel Antonio Rey, de onde saían no ano 1820 os dous diálogos de *La Tertulia en la Quintana*, o *Diálogo entre Dominjos e Farruco* (todos tres anónimos) e, cando menos en parte, o periódico de Fandiño *El Heráclito español y Demócrito gallego*, onde este publicou a «Resposta a T.C.M.B.»²⁰. Todos estes textos presentan a mesma grafía; fóra deste círculo e obradoiro tipográfico só a atopamos da man do propio Fandiño (“Vilancicos que cantaron...”, *Diario Cívico-Patriótico*, Imprenta de Juan María Pazos, Santiago, 26-XII-1812), dos autores da *Décima liberal* (Santiago 1820) e da de Manuel Pardo de Andrade, o único que, polo que ata agora sabemos, a exportou fóra do circundo compostelán: emprégaa primeiro de forma illada (*exórtacion*, en *Rogos* 1813, A Coruña: Caxa Tipográfica del Diario; *xúdio*, en «Aos coruñeses...» 1814, en *El Ciudadano por la Constitución*, A Coruña: imprenta de Antonio Rodríguez), e logo de forma plenamente asumida na edición madrileña de *Los serviles y liberales* (Imprenta de Vega y Compañía 1820)²¹. Aínda tendo en conta o interese desta solución gráfica para a determinación do autor

ou, cando menos, do círculo a que pertence, optamos por simplificala en <x> na nosa edición, deixando aquí constancia dos casos en que falta por lapsus ou por colidir con outro signo gráfico: <finxidos> (81), <deixan> (2v, 131), <acarrexando> (147), <bexân ó que bexan> (239), <peléxo> (136); <xà> (136); <fixéron> (109), <expuxéron> (233), <acarrexóu> (137) (vid. 3, §2). A palabra final do verso 44 está grafada como <pelexós>, con <o> de corpo maior, sen chegar a ser maiúsculo; lemos <pelexôs> e coa forma grave mantemos a rima asoante de *pelexos* con *cerros* e *labregos*.

É constante o uso da grafía <n-> para a representación da nasal velar /ŋ/ (*un-a*, *nun-a*, *algun-a*), por iso emendamos <unas Cortes> en *un-as Cortes* (104). Esta é unha das opcións menos frecuentes entre as ensaiadas para a escrita desta consoante, o que a fai moi interesante para caracterizar graficamente este noso texto. É unha das solucións que alternan nas *Proezas* (Coruña 1810) e a empregada adoito no xa mencionado *Diálogo entre Dominjos e Farruco* (Santiago 1820); fóra deste diálogo, <n-> falta absolutamente nos textos composteláns, que se decantan desde moi cedo por <nh> —da que Fandiño é un firme e indesmaíable partidario—, se ben máis tarde ha concorrer coas modificadas <n-h, n h> (Mariño 2003: 50-53). De novo volve ser significativo o comportamento de Manuel Pardo de Andrade, que semella non dar resolto de forma satisfactoria este problema gráfico: parte de <úa> (1797 Madrid, soneto baixo o pseudónimo León de Parma) e <ua> (1813 *Rogos*, 1814 *Romance*), que obviamente non trasladan a pronuncia da nasal, para logo incorporar un inaxeitado <una> (1820 Madrid, *Los serviles y liberales*), que non dá conta da diferenza entre dous fonemas nasais que cómpre distinguir graficamente, /n:/ŋ/; ora ben, debeu haber un cambio de criterio a favor de <n-> na edición madrileña dos *Rogos* (1820), que debeu seguir a publicada por Iguereta en 1841 (sempre con *un-a*).

Emprega <y> de forma constante na coda da sílaba en posición final absoluta (*fay*, *muy~moy*, *ley*, *rey*, *vay~bay*, *foy*, *sey*), o que fai excepcional a vacilación *escoitay/escoitai*. Consonte a práctica decimonónica, non sorprende este grafema en posición intervocálica, pero <haya> (212) probablemente sexa erro tipográfico por *haxa*; con todo, na edición mantémonos fieis ao texto.

A grafía <g> en todas as ocorrencias de <religion> e en <geta> débese a que son interferencias castelás, que non se evitan nin disfrazan. Non hai ningún intento de representación da gheada, que si vemos decote nos autores composteláns, entre eles o do *Diálogo entre Dominjos e Farruco*, xa mencionado porque comparte co noso texto as grafías <x̂, n->. En cambio, en *prasas* (132) e *ladriso* (119), ambos en parlamentos de Calacú, a grafía <s> pon de relevo o fenómeno do seseo; se é correcta a identificación da batalla mencionada no segundo parlamento de Fariña coa ocorrida en Sela e Barcela, a grafía <Cela>, que mantemos por prudencia, é ultracorrección.

2. A acentuación do texto impreso non sempre é consecuente, por causa do autor ou do impresor. Entre as palabras agudas, acentúa con frecuencia as rematadas en vogal

(aquí, alí, Calacú, *haberá, está, acá / así, sera, ali, abo*), en ditongo decrecente (*acarrexóu, estóu / amolentoulle, parouse*) e en -s (*saberás, estás, liberás, reás, dirás, berás, verás / veras, decís, frances, atras, liberas*), pero en cambio o til falta adoito nas rematadas en -n, entre elas as moi abundantes rematadas en -on (*xemin, faran, tamen, estan, ningun, algun, religion, constetucion, inquisicion, razon, prubicacion, perdicion, senon, cordon, conservacion, Leon, Ramon, desunion / chamaránme, buscarán, están*), unha ausencia que nalgúns casos se estende aos seus plurais (*morrios, alguns / golondós, ladrós, contestaciós*). Polo xeral, non acentúa as palabras esdrúxulas (*poleteca, reprecas, practecos, despoteco, maquena, medeco, amerecas, numero, rusteco*), pois só portan o til en situación excepcional (no título e con maiúsculas: *poléteca*) ou en formas do paradigma verbal (*bísesdes, tubésedes, déstedes*). Nas palabras graves é difícil atopar unha regra de uso: emprégao nalgunhas palabras rematadas en -era ([*ɛ*ra] *estubéra, méra*; [*ɛ*ra] *enchéra*) e -xeron (e nese caso falta o circunflexo que acompaña a grafía de /*ʃ*/: *fixéron, expuxéron*); no hiato -éa (*cadéa, louquéa*)²², sobre -ée- (*créer*), e mais noutros casos esporádicos e inconsecuentes (*sepultúras / sepultura; peléxo, verédes*). Entre os monosílabos, levan til algúns dos rematados en vogal (*bó, vé / cu, bo*), mais non se esta se duplica, <ee> [*ɛ*]: *fee, pee* (31-32). En ocasións semella que a marcaxe da sílaba tónica co til ten finalidade diacrítica, o que explica un maior uso en formas que se integran nun paradigma que pode contar con outras que se opoñan por ese trazo; así, ao acentuar *chamarán* ou *buscarán* evita a interpretación como ‘chamaran’ e ‘buscaran’: «Digobolo a vós en secreto porque si o saben chamaránme servil» (172-173), «as cortes e o goberno xa os buscarán» (128-129).

Tampouco hai unha regra de aplicación precisa nos usos que, sen moito rigor, chamaremos diacríticos. No texto impreso en 1822 emprégase adoito o til para lle dar visibilidade ao grafema vocálico que illado constitúe unha palabra gráfica (<ó, á, é>), non para romper a homografía de formas diferenciadas fónica e/ou gramaticalmente (<ben> ‘vén’, 61; <bes> ‘vés’, 145; <fora> ‘fóra’, 111; <por> ‘pór’, 200). Na nosa edición usamos o acento diacrítico consonte o uso normativo actual, xa que en non poucas ocasións a información que comporta é fundamental para trasladar a nosa interpretación do texto. O uso no impreso de que partimos resúmese nos trazos seguintes:

(a) A grafía <á> serve tanto para representar *a* [*a*] (artigo, pronome ou preposición) coma para a amálgama *á* [*aj*]: na grafía da preposición *a* só falta en tres casos (20%), un deles en concorrencia co artigo (<*a os curas*>, 46; <*¿a qué te metes*>, 354; <*bou a facelo mesmo*>, 375); falta só nun terzo das ocasións do artigo (30,77%), a maior parte delas ou en concorrencia con preposicións (<*co a, para a*>) ou en maiúsculas; usa <á> nos escasos rexistros do pronome (<*á desconxúran*>, 362) e da contracción entre preposición e artigo (<*e mais á nacion*>, 323; <*á sepultura*>, 308). A grafía <ó> tamén non serve para marcar unha diferenza fónica ou simplemente gramatical, pero os datos son inversos dos anteriores: <o> emprégase en máis de dous terzos das formas do artigo (70,18%), no único caso do pronome (<*si o saben*>, 172) e nun terzo dos da contrac-

ción (<douche o demo>, 141 / <ó mesmo tempo>, 228; <ó noso Cristo>, 73). As formas de plural do artigo, pronome ou contracción nunca se marcan con til, pois como xa se dixo este signo serve para destacar a vogal illada.

(b) A grafía <é, e> serve por igual ao verbo *ser* e á conxunción copulativa. No tocante á forma verbal, <e> é a grafía da maior parte das formas ante consoante (86,36%) e da metade das situadas ante vogal (3:3) e pausa (1:1). Na grafía da conxunción obsérvase a mesma tendencia: <e> é a forma maioritaria ante consoante (77,78%), pero está por baixo de <é> ante vogal (41,18%). Debemos concluír, por tanto, que a necesidade de marcar <é>, con calquera dos dous valores, é maior cando segue vogal na cadea.

(c) Usa tamén o til sobre <qué> en dúas ocasións, sen valor aparente. Faino sobre o interrogativo (<a qué te metes>, 354), sen que iso supoña ningunha norma constante, propia ou seguidista da ortografía castelá (<¿Pois que importan>, 326). Faino tamén, de forma máis sorprendente, sobre unha das moi abundantes ocorrencias da conxunción completiva (<sabedes que (...) qué non penso deixálo>, 15).

Non acentúa nunca hiatos formados por /i/ e /u/ tónicos seguidos de vogal (*tio, crua, facian, debia, pudian, habia, seria, decia...*) nin na orde contraria (*oirche*). Non acentúa como un todo a unión de verbo e clítico: *fomegandolle, Dademe, rebentenche, digolle, dixêstesme, digobolo, dixome, Beigabos, Acordaseme, dandolles, dandonos; chamaránme*), coa soa excepción de *enchécheme*. Non acentúa as maiúsculas, agás na parte en versais do título.

Na edición mantemos a acentuación do orixinal e só intervimos nos casos seguintes: cambiamos por un til agudo o circunflexo que usa sobre as versais, <POLÊTECA>; usamos os acentos diacríticos consonte a norma moderna (para <á os, a os> e as outras amálgamas, vid. 4, §2.1); retiramos o til de <sigúe> (38) por entendermos que se debe a un lapsus; para <pelexÓS> *pelexôs*, vid. §1.

3. Non usa nunca o apóstrofo. Débense á nosa intervención os tres que figuran na edición: «En medio d'aqueles cerros», «com'o Rey», «aci'a fin» (vid. 4, §2).

Emprega o trazo en *tiro-liro*. Seguindo ese modelo, incluímolos en <res-/vil> (180-181), para darlle maior claridade ao xogo de palabras e con el a toda a pasaxe: «Non quere decir vilers senon res-vil, que é todo o que non quer Constetucion»²³. Tamén o emprega como parte do grafema que representa a consoante nasal velar intervocálica, que nós mantemos na edición, <un-a> *un-a* 'unha'. Só nunha ocasión serve para marcar a elisión de /e/ átono ante vogal tónica inicial: <mil cubas d-agua> (147). Así pois, débense á nosa intervención como editores os usos seguintes: o xa mencionado de *res-vil*; o que marca /lo/ como forma do artigo, <bou á facelo mesmo> *face-lo mesmo* (cf. 4, §2.2); e o inserido nas amálgamas de *non* cos pronomes *o* e *me*, <no no> *non-o* (4, §3.5), <nome> *no-me* (§6).

4. A puntuación está alterada segundo o uso moderno e a interpretación que damos a cada pasaxe. Eliminamos sistematicamente as comas superfluas ante a conxunción

copulativa que coordina elementos no mesmo nivel: <rebolbidos en guerra, e sangue> édítase como «rebolbidos en guerra e sangue» (208) (cf. 4, §5). En consecuencia, un sintagma como <cando fagan falla, as cortes, e o goberno xâ os buscarán> (128) édítase como «cando fagan falla, as cortes e o goberno xa os buscarán», sendo conscientes de que podería ser interpretado igualmente como «cando fagan falla, as cortes, e o goberno, xa os buscarán». Tamén eliminamos a coma que separa a oración subordinada completiva, con ou sen nexo, como en <dixo, buscaba esos omes de grandes miolos> (216) «dixo buscaba esos omes de grandes miolos», <bós Calacú dixestes, que> (220) «bós Calacú dixestes que» e <O certo é, que> (285) «O certo é que»; en cambio, inserímola por veces ante outros tipos de subordinada en que falta, mais só nos casos en que nos parece estritamente necesaria. Con frecuencia, só marca cun signo o final dos incisos, aposicións e sintagmas destacados; nós inserimos tamén o primeiro ou eliminamos ambos: <que no lugar de tantos ladrós empregados, habian posto...> (221) «que, no lugar de tantos ladrós empregados, habian posto...».

Sentadas estas bases, seguimos un criterio conservador. Así, en «¡Bendita sea a Constetucion que nos quitou tantos piollos do pelexo!» (121-123), mantemos o texto sen coma, ao non podermos decidir con certeza se a intención do autor é o uso dunha oración restritiva ('bendita sexa esa constitución que tivo ese efecto') ou dunha oración explicativa, que esixiría marcar a pausa ('bendita sexa a constitución, pois tivo ese efecto').

5. A intervención no uso de maiúsculas e minúsculas foi precisa en moi poucas ocasións. A actuación como editores límitase a retirar a maiúscula ao substantivo común en <miña Abo> (368) e a marcar con ela os nomes propios *Amerecas*, en todas as ocorrencias do texto, <isla de Leon> *Isla de León* (226) e *Xudas* (na expresión «Beigabos Xudas», 249); co mesmo criterio unificamos o topónimo urbano <porta do Sol> (126) e <Porta do Sol> (148) en *Porta do Sol*. Tamén usamos maiúscula despois de puntuación forte, como en «¡Bendita sea (...)! *Que* traballen, como nós» (123).

Non intervimos na alternancia en *as cortes* ~ *as Cortes* e *a corte* ~ *a Corte* nin en *Cris-to* e *Cristos* ~ *cristos*, mantemos *Ciudade de Bigo* á par de *Señor Xesucristo* e o respectuoso uso constante da maiúscula na palabra *Constetucion* ~ *Constitucion*.

6. Outras alteracións gráficas só pretenden reparar anomalías que consideramos erros de caixista. Así, emendamos <Cataluna> (191) en *Cataluña*, por entendermos que se trata dun erro e non dunha improbable hipergaleguización do nome. Pola mesma razón, corriximos <deixau as prasad> (131) por *deixan as prasad*, <premeitos> por *premeiros* (163), <deben de desconfiar da Francia> (188) por *debeu [o goberno] de desconfiar da Francia*, <aquelles> (263) por *aqueles*, <en nome enfado> por *eu no-me enfado* (266), <ó bosa maquena> por *á bosa maquena* (276), <enseñon> por *enseñou* (280), <gobeerno> por *gobierno* (293), <masi> por *máis* (373). Emendamos <dixêste> en *dixêstes* (155) (cf. 4, §4).

Apenas topamos con problemas de resolución de encontros vocálicos. En <acia fin> (143) ou falta o artigo (*o fin / a fin*) ou está amalgamado en <acia>; escollemos a opción máis conservadora do texto, que comporta o xénero feminino no substantivo, e recorremos ao apóstrofo para grafala, *aci'a fin*. A mesma solución vale para <como Rey> (106), que editamos como *com'o Rey*, sen podermos saber se agocha o nexo *como* ou o que sería rexistro único de *coma* no texto. O apóstrofo sérvenos tamén para reparar grafías deficientes da elisión de /e/ átono ante /a/, que manteñen a independencia gráfica das dúas palabras duplicando o grafema <a>: <da a Porta do Sol as casas> *d'a Porta do Sol ás casas* (148), <En medio da aqueles cerros> *En medio d'aqueles cerros* (40). Non emendamos <fixô> (197) en *fixôo* porque é posible un caso de focalización do OD («Eso fixo por poleteca»); con todo, cremos máis probable a súa tematización, o que implicaría a presenza dun clítico acompañando o verbo, aglutinado na grafía, «Eso fíxo[o]».

Resolvemos a representación da solución fonotáctica entre /ɲ/ e /m/ co auxilio do trazo, <nome> *no-me* (266). Restauramos <s> no plural do artigo ante /s/ en <ó segundos> *os segundos* (251).

Teñen carácter diferente as actuacións sobre a unión e separación de palabras, sempre puntuais. Nuns casos trátase de reparar erros: <quesupen> (340), <felicesos omes> (358); no salto de liña, <e xûn/tos cosfrades> (361-362) e <bíse/des> (207-208). Noutros casos son opcións gráficas que acomodamos á práctica moderna para maior claridade na interpretación: <sei que> *seique* (137), <se non> *senon* (154), <por que> *porque* (333); unión do pronome enclítico, <tremen lle as pernas> *tremenlle as pernas* (118), <foy vos apestando> *foyvos apestando* (195). De acordo coa norma actual, editamos <do demo se>, redución dun primitivo «dou ó demo se», como *dodemo se* (253).

Débese a un erro da tipografía a fusión de dous parlamentos na páx. 11: <Xâ me bas inchando as bentas. Fariña en nome enfado...>. O parlamento de Calacú redúcese á primeira liña, séguelle o nome do outro participante (Fariña) e a partir de aí o longo parlamento deste, en resposta ao anterior, «Eu no-me enfado...».

7. Con menor frecuencia intervimos no texto para resolver pasaxes de difícil interpretación.

Emendamos <o qué> (15) con *e que* en «pois sabedes que na crua / nunca xemin co traballo / e que non penso deixalo / hasta que me bolba enruga», supondo un erro do caixista e dando á pasaxe a estrutura “sabedes que ... e que...”, acorde co sentido.

Nos versos <Corno, quen fora meu tio / do numero dos liberás, / é gastara os meus reás / para verme nun supricio>, emendamos <quen> (88) con *que*, pois carece de sentido un *quen* fora desiderativo e irreal ('quen me dera ser liberal, pero non son') e parece congruente «¡que fora meu tio do numero dos liberás e gastara...», un aparte en que Fariña se laia do derroche na fuxida dos liberais da terra para vir dar no mesmo na corte.

Na pasaxe <O goberno que vos tendes pudo evitar que (...) e así que non quixô, logo o goberno e contra vos, logo é así o boso goberno e malo> (205-210), pragada de trazos

sintácticos coloquiais, caben dúas interpretacións de <e así que> entre as que non é doado escoller: (a) <e> representa a conxunción copulativa, que liga ao contexto anterior unha oración consecutiva, ‘puido facelo (e non o fixo), e polo tanto non quixo’; (b) <e> representa a cópula, nunha oración que resume os argumentos anteriores, «É así: que non quixo». Escollemos a segunda porque na primeira opción, dentro do estilo coloquial, sería máis natural “así que” (sen conx. cop.) e porque a segunda lle dá maior forza argumentativa ao parlamento de Fariña.

Finalmente, emendamos <os meus ollos cirrichan zume> (376), probable erro do tipógrafo, para restaurar a expresión *cirrichar lume*, variante doutra tamén usada por Calacú nunha pasaxe anterior, «Os meus ollos botan lume en oirche tantos disparates» (353-354).

4. COMENTARIO GRAMATICAL E LÉXICO

De acordo coas liñas programáticas mencionadas máis arriba, a lingua empregada polos intervinientes neste diálogo didáctico é unha variedade de galego verosímil de forma espontánea entre individuos que pertencen aos estratos populares, sen formación librería nin pretensións cultistas. O autor fai mesmo o esforzo de trasladar ao texto trazos sintácticos característicos da oralidade, dándolle ao estilo coloquial a forza da aparencia de autenticidade, coma se o texto fose o rexistro escrito dun diálogo real; son trazos que, asemade, facilitarían a lectura representativa en alta voz. Non hai nel nin un criterio purista a ultranza (acéptanse algúns castelanismos, como dixemos), nin unha discriminación positiva dos trazos diferenciais.

Non hai tampouco unha pretensión de fidelidade a unha variedade dialectal determinada, o que non obsta para que o autor verta as variantes que lle resultan máis espontáneas e familiares. É difícil establecer a priori con que criterios selecciona un autor entre as distintas opcións diatópicas con que o puxeron en contacto a súa biografía e as súas lecturas, pero en todo caso a superposición de trazos pode marcar unha tendencia. A análise lingüística realizada —en parte xa exposta e en parte a seguir— non permite atribuír a *Parola poléteca* a ningún dos escritores en lingua galega destas décadas coñecidos ata hoxe; antes ao contario, os seus riscos lingüísticos fixéronnos ir desbotándoos, un tras outro, nesa tentativa de atribución. Os trazos diatópicos do texto apuntan a un falante do cadrante suroccidental, de preferencia entre o bloque occidental e o central, e polo tanto non da beiramar; faltan tamén algúns trazos xenuinamente tudenses. O perfil complétase coa conclusión anterior de que debeu ter contactos fluídos cos círculos dos liberais composteláns que escriben e editan en galego e coa presumible vinculación con Madrid, por razóns profesionais ou políticas, que explicaría a impresión nesta cidade.

Chegamos a esta localización do texto no cadrante suroccidental a través dos trazos lingüísticos. Ora ben, non podemos deixar de salientar, en apoio desta conclusión, que os

feitos relatados susceptibles de localización remítenos ao mesmo espazo xeográfico. Dunha banda, a actuación das partidas realistas nas terras ribeirás do Miño fronteirizas con Portugal; doutra, segundo o seu testemuño, Fariña asistiu ao pronunciamento de Ramón Novoa en Vigo: «e que máis lle tembro a un-a mirada de aqueles que a todo o goberno enteiro, porque me acordo de cando rompeu en Vigo don Ramon Novoa, ese fariseo, que me fixo tembrar as bragas» (270-275, xunto con outra mención á mesma cidade en 228).

1. Nos nomes rematados en nasal óptase pola forma de plural típica do galego central (*contestaciós, golondrós, ladrós, morrios*), en contraste coa solución occidental adoptada nos determinantes (*uns e algúns*, §2.2). A solución central é a predominante nos textos galegos da época, incluídos os composteláns, pois *-ns* só é usada por autores marcadamente occidentais, coma os do *Diálogo de Dominjos e Farruco* (1820) e o *Coloquio que tiveron na pontella da Chainsa* (1937). Nos mapas actuais advírtese que na franxa de solapamento entre o bloque occidental e o central —onde se sitúa Compostela—, son normais combinacións *ladrós* (~ *ladróns*) / *uns* (ALGa: II 68, 219); algúns textos decimonónicos composteláns que nos serven de baliza neste comentario mostran tamén esta alternancia, como os anónimos *Primeiro diálogo dos esterqueiros* (1807) (*caixòs, capellàs / uns* 5v) e *Tertulia na Quintana* (1820) (*prosisios, fundasios, sancristàs, capellàs, ladros* —a carón de *millons* e *mans*—, pero só *uns* [3v], *aljuns*).

Nos rematados en *-l* o criterio é dispar: escolle a solución moderna maioritaria, que mantén *-l* no plural, na maior parte dos casos (nos adxectivos substantivados *constetocionales* e *serviles*, no adxectivo *españoles*); en consonancia co anterior esperaríase *liberales*, mais só o emprega nunha ocasión fronte a catro ocorrencias de *liberás*; usa *reales* como adxectivo (*sitios reales*) e *reás* como substantivo, cun plural fixado polo uso (*os meus reás*).

Opta pola terminación *-ade*, non só en *abade*, senón tamén en *ciudade, verdade(s)* e *mortaldades*, e non polo máis popular *-á*. Máis interesante aínda é o uso da forma dialectal fem. *abó* ‘avoa’ (368), porque implica o contacto ou co portugués ou coa variedade dialectal dunha área suroccidental bastante restrinxida, que comprende as Rías Baixas, co límite norte no treito inferior do Ulla e na Barbanza, e mais a área tudense, que, coma adoito, inclúe os concellos ourensáns fronteirizos con Portugal tras as serras do Leboreiro e da Peneda (ALGa: II 26, 27). Con estes datos, non sorprende que use de forma constante a variante *bo/bos* (fronte a *bon/bos*), que corresponde á Galicia occidental (ALGa: II 28).

2.1. O artigo singular vacila entre <o / ó> (masculino) e <a / á> (feminino), cun til do que prescindimos na nosa edición (cf. 3, §2); a marca acentual dálles visibilidade gráfica ás formas de singular, con maior ou menor frecuencia segundo os contextos, mais sen que se poida falar propiamente de condicionantes contextuais²⁴. Non hai ningún signo gráfico que sinala a pronuncia alveolar na amálgama entre a nasal final do verbo e o artigo (cf. «deixân as prasas», 132) e só nunha ocasión das quince posibles se repre-

senta o alomorfo /lo/, condicionado por /r/ final do verbo precedente: <eu bou a facelo mesmo> (375), que nós editamos grafado con guión²⁵. Interpretamos como artigo <hos> sen moita seguridade, pois é tamén posible que <h> teña carácter diacrítico e sirva para representar a contracción coa prep. *a*: en «O certo é que, hos constetocionales, o goberno non-os atende moito» (285), a diferenza entre un tema con preposición ou sen ela é de rexistro (menos formal «os constitucionais» ca «aos constitucionais»).

Non sempre representa as amálgamas entre preposición e artigo determinado. Faino de xeito regular e constante coas prep. *de*, *en* e *por* (*do*, *dos*, *da*, *das*; *no*, *nos*, *na*, *nas*; *po lo* ~ *polo*, *po los*, *po la* ~ *pola*, *po las*); editamos sempre *polo*, *pola*, consonte a práctica moderna, a pesar de que no texto esta solución só ocorre —e seguramente por lapsus—, en dúas ocasións (234, 189); para <da a Porta do Sol> (148), vid. 3, §6. Vacila con *para*, <para a> (24) e <pra> (171); editamos a segunda como *prá*, marcando a existencia da contracción [pr̥a], pois non hai contextos en que falte o artigo diante de posesivo en contra da norma, «prá bosa perdicion» (art. + {boso, bosa} + {perdición, puléteca, máquena, goberno, partido}). A amálgama con *con* gráfase de xeito diferente segundo o xénero (masc.: *co* 4v, *có* 1v, *cos* 2v; fem.: *co a* 1v, *co á* 1v, *co as* 4v); na nosa edición gráfanse sen til e soldadas²⁶.

A representación da amálgama coa prep. *a* é máis variada e complexa. A contracción co artigo masculino singular e co artigo feminino non ten unha grafía distintiva da do simple artigo, pois non pode considerarse como tal o til (cf. 3, §2): <o> (141), <ó> (73, 228); <á> (308, 323), <as> (148, 346). Co artigo masc. pl. atopamos a solución na liña das anteriores (<os> 118, 256), xunto ás que inclúen a prep. *a* a carón (<a os> 46; <á os> 29, 322); seguindo os criterios expostos, editamos a primeira como *ós* e as segundas como *aos*.

Para «com'o Rey» (106) e «aci'a fin» (143), vid. 3, §§3, 6. Atribuímos o valor da amálgama a <o> na expresión «douce o demo se...» (141), na convición de que se trata da unidade fraseolóxica *dar ao demo algo* [= *se* + oración], variante de *dodemo se...* («dodemo se mete o dente ningun pillo cociñeiro», 253), que expresa rexeitamento ou imposibilidade de que se cumpra o incluído na oración de *se*. Resolvemos a homografía <á, ó> na pasaxe <xá levamos á pelea ó noso Cristo> (73) como «xa lebamos a pelea ó noso Cristo», entendendo que a mención de Xesucristo que acaba de facer Calacú sitúa o Cristo dos servís no centro da discusión; así a todo, non é rexeitable sen marxe de dúbida a lectura «xa lebamos á pelea o noso Cristo». Para <hos> (285), artigo ou posible amálgama, vid. *supra*.

2.2. Para o artigo indeterminado e para os indefinidos usa *un*, *un-a*, *uns*, *unas* (e as contraccións *cun*, *nun*, *nun-a*) e *algun*, *algun-a*, *alguns*. Como xa foi sinalado (§1), desbota as formas do plural do galego central (*unhos* e, en menor medida, *unhes* ou *us*; ALGa: II 219, 257), en beneficio das variantes occidentais, a pesar da contradición coa escolla feita na morfoloxía nominal (*ladrós*); é posible que en contra de *unhos* xogase o criterio de enxebriedade e en contra de *us* un corpo fonético exíguo e pouco diferenciado de *os*.

As formas dos demostrativos son *este / estos ~ estes / esta, ese / esos / esa / eso ~ iso, aquel / aqueles*; para <aquelles> *aqueles*, vid. 3, §6. Aínda que nunha ocasión emprega *il* (§3.5), non rexistra a variante auriense con /i/ nos demostrativos; en cambio, nas formas autónomas xorde timidamente a forma *iso*, suroccidental (*eso* 6v / *iso* 2v): «Pouco importa iso» (212), «por iso é preciso» (323). No plural masculino predominan as variantes en -os nas dúas primeiras series (*esos* 7v, *estos* 4v / *estes* 2v), fronte á constancia de *aqueles*; nestes inicios da escrita decimonónica alternan *estes~estos*, *eses~eses*, sexa por influencia da aprendizaxe escolar en español ou polo maior conservadurismo atribuíble a algunhas modalidades occidentais (cf. Mariño 2003: 144). Non representa graficamente as contraccións da prep. *de* co demostrativo, <de esta, de estes, de esa, de esos, de aqueles>; para <da aqueles cerros> *d'aqueles cerros*, vid. 3, §6.

Usa de forma regular *mismo(s)* (7v) e *mismas* (1v) fronte a *mesma* (2v), dándolle preferencia á forma coincidente coa castelá, presente en todas as épocas do idioma e que na altura debía ser moi frecuente, como o mostran a notable presenza na escrita e o feito de que a fins do séc. XX fose maioritaria no galego falado (ALGa: II 264)²⁷. O plural do identificador *tal* é *tales* (97).

Manifesta con contundencia a escolla a favor de /oi/ en *moito/muito* —consonte *escoitar* e *descoidar*—, que acabarían impoñéndose como formas normais no galego escrito; desde o punto de vista dialectal, estas solucións exclúen en occidente as comarcas fis-terrás e a área tudense. En posición prenuclear oscila entre *moy* (104) e *muy* (19, 81).

3.1. Nas formas de plural usa sempre <nos, vos, bos>, grafando de xeito indiferenciado os pronomes tónico e o átono. Consonte os criterios expostos, nesta edición marcamos cun til o pronome tónico: *que traballen como nós* (124), *aqueles de entre nós* (132), *están por nós* (246), *nós mandamos tanto como o Rey* (107).

Mantemos, en cambio, a indistinción entre os grafemas <b, v>, con dobre frecuencia do segundo. Na serie tónica, <vos, bos> alternan nas dúas funcións básicas: <vos tendes> (206), <vos me decides> (261), <Digobolo á vos> (172), <contra vos> (210), <con vos> (267), <mais que vos> (153) / <bos Calacú dixêstes> (220), <de bos> (240), <para bos> (269). A mesma alternancia gráfica ocorre na serie átona: na amálgama <bolo> (171); no dativo, <probeibos> (259) e <foy vos> (195); no reflexivo, <vos bíse-des> (207); no acusativo, <vos deixâ xíringar> (170) e <Beigabos xúdas> (249).

Chama a atención que non empregue *convosco*, senón a forma analítica *con vós* (267); este trazo compadécese mal coa presenza dalgunhas formas léxicas que poderían orientar a lingua do texto cara ao territorio ourensán (§6).

3.2. Non hai formas diferenciadas para ao plural exclusivo (*nosoutros, vosoutros*), a pesar dos abundantes contextos que deberían favorecerlas, o que nos leva a pensar que para o seu autor non eran de uso espontáneo; en ningún destes casos está constrinxido pola medida do verso: «que traballen como nós» (124), «deixan as prasas pra aqueles que de entre nós se fagan de grandes cabezas» (132), «estos omes están por nós hasta

morrer» (246), «nós mandamos tanto como o Rey» (107), «logo non se doen de bós» (240), «os premeiros que prubicarón a Constetucion son máis para bós que o goberno» (269), «logo o goberno é contra vós» (210), «O goberno que vós tendes pudo evitar que os nosos Cristos adiantasen tanto» (206). Este trazo pode non ser sorprendente para o lector moderno, porque nos últimos séculos se produciu un notable ascenso de *nós/vós* a expensas das formas marcadas con *-outros/-outras*, que as extinguiu ou puxo en perigo de extinción; ora ben, eran empregadas adoito por autores sinalados das primeiras décadas do século XIX, entre eles os coruñeses en sentido amplo (Pardo de Andrade, Fernández Neira...) e os do ámbito compostelán, onde a diferenza debía estar moi viva na altura. Así, pois, a ausencia ou se debe a unha escolla de *nós* a expensas de *nosoutros* (por diferencialismo ou outro criterio) ou, o que é máis probable, a que o autor pertence a algunha das áreas que máis adiantaron no esquecemento destas formas de plural (grosso modo, o galego lucuauriense e parte das modalidades pontevedresas, o que non obsta para o seu uso por parte de Pedro Boado Sánchez e J. M. Pintos, por citar figuras sobranceiras destas comarcas).

3.3. *Vós* e *vos* poden ser formas da 2Ppl. ou formas de cortesía referidas a un alocutario singular: Calacú é o tío de Fariña e, como membro da xeración anterior, recibe trato de cerimonia, con *vós*; na dirección contraria, Calacú emprega sempre as formas normais de 2P. Polo mesmo, cando Calacú di «asi como son con vós en dicir que...» (267), non se pode entender *vós* como forma de cerimonia, senón como forma normal de plural, tomando a Fariña como representante dunha liña de pensamento.

O abano de formas empregado por Calacú é, xa que logo, o de non cerimonia para o alocutario: verbo P2, clíticos *che* e *te*, pronome tónico *ti*, posesivo *teu*; as frases empregadas son *meu sobriño*, *meu sobriño Fariña* e *Fariña* (con cursiva na primeira alusión). Teñen máis interese para nós as usadas por Fariña, porque se produce un cambio que merece ser comentado. Fariña usa adoito formas verbais de P5, clítico *vos*, pronome tónico *vós*, posesivo *voso*²⁸ e, como frases, *meu tío*, *señor meu tío*, *señor tío Calacú* ou, simplemente, *Calacú*. Só hai dúas pasaxes en que se rompe, de forma real ou aparente, esta constancia no trato de cerimonia:

En escoitalo, señor tío Calacú, xa o peléxo do meu corpo tembra. Seique a tanta agua que *acarrexóu* amolentoulle os miolos, e por eso *louquéa*: ¡probe España! (135-139).

Corno, que fora meu tío / do numero dos liberás / e gastara os meus reás / para verme nun supricio. / Digolle co meu xuicio / que os rogos dos nosos curas / pronto farán sepultúras / nas caldeiras do inferno, / porque é un premio eterno, / propio de tales loucuras (88-97).

Na nosa opinión, a primeira non contén unha alocución directa, senón un aparte que fai Fariña para, a modo de rexouba, atribuír á tolería as opinións de seu parente; fala, logo, del en terceira persoa, e iso explica *amolentou*, *lle*, *louquéa*. A mesma explicación vale para a segunda (*lle*), continuando o comentario que fai nos catro primeiros versos,

para si ou para un hipotético auditorio —e non para seu tío—, como arrependíndose de tal gasto e tal esforzo para, ao cabo, vir dar cun liberal.

Un apunte máis ao fío das formas de tratamento. *Calacú* e *Fariña* son, ambos e dous, alcumes. O primeiro semella evidente, por canto non é nome de persoa nin apelido; tamén o é o segundo neste texto, pois non estaría xustificado que seu tío se referise a el cun apelido. O seu emprego, mesmo ligado ao formulario cortés, indica a normalidade con que estes apelativos funcionaban popularmente nas relacións sociais e familiares da época; un dos parlamentos de Calacú, que reproduce un suposto estilo directo do seu sobriño, avala a conveniencia destas frases e do uso non ofensivo do alcume, «e logo dirás ‘ten razon o meu tio Calacú’» (150).

3.4. A única ocorrencia de formas tónicas da 2Psg. dáse no segundo termo da comparación (<ó mesmo que ti>, 339), polo que non sabemos se no nominativo a opción sería o probable *ti* ou o *tu* que nesta época xa vai perdendo as opcións como forma normal na escrita. Na serie átona, *te* só ocorre como reflexivo (*¿a que te metes [...]?*, 354) e *che* como dativo, sen indicios nin de cheísmo nin de teísmo. Salientamos entre deles a frase «xâ verás como che fago entrar na poleteca» (377), polo interese que ten constatar o uso do dativo na construción *facér* + (suxeito) verbo intransitivo²⁹.

Como é de esperar, as formas de 2Psg. ocorren sobre todo nas intervencións de Calacú, que atúa o sobriño, pois este aseñora con *vós* o seu parente, da xeración anterior. Ocorre tamén *che* de solidariedade nunha das cántigas introducidas polo mozo: *douche ó demo se non vay, jin, jin, jin* (141). Pero, sobre todo, é importante sinalar que Fariña abandona o trato de *vós* cando usa un pronome que está na esfera do interese/solidariedade: «Rebéntenche os seus pelexos, ¡que hasta as orellas cortaron aos curas que alí mataron!» (44).

3.5. Usa a forma auriense *il* (*contra il*, 241) a carón da amálgama <co el>, que nós editamos soldada (*para acabar coel*, 238); no plural escolle *eles*, en dúas ocasións rexida pola prep. *de* sen facer a contracción gráfica (*vengarse de eles*, 47; *non quero cousa de eles*, 178; *bos son eles*, 234). *Il* é a forma característica dunha ampla área dialectal lucuauriense que hoxe vemos algo minguada respecto do tamaño que debía ter na época da nosa composición, pero que en todo caso non debía rebordar as provincias orientais. É tamén unha forma que irrompe no galego escrito da idade moderna, timidamente mais rachando o teito dialectal coñecido aos rexistros aducidos por R. Mariño (2003:109), hai que engadir, de xeito máis sorprendente, este de Sarmiento (1746: «e que il como e craro / vivo, justicieiro», *Coloquio* copla 962). Logo practicamente desaparece —mesmo de obras de perfil tan ourensán coma *O Tío Farruco* (1823)—, ata que emerxe con forza da man do ourensán Lamas Carvajal e de *O Tío Marcos* (1874 en diante), con só dúas excepcións previas: a do texto que editamos e outro rexistro do mariñán Manuel Pardo de Andrade, que usa regularmente *eles*, *aquel*, *aqueles*, as esperables no espazo dialectal en que se move («¿Pero que nos os queimemos, / e iles a nosoutros non?», *Rogos* 1813)³⁰.

No dativo usa sg. *lle* / pl. *lles*, con só unha excepción de *lle* ‘lles’, diante do artigo: <tremen lle as pernas os serviles> (118). Esta é unha solución dialectal que nos remite ao galego do cadrante nororiental (ALGa: II 182, 183), onde é xeral o uso diferenciado de *lle/lles*, pero pode anularse a favor de *lle* no contexto de redobro V + OD + OI (a+FN), coma no noso texto; cómpre ter presente, con todo, que en galegos doutras procedencias a distinción sg./pl. no dativo pode ser debida tamén á presión da escola na aprendizaxe do español e, indirectamente, nas características da lingua culta e escrita.

Editamos as formas <no no, no nos> como *non-o*, *non-os*, dando conta de que se trata da amálgama entre o adv. *non* e a forma de acusativo pronominal (e *non* da tamén posible entre *non* e *nos*): «non-o entendes» (244), «O certo é que, hos constetocionales, o goberno non-os atende moito» (286), «non-os emprea» (291), «non-o fan» (293), «se non-o entendes» (355), «Eu non-o sey» (360). Para a acentuación de pron. <á>, vid. 3, §2.

4. Hai varios trazos da morfoloxía verbal interesantes, sexa desde o punto de vista da variación, sexa desde o da construción do modelo de galego escrito. Na P5, oscila entre a solución central e amplamente occidental *-de(s)* (*decides, estades, veredes, sepades, tubé-sedes, bísesdes; dade, mirade*), que acabaría por se impor no proceso de estandarización, e a solución *-i(s)* (*decís; escoitai ~ escoitay*), característica do galego oriental e do meridional; non hai pegadas da solución tipicamente occidental *cantás/cantá*, tan presente nos textos coruñeses e composteláns (Mariño 2003: 216). As formas reducidas están en regresión en todo o occidente —na diocese de Santiago *cantá(s)* cede ante *cantade(s)*, na tudense *cantais* ante *canta(n)des*—, pero neste proceso o imperativo *cantai* leva un ritmo máis retardado, pois a finais do séc. XX seguía sendo a forma dominante na Galicia meridional (cf. mapas 2 e 26 en ALGa I); por iso, débese ter presente que hai dous séculos o territorio occidental de *cantai(s)* debía ser maior có actual³¹. Dito doutro xeito, este risco non só afasta este texto da práctica xeral entre os escritores de principios do séc. XIX coñecidos ata agora, senón que nos orienta cara a un territorio meridional (e basicamente occidental) ata agora pouco representado nos albores do renacemento da escrita en galego.

Confirman e afinan esta suxestión outros riscos dialectais, como as formas *tende(s)* e *vinde*, deixadas á parte no parágrafo anterior porque a nasal condicionou a evolución e teñen o seu propio espazo xeográfico (ALGa: I 373), como variantes lingüísticas do sur e occidente; tamén a escolla de *pór* fronte a *poñer* («debía o boso goberno pór un cordon»), da mesma área cás anteriores (ALGa: I 333). *Ouxo* (35, 220) é tipicamente occidental, hoxe moi repregada na franxa marítima, mais deixando pegadas que permiten conxectar unha área máis ampla outrora; pertence ao paradigma de *oír* e variantes, pero non ao de *ouvir*, o que exclúe toda a banda fronteiriza con Portugal (ALGa: I 294, 308). Usa de forma continuada formas do paradigma de *decir*, aga nunha ocasión en que emerxe *decendo* (201); polos indicios esta foi tamén característica noutro tempo dunha ampla área occidental que, cando menos, inclúe o occidente de Ourense (ALGa: I 242).

Sup- (340) no tema de pretérito de *saber* forma hoxe unha área compacta suroccidental, basicamente pontevedresa, limitada polas formas *soup-* e, sobre todo, *soub-* (ALGa: I 348). Non desmenten o carácter suroccidental *puden* (ALGa: I 311), *dices*, *dicen* (ALGa: I 234), *nin quer ~ quere* (ALGa: I 337).

Na P5 do Ind. Pto. dominan as formas en *-stes* (*dixêstes*, 3v), con só a excepción da forma innovadora *dêstedes* («a mesma poleteca que dêstedes ás Amerecas», 346). Das dúas solucións con incremento de *-des*, esta é a menos frecuente nos textos da época, pois como sinala Mariño (2003: 220) estes autores, nomeadamente os composteláns, prefiren *-chedes*; nestas primeiras décadas do séc. XIX, o noso rexistro só atopa a compañía de *anduvêstedes* (Fandiño 1812), *dixêstedes* e *criástedes* (1836 *Diálogo 2º na Alameda*). Na P2 do mesmo tempo, oscila entre *-che* (285, con pronome enclítico, *enchêche-me*) e *-ches* (*biches*, 108), situando un fito cronolóxico na progresiva implantación de *-s*. A congruencia no trato de *vós* autoriza a emenda de <*dixêste*> en *dixêstes* na pasaxe «sei máis que vós que estades na corte, e se non verêdes como todo canto dixestes todo é saber pouco, e que estades enganado» (155).

5. Entre os adverbios salienta o uso de *acá* xunto a *aló*, sendo que no galego moderno as variantes en *-á* e *-ó* ocupan o territorio de forma complementaria (ALGa: II 315, 316; Álvarez/Xove 2007): «Vinde acá» (160), «que si estubéra aló / eu lles dixêra ‘bay bó’» (52).

A conxunción e gráfase como <e, é> (cf. 3, §2). É curioso que, aga en dúas ocasións, a conxunción copulativa e estea precedida dun signo de puntuación, na maior parte dos casos unha coma. Ocorre iso mesmo en casos en que é seguro que os membros coordinados se atopan no mesmo nivel: <furando á os frades, mastrantes, é abades do reximento da fee> (30), <os dos escapularios, rosario, e cristos> (344). Na nosa edición eliminamos ese signo cando non coincide co uso moderno.

6. A peza contén máis dunha ducia de palabras interesantes desde o punto de vista léxico, sexa porque permiten rexistrar formas e acepcións ata agora descoñecidas, sexa porque testemuñan a primeira ocorrencia na historia do galego escrito, sexa porque nos dan valiosa información diatópica. Comentámolas a seguir por orde alfabética, a modo de glosario.

Abesouro, en «Como abesouros en Cela / andaban furando aos frades» (28). A imaxe do texto remite ao significado xeral de ‘abellón’, e non ao de ‘moucho’ que recollen algúns lexicógrafos desde o dicionario da RAG (1913-28). A voz é interesante porque *abesouro* ten unha área dialectal bastante definida: de forma compacta, ocupa a metade occidental da provincia de Ourense, que se continúa cara ao norte no SW de Lugo e o NE de Pontevedra, ata atanguer o SE da Coruña; en alternancia con *abisouro* atópase tamén no sur de Pontevedra, limitando con *abesoiro* e *abisoiro*; máis distantes, hai rexistros esporádicos no occidente de Asturias (fonte ALGa, cuest. 1363). Unha visita ao TILG permite comprobar que nas primeiras décadas do séc. XX *abesouro* aínda non rom-

pera o seu teito dialectal —fóra do intercambio producido na emigración habaneira—, polo que o emprego en 1822 implica un coñecemento directo da oralidade; de feito, este sería o primeiro testemuño do corpus escrito coñecido (sen que obste *abesoiros* 1746 Sarmiento, que non vira a luz; port. *besouro*).

Beicer ‘bendicir’, baixo a forma *beiga* na frase «Beigabos Xudas coa bosa puleteca» (249). É forma arcaica, que causaba xa estrañeza en Martín Sarmiento (1745-1755): *Dios a beiga* «Hacia la Lama por Dios la bendiga» (DD: s.v. BEIGA)³². Nas primeira metade do séc. XIX só a vemos empregada no primeiro número de *O Seor Pedro* (1840, «Veigate Xuncras»)³³.

Calacú ‘cabazo’ está empregada como alcume. É hoxe palabra de moito uso nunha área limitada ao SW de Galicia, en especial entre as rías de Arousa e Vigo. Como forma pontevedresa, aparece en Sarmiento e logo xa en Pintos (1853); pasou a varios repertorios lexicográficos, pero non tivo moito éxito literario nin deu rompido os límites da súa área, o que lle dá un valor engadido á presenza nesta composición. Non podemos saber cal foi a motivación do alcume, pero non podemos deixar de apuntar que pode ser psicolóxica ou condutual, pois (*cabeza de*) *calacú* suxire maior capacidade para a imaxinación e a ensoñación que para a reflexión intelectual profunda.

Cirrichar, variante de *circhar*, na expresión «os meus ollos cirrichan lume» (376). O significado propio é ‘saír un líquido a presión por un orificio pequeno’. A variante con <rr> está testemuñada en localidades centro-meridionais³⁴.

Dismo é variante dialectal de *desmo*. As dúas irrompen por igual na escrita decimónica: a forma con <i> da man do autor que imita a fala dos veciños de Pontedeva (1905) e do da *Tertulia de Picaños* (1836); a forma con <e>, xa presente en Sarmiento, é usada polo autor da *Tertulia dos Concheiros* (1936); Boado (1823) usa o cast. *diezmos*.

Enrruga é variante equivalente a *arruga* e *engurra*, documentada no occidente, hoxe de forma dispersa pola forte concorrencia das outras variantes (ALGA: V 4); pasou aos nosos lexicógrafos xa desde Sarmiento, pero foi pouco empregada na escrita. Fóra do testemuño do noso texto, haberá que esperar a Rosalía (1872); o pontevedrés Pintos e os autores ourensáns optaron por *engurra* (TILG: s.v. ENGURRA).

Estozuro, na expresión «estóu pra dar un estozuro» (282). Non demos localizado o substantivo en ningún dos dicionarios e bases de datos consultados, pero o significado é claro por comparanza con outras voces similares, ‘dar un estoupido, estoupar’.

Galopo, en «non haberá tantos galopos na porta do Sol esperando polos empregos» (126). Semella regresivo de *galopín* (do fr. *galopin* ‘rapaz que se manda aos recados’, Corominas: s.v. GALOPE) e é de dubidosa galeguidade; en español rexístrase *galopo* xunto a *galopillo* e *galopín* (as primeiras desusadas, Moliner: s.v. *galope*), pero en galego só o recolle indirectamente Aníbal Otero (DD: s.v.). A base TILG só contén un rexistro de Cotarelo (1933), que sitúa o noso como primeiro na tradición; *galopín*, en cambio, ten unha longa e continuada presenza na lingua oral e escrita.

Golondrós, pl. de *golondrón*: «frades golondrós» (110). En diversos lugares da provincia de Ourense recóllese a expresión *a golondrós* ‘a empuxóns’, que responde á definición dada por E. Rodríguez, tamén ourensán, «Empujón de improviso con la mano.» (DD: s.v. GOLONDRÓN)³⁵. Tamén é desa área o uso de *golondrona* como ‘(muller) pícara’. En léxicos do castelán tradicional rexístrase *golondro* ‘deseo y antojo de una cosa’, *andar de golondros* ‘andar desvanecido con esperanzas peligrosas e inútiles’, *campar de golondro* ‘vivir de gorra, a costa ajena’ (Rollán/Sastre: 6 140); en Elche, *golondrón* ‘goloso’.

Ladriso, en «xa morreu aquel ladriso de tantos esbirros que nos furtaba o diñeiro» (119). Cremos que non se trata da variante seseante de *ladrizo* ‘apear, pioga’, senón dunha variante fónica reducida de *ladroízo* ‘latrocinio’, tamén con seseo.

Lambiolas, en «botaron fora tantos lambiolas» (111). Non figura nos dicionarios, acaso por considerala formación avaliativa a partir de *lambón* (coma *parvo* / *parviolas*).

Lesna, na expresión «parece un-a lesna», á que atribuímos o significado ‘coma unha seda’, que non podemos confirmar nos repertorios fraseolóxicos. A expresión pode ter na base dous substantivos diferentes: *lesna* ‘lesma, limacha’ e *lesna* ‘subela’. No primeiro caso, *lesna* (~ *lesne*) —con ou sen rotacismo— é variante minoritaria de *lesma*, que os arquivos dialectais do ILG permiten testemuñar en puntos dispersos (Betanzos, Aguiño-Ribeira, Verín, Porto [Zamora])³⁶; a forma suave e sen tropezos con que esvara a lesma podería darlle á expresión o mesmo significado que se lle atribúe a *ser/ir coma unha seda*³⁷. No segundo, *lesna* —con ou sen rotacismo, raramente *lezna*— designa a ‘subela’ en xeral ou a ‘subela curva’, como ferramentas usadas polos zapateiros e outros artesáns; podería ser castelanismo de certa antigüidade, o que non obsta para a súa presenza nunha unidade fraseolóxica que non sabemos identificar³⁸.

Marmeladas falta nos dicionarios co sentido da nosa pasaxe, «fay falla que deixes as marmeladas da nosa terra» (100-101). Podería atribuírselle o de ‘mixiricadas’, pero cremos máis ben que garda relación familiar con *marmelar* ‘move-las mandíbulas, falar polo baixo, rosmar, murmurar’; daquela, sería equivalente de *díxome-díxome* e outras formas semellantes.

Mera, na pasaxe «a méra, que polos figos / Bén cando fay mal ano, / acabe cos milicianos» (60). Desde Sarmiento e Sobreira está ben aboada co significado de ‘néboa pingona’, que dana os froitos tenros ou en flor («A mera no San Xoán leva o viño e mais o pan»). Pintos (c1865) informa do significado acaído para a nosa pasaxe, «Daño que reciben las frutas por cuya razon no llegan a sazonarse, y resultan de mal gusto, y como encrudadas», que se repite en lexicógrafos posteriores con variantes sobre a corrupción dos alimentos; con este significado, no galego literario só coñecemos o rexistro do texto que presentamos.

Morriña, na expresión *vestir de morriña* (86). O substantivo ten significados diversos: ‘cotra, roña’, ‘diversas enfermidades das ovellas, dos gatos, das cepas de vide’, ‘carne salgada de porco algo enfermo’ (de onde, «O que na súa casa come morriña, na allea quere

carneiro e galiña»); e, o máis coñecido, ‘nostalxia’, co que semellan relacionarse *un/unha morriña(s)* ‘persoa apoucada, covarde’ (DD: s.v.) e *morriña* ‘chuvia mansa, orballo moi fino’. Na expresión usada no noso texto podería aludir á uniforme cor parda da humilde roupa de la, polo xeral de bastos burel ou picote, usada polos campesiños galegos, recollida tamén nesta pasaxe de Manuel Pardo de Andrade: «Palurdos que vos vestides, / Como eu, de sayo de lá», traducida por el mesmo como «Palurdos que gastais sayo / Como yo, de lana parda» (*Los serviles y liberales* 1820)³⁹; sería, logo, unha alusión máis á necesidade de abandonar as vellas ideas e o atraso do mundo rural —onde estenden as súas redes os cregos e frades propagandistas do absolutismo—, para se sumar sen ataduras á modernidade do mundo urbano e ás ideas renovadoras. Do mesmo Pardo de Andrade tomamos tamén esta referencia á vestimenta escura dos sectores eclesiásticos que representan o realismo galego: «Se á xênte de roupa negra / De estameña e de sayal, / E a os da curia preguntades / ¿O que son os *liberás*?» (*Ib.*); nesta segunda hipótese, non sendo Fariña nin crego nin frade, a expresión «e que vistas de morriña» só podería interpretarse como un reproche da imitación do cura tamén nese aspecto.

Rebillar, en «logo veremos os libres / rebillar no colgadeiro» (351). A plasticidade da imaxe dos libres condenados bailando na forza compréndese ben ollando as definicións dadas nos nosos dicionarios: «Vibrar, agitarse una cosa con movimiento como el del rabo de un perro pero con más rapidez» (E. Rodríguez), «Removerse alguna cosa pequeña con agilidad» (Cangas de Morrazo; E. Rodríguez), «Agitarse, colear un pez o un animalucho cuando se le toca pareciendo haber muerto» (Carré), «Bailar el trompo en zigzag, moverse la lombriz, al ser pisada, a un lado y a otro» (Bueu; E. Rivas) (DD: s.v. REBILLAR, RABILLAR, REVILLAR).

Refitoleiros ‘refectoreiro’, aparece usado nunha pasaxe que probablemente integre algún refrán ou dito popular, do que aínda permanecen o ritmo e a rima: «porque sendo celosos o guardian e o refitoleiro, do demo se mete o dente ningun pillo cociñeiro» (253). Ten claras evocacións conventuais e da vida en comunidade, sen descartar que sexa por iso tamén aplicable ao exército. A voz non é frecuente e menos nesta variante fónica: só a rexistra a versión inédita de Valladares (DD: s.v.) e en TILG hai só dúas ocorrencias, ambas de mediados do séc. XX (Cabanillas, Otero).

7. Deixamos para o remate outros trazos, heteroxéneos pero non menos relevantes, do modelo lingüístico adoptado.

Escolle de forma regular grupos consonánticos con <r> en palabras en que se comproba a existencia de variantes con <l>; sen dúbida consideraba galegas as primeiras fronte ás segundas, pero interesa salientar que non incorre en hiperenxebrismos: *tembrar*, *supricio*, *emprear*, *repreca*, *prubicar* (que ademais ten metátese), *ingres*, *crabaron*, *craro*...

Na profusión de palabras cultas e esdrúxulas empregadas opta por unha variante que cos criterios actuais clasificaríamos como “vulgar”, marcada polo seu vocalismo, sobre todo átono: *poleteca* ~ *puleteca*, *Amerecas*, *Constetucion*, *constetocionales*, *despoteco*, *pre-*

39 O mesmo autor pon en nota aos versos «Os barrosos e pardiños, Xuro a bríos que han de danzar», que estes son «Nombres con que en Castilla designan los gallegos naturales del norte y poniente de Galicia cuando van a la siega» («Un gallego transportado, de júbilo...», 1914; Pardo de Andrade: I 284).

meiros, rusteco, socedeu. Polas razóns que xa expuxemos máis arriba, cremos que non se trata dun trazo vulgarizante senón de dar cabida, sen prexuízos cultistas, ás solucións que considera máis fieis á lingua popular que procura reflectir na escrita.

Non hai unha fuxida consciente de palabras iguais có castelán, sexan verdadeiros castelanismos —dos que debería coñecer equivalente en galego— ou non: *agua, sangre, ensinar*. Mantemos por iso *gaitero* (370), aínda que cremos que é un erro.

5. EDICIÓN DO TEXTO

A PAROLA POLÉTECA QUE TUVO UN AUGUADOR CUN SOBRIÑO SEU

*Que acaba de chegar da terra tembrando,
e fomegandolle os miolos de medo.*

Fariña

P1, l. 6

Aquí me tendes, meu tío,
fuxido da nosa terra,
porque os libres ou as feras
queren facerme xudio.
Dademe señor, meu tío,
que verter cubas de agua,
pois sabedes que na crua
nunca xemin co traballo
e que non penso deixalo
hasta que me bolba enruga.

Calacú

P2, l. 17

Xa sey, *Fariña*, que eres
muy amigo da labor,
e que miras con horror
o tiro-liro das mulleres.

Fariña

P3, l. 22

Eu non volbo para a terra,
anque me morra de fame,
porque queren estouparme
os da noba escarapela.
Como abesouros en Cela,
andaban furando aos frades,

mastrantes e abades
do reximento da fee,
sin darlles os probes pee,
para tantas mortaldades.

Calacú

P4, l. 33

Eu ouzo con moito agrado
canto me dices dos frades,
dos mastrantes e abades,
conque asi sigue contando.

Fariña

P5, l. 38

En medio d'aqueles cerros
mataron catorce padres,
alguns curas, outros frades,
e dous centos de labregos.
Rebentenche os seus pelexos
¡que hasta as orellas cortaron
aos curas que alí mataron!
e para máis vengarse de eles,
enganchadas de alfileres
nos morrios as crabaron.

Calacú

P6, l. 49

Cata cata, meu sobriño,
que si estubéra aló
eu lles dixera «bay bó»,
e os enchéra de biño.

Fariña

P7, l. 55

Ben quixeron os indinos
facirme miliciano,
e meterme no seu ramo,
que dicen é xacobino.
Corno, a méra, que polos figos
bén cando fay mal ano,
acabe cos milicianos,
da religion enemigos,
e persiguidores vivos
de todos os cristianos.

Calacú

P8, l. 65

Saberás que é preciso
pra ter Constetucion

profesar a religion
do noso Señor Xesucristo.

Fariña

P9, l. 70

Agora que xa lebamos
a pelea ó noso Cristo
o que sera xa está visto,
o que logo consumamos
con tantos milicianos,
que por xudios son dinos
de que os queimemus vivos
na sagrada inquisicion,
pois da nosa religion
son amigos muy finxidos.

Calacú

P10, l. 81

Ben se conoce, Fariña,
que ten a culpa o teu cura
de que digas tal loucura,
e que vistas de morriña.

Fariña

P11, 86

Corno, que fora meu tío
do numero dos liberás
e gastara os meus reás
para verme nun supricio.
Digolle co meu xuicio
que os rogos dos nosos curas
pronto faran sepultúras
nas caldeiras do inferno,
porque é un premio eterno,
propio de tales loucuras.

Calacú

P12, l. 97

Meu sobriño Fariña, saberás que estás na corte, pero non na do gando, en donde fay falla que deixes as marmeladas da nosa terra. A Constetucion é a mellor ley que podemos desear. Somos libres, pois que non reconocemos basallaxe. Temos goberno moy bó, un-as Cortes que en nome do pobo poden tanto com'o Rey, polo que é craro que nós mandamos tanto como o Rey. Ben biches que pola mesma Constetucion xa fixéron tantas cousas boas: quitaron o medio dismo ós frades golondrós; botaron fóra tantos lambiolas que non facian máis que andar cheirando o cu no palacio do

Rey, tantos ladrós empregados, e no seu posto puxeron omes de moita cabeza, dos mesmos que prubicaron a Constetucion o ano de vinte, porque estando estes no mando tremenlle as pernas ós serviles; xa morreu aquel ladriso de tantos esbirros que nos furtaba o diñeiro sin decir máis cousa algun-a que «vamos a la cadéa». ¡Bendita sea a Constetucion que nos quitou tantos piollos do pelexo! Que traballen, como nós, os que sobran dos empregos, que de esta sorte non haberá tantos galopos na Porta do Sol esperando polos empregos, pois, cando fagan falla, as cortes e o goberno xa os buscarán, porque como son dos nosos, e miran polo ben da patria, por eso é que deixan os ministeriales, e deixan as prasangas para aqueles que de entre nós se fagan de grandes cabezas.

Fariña

P13, l. 134

En escoitalo, señor tío Calacú, xa o peléxo do meu corpo tembra. Seique a tanta agua que acarrexou amolentoulle os miolos, e por eso louquéa: ¡probe España!

Jay, jay, jay,
douche ó demo se non vay,
jin, jin, jin,
camiñando aci'a fin.

Calacú

P14, l. 144

Ben se coñece que bés rusteco, e por eso non entendes de poleteca. En acarrexando duascenas mil cubas d'agua d'a Porta do Sol ás casas tamen veras os teus miolos amolentados, e logo dirás «ten razón o meu tío Calacú».

Fariña

P15, l. 151

Escoitai Calacú: anque beño da terra, sei máis que vós que estades na corte, e se non veredes como todo canto dixestes todo é saber pouco, e que estades enganado.

Calacú

P16, l. 157

Xa fedes con tantas reprecas.

Fariña

P17, l. 160

Vinde acá, dixestesme que temos un goberno bo, e uns padres da patria tamén bos, omes tanto máis bos canto que berraron os primeiros na prubicación da Constetucion; nun-a fala, decís que todo o que temos é bo.

Calacú

P18, l. 166

É verdade.

Fariña

P19, l. 168

Pois veredes como o boso goberno é malo porque vos deixa xingar, e camiñar prá bosa perdición. Digobolo a vós en secreto porque si o saben chamaránme servil, e eu non quero outro nome que o de *Fariña*, pois o

nome de servil dixome o señor cura que é inglés, e que é o mesmo que vilers, e pola causa de que son xudios os ingleses non quero cousa de eles.

Calacú

P20, l. 179

Non quere decir vilers senon res-vil, que é todo o que non quer Constetucion.

Fariña

P21, l. 183

Nun principio pudo pensar que o cordon de Francia era pola peste, logo que foy parando esta, e que cada vez se reforzaba en ves de desfacerse o cordon, debeu de desconfiar da Francia, e enfadarse pola bulrra que facia o cordon frances dos liberás españoles, como socedeu na Cataluña; mais en ves de facer outro cordon parouse o goberno dos liberás en contestaciós coa Francia, interin o goberno de esta, co achaque da peste, foyvos apestando o boso partido.

Calacú

P22, l. 196

Eso fixo por poleteca, por non declararlle a guerra.

Fariña

P23, l. 199

Estonces debia o boso goberno pór un cordon, decendo que era pola peste moral que os fuxidos da España podían traer, como xa habia prencepio, así como o cordon frances é pola peste que habia na Cataluña. O goberno que vós tendes pudo evitar que os nosos Cristos adiantasen tanto e vos bisedes reboibidos en guerra e sangue. É así, que non quixo; logo o goberno é contra vós, logo é así, o boso goberno é malo.

Calacú

P24, l. 211

Pouco importa iso mentras haya dos que berraron pola Constetucion.

Fariña

P25, l. 214

O goberno pra que as provincias estubesen caladas dixo buscaba esos omes de grandes miolos, e que habian berrado, e debia facelo, porque esos omes son interesados na conservacion da Constetucion, e bós Calacú dixestes que, no lugar de tantos ladrós empregados, habian posto de esos grandes omes berradores, tan practecos xa polas Cortes do ano de vinte, pero eu bexo paseando pola Corte a Quiroga, un dos prubicadores de Isla de Leon, a don Ramon Novoa, outro dos prubicadores da Cidade de Bigo, e ó mesmo tempo ouzo decir fan falla omes que gobernen ben, e de grandes cabezas, logo estos prubicadores son malos.

Calacú

P26, l. 232

Omes que expuxéron a súa vida polo noso ben, bos son eles.

Fariña

P27, l. 235

Cando o goberno era despoteco, esos omes berradores levantaron as armas para acabar coel, agora anque bexan o que bexan, estan calados, logo non

se doen de bós. O que non se doe do liberal, é contra il, logo esos omes son contra os liberales

Calacú P28, l. 243

Cala Fariña que eso non-o entendes por non saber poleteca, estos omes están por nós hasta morrer, e en se acabando a poleteca xa os berás.

Fariña P29, l. 248

Beigabos Xudas coa bosa puleteca, esta seria si tubésedes un goberno bo, é os segundos de estes nas provincias tamen bos, porque sendo celosos o guardian e o refitoleiro, dodemo se mete o dente ningun pillo cociñeiro.

Calacú P30, l. 255

Non temos que decirlles ós prubicadores da Constitucion.

Fariña P31, l. 258

Eu probeibos que o goberno era malo, e tamen os premeiros berradores da Constetucion; pero se vós me decides que estos son bos, logo aqueles son malos.

Calacú P32, l. 264

Xa me bas inchando as bentas.

Fariña P33, l. 265

Eu no-me enfado, senon que digo as verdades, asi como son con vós en decir que os premeiros que prubicaron a Constetucion son máis para bós que o goberno, e que máis lle tembro a un-a mirada de aqueles que a todo o goberno enteiro, porque me acordo de cando rompeu en Vigo don Ramon Novoa, ese fariseo, que me fixo tembrar as bragas, e tamen digo que, si de esos omes se compuxese a bosa maquena gobernadora, oubera andado a Constetucion sin bolber atras como bolbe.

Calacú P34, l. 279

Eu non sey quen demo che ensinou tal modo de pensar, enchécheme tanto que estóu pra dar un estozuro.

Fariña P35, l. 284

O certo é que, hos constetocionales, o goberno non-os atende moito; máis creo que os aborrece.

Calacú P36, l. 289

O goberno non mira con desprecio a esos omes, senon que por poleteca non-os empra, e estos homes, aunque co seu brazo de ferro podian tirar co goberno, por poleteca non-o fan.

Fariña P37, l. 295

Pero os do noso Cristo van adiantando.

Calacú P38, l. 298

É verdade; mais o goberno hasta máis adiante non pon remedio por poleteca.

Fariña

P39, l. 303

Acordaseme *Calacú* un-a cousa, escoitay.

Cando o Medeco na cura,
 algun tempo descoidou,
 pode créer que xa entregou
 o enfermo á sepultura.

Mirade *Calacú* que coas pesas con que se contraresta un peso coas mesmas o peso contrarestado (cando por si solo non pode) equilibra o outro lado. Tende ademais presente que, como entre os liberas non se vé máis que guerra de empregos e un-a desunion grande, dandolles unto de ouro, non queda un que deixe de abrir os ollos e que non queira entregar a geta polo reximento da fee.

Calacú

P40, l. 320

O noso goberno ten que atender a moitas cousas, aos sitios reales, e mais á nacion, por iso é preciso que ande con poleteca.

Fariña

P41, l. 325

¿Pois que importan os sitios reales pra ocupar o goberno?

Calacú

P42, l. 328

Moito, porque ali é donde debe ter máis poleteca.

Fariña

P43, l. 331

Eu creo que a bosa poleteca é desencadernada, porque un-a parte marchou coas Amerecas e a outra xa bay facendo o mesmo na España.

Calacú

P44, l. 336

A nosa poleteca nas Amerecas parece un-a lesna. Eu cando che estaba na terra decia o mesmo que ti, pero desde que supen de poleteca xa penso doutra maneira.

Fariña

P45, l. 342

Pois o que queremos os dos escapularios, rosarios e cristos, que sigades dandonos a mesma poleteca que déstedes ás Amerecas, que de esa sorte xa podrei cantar

Arriva meu pau das tundas,
 abaixo meu pau tundeiro,
 que logo veremos os libres
 rebillar no colgadeiro.

Calacú

P46, l. 352

Os meus ollos botan lume en oirche tantos disparates. ¿A que te metes en poleteca se non-o entendes? A Constetucion é poleteca, e poletecamente se ha de obrar, ¿non conoces que a Constetucion é boa e que fay felices os omes?

Fariña

P47, l. 359

Eu non-o sey, porque os nosos curas dicen que é pecado leela, e xuntos cos frades a desconxuran.

Calacú

P48, l. 363

Eso é porque non queren que sepades o que é bo.

Fariña

P49, l. 366

Anque sea boa, o que dixen digo; e, se non, o que me ensinou miña Abo:

Aunque a gaita sea boa,

si o gaitero é malo,

tocala ben, malo malo.

Bou a dormir, que beño cansado. Hasta outro dia, que falarei máis poleticamente.

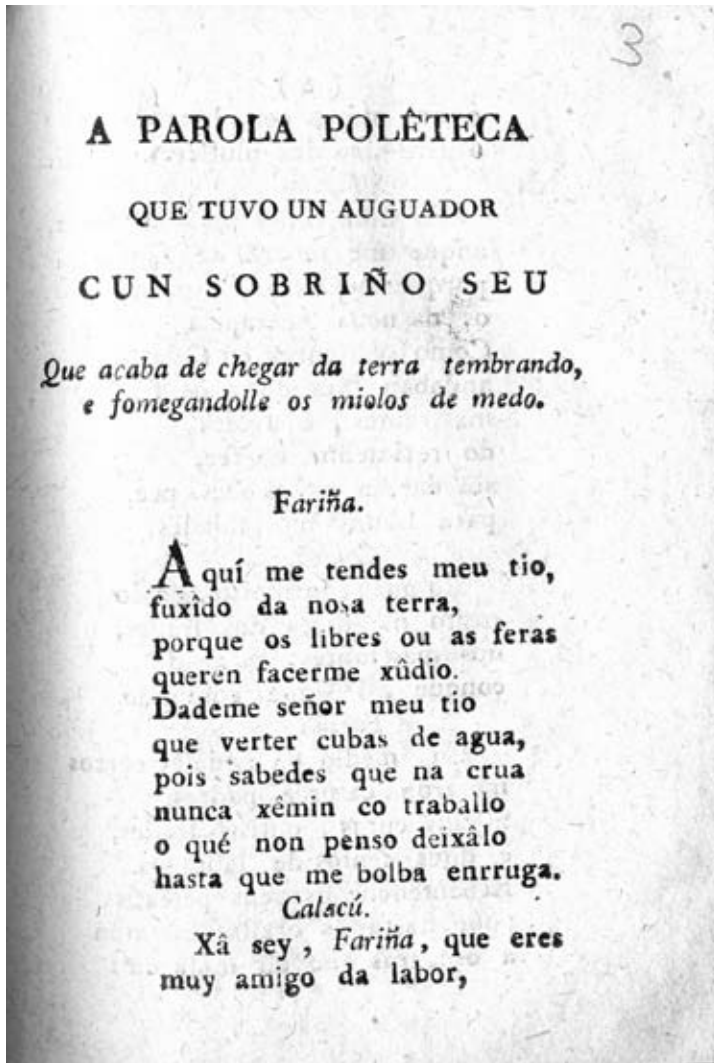
Calacú

P50, l. 374

E eu bou a face-lo mesmo porque os meus ollos cirrichan lume coas tuas burradas, e xa verás como che fago entrar na poleteca; pois sin que cho diga, vas a ser miliciano.

MADRID:

IMPRESA DE DON ANTONIO FERNANDEZ,
1822.

(2)

e que miras con horror
o tiro-liro das mulleres.

Fariña.

Eu non volbo para a terra,
anque me morra de fame,
porque queren estouparme
os da noba escarapela.
Como abesouros en Cela,
andaban furando á os frades,
mastrantes, é abades
do reximento da fee,
sin darlles os probes pee,
para tantas mortaldades.

Calacú.

Eu ouzo con moito agrado
canto me dices dos frades,
dos mastrantes, é abades,
conque así sigúe contando.

Fariña.

En medio da aqueles cerros
mataron catorce padres,
alguns curas, outros frades,
e dous centos de labregos.
Rebentenche os seus pelexós
¡que hasta as orellas cortaron
a os curas que alí mataron!

(3)

e para mais vengarse de eles,
enganchadas de alfileres
nos morrios as crabaron.

Calacú.

Cata cata meu sobriño,
que si estubéra aló
eu lles dixéra bay bó,
é os enchéra de biño.

Fariña.

Ben quixéron os indinos
facirme miliciano,
e meterme no seu ramo,
que dicen e xâcobino.
Corno, á méra, que po los figos
ben cando fay mal ano
acabe cós milicianos,
da religion enemigos,
e persiguidores vivos
de todos os cristianos.

Calacú.

Saberás que e preciso
pra ter Constetucion
profesar á religion
do noso Señor Xêsucristo.

Fariña.

Agora que xâ lebamos

(4)

á pelea ó noso Cristo
o que sera xá está visto,
o que logo consumamos
con tantos milicianos,
que por xúdios son dinos
de que os queimemus vivos
na sagrada inquisicion ;
pois da nosa religion
son amigos muy finxidos.

Calacú.

Ben se conoce , Fariña,
que ten á culpa ó teu cura,
de que digas tal loucura,
e que vistas de morriña.

Fariña.

Corno , quen fora meu tio
do numero dos liberás,
é gastara os meus reás
para verme nun supricio
Digolle co meu xúicio,
que os rogos dos nosos curas
pronto farán sepultúras
nas caldeiras do inferno,
porque é un premio eterno,
propio de tales loucuras.

(5)

Calacú.

Meu sobriño Fariña, saberás que estarás na corte; pero non na do gando en donde fay falla que deixes as marmeladas da nosa terra. A Constetucion é a mellor ley que podemos desear. Somos libres pois que non reconecemos basallaxê. Temos goberno moy bo, unas Cortes que en nome do pobo poden tanto como Rey, po lo que é craro que nos mandamos tanto como o Rey. Ben biches que po la mesma Constetucion xa fixéron tantas cousas boas: quitaron o medio dismo, os frades golondrós botaron fora tantos lambiolas que non facian mais que andar cheirando o cu no palacio do Rey, tantos ladrós, empregados, e no seu posto puxéron omes de moita cabeza, dos mesmos que prubicaron á Constetucion ó ano de vinte porque estando estes no mando, tremen lle as pernas os serviles, xa morreu aquel ladriso de tantos esbirros que nos furtaba o diñeiro sin decir mais cousa algun-a que vamos á la cadéa. Bendita sea á Constetucion que nos qui-

(6)

tou tantos piollos do pelexô! que traballen como nos, os que sobran dos empregos, que de esta sorte no haberá tantos galopos na porta do Sol, esperando po los empregos, pois cando fagan falla, as cortes, e o goberno xâ os buscarán, porque como son dos nosos, e miran po lo ben da patria, por eso é que deixan os ministeriales, e deixan as prasad pra aqueles que de entre nos se fagan de grandes cabezas.

Fariña

En escoítalo, señor tío Calacú,
xà o peléxo do meu corpo tembra.
Sei que á tanta agua que acarrexóu amolentoulle os miolos, é por eso louquea:
¡probe España!

Jay, jay, jay,
douche o demo se non vay,
jin, jin, jin,
camiñando acia fin.

Calacú.

Ben se conoce que bes rusteco, e por eso non entendes de poleteca, en acarrexando duascenas mil cubas d'agua da a Porta do Sol as casas tamen ve-

(7)

ras os teus miolos amolentados , e logo dirás ten razon o meu tio Calacú.

Fariña.

Escoitai Calacú : anque beño da terra , sei mais que vos que estades na corte, e se non veredes como todo canto dixeste todo e saber pouco , e que estades enganado.

Calacú.

Xâ fedes con tantas reprecas.

Fariña.

Vinde acá , dixêstesme que temos un goberno bo , e uns padres da patria tamen bos , omes tanto mais bos canto que berraron os premeitos na prubicacion da Constetucion , nun -a fala, decis que todo o que temos e bo.

Calacú.

E verdade.

Fariña.

Pois veredes como o boso goberno e malo porque vos deixâ xíringar , e camiñar pra bosa perdicion. Digobolo á vos en secreto porque si o saben chamaránme servil , e eu non quero outro nome que ó de *Fariña* , pois o no-

(8)

me de servil dixôme ó señor cura que e ingrés , e que e o mismo que vilers, e po la causa de que son xúdiós os ingreses non quero cousa de eles.

Calacú.

Non quere decir vilers senon resvil, que e todo o que non quer Constetucion.

Fariña.

Nun prencipio púdo pensar que o cordon de Francia era po la peste , logo que foy parando esta , e que cada ves se reforzaba en ves de desfacerse o cordon , deben de desconfiar da Francia, e enfadarse pola bulrra que facia o cordon frances dos liberás españoles , como socedeu na Cataluna ; mais en ves de facer outro cordon parouse o goberno dos liberás en contestaciós co a Francia interin o goberno de esta co achaque da peste , foy vos apestando o boso partido.

Calacú.

Eso fixô por poleteca , por non declararlle a guerra.

Fariña.

Estonces debia o boso goberno por

(9)

un cordon, decendo que era po la peste moral que os fuxidos da España pu- dian traer como xá habia prencepio, asi como o cordon frances e po la peste que habia na Cataluña. O goberno que vos tendes pudo evitar que os nosos Cristos adiantasen tanto, é vos bise des reboibidos en guerta, e sangue e asi que non quixô, logo o goberno e contra vos, logo é asi o boso goberno e malo.

Calacú.

Pouco importa iso mentras haya dos que berraron po la Constetucion.

Fariña.

O goberno pra que as provincias estubesen caladas dixô, buscaba esos omes de grandes miolos, e que habian berrado, e debia facelo, porque esos omes son interesados na conservacion da Constetucion, e bos Calacú dixêstes, que no lugar de tantos ladrós empregados, habian posto de esos grandes omes berradores, tan practecos xá po las Cortes do ano de vinte, pero eu bexô paseando po la Corte á Quiroga, un dos prubicadores de isla de Leon, á don

(10)

Ramon Novoa outro dos prubicadores da Cidade de Bigo, é o mesmo tempo ouzo decir fan falla omes que gobernen ben, é de grandes cabezas, logo estos prubicadores son malos

Calacú.

Omes que expuxéron á sua vida polo noso ben, bos son eles.

Fariña.

Cando o goberno era despoteo, esos omes berradores levantaron as armas para acabar co el, agora anque bexân o que bexan, estan calados, logo non se doen de bos, o que non se doe do liberal, é contra il, logo esos omes son contra os liberales

Calacú.

Cala Fariña que eso no no entendes por non saber poleteca, estos omes están por nos hasta morrer, é en se acabando á poleteca xá os berás.

Fariña.

Beigabos xúdas co á bosa poleteca, esta seria si tubésedes un goberno bo, é o segundos de estes nas provincias raimen bos, porque sendo celosos o guar-

(11)

dian é ó refitoleiro, do demo se mete
ó dente ningun pillo cociñeiro.

Calacú.

Non temos que decirlles os prubi-
cadores da Constitucion.

Fariña.

Eu probeibos que ó goberno era malo,
é tamen os premeiros berradores da
Constetucion; pero se vos me decides
que estos son bos, logo ó goberno é ma-
lo, si este é bo, logo aqueles son malos.

Calacú.

Xâ me bas inchando as bentas. Fa-
riña en nome enfado, senon que digo
as verdades, asi como sou con vos en
decir que os premeiros que prubicaron
á Constetucion, son mais para bos, que
ó goberno, é que mais lle tembro á un-a
mirada de aqueles que á todo ó go-
berno enteiro, porque me acordo de
cando rompeu en Vigo don Ramon No-
voa, ese fariseo, que me fixô tembrar as
bragas, é tamen digo, que si de esos omes
se compuxêse ó bosa maquena gober-
nadora, oubera andado á Constetucion,
sin bolber atras como bolbe.

(12)

Calacú.

Eu non sey quen demo che ensinon tal modo de pensar, enchécheme tanto que estou pra dar un estozuro.

Fariña.

O certo é, que hos constetocionales, ó goberno no nos atende moito; mais creo que os aborrece.

Calacú.

O goberno non mira con desprecio á esos omes, senon que por poleteca no nos emprea, e estos homes aunque có seu brazo de ferro podian tirar co goberno, por poleteca no no fan.

Fariña.

Pero os do noso Cristo van adiantando.

Calacú.

E verdade; mais o goberno hasta mais adiante non pon remedio por poleteca

Fariña.

Acordaseme *Calacú* un-a cousa, escoitay.

(13)

Cando o Medeco na cura,
algun tempo descoidou,
pode crêr que xá entregou
ó enfermo á sepultura.

Mirade *Calacú* que co as pesas con
que se contraresta un peso co as mis-
mas o peso contrarestado, (cando por
si solo non pode) equilibra o outro la-
do. Tende ademais presente que como
entre os liberas non se vé mais que
guerra de empregos, é un-a desunion
grande dandolles unto de ouro, non
queda un que deixê de abrir os ollos,
e que non queira entregar á geta po
lo reximento da fee.

Calacú.

O noso goberno ten que atender á
moitas cousas, á os sitios reales, e mais
á nación, por iso e preciso que ande
con poleteca.

Fariña.

¿ Pois que importan os sitios rea-
les pra ocupar o goberno?

Calacú.

Moito porque ali e donde debe
ter mais poleteca.

(14)

Fariña.

Eu creo que a bosa poleteca e desencadernada, por que un-a parte marchou co as amerecas, e á outra xá bay facendo o mesmo na España,

Calacú.

A nosa poleteca nas amerecas parece un-a lesna. Eu cando che estaba na terra decia ó mesmo que ti, pero desde quesupen de poleteca xá penso doutra maneira.

Fariña.

Pois o que queremos os dos escapularios, rosarios, e cristos, que sigades dandonos á mesma poleteca que des-tesdes as amerecas, que de esa sorte xá podrei cantar.

Arriva meu pau das tundas.
abaixô meu pau tundeiro,
que logo veremos os libres
rebillar no colgadeiro.

Calacú.

Os meus ollos botan lume en oírche tantos disparates ¿a qué te metes en poleteca se no no entendes? á Constetución e poleteca, e poletecamente

(15)

se ha de obrar, ¿non conoces, que á Constetucion e boa, e que fay felicesos omes?

Fariña.

Eu no no sey, porque os nosos curas dicen, que e pecado leela, e xûntos cosfrades á desconxûran.

Calacú.

Eso e, porque non queren que se pades o que e bo.

Fariña,

Anque sea boa, o que dixên digo e senon ó que me ensinou miña Abo

Aunque á gaita sea boa,
si o gaitero é malo,
tocala ben, malo malo.

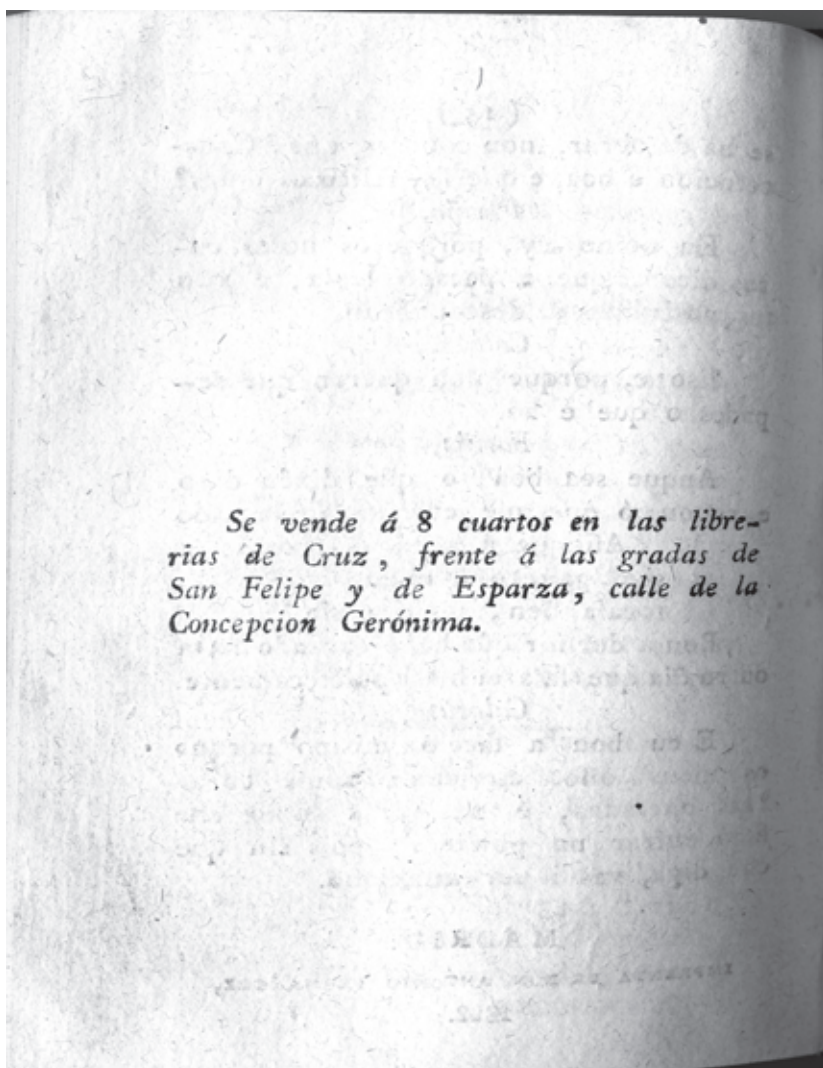
Bou á dormir que beño cansado hasta outro dia que falarei masi poletecamente.

Calacú.

E eu bou a facelo mesmo porque os meus ollos cirrichan zume co as tuas burradas, é xâ verás como che fago entrar na poleteca; pois sin que cho diga, vas á ser miliciano.

MADRID:

IMPRENTA DE DON ANTONIO FERNANDEZ,
1822.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo, Galaxia.
- Álvarez, Rosario (1997): «Variación diatópica no Coloquio de Sarmiento», en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. (Santiago de Compostela, 29 de maio - 3 de xuño de 1995), Santiago de Compostela, CCG / USC, vol. II, 131-154.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2007): «Os adverbios *alá/aló, acá/acó*. Unha perspectiva dialectal», en M. Brea / F. Fernández Rei / X. L. Regueira (eds.): *Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: USC [no prelo].
- ALGa = García, Constantino / Antón Santamarina (drs.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega, vols. I-V [I: 1990; II: 1995; III: 1999; IV: 2003; V: 2005].
- Artola, Miguel (1968): *La España de Fernando VII*. Madrid: Espasa Calpe (Historia de España Menéndez Pidal, t. XXXVI).
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1982): *Liberales y absolutistas en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1982): *Galicia. Historia. Tomo VII: Historia Contemporánea. Política. (Século XIX)*. A Coruña: Hércules.
- Bouza, Antonio (1990): *El Ex-Libris. Tratado general. Su historia en la corona española*. Madrid: Patrimonio Nacional.
- Caro Baroja, Julio (1990): *Ensayo sobre la literatura de cordel*. Madrid: Istmo.
- DD = Santamarina, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. Versión 3. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.
- DBTL = Gil Novales, Alberto (1991): *Diccionario biográfico del Trienio Liberal*. Madrid: Ediciones El Museo Universal.
- Frasquet, Ivana (2005): «La cuestión nacional americana en las Cortes del Trienio Liberal, 1820-1821», en Jaime E. Rodríguez O. (coord.), *Revolución, independencia y las nuevas naciones de América*. Madrid: Fundación Mapfre Tavera, 123-157.
- Hernández Alonso, César (coord.) (2001): *Diccionario del castellano tradicional*. Valladolid: Ámbito.
- López Serrano, Matilde (1943): «Libreros encuadernadores de Cámara», *Arte Español* XIV, 14-22.
- López-Cordón Cortezo, María Victoria (2001): «La política exterior del trienio», en *La España de Fernando VII. La posición europea y la emancipación americana*. Madrid: Espasa Calpe (Historia de España Menéndez Pidal, t. XXXII).
- López-Vidriero, María Luisa (2002): «Guerrilleros de papel: mil y más papeles en torno a la Guerra de la Independencia», *Cuadernos de Historia Moderna* 27, 199-215.
- Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Anexo de *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa, Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística.
- Meijide Pardo, María Luisa (1983): *Contribución al estudio del liberalismo*. Sada: Edicións do Castro.
- Pardo de Andrade, Manuel (1988): *Poesías*. Edición e introducción de María Rosa Saurin de la Iglesia. Urbino: Università degli Studi di Urbino.
- Rodríguez Eiras, Antonia (1966): «Alzamientos realistas en Galicia en el trienio constitucional», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 64, 189-215.
- Rodríguez Eiras, Antonia (1967): «La Junta Apostólica y la restauración realista en Galicia», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 67, 198-220.
- Rodríguez Moñino, Antonio (1966): *Historia de los Catálogos de Librería españoles (1661-1840)*. Estudio bibliográfico. Madrid: Soler.
- Rollán Méndez, Mauro / Eladio Sastre Zarzuela (2001-2004): *Hablares: el mundo rural y sus aportaciones al léxico castellano*. [Valladolid]: Consejería de Agricultura y Ganadería, 7 vols.
- Saco y Arce, Juan Antonio ([1881] 1987): *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos. Recogidos por: Juan Antonio Saco y Arce*. Edición e estudio preliminar de Juan Luis Saco Cid, Ourense: Servicio de Publicación da Diputación Provincial de Ourense.
- Saco y Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire.
- Saurin de la Iglesia, María Rosa (1991): *Manuel Pardo de Andrade y la crisis de la Ilustración (1760-1832)*. A Coruña: Galicia Editorial.
- Saurin de la Iglesia, María Rosa (1993): *Del despotismo ilustrado al liberalismo triunfante. Estudios de historia de Galicia*. Sada: Edicións do Castro.
- Soto Freire, Manuel (1982): *La Imprenta en Galicia*. Introducción, revisión del texto y notas de Xosé Ramón Barreiro Fernández. Lugo: Círculo de las Artes.
- TILG = Santamarina, Antón (dir.): *Tesouro informatizado da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Imaxin [<http://www.ti.usc.es/TILG/>].
- VV AA (1851): *Los Españoles pintados, por sí mismos*. Madrid: Gaspar y Roig Edit.

APÉNDICE: FOLLETOS CONTIDOS NO VOLUME RB VIII/18241

1. Osuna, Cándido: *Padilla entre las cadenas. Heroyda á su esposa*. Salamanca: en la imprenta de D. Vicente Blanco, 1822.
2. Caracciolo, Julián: *Parecer de los teólogos de corte de S.M. siciliana en respuesta a una memoria de la curia romana acerca de los derechos de los príncipes en los contratos matrimoniales*. Madrid: imprenta de D. Eusebio Alvarez, 1821.
3. *A parola poléteca que tuvo un auguador cun sobriño seu que acaba de chegar da terra tembrando e fomegandolle os miolos de medo*. Madrid: imprenta de Don Antonio Fernandez : se vende á 8 cuartos en las librerías de Cruz, frente á las gradas de San Felipe y de Esparza, calle de la Concepcion Gerónima, 1822.
4. Foz, Braulio: *Partidos constitucionales de España conocidos con los nombres de liberales, serviles, persas y afrancesados*. Valencia: imprenta de Muñoz y Compañía, Plaza de S. Agustin, 1821.
5. Millán, A.: *La péndola en movimiento. Modo de asegurar la razon*. Madrid: imprenta de Doña Rosa Sanz, calle del Baño, 1820.
6. *La peste de los egoistas curada por la Constitucion: Carta de consulta del médico Cantarranas á la junta patriótica de Salubridad pública Constitucional*. [Madrid]: imprenta de Alvarez : se hallará en la librería de Hurtado, calle de Carretas..., 1820.
7. *Pintura de la vida y muerte de la Inquisicion ó Historia abreviada de los principales sucesos de este Santo Tribunal: esencia de lo hecho ver á las Córtes generales extraordinarias, motivo del decreto de extincion*. Madrid: imprenta de Doña Rosa Sanz, calle del Baño: se hallará en las librerías de la viuda de Gobeo, calle de Carretas, y de Villa, plazuela de Santo Domingo, 1820.
8. *La poltrona mágica: poema, cuento sucedido ministerial, ó llamese como mejor parezca á sus lectores; pues justo será que ya que costean el bateo, les quede la facultad de poner nombre al chiquillo*. Madrid: imprenta de Repullés : se hallará en la librería de Brún, frente á las gradas de San Felipe el Real, 1820.
9. *Prospecto á la obra titulada Colección eclesiástica española*. Madrid: imprenta de Eusebio Aguado, 1822.
10. *Proyecto de paz universal y de felicidad durable en la peninsula* [por el ciudadano L. de M. y C.]. Madrid: imprenta de Vega y Compañía : se vende en la librería de Orea, calle de la Montera, y viuda de Sanchez, calle de Toledo, 1820.
11. *Proyecto para que no se paguen en dos años contribuciones, aumentar el dinero con segura ganancia de los propietarios, y reglas para su ejecucion* [por el amigo de lo mejor]. Madrid: imprenta de D. Antonio Martinez : se hallará en la librería de Vizcaino, calle de la Concepcion Gerónima; de Brun, frente las gradas de San Felipe; de Orea, frente á San Luis; de Villa, plazuela de Santo Domingo, 1821.
12. *De la potestad pontificia*. Madrid: imprenta de Nuñez, 1820.

NOTAS

- 1 En apéndice enumeramos os folletos contidos neste volume facticio.
- 2 López Serrano (1943) ofrece un documentado estudo sobre este encadernador de cámara, elixido para o cargo en 1803 e activo nel ata a súa morte en 1828.
- 3 Como tal consta no pé de imprenta do folleto *Descarga cerrada a metralla...*: “Imprenta del Constitucional, por Antonio Fernández, 1821”.
- 4 En Rodríguez Moñino (1966: 87-90) expónse o proceso seguido contra Miyar, «el primer librero víctima de las pasiones políticas».
- 5 *Condiciones y semblanzas de los diputados a Cortes para la legislación de 1820 a 1821*. Madrid: Imprenta de D. Juan Ramos y Compañía, 1821. Este folleto anónimo contén, entre outras, caracterizacións de deputados galegos ou por Galicia salferidas de frases en galego, real ou finxido. Un equipo interdisciplinar auspiciado pola Comisión Técnica de Prensa Histórica do Consello da Cultura Galega prepara un volume coa edición de todos os textos escritos en galego entre 1797 e 1846; remitimos a esta obra de conxunto, que sairá a lume en 2007, para estas pineladas e para os outros textos deste período.
- 6 Sirva para os impresores o que Caro Baroja comenta para os cegos, distribuidores da literatura de cordel: «Estamos en el momento, a partir del cual, el ciego coplero (...) tiene que andar dando saltos, o a trancas y barrancas, no por falta de vista corporal, sino a causa de los cambios radicales en el poder» (1990: 344).
- 7 A este respecto, ten interese para nós o traballo de López-Vidriero (2002) sobre os «guerrilleiros de papel» nun período cercano, o da Guerra da Independencia, pois constata o uso que se facía deste tipo de literatura, a rapidez na súa produción e consumo, e, mesmo, o afán coleccionista de que era obxecto por parte dos coetáneos.
- 8 O propio folleto informa a continuación do pé de imprenta dos establecementos onde se podía adquirir —as librerías de Cruz—, e a súa localización exacta “frente a las gradas de San Felipe y de Esparza, calle de la Concepción Gerónima” (Madrid). A enorme produción editorial de literatura política e a ampla demanda motivan a presenza frecuente desta sorte de nota publicitaria do libreiro, que, ademais, publica con frecuencia catálogos dos seus fondos. Nalgunha ocasión incluso se recorre á elaboración de guías para a localización dos folletos, como o repertorio elaborado por Sáiz Gómez del Campo, movido pola súa extremada afección aos papeis políticos: “Su índice es una herramienta para que el patriota curioso pueda llevar una lista controlada y recorrer con ella librerías y puntos de venta, marcando lo adquirido y comprobando, con facilidad y rigor, el grado de exhaustividad de la colección” (López-Vidriero 2002: 203).
- 9 Santa Cristina de Valeixe é parroquia da Caniza e Rebordechán pode ser un lugar en Covelo ou a parroquia dese nome en Crecente, ambos e dous concellos veciños da Caniza; sen embargo, nesa contorna non atopamos o topónimo Ameixeda, agás que sexa erro por *A Ameixeira* (Crecente). Sela é parroquia do actual concello de Arbo, veciña da de Barcela na ribeira do Miño; <Cela> é, por tanto, grafía ultracorreción de *Sela* e a expresión “en medio d’aqueles cerros” fai alusión ás estribacións da Paradanta. O párroco de Sela formaba parte da Junta Apostólica de Tui, da que era vicepresidente Pereira (Barreiro 1982: 66).
- 10 «Estos movimientos rebeldes tienen por foco pueblos rurales de poca importancia y nunca una capital de provincia, explicable porque son levantamientos de origen popular y dirigidos por personas que no tienen relación alguna con el Gobierno existente» (Rodríguez Eiras 1967: 194).
- 11 A redución dos dereitos decimais que percibía a igrexa foi unha das discusións decisivas da lexislatura de 1820 e finalmente foron rebaixados a medio décimo (Artola 1968: 686).
- 12 Artola (1968: 708-709) utiliza o *Manifiesto a la nación española*, do deputado Moreno de Guerra, para resumir os plantexamentos da tendencia exaltada. Hai semellanza con algúns dos puntos de vista mantidos na *Parola*. Moreno ataca os doceanistas pola súa imprevisión política en 1814 e porque «en lugar de formar una masa, que habría sido indestructible, con los que hicieron la revolución el año de 1820, se erigen en sus más acérrimos contrarios». Acúsaos, ademais, de disolveren o exército da Isla, de se preocuparen exclusivamente de combater aos «auténticos liberales» en lugar de resolveren os problemas do país e conclúe sentenciando que «el moderantismo forma hoy la vanguardia del servilismo».
- 13 Antonio Quiroga (Betanzos, 1784; Madrid, 1841) foi considerado xefe do levantamento de 1820 xunto a Riego e elixido deputado a Cortes por Galicia entre 1820 e 1822; os folletos da época fixéronse eco da enorme fortuna que foi adquirindo en paralelo á súa carreira política (DBTL, s.v. QUIROGA, ANTONIO). O comandante Ramón Novoa, deputado a Cortes por

- Galicia (1820-1822) (DBTL, s.v. NOVOA, RAMÓN), colaborou no pronunciamento de Vigo e Pontevedra, que se produce o 23 de febreiro (Barreiro 1982: 23).
- 14 Por estas datas a política debe ser entendida como instrumento cos seus propios mecanismos para conseguir a felicidade: «La política general 'está acomodada a leyes fundamentales, generalmente admitida en todas las naciones y tiene por objeto la recíproca conservación de la propiedad, libertad y seguridad de ellas, y por fin la felicidad general'» (*Semanario* 7: 148-9, apud Barreiro 1982: 158).
 - 15 Xa en febreiro de 1822, Nueva España, o máis próspero dos virreïnatos, aprobaba a súa independencia, mentres nas Cortes seguían a debaterse as propostas dos deputados novohispanos (Frasquet 2005: 123-157).
 - 16 A cántiga é variante destoutra, «Arriba meu pao das tundas, / Abaixo meu pao tundeiro, / Quen te me dera quebrado / No lombo do moiñeiro.», que xunto coas frases «*Contra principia negantes, fustibus est arguendum*. / Si señor, si, que *interrogatio et responsio eodem casu gaudent*. / Ay eso miña vida.», constitúen o encabezamento dun «Artículo comunicado» de A. B. Fandiño datado na «Cárcel pública de Santiago 13 de febrero de 1813», publicado no *Diario Cívico-Patriótico* 106, Santiago de Compostela, 15.02.1813. A variante máis próxima destas, na letra e no tempo, dáa Saco y Arce (1987 [1881]: 152): «Arriba, meu pau d'a tuna / Arriba, meu pau tunante, / Arriba, meu pau d'a tuna / Arriba con Dios delante».
 - 17 A prohibición de ler nas igrexas a constitución consta, por exemplo, na carta pastoral que o arcebispo de Santiago publica en 1820 (Barreiro 1991: 216).
 - 18 Empregaremos < > para encerrar referencias literais ao texto impreso en 1822. As referencias ao texto da nosa edición fanse con cursiva ou con « ». Os números entre parénteses indican a liña do texto orixinal.
 - 19 O editor da obra informa disto na nota inicial da primeira edición impresa (póstuma, Ourense 1849): «Como nuestro dialecto gallego no tiene segun debiera arregladas una ortografía y una prosodia peculiares, resultando de aqui la gran variedad en escribirlo, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciacion sin reglas fijas al arbitrio del que lee; respetando sin embargo la percia y buen criterio del insigne gallego que produjo este Sainete, se siguió para su impresion el mismo método con que escribió el original, con muy pocas escepciones. Sin duda le pareció de mejor efecto adaptar la x seguida de la vocal circunfleja para la pronunciacion que nos es peculiar y solo de viva voz puede explicarse bien, separándose en esto de los idiomas portugués y francés que en iguales casos usan la j y la g». O impresor Juan María Pazos, amigo persoal de Fandiño e instigador da confección da obra, exercía daquela o seu oficio en Santiago e é de supoñer que tivese un bo coñecemento das diversas solucións gráficas empregadas; estas circunstancias danlle valor especial ao seu testemuño de que a adaptación <x^> é unha ocorrencia de Fandiño. O mesmo autor emprega esta grafía noutros escritos do mesmo ano (no vilancico publicado no *Diario Cívico-Patriótico*. 26-12-1812) e posteriores.
 - 20 Segundo Soto y Freire (1982: 101), o xornal imprimíuse primeiro na casa de José Fermín Campaña e logo na de Manuel Antonio Rey. Ese mesmo contexto liberal compostelán é o continuador da tradición de <x^> a partir do ano 1836. Aparece nos tres textos de *Diálogo en la Alameda*, o primeiro saído da imprenta de Núñez Castaño e os dous seguintes da de Campaña y Aguayo. Na segunda imprimíranse, ademais, os dous textos de *La Tertulia de Picaños* (1836) e o *Encuentro y Coloquio... Chainsa* (1837). Tamén emprega <x^>, en concorrencia con <x>, o autor da *Parola de Cacheiras* (1836), igualmente compostelá pero de tendencia absolutista e carlista, que chegou a nós de forma manuscrita. Todos eles son textos anónimos. A partir deste momento decae o uso desta grafía.
 - 21 Cando Iguereta imprime os *Rogos* en 1841, emprega esta grafía, probablemente seguindo a esgotada edición de 1820, a derradeira en vida do autor (bilingüe, Madrid: Imprenta de la calle de la Greda), á que alude na nota xustificativa desa edición póstuma. É conxectura que non podemos confirmar, pois non demos localizado ningún exemplar da edición de 1820.
 - 22 Pero non en *Novoa*, que sería máis interesante, pois existen as dúas formas do apelido.
 - 23 Circulaba nos escritos liberais, xa desde os inicios. Valla como mostra esta pasaxe dun «artigo comunicado», cargada ironía: «Vmd. sabe bien, mi *corregidor*, es necesario andar *alerta* con esta *ser-vil familia*, que no pierde jamás la más pequeña ocasión de contrariar la marcha de las *ideas liberales*» (*El Ciudadano por la Constitución*, 25-VII-1813).
 - 24 Número de ocorrencias da grafía <o>/<ó>: tras vogal, 24/10; tras pausa, 3/2; tras -n, 3/3, tras -r, 3/0; tras -s, 5/1. Número de ocorrencias da

- grafía <a>/<á>/<à>: tras vogal, 3/7/1; tras pausa, 3/2/0; tras -n, 0/4/0, tras -r, 0/2/0; tras -s, 0/2/0.
- 25 Repárese nos contextos seguintes, pois todos eles son igualmente condicionantes do alomorfo /lo/: <pra ocupar o goberno>, <non queira entregar á geta>, <que me fixô tembrar as bragas>, <que deixê de abrir os ollos>; <non quen ren que sepades o que e bo>, <profesar á relixion do noso Señor Xêsucristo>, <xâ levamos á pele>, <dandonos á mesma poleteca>, <que deixês as marmeladas>, <o que queremos os dos escapularios>, <veras os teus miolos amolentados>, <sin darlles os probes pee>, <logo veremos os libres rebillar>, <de todos os cristianos>.
 - 26 O único caso de <có> en «co seu brazo de ferro» (194). O de <co á> en «coa bosa puleteca» (249).
 - 27 En textos das dúas primeiras décadas, *mesmo* ten o 60% das ocorrencias. Algunhas mostras significativas: en *Proezas* (1819), *mism-* 13v / *mesm-* 6v; *Casamenteira* (1812), *mism-* 2v / *mesm-* 3v; *Rogos* (1813), *mism-* 6v.
 - 28 Pode haber situacións equívocas, polo dobre valor destas formas: no parlamento de Fariña (168-171) os posesivos pódense referir á opción de Calacú ou, con maior probabilidade, á do grupo a que pertence; nas liñas 200-210, as formas de plural teñen o valor 'ti + outro(s)' que lles é propia.
 - 29 A falta de estudos gramaticais e dialectais concluíntes, só podemos arriscar con moita cautela que hai indicios de que se trata dunha variación dialectal, con maior presenza de formas de dativo en modalidades orientais: *fixeno entrar* / *fixenlle entrar* ou, quizais, *fixeno entrar* / *fixeno entrar vs fixenlle entrar*. A descrición cambia coas características sintácticas do verbo dependente e o seu predicado (Álvarez / Xove 2002: 552).
 - 30 Na mesma liña están os escasísimos rexistros de *aquil* nos textos da época. Dous deles prodúcese, de forma natural, na área xeográfica deste fenómeno: «naquil Ourense», na *Representación dos veciños de Ponteveda* (1805), que imita a espontaneidade da lingua popular e procura trazos verosímiles nesa bisbarra; «aquil de quen todo recibiche», nas *Fiestas y obsequios del Ilmo. Sr. Deán y Cabildo de la Santa Iglesia Catedral de Orense...* (1816), con ocasión de que o seu bispo fose promovido a cardeal. Fóra deles, e anterior, só rexistramos «aquil que sube o atallo» (1787), nun soneto de León de Parma, pseudónimo de Manuel Pardo de Andrade.
 - 31 Cf. as formas usadas por Sarmiento, só medio século antes, nunha variedade que no fundamental podemos considerar da contorna de Ponteveda: CI: *cantades ~ cantais (cantás) / cantai (cantad)*; CII: *colledes ~ collés / colled*; CIII: *partides / partid* (Álvarez 1997: 145-146; $\underline{d}$ é só gráfico).
 - 32 O perspicaz Saco y Arce xa non a interpreta correctamente, pois cre que é forma irregular de *valer* «muy usada en las imprecaciones» (1868: 103). O mesmo erro en Cuveiro (1876): «*Veigate Judas, veigat'o Demo*, válgate el Diablo, etc.» (DD: s.v. VEIGA). Acentúase con Valladares (1884): «Esta voz, equivalente á válgate, acompañada de artículo y nombre, ó nombre solo, es como una interjeccion de admiracion, extrañeza, enfado, ó pesar. Por exemplo; *Vèigat'a mona. Válgate la mona. Vèigat'o diabo. Válgate el diablo. Vèigate Dios. Válgate Dios.*» (DD: s.v. VÈIGATE). Carré (1928-31) adscribea a un arcaico † VEIGAR: «v. a. Valer. Amparar, proteger. Úsase en las frases ¡*Vèigate Xuncras!* ¡*Vèigante os demos!* Casi siempre en sentido irónico o de reconvención.» (DD: s.v. VEIGAR).
 - 33 Séguenlle as ocorrencias na *Gaita* de Pintos (1853: «Beigate Xudas»), no *Parrafeio das Quintas*, de atribución e datación dúbidas («¡Ay cata! veigaos ó trasno») e unha nova entrega do Seor Pedro (1859: «beiganme as tres Maricas»).
 - 34 Segundo DD (s.v.): Compostela, Lánacara, Ferreira de Pantón, Xunqueira de Ambía. ALGA (cuestión 2548): Baños de Molgas, Castrelo do Val, A Gudiña. A base de datos TILG só a recolle, recentemente, na obra do ourensán Bieito Iglesias.
 - 35 Os únicos rexistros de TILG (2006) son de dous autores do oriente ourensán, «a labazadas, a couces, a golondrós» (Casado Nieto 1970) e «Entrara na celda dun golondrón» (Silvio Santiago 1976).
 - 36 A pesar da infrecuencia, a variante con <n> pasou aos dicionarios de F. Grande e Carré 1972 (vid. DD: s.v. LEZNA).
 - 37 Este significado podería estar na base do adx. *lesne* 'inocente, parvo' (Verín) e mais contribuír ao cambio *lene* > *lesne* 'suave', testemuñado na *Historia Troiana* (Corominas: s.v. DELEZNAR, onde chamamos igualmente a atención para cast. *deslenar* > *delesnar* > *deleznar* 'deslizarse e esvarar con facilidade'); algúns lexicógrafos dos séculos XIX e XX recollen como arcaico *lezne* 'Blando. Lacio. Escurridizo' (DD: s.v. LEZNE). En castelán dialectal existe *lesnar* 'resbalar, especialmente sobre el hielo' (Hernández: s.v.). Nos dicionarios galegos conségnanse tamén os significados figurados 'Persona

sin voluntad ni aptitud para nada' (Carré) e 'Dícese de la persona que se pega a outra con fines interesados' (E. Rodríguez), que tamén se prestan doadamente á creación de unidades fraseolóxicas, menos acaídas ao sentido positi-

vo que Calacú lle dá na nosa pasaxe (DD: s.v. LESMA).

- 38 Coñecemos a expresión *ser (coma) unha subela* 'ser moi agudo', entre outros significados, pero parece abusivo estendela a *lesna*.

BIBLIOTECAS NA BIBLIOTECA DA RAG

Mercedes Fernández-Couto Tella

Durante este ano estase a celebrar o Centenario da Real Academia Galega e xa que logo pode ser un bo momento para reivindicar o senlleiro papel que a Biblioteca representou, e está chamada a representar, na vida da RAG. Pensemos que case poderíamos dicir que a Biblioteca se adianta ao nacemento da propia Academia, xa que o primeiro asento do libro de rexistro da Biblioteca leva a data de 19 de decembro de 1905. A Academia valorou sempre a importancia da Biblioteca que foi, ao longo da súa historia, a sección receptora de boa parte dos escasos recursos que tiña. E o mellor xeito de reivindicar unha biblioteca é presentarlles aos potenciais usuarios os fondos que conserva, co gallo de difundilos e incentivar a súa consulta.

No momento de elixir desvelar algún aspecto pouco coñecido da biblioteca fíxose a escolla das bibliotecas particulares por varias razóns.

En primeiro lugar pola importancia que teñen as bibliotecas particulares como fonte de investigación. Estas bibliotecas posúen ademais do propio valor do libro, que enriquece a Biblioteca, outro engadido que é o de ser testemuña da personalidade dos seus donos. As bibliotecas particulares constitúen un elemento que permite achegarnos ao coñecemento do proceso de formación intelectual dos seus propietarios. Achegan gran cantidade de información sobre os gustos, afeccións, inquiredanzas, ideoloxía e influencias culturais dos seus propietarios e son unha fonte de gran valor para os estudosos destes persoeiros.

En segundo lugar, pola necesidade de termos identificadas as coleccións antes de que unha remodelación da biblioteca ou a modificación das propias coleccións faga que se dilúan no todo da Biblioteca e se perda a súa singularidade.

Finalmente, polo peso que as bibliotecas particulares teñen na Biblioteca da RAG, na que constitúen unha parte máis que relevante do total de fondos.

Antes de empezar, cómpre clarear que para este traballo se define a biblioteca particular como unha colección de fondos bibliográficos reunidos por unha persoa física ou xurídica ao longo da súa existencia, e incorporada na súa totalidade -ou nunha gran parte- á Biblioteca da RAG. As doazóns á biblioteca de libros soltos feitas ao longo do tempo por unha mesma persoa, aínda que acaden gran cantidade de libros, non teñen para nós a consideración de biblioteca particular.

O obxectivo final deste estudo é presentar aos investigadores as bibliotecas particulares existentes na Biblioteca da RAG. Cales son esas bibliotecas, como e cando entra-

ron na Academia son cuestións que se pretenden aclarar neste artigo. Con todo, as limitacións das fontes e a metodoloxía utilizada fan que os datos presentados non poidan ser considerados como definitivos, e non se pode descartar que sufran algunha variación ao longo do tempo. Por outra banda, a análise polo miúdo das materias de que tratan os volumes que forman as distintas bibliotecas é unha tarefa que necesita máis tempo e espazo, e que supera os límites marcados ao iniciar este traballo. Pensamos que cada unha das bibliotecas merece a publicación dun estudio específico e individual¹.

Para o achegamento a esta información utilizamos varias fontes, distintas e complementarias. Todas elas presentan lagoas informativas, máis ou menos importantes, de tal xeito que moitas das veces houbo que consultar os propios libros.

1.- LIBROS DE REXISTRO DA BIBLIOTECA.

O libro de rexistro da biblioteca é, por definición, a fonte principal para coñecer o proceso de formación da colección. Nel anótanse informacións sobre as obras que se van incorporando á biblioteca: autor, título, volumes, data de ingreso, modo e procedencia. Aínda que, teoricamente, sería a única fonte a consultar, neste caso non foi así debido a distintas razóns que iremos sinalando.

No referente aos datos achegados por esta fonte podemos distinguir dúas etapas nas que o ano 1991 marca o punto de inflexión. Neste ano, a raíz dun convenio asinado pola RAG e a Xunta de Galicia, incorporase á Academia persoal técnico bibliotecario e aplícanse con maior rigor as normas de catalogación e os procedementos de traballo propios desta profesión; isto facilitará a consulta da información e o coñecemento da Biblioteca. A partir deste punto, obter a información é máis doado.

- Na primeira etapa, que abrangue desde 1905, en que se inaugura o libro de rexistro, ata 1990 podemos establecer dúas fases distintas
 1. 1905-1930. Nesta fase ingresaron un total de 11.296 títulos, que quedaron asentados en cinco libros de rexistro.
 2. 1930-1991. Non hai libro de rexistro, con todo, podemos deducir que se incorporan 17.704 obras, pois a última signatura dada en 1991 era a número 29.000.
- A segunda etapa vai desde o ano 1992 ata hoxe e nela tamén puidemos diferenciar dúas épocas:
 1. 1992-2003. Incorpóranse 11.219 títulos que quedan asentados en dous libros de rexistro novos.
 2. 2003 en adiante. O libro de rexistro manual é substituído por unha base de datos que, aínda que estritamente non se pode considerar un auténtico rexistro, actúa cumprindo a súa función e recolle una información similar.

2.- AS ACTAS DAS XUNTAS DE GOBERNO E XUNTAS ORDINARIAS.

Para cubrir os intervalos informativos que presenta o libro de rexistro houbo que consultar as actas, tanto as das Xuntas Ordinarias -tamén chamadas Xunta Xeral ou Plenario- como as das Xuntas de Goberno. Nas actas reflíctense as aceptacións das doazóns que os particulares fan á Real Academia Galega, aínda que presentan algunhas limitacións como fonte. En primeiro lugar, hai unha importante lagoa cronolóxica entre os anos 1929-1939², dos que non se conserva ningunha acta. Ademais, a información que ofrecen é bastante sucinta, limitándose a constatar -como moito- a doazón, o nome do doador e ao sumo o número de volumes, pero non se sinala ningún tipo de inventario que permita singularizar e identificar estes volumes.

3.- BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA.

É a publicación oficial da RAG. O *Boletín* tamén facilita información que complementa a achegada polas outras fontes. Na sección “Noticias” infórmase das novidades da Academia e, como é lóxico, nela quedan reflectidos os novos ingresos da Biblioteca. O *Boletín* inicia a súa publicación no ano 1906 e termina en 1980.

No ano 2000 retómase a publicación e será a sección que leva por título “Vida Oficial da Academia”, a que recolla as noticias sobre as novidades da Biblioteca.

4.- EXPEDIENTES DE DOAZÓNS.

Toda a documentación relacionada coa doazón de calquera tipo de ben á RAG agrúpanse formando un expediente. Aínda que o contido dos distintos expedientes non sexa sempre o mesmo, os documentos que os forman facilitan, ás veces, datos moi útiles. É o caso dos inventarios de libros doados que forman parte dos expedientes.

5.- OS PROPIOS LIBROS.

A utilidade da consulta dos libros para a realización deste traballo vén determinada, por unha banda, pola práctica habitual utilizada na Biblioteca que é a de anotar con lapis, no mesmo libro, a súa procedencia. Por outra parte, a mesma instalación dos libros no depósito facilita unha información moi interesante. O costume é que os libros se instalen correlativamente nos estantes, o que permite, ao manterse unidos, a súa identificación, pois as bibliotecas doadas conservaron, aparentemente, a súa unidade ao longo do tempo, sen que os distintos cambios de sede da RAG e os traslados de libros que estes levaron aparelados romperan esta unidade de instalación.

O resultado destas indagacións reflíctese na táboa que vai a continuación. Nesta táboa preséntanse ordenadas por ano de ingreso as distintas bibliotecas particulares que foron identificadas.

Biblioteca	Modo de ingreso	Doador	Vol.	Ano
Mosteiro de Montefaro	Doazón	Ministerio de Hacienda	229	1919
José Fontenla Leal	Doazón	José Fontenla Leal	660	1920
Juan Pérez López	Compra		817	1920
Ángel Hermosilla	Doazón	Ángel Hermosilla	2.040	1922
Familia Malibrán	Doazón	Tomás Mirambell	380	1928
Marcial del Adalid	Doazón	María del Adalid	712	1929
Biblioteca médica	Doazón	María del Adalid	279	1929
Óscar Nevado	Doazón	Modesta Fernández Bouza	???	1949
Antonio González Doldás	Doazón	Emilio González López	2.000	1962
Galo Salinas	Doazón	Antonio Durán e Victoria Corsanego	700	1964
Manuel Murguía	Doazón	Gala Murguía	1.500	1964
Fernando Mon Rodríguez ³	Doazón	Fernando Mon Rodríguez	???	1970
Casa de América	Doazón	Casa de América	225	1978
Emilia Pardo Bazán	Doazón	Ministerio de Cultura	7.500	1978
Luís Seoane	Doazón	Maruxa López	2.412	1980
Enrique Chao Espina	Doazón	María Chao Espina	2.250	1989
Francisco J. Martínez Santiso	Doazón	Luís Veiga Cadaveira	103	1995
Claudio Varela	Doazón	Claudio Varela	1.041	1999
Antón Villar Ponte	Doazón	Esperanza Casal Rodríguez	192	2001
Isidro Parga Pondal	Doazón	Jorge Parga Peinador	1.293	2003
Francisco de Asís Zelada	Doazón	Francisco de Asís Zelada	3.489	2005
Antonio Meijide Pardo ⁴	Compra		3.000	2005
Francisco Fernández del Riego	Doazón	Francisco Fernández del Riego	1.396	2006

Identificáronse 23 bibliotecas particulares, aínda que de unha –a de Óscar Nevado– existe noticia do seu ingreso na Biblioteca da RAG, pero non se sabe cal é o seu volume nin coñecemos a súa localización. E doutra –a de Mon Rodríguez– so se teñen datos da doazón.

En canto ao modo de ingreso foi maioritariamente a doazón. Todas elas ingresaron deste xeito menos a de Juan Pérez López e a de Antonio Meijide Pardo, que foron compradas en 1920 e 2005, respectivamente.

No referente aos doadores, seis delas son Bibliotecas doadas polo seu propio dono (José Fontenla Leal, Ángel Hermosilla, Fernando Mon Rodríguez, Claudio Varela, Fran-

cisco de Asís Zelada e Francisco Fernández del Riego), outras tres ingresaron por doazón institucional (a do Mosteiro de Montefaro, a da Casa de América e a de Emilia Pardo Bazán), e as outras doce foron doadas pola familia directa do propietario.

Respecto ao tamaño, a máis grande con diferenza é a de Emilia Pardo Bazán, con 7.500 volumes. A continuación, con máis de 3.000 volumes cada unha, están as de Francisco de Asís Zelada (3.489) e Antonio Meijide Pardo (3.000). Superan nuns 2.000 volumes as de Ángel Hermosilla, Antonio González Doldás, Luís Seoane, e Enrique Chao Espina. Por riba dos 1.000 volumes están as de Murguía, Claudio Varela, Parga Pondal e Fernández del Riego. O resto non acada esa cifra, sendo a máis pequena a de Francisco J. Martínez Santiso, que só ten 103 volumes.

A suma dos volumes que forman estas bibliotecas é de 32.218 obras. Se temos en conta que a totalidade dos fondos da Biblioteca da RAG, representan 44.384⁵ volumes, falamos de que o conxunto das bibliotecas particulares representa o 73% do total da Biblioteca. Deste 73%, as doazóns –con 28.401 obras– representan o 88% do total, o que reflicte a enorme xenerosidade dunha época.

Se analizamos os datos dende un punto de vista cronolóxico, temos que o primeiro ingreso é no ano 1.919, en que entra por doazón institucional a Biblioteca do Mosteiro de Montefaro. E o derradeiro foi no ano 2.006, en que entrou a de Francisco Fernández del Riego. Os resultados por décadas son: dende a fundación até 1919 un ingreso, nos anos vinte do século pasado seis ingresos, nos anos 40 ingresou só unha, nos anos 60 e 70 tres en cada década, nos anos 80 e 90, dúas en cada unha; no que vai deste século cinco. Non houbo ningunha incorporación nin nos anos 30 nin nos 50.

Como xa dixemos, a análise temática destas bibliotecas non é obxecto deste estudo; non obstante, a soa mención dos propietarios dános unha idea de cales poden ser as especializacións destas coleccións: a biblioteca de Santa Catalina de Montefaro é fundamentalmente relixiosa, a de Seoane⁶, unha das mellores en arte, Pardo Bazán, en literatura europea e sudamericana, Galo Salinas, en teatro e Marcial del Adalid, en música..., deste modo vanse adscribindo e enriquecendo as distintas coleccións temáticas da Biblioteca.

NOTAS

1 Só están estudadas tres delas:
Axeitos, Xosé Luís (1999): “A biblioteca de arte de Luis Seoane”, *Citania*, núm. 2, 27-33.
Bernal, Diego e outros (2002): “Os libros de Fontenla Leal”, *BRAG*, núm. 363, 313-326.
Fernández-Couto Tella, Mercedes (2003): “Aproximación ó catalogo da biblioteca de

Emilia Pardo Bazán”, *La Tribuna. Cadernos de Estudios da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*, núm. 1, 251-256.

Fernández-Couto Tella, Mercedes (2005): “Biblioteca de Emilia Pardo Bazán: procedencias”, *La Tribuna. Cadernos de Estudios da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*, núm. 3, 293-299.

2 Debido á Guerra Civil, o libro de actas que comprendía estes anos foi agachado ou destruído, perdéndose toda a información. 3 Consta a doazón, no testamento ante o notario Antonio Escribano con rexistro 1866 do protocolo, pero non consta o seu ingreso.	4 Cálculo aproximado de Fernanda Leirós, pois a biblioteca aínda non está cuantificada. 5 Último libro rotulado a 20/10/2006. 6 A Fundación Seoane será a depositaria futura desta biblioteca segundo acordo da Xunta Ordinaria da RAG en marzo do ano 1998.

O VOCABULARIO HISTÓRICO DO GALEGO DO PROFESOR J. L. PENSADO

Manuel González González

Secretario da RAG

O profesor J. L. Pensado mantivo unha froitífera actividade ata os últimos días da súa vida. En ningún momento deixou de ter a cabeza ocupada por novos proxectos, e nunca cesou de recompilar materiais que permitisen aclarar puntos escuros dos seus estudos pasados ou poñer en marcha iniciativas que consideraba vitais para o coñecemento da lingua galega. Por iso non é nada estraño que, despois da súa morte, atopemos materiais cun avanzado grao de elaboración que pensaba publicar nun período curto de tempo. Dentro destes materiais chama a atención unha colección de máis de 1900 voces galegas, mecanografadas, que constitúen un corpus importante de voces históricas galegas, e que foi reunindo pouco a pouco porque quizais consideraba que poderían ser útiles para a elaboración dun futuro dicionario histórico do galego. En calquera caso eran voces que seleccionaba porque poñían ante os ollos algún problema lingüístico interesante ou, ao contrario, porque axudaban a resolver algún problema aínda aberto.

J. Luís Pensado pasará á historia polos seus traballos sobre Sarmiento. Foi el quen editou a maior parte das súas obras, e quen o deu a coñecer ao mundo científico internacional. Algo semellante fixo coas obras do Padre Sobreira, de quen editou tamén as súas *Papeletas*. Non citaremos todos os seus traballos relacionados con Sarmiento e Sobreira, que poden ser consultados en calquera repertorio bibliográfico de lingüística galega, aínda que me gustaría facer mención dunha obra que considero o primeiro traballo de historiografía da lingüística galega: *Fray Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*. Cuadernos de la Cátedra Feijóo, núm. 8. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1960. O brillo e a transcendencia dos seus estudos sobre as figuras do século XVIII non poden ou non deben eclipsar de ningún modo a importancia da súa obra noutros ámbitos nos que deixou tamén a pegada da súa man mestra e nos que as súas achegas foron importantísimas.

Son modélicas as súas edicións de textos medievais e os seus traballos sobre literatura medieval, entre os que temos que salientar: *Miragres de Santiago*. Anejo. LXCIII de RFE. Madrid: CSIC, 1958; *Fragmento de un “Livro de Tristán” galaico-português*. Anejo XIV de *Cuadernos de estudios Gallegos*. Santiago de Compostela: CSIC, 1962; e o editado postumamente *Tratado de Alveitaria*, edición revisada por G. Pérez Barcala. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades, 2004.

A lexicografía e o estudo do léxico é outra das facetas fundamentais dentro da produción do profesor Pensado. Nos seus traballos combina moitas veces a documentación de

voces, coa crítica lexicográfica e co comentario etimolóxico. Cómpre salientar, entre as súas contribucións ao estudo do léxico, traballos como: “Un vocabulario gallego do século XIX”, *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: Galaxia, 1958, páxs. 275-286; “Anotacións ao léxico asturiano”, *Archivum* XIII (1963), páxs. 67-78; “Estudios de lexicografía asturiana I”, *Archivum* X (1960), páxs. 53-120; “Estudios de lexicografía asturiana (IIª serie)”, *Archivum* XI (1962), páxs. 16-64; “Notas lexicográficas a la Colección diplomática de San Salvador de Oña”, *Vox Romanica*, XX, Bern, 1962, páxs. 307-326; *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega*. Tomo 1. *El Diccionario Gallego-Castellano de F. J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976; “Contribución al estudio del léxico asturiano dieciochesco”, *Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach* II, Oviedo: Universidad de Oviedo, 1978, páxs. 167-194; “El léxico hispánico occidental en el *Tumbo Viejo* de San Pedro de Montes”, *Verba* 10, 1983, páxs. 43-77; “Contribución al estudio del léxico leonés”, *Philologica Hispaniensia in Honorem Manuel Alvar* I. Dialectología. Madrid: Gredos, 1983, páxs. 523-529; “La lexicografía gallega decimonónica”, *Coloquio de Lexicografía*. Anexo 29 de *Verba*. Santiago: Universidade de Santiago, 1988, páxs. 49-56; “Anotacións ao léxico de J. M. Pintos”, *Homaxe a Xosé Filgueira Valverde*. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1999, páxs. 299-313.

A preocupación polos estudos etimolóxicos estivo presente ao longo de toda a carreira investigadora de Pensado, e podemos atopar anotacións de carácter etimolóxico incrustadas en calquera dos seus estudos sobre o léxico, á parte dun amplo número de notas e achegas centradas propiamente neste ámbito como: “Un germanismo olvidado: gallego *escá* medida para granos”, *Homenaje a Dámaso Alonso* II, Madrid: Gredos, 1961, páxs. 577-589; “Huellas de *Nemus* en el asturiano”, *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos* 51, Oviedo, 1964, páxs. 3-10; *Estudios etimológicos Galaico-portugueses*. Acta Salmantica. Salamanca, 1965.

“Hidrotopónimo de origen lustral: *Lavacolla*”, *Archiv für das Studium der neuen Sprachen und Literaturen*. Band 202, 1965, páxs. 182-186; “¿Paralelo hispánico del italiano *vieto*”, *Studi in Onore di Italo Siciliano*, II, Firenze, 1966, páxs. 975-983; “Notas etimológicas galaico-portuguesas”, *Homenaje a Vicente García de Diego*. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* XXXII. Madrid, 1976, páxs. 425-440; “Sobre el origen y vicisitudes de la *ceiba* «alga»”, *Verba* IV, 1977, páxs. 45-52; “Aportaciones a la historia de *ceibar* y *ceibe* en gallego y portugués”, *Verba* VII, 1980, páxs. 301-342; “Aportaciones al Diccionario Etimológico Gallego y Portugués”, *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, I, Victoriano Vasconum, 1985, páxs. 701-707; “Contribuciones al Diccionario Etimológico Hispánico”, *Homenagem a Joseph M. Piel*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1988, páxs. 399-414; “Notas Etimológicas. I. *Paje* y *Paja*. II. *Fistor* y *Fistol*”, *Estudios Filológicos en Homenaje a Eugenio de Bustos Tovar*. Salamanca: Ediciones Universidad, 1992, páxs. 727-732.

Na recuperación de obras lexicográficas, á parte das edicións e estudos das obras do Padre Sarmiento e de Sobreira, que non é necesario recordar aquí por suficientemente

coñecidos, quixera lembrar a edición dunha obra de mediados do século XIX interesantísima desde o punto de vista do léxico, pero tamén desde o punto de vista etnográfico. Trátase da *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura al castellano (1840-1858)*. Edición e estudo de J. L. Pensado. Anexo 2 de *CADERNOS DE LINGUA*. A Coruña: Real Academia Galega, 1995.

Gustaríame mencionar aínda outros estudos sobre fenómenos lingüísticos característicos do galego, como a gheada, para a que el defende unha orixe castelá, e o pronome posesivo: “Interferencias estructurales castellano-gallegas: el problema de la gheada y sus causas”, *RFE* LIII, 1972, páxs. 27-44; “Gueada” y “geada” gallegas (en colaboración con C. Pensado Ruiz). Anexo 21 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 1983; “Forma desconocida galaico-leonesa del posesivo femenino”, *Zeitschrift für romanische Philologie*, Band 100, Tübingen, 1984, páxs. 384-386.

O traballo, do que hoxe publicamos a primeira parte, e que o propio J. L. Pensado titulou “Vocabulario histórico gallego” contén un conxunto de voces históricas da lingua galega, que por algunha razón especial o autor considerou interesantes, ben por tratarse de primeiras documentacións, ben por presentaren unha forma interesante, ben por achegaren un contido semántico que alumea a evolución do sentido, ou por algunha outra razón, como pode ser a presenza de grafías inesperadas ou indicativas dalgúna evolución característica.

Estas voces están tomadas de fontes moi diversas. Aínda que ao final do traballo nos ofrece unha lista de “obras citadas”, esta é unha parte realmente pequena das obras que cita en realidade. Non sabemos se por esquecemento ou por algún outro motivo, non se acorda tampouco de ofrecernos en ningún sitio as referencias completas das obras ás que corresponden as abreviaturas de obras que utiliza ao longo do seu traballo, e que na maior parte dos casos non son difíciles de rastrexar. Indico deseguido, a modo ilustrativo, as referencias abreviadas que aparecen referidas na letra A, e que poden ser contrastadas coa relación de “obras citadas” que enumera ao final do traballo. Unha confrontación superficial faranos ver que unha parte importante das referencias bibliográficas falta da lista proporcionada por J. L. Pensado:

A. García García, *Synodocon Hisp. I. Galicia* = García García, Antonio: *Synodicon Hispanum*. I: Galicia (BAC, Madrid, 1981).

A. Rodríguez González. *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)* = Rodríguez González, A. (1920-): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)* / transcripción e estudo por Ángel Rodríguez González, coa colaboración de M.ª Pilar Rodríguez Suárez. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1992.

Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.* = Maia, C. de Azevedo: *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: INIC, 1986.

- Cal Pardo, Monast. Pedroso = Cal Pardo, Enrique: *El Monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trasancos*. A Coruña, 1984.
- Cant. St^a Maria. Mettmann = Alfonso X, Rei de Castela, 1221-1284: *Cantigas de Santa Maria*. Editadas por Walter Mettmann. Coimbra: Universidade, 1959-1972, 4 vols.
- Crespo Pozo, Contrib. Voc. Gall.-Cast.= Crespo Pozo, J. S., *Contribución a un vocabulario castellano-gallego (con indicación de fuentes)*. Madrid, 1963 [2ª edición: *Nueva contribución a un vocabulario castellano gallego*, vol. I. A-F La Región, Ourense, 1972; vol. II. F-J, Ed. do Castro, Sada, 1979; vol. III. L-P, Ed. do Castro, Sada, 1982; vol. IV. Q-Z, A Coruña, Ediciós do Castro, 1985].
- DBRAG = *Colección de Documentos históricos. Boletín de la Real Academia Gallega*. A Coruña. Tomo I (1915); tomo II (1931); tomo III (1969).
- Duro Peña, Cat. Docs. Orense, 20, n° 15 = Duro Peña, Emilio: *Catalogo de los Documentos Privados En Pergamino Del Archivo De la Catedral De Orense (888-1554)*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo, 1973.
- E. Cal Pardo, Monast. S. Salvador Pedroso. Coruña 1984 = Véx. Cal Pardo, Monast. Pedroso.
- Eiras Roel = Eiras Roel, Antonio (ed.): *Actas de las Juntas del Reino de Galicia*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental, 1994-1995 >, 5. vols.
- Franco Grande = Franco Grande, X. L.: *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*. Vigo: Galaxia, 1968.
- Gelabert, Santiago = Gelabert González, Juan Eloy: *Santiago y la tierra de Santiago de 1500 a 1640*. A Coruña: Ediciós do Castro, 1982.
- Hist. Compost.= *Historia Compostelana, o sea, hechos de D. Diego Gelmírez, Primer Arzobispo de Santiago*, traducida del latín al castellano por el R. P. FR. Manuel Suárez. Santiago de Compostela: Editorial Porto, 1950.
- J. R. Onega, *Judíos Galicia* = Ónega, José Ramón: *Los Judíos en el Reino de Galicia*. Madrid: Ed. Nacional, 1981.
- Livro Concello Pontevedra = Rodríguez, Ángel y Millán, Isidoro, *Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463)*, Pontevedra, 1988.
- Livro dos Consellos de El-Rey D. Eduarte (Livro da Cartuxa) Ed. J. J. Alves Dias. Lisboa, 1982 = *Livro dos Consellos de El-Rei D. Duarte (Livro da Cartuxa)* (edição diplomática de João José Alves Dias). Lisboa, 1982.
- Lucas y Lucas, San P. de Ramirás = Lucas, Pedro Pablo; Lucas Álvarez, Manuel: *San Pedro de Ramirás, un monasterio femenino en la Edad Media*. A Coruña: Caixa Galicia, 1988.
- Mariño Veiras, Señorío de Meira = Mariño Veiras, Dolores: *Señorío de Santa María de Meira (de 1150 a 1525): espacio rural, régimen de propiedad y régimen de explotación en la Galicia medieval*. A Coruña: Nos, 1983.

- Martínez Salazar, *Docs. Galls.* = Martínez Salazar, Andrés: *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*. A Coruña: Imp. da Casa de la Misericordia, 1911.
- Minutario Notarial Pontevedra* = Rodríguez González, Ángel; Armas Castro, José: *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 1992.
- Oseira = Romaní Martínez, Miguel: *El monasterio cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense). Estudio histórico (1137-1310)*. Santiago de Compostela: Universidade, 1989.
- Pegerto, *Economía Mondoñedo* = Saavedra, Pegerto: *Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1480-1830*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1985.
- Resende, *Canc. Gral.* = Resende, Garcia de, 1470?-1536: *Cancioneiro Geral de Garcia de Resende*. Texto Estabelecido, Prefaciado e Anotado Por Alvaro J. da Costa Pimpão e Aida Fernanda Dias, Coimbra: Centro de Estudos Românicos, 1973.
- Ricón, A., *Feixe de vilancetes Galegos Hispanic Society*, Grial 58, 1977 = Ricón, Amado: “Feixe de vilancetes galegos apañados nos fondos da Hispanic Society of America de Nova Iorque”, *Grial* 58, 1977, páxs. 455-479.
- Sam. *Cat. Vegetables* = Sarmiento, Fr. Marín: *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1986.
- Sarm. *Cat. Voces* = Sarmiento, Fr. Martín: *Catálogo de voces y. frases de la lengua gallega*; edición y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1973.
- Sobreira, *Papeletas* = Sobreira, Juan: *Papeletas de un diccionario gallego*. Edición y estudio crítico por J. L. Pensado. Orense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo” de la Diputación Provincial, 1979.
- T. *Sobr.* = *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. Transcripción de Pilar Loscertales de G. de Valdeavellano. Madrid: Archivo Histórico Nacional, 1976, 2 vols.
- Tumbo Viejo de S. Pedro de Montes* ed. de A. Quintana Prieto, León 1971 = Quintana Prieto, Augusto: *Tumbo viejo de San Pedro de Montes*. León: Centro de Estudios e Investigaciones “San Isidoro” (CSIC), 1971.
- Vasco de Aponte, *Recuento* = Vasco de Aponte, *Recuento de las casas antiguas del Reino de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1986.
- Vozes Galls = Vasconcelos, J. Leite de (1902): “Vozes gallegas” en *Estudos de philologia gallega*. Porto: Typographia de A. F. Vasconcellos Suc., 1902.

Non é este o momento de facer un estudo exhaustivo sobre a importancia desta contribución do profesor Pensado, que sae á luz postumamente, pero non hai dúbida de que estes materiais poden botar luz sobre algúns problemas da historia do galego de moi diversa índole: de tipo fonético, morfolóxico, etimolóxico, primeiras documentacións,

lecturas erradas etc. Vexamos algúns deles a título de exemplo, restrinxíndonos unicamente á letra A:

1. NA FONÉTICA

a) Un dos problemas que ten suscitado moitos debates nas linguas ibéricas, en xeral, e no galego en particular, é a redución non sistemática de *nd* a *n*, fenómeno en certo modo paralelo ao de *mb* > *m*. Esta redución vai perdendo vitalidade a medida que avanzamos do oriente cara ao occidente na Península Ibérica, pero non por iso é totalmente descoñecida na lingua galega. Pensado ofrécenos a documentación dunha forma *alfónega*, variante sen dúbida de *alfóndeга*.

b) No galego actual existen unha serie de subsistemas de sibilantes, distribuídos xeograficamente, uns que diferencian os resultados dos fonemas medievais /ts/ e /s/ e outros que desfonoloxizan esta oposición. Nesta documentación atopamos un número considerable de casos de confusións medievais entre estes dous fonemas: *algasiles* (e *jueses*). Especialmente curiosa é a forma *Asimentis* (documentada en *Vis Barcala*), que é unha realización seseante da expresión latina “a cimentis”.

c) Ás veces apunta problemas fonéticos que considera interesante indagar desde a época medieval, como a vacilación de *en-*, *an-* e *on-* iniciais en palabras que etimoloxicamente deberían comezar por *-en*. Tal é o sentido da entrada: “**Alternancia** de *an-/ en-/ on-*: *antre / entre / ontre* y *antroido / entroido / ontroido*”. Pensado non ofrece nesta entrada ningunha cita nin exemplo de documentación de ningunha destas formas, nin lles dá cabida tampouco ás entradas *antre*, *entre*, *ontre*, *antroido*, *entroido*, *ontroido*, o que parece indicarnos que unicamente inseriu esta ficha para non esquecerse de introducila, e que a documentación con estes datos a debía ter noutro lugar, para copiar no momento en que fose publicar o traballo.

2. NA MORFOLOXÍA

a) No galego actual, algún sistema dialectal presenta nos adverbios de lugar, ao lado de *aquí* – *aí* – *alí* e *acá* – *alá*, outra serie en –*ó*: *acó* – *aló*. O profesor Pensado dános conta nestas notas dunha forma *aló*, documentada xa no 1414.

b) O paradigma máis estendido das formas do pronome persoal tónico en función de suxeito é no galego actual *el*, *ela*, *eles*, *elas*, e, de maneira semellante, nos demostrativos de terceira persoa: *aquel*, *aquela*, *aqueles*, *aquelas*. Pero existen falas que posúen un paradigma con vogal *i* nas formas do masculino e *e* nas do feminino: *il / ela*; *aquil / aquela*. E aínda hai outras nas que a vogal *i* se estende tamén ás formas do feminino: *il / ila* ; *aquil / aquila*. Pensado cita un documento de Oseira (do 1258) no que aparecen xa as formas con *i* no demostrativo de terceira persoa masculino e feminino: “vendemus a sexta do casal dictu de Quintana, d- *aquil* quasal que chaman de Fundo da Vila”... “u nosso quinum d –*aquila* leyra de Pomarino”.

c) Ata non hai moitos anos, e antes de comezar o proceso de socialización dun modelo de lingua normalizado, especialmente a través dos medios de comunicación (a Radio e a Televisión) e da escola, a forma máis estendida da preposición galega *ata* era sen ningunha dúbida *astra*, cun *r* non moi ben explicado ata o momento, pero sobre o que Pensado chama a atención xa nun documento de 1299, editado por Clarinda de Azevedo Maia.

d) No galego, o sufixo máis común para expresar lugar onde abunda unha especie arbórea é *-eiro*, *-eira*: *xesteira*, *carballeira*, aínda que con este mesmo valor tamén se utiliza o sufixo *-al*. Pero este último sufixo é moitísimo máis frecuente no galego oriental, e especialmente no chamado galego estremeiro falado fóra de Galicia. O sufixo *-eiro*, *-eira* tamén ten moita vitalidade no galego para formar nomes de plantas, e con este mesmo valor tamén se utiliza no galego máis oriental o sufixo *-al* (cfr., por exemplo o topónimo *As Nogais*, en territorio próximo ao Cebreiro). Deste feito dáse conta Pensado, ao advertirnos de que o suf. *-al* aparece en nomes de árbores no *Tumbo Viejo de S. Pedro de Montes* (recordemos que S. Pedro de Montes está xa na provincia de León, non lonxe do mosteiro de Santiago de Penalba), e cita un abundante número de casos: *arganal*, *bouzal*, *canduiar*, *caroçal*, *carucale*, *caruayal*, *castañal*, *faval*, *feranal*, *ferechal*, *ferradal*, *genestal*, *hebral*, *marocal*, *madronal*, *manzanal*, *olmar*, *panascal*, *peral*, *abobral*, *perotenal*, *prescale*, *sardonal*, *sentigal*, *silual*, *teyar*, *umedal*, *vouzal*, *rebolal*, *xenestal*, *xauadal*.

e) Recompila tamén casos de falsos artigos que aparecen en topónimos, como consecuencia dunha incorrecta segmentación dunha cadea fónica. Sinala os casos de: **Olegium** (*Hist. Compost.* 165) = O Eijo / El Eijo. **Agrella** > *Agrela* > *A Grela*. **Eusebii** > O *Sebe*. **Eugenii** > O *Xen*. **Ocobri** > O *Grove*. **Eleboro** > *elebro* > *el ebro* > *o ebro*.

f) Particularmente interesantes son algunhas observacións referidas ás formas verbais, sobre todo aquelas que axudan a ver a importancia que a analoxía desempeñou na evolución histórica dos paradigmas verbais. Véxase, por exemplo, a entrada **Aplaga** ‘plazca’ 1320: “façades que lle *aplaga* aos ditos Jacome Perez et sua muller ca llo tiñamos nos ia dado a lauor”, Azevedo Maia, *Hist. Gal.-Port.* 85.

Aínda que a finalidade fundamental desta contribución de Pensado é a de anotar voces que considera importantes para alumear algún problema histórico da lingua galega, non poucas veces vai máis alá deste obxectivo, e non se limita a recoller a forma, senón que aventura tamén unha interpretación para a solución do problema polo que é interesante esa forma. Isto acontece moi a miúdo cando a finalidade da documentación é a de dilucidar ou aclarar unha etimoloxía. Véxanse, por exemplo, as entradas **antredanhas**, **aoradas**, **ateitiñar**, **atom**:

Antredanhas “Mas tu sospirar que cortas / alma, bofes, *antredanhas*, / nem alegas com estranhas / testemunhas que sam mortas”. Nota: “*antredanhas*, *entranhas*” Resende,

Canc. Gral. I, 20, 439. Es irregular su **-d-** quizás se deba al cruce de *entranhas* con *redanhos*.

Aoradas ? mala lectura por “aoradoras”? 1395-1408: “64... e tambien denunçiamos por descomulgados todo adevino o devina, escrutador o escrutadores e *aoradas* e aqueles que por eles creen” A. García García, *Synodocon Hisp. I. Galicia*, 126. < ***agurator** ? o de **aura** cf. “*Oura*. Suerte, hado, destino, etc.” F. J. Rodríguez, 97 < **auratas** ‘poseídas de *aura*’.

Ateitiñar v. a. Tamallancos. *Andar as apalpadelas. Atoutiñar y Atintiñar / Ateytiñar*. V. a. Castela. Palpar o hacer alguna cosa palpando, apalpando, y como sin seguridad en las manos o en los pies, y con incertidumbre, como hacen los ciegos para andar: o que obra a ciegas. *Atoutiñar. / Ateytiñar*. Castela. Palpar, como *ateytiña* el ciego para andar. (Sobreira, *Papeletas* 297, 298) < **tactu**.

Atom. Lllaman así en Deza a la planta peucedano o herbatum y es el *thom* de Amato Lusitano. Hay este adagio en Deza: *Si non che vale ó atóm váliche o legón*, aludiendo a que, si en las disenterías, a que se aplica, no alcanza el *atóm* morirá” (Sarm. *Cat. Vegetables*, 212, nº 1241). Semicult. **Herbatum** > herba-tom > tom. Cf Túñez, *Herba-*.

Pensado prevennos tamén en moitos casos sobre as malas lecturas que fan os copistas ou, noutros casos, os editores dos textos, tal como acabamos de ver na entrada *Aoradas*, ou como fai na entrada **Anuuunorum**, onde nos di: «mala lectura de amanuense por **anuuuunorum** = **anjuuunorum** ‘anjevinorum’ 1190: “Xi solidos de denariis *anuuuunorum*’ T. *Sobr.* I, 218”».

Os materiais de Pensado son importantes tamén para retrotraer a primeira documentación dalgunha palabra con respecto á primeira documentación que nos ofrecían as obras de lexicografía histórica e os dicionarios etimolóxicos. Por exemplo, o verbo *abandar* aparece documentado por Machado no século XV, pero Pensado achega unha documentación dun manuscrito sen data, pero anterior ao século XIII, dun adxectivo *abana*, probablemente da mesma familia, modificando o substantivo *castinaria*: “inde per ripam pro ad *castinaria abana* et inde uadit infesto pro ad suuerarias maiores” T. *Sobr.* I, 81.

Anota documentacións que están ausentes no DCELC de Corominas, como ocorre na entrada **Agoaneta** ‘ave’ 1418: “Iten petos et pegas et *agoanetas* a quatro coroados cada ùu”. A. Rodríguez González. *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*, na que nos advirte que falta no DCECH s.v. ‘agua’.

Non dubida en poñer en relación algunha das palabras con formas que se documentan en Sarmiento ou en Sobreira, como na palabra **Abetocados**, que recolle no *Minutario Notarial de Pontevedra*, no ano 1433: “dose millares de sardiña arenquada boa et merchante et tal que seja de dar et de tomar de mercador a mercador, os quaes vos debo dar

entonelados et *abetocados*”, onde recomenda confrontar coa voz *betoque* / *bitoque* que aparece nas *Papeletas* de Sobreira. Ou para explicar a etimoloxía de **aoradas**, onde fai referencia á forma *oura*, documentada en F. J. Rodríguez, co significado de ‘suerte, hado, destino’.

Non quixera rematar sen poñer de manifesto outro aspecto importante do material recollido neste *Vocabulario histórico gallego* do profesor Pensado, o seu aproveitamento para sacar á luz un número importante de voces que circularon no galego de épocas pasadas, pero que non teñen vixencia xa no galego actual. Chegue con ver, como exemplos, as entradas *apedreyradas*, *apildar* e *azador*:

Apedreyradas ‘marcadas con piedras’ 1428: “según son testadas et *apedreyradas* enno seu foro” E. Cal Pardo, *Monast. S. Salvador Pedroso*. Coruña 1984, 271. = *empetrar*.

Apildar ‘correr o chamar a apellido’. “De vos et de mym queixoso / o tenor ouuy cantar, / de uos porque ssoys forçoso, / de mym porque sam tam gotoso, / que nunca pude *apildar*. / A copra, polo rrumor, / fee dela vos nam darey, / o vilancete, senhor, / çerto foy aque del rrey”. Nota: “*apildar*, por apiloar, bater com o pilão (?)” C. *Resende* IV, 171, 415. Pero en “El rrey de Fez ajuntou / mais gente que da primeira, / et sobr Arzy-la tornou, / mas achousse de maneyra, / que loguo dy *apildou*”. Nota: “*apildou*, de pildar, safar-se, fugir”, *ibid.* V. 314, 426.

Azador ‘alentador, encubridor’ ? 1432: “Et o dito García Díaz diso que non fora delo sabedor nen *azador* e que faría sobre elo quanto con dereitos deuese”. *VeFD.* II, 251.

En fin, é para a Real Academia Galega un pracer publicar no seu *Boletín* estas notas inéditas de J. Luis Pensado, que foi reunindo nos últimos anos da súa vida, e que constitúen un material valioso para coñecermos mellor a historia da nosa lingua e para botar luz sobre unha serie de problemas de gramática histórica e de etimoloxía aínda non suficientemente explicados.

VOCABULARIO HISTÓRICO GALLEGO

Primeira parte (A-F)

J. L. Pensado Tomé

A

- Abrun** 1259: “ipsum casal cum suis pertinenciis da *Abrun* et de Bacar” Lucas y Lucas, San P. de Ramirás, 334 < ***aprunu** < **aper** cf. gall. *denteabruño*.
- Alugueiro** 1586: “dan a los labradores pobres bueyes a *lugeyro*, como acá dicen” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 249.
- Aadan** co) - et co) *Abyrron* 1348: “sua alma sega maldita co) *Aadan* et co) *Abyrron*” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 160. Por *Datan* y *Abiron*.
- Abana** castinaria -. que se ‘abana’? Sin fecha, pero antes del s. XIII: “inde per ripam pro ad castinaria *abana* et inde uadit infesto pro ad suuerarias maiores” T. *Sobr.* I, 81. Machado DELP documenta *Abanar* s. XV.
- Abantadizos** “que se vende con su jurisdicción civil y criminal luctuosas y *abantadizos*” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 467 n.
- Aberá** ‘habrá’ Eiras Roel, 374.
- Abertal**, **avertal** “se quejaban en enero de 1777 de que les pusieran “en *abertal* un pedazo de terreno que tenían zerrado de sobre sí”; 1787: “le cediesen libremente un pedazo de territorio yn culto y en *avertal* en los términos de este coto” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 189.
- Abesadoiro** 1592: “con bueis y con un *arado grande de abesadoiro*, para arrancar las çepas” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 228.
- Abetocados** ‘provistos de bitoque’ 1433: “dose millares de sardiña arenquada boa et merchante et tal que seja de dar et de tomar de mercador a mercador, os quaes vos debo dar entonelados et *abetocados*” *Minutario Notarial Pontevedra*, 115. Cf. *betoque* / *bitoque*, Sobreira, *Papeletas*.
- Abgua** ‘augua’ 1461: “e á Pena Fousyña, *abgua* bertente per las Mestas ao Outeyro da Preguycyeyra, *abgua* bertente daquel cabo dos castyñeyros de Sorbeyra” VeFD. I, 142.
- Abrias** ‘abrilieñas’ 1268: “vj. dias ante Kalendas *abrias*” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 54.
- Abriis** Kalendas - 1287: “XV dias ante Kalendas *abriis*” VeFD. I, 42.
- Abyrron** et con *Sata* 1348: “sua alma sega maldita co) *Aadan* et co) *Abyrron* et con *Sata*)a” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 160.
- Acabazado** 1616: “y el vino es por entonces bueno y *acabazado*, y se cobra a diez o doze dias que dura la vendimia” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 377.
- Acadar** 1414: “et el faça a deligência et *acade* et pague et dé conta de todo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 106.
- Açeber**: **haçebemos** < **accepimus** 1274: “por preço que de vos *haçebemos*, conven a saber” *Oseira*, 1002.
- Acibi** 1291: “et *acibi* de vos en prezo ende me outorgo por ben pagado L solidos alfonsies” *Oseira*, 1162.
- Acobrar** ‘hacer cobres’ 1431: “Os quaes *acobraron* en esta guisa: Aluaro Lopes e Juan Fernandes Agulla, Pero Qrun o moço e Iohan Garçia Rouquo” *Livro Concello Pontevedra*, 53.
- Aço)bres** ‘azumbres’ 1296: “de V. cantaras a carrega et a câtara de XV]. *açôbres* a câtara pela *uias* [viñas] sobre-dictas et per todas outras *uias* que auemos” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 204.
- Achariñar** 1675: “bolbiendo por sus basallos y *achariñándolos*” Pegerto, *Mondoñedo*, 514.
- Acortiñar** “en el siglo XVI el término *acortiñar* significa cercar” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 327-328.
- Adêes** ‘pregoneros’ (sobra la tilde) < **adeles**. *Livro Concello Pontevedra*, 110. Transcribe Adl. Sobre acento en *ádel*, 265.
- Aderela** 996: “Ego Abiue et uxor mea *Aderela*, una cum filiis nostris... Ego Abiue et uxor mea *Aderela*,” T. *Sobr.* II, 277, 278.
- Adoutiuo** 1450: “vosso padre *adoutiuo* que fuy” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 111.
- Adueruarã** 1302 Lugo: “que diçia que era do casal de Coyna que seu padre e sa madre deste Johã Perez, sogros deste Ruy Pelaez, *adueruarã* ao bispo et que a diuia teer este Johã Perez”. Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 81. Cf. 1302 y 1308: “*fazemos tal uerbo*” (ibid., 81 y 84) o 1474: “*damos a foro e a verbo*” (ibid., 118).
- Affesto** 1279: “e dessí pola carreyra que uay ferir eno Porto da Mirguleyra, e dessí pela agua *affesto*” VeFD. I, 38.

- Afoliar** 1597: “se *afolle* de una folla y sementera” Gelabert, *Santiago*, 79.
- Agricolum** ‘agro pequeno’ 1253: “Do vobis unum *agricolum*. Ibi faciatis domum” Oseira, 672.
- Aguaducto** 1777: “una zanja o *aguaducto*”. Pegerto, *Mondoñedo*, 189. n.
- Agoaneta** ‘ave’ 1418: “Iten petos et pegas et *agoanetas* a quatro coroados cada ñu” A. Rodríguez González, *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Falta DCECH, s.v. ‘agua’.
- Agudel** 1227: “et inde ad Fontem Incaada et inde ad capud de monte *Agudel*” T. *Sobr.* I, 355. < **Acutilli** (cf. Kajanto, *Lat. Cognom.*, **Acutillus** 127, 249).
- Agoeyro**. s. m. Tabeyrós. El conducto o ahujero (sic) por donde entra el agua a algún paraje. *Agueyro* (también se dice viciosamente)”, “*Agoeyro*. Ribadavia. *Olleyro*, *Braña*. Agua no corrediza”, “*Agôeyro*. S. m. Postomarcos. La *Sorreyra* de Ribadavia”, “*Agueyra*. s. f. cada una de las bolsas de aguaza que se hallan en el hijoado (sic), diversas de las *pedras*.” y “*Agueyro*. Tabeyrós (Vicioso). S. m. V. *Agoeyro*” (Sobreira, *Papeletas*, 109, 116). Son curiosas las variantes: “*Angoeyro*. S. m. Ribasil y Lemos *Gateyra* de Ribasil, *Sorreyra* de Ribadavia. El conducto en la pared por donde los *Surros* de agua se introducen y salen o entran” (ibid., 202), con una -n- que podría ser errata de amanuense por *Augueyra* y “*Agroeyra*. Tuy. s. f. Ribadavia *Sorreyra*. El conducto por donde entra el agua a los *agros*” (ibid. 114) por influjo de **agro**. Son todos derivados del lat. **aquarium**. Faltan en el DCECH. s.v. ‘agua’. 1255 “et uadit al *agueiro* de barreyro” (Machado DELP, s.v. ‘aquario’).
- Agroeyra** Cf. *Agoeyro*.
- Agrear** Facó d’-. “Caballo padre” *Vozes Galls*. BN.
- Agriño** Eiras Roel, 85.
- Ai** gall./ **A** cast. *baixa* / *baja*, *bairro* / *barrio*, *caixa* / *caja*, *caixón* / *cajón*, *encaixe* / *encaje*, *mais* / *mas*, *naide* / *nadie*, *paixon* / *pasión*, *refaixo* / *refajo*, *taipa* / *tapia*, *vigairo* / *vicario*, *xamais* / *jamás*.
- Aiga** ‘haya’ Eiras Roel, 253, 259, *Aigan* ‘hayán’ Eiras Roel, 256.
- AL** en nombres de árboles en el *Tumbo Viejo* de S. Pedro de Montes ed. de A. Quintana Prieto, León 1971. *arganal*, *bouzal*, *canduiar* 531, *caroçal* 610, *carucale* 627, *carupeyro* 617, *caruayal* 602, 609, *castañal* 605, *faval* 551, *feranal* 608, *ferechal* 610, *ferradal* 599, *genestal* 596, *hebral* 91, *marocal* 517, 594, *madronal* 613, *manzanal* 532, *olmar* 599, *panascal* 583, *peral abobral* 518, *perotenal* 592, *prescale* 148, *sardonal* 559, *sentigal* 568, *silual* 583, *teyar* 610, *umedal* 617, *vouzal* 532, 535, *rebolal* 588, *xenestal* 528, *xauadal* 532; pero: *pumedo* 521, *caruzedo* 518.
- Alauoradas?** reiterativo de *labradas?* 1502: “et as herdades ven labradas et *alauoradas* et todo cun voon paramento” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 127.
- Albardões** 1414: “Et por que vaa en este anno aora para a vendima a Ponferrada cõ es seus *albardões* ajudar a coller o vjno que alo ajo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 102.
- Alberião** (es la variedad de roble, generalmente llamado *birñio*, acaso porque en esta clase de robles la hoja es algo blanca”) (Crespo Pozo, *Contrib. Voc. Gall.-Cast.*, 569) cf. *Virñio*.
- Aldãa** ‘Aldana’ o el top. ‘Aldán’ 1437: “Pedro Ares d’Aldãa”.
- Aldruba** 1189 “tibi Pelagio *Aldruba*”; 1205: “Pelagius dictus *Aldruba*”; 1220: “Fernando Pelagii dicto *Aldruba*” Oseira, 826.
- Alegri** 1260: “Petro Laurentio dicto *Alegri*” Oseira, 826.
- Aleiman** Martino- 1175: “Martino *Aleiman*, P. Torto cf.” T. *Sobr.* II, 285.
- Alemando** Petro- 1174: “Nicholao Testa cf., Petro *Alemando* cf., Fernando Murula ts.” T. *Sobr.* II, 299.
- Alfayte?** 1395: “et as miñas doas de ouro et as miñas sortellas ambas et o meu *alfayte* et a miña beeyçon” CDGH, 160.
- Alfonega** 1475: “medido perla dita medida da *alfonega* et posto enno dito moesteiro”; 1475: “medio çoramjn de trijgo lñpo medido per la medida da *alfonega* posto enno dito moesteiro” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 121, 123. Raro **nd > n**.
- Algasiles** 1437: “regidores e merinos e *algasiles* e jueses” texto en cast. *Libro Concello Pontevedra*, 76.
- Alia** Sancta- > **Eulalia** (sin -v- y -li- = -il-) 1243: “Sancta *Alia* de Petrafitia” Oseira, 365.
- Almadran** Petro-? Sin fecha: “et de Petro *Almadran*” T. *Sobr.*, I, 413.
- Aló** 1414: “Et por que vaa en este anno aora para a vendima a Ponferrada cõ es seus albardões ajudar a coller o vjno que alo ajo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 102.
- Alpender** ‘alpendre’ 1249: “et quod faciatis *alpender* ante januam si volueritis” Oseira, 581; **alpendere** 1432: “so o *alpendere* da porta principal da eglisea de San Bertolameu” *Libro Concello Pontevedra*, 62.
- Alqueydes** ‘alqueires’ 1485: “quatorze *alqueydes* de çenteo por lo *alqueyre* de Barroso” VeFD. I, 189. **d > r**.
- Alternancia** de *an-/en-/on-*: *antre* / *ontre* y *antroido* / *entroido* / *ontroido*.
- Amádego** 1492: “nen tomaredes y *amádego* nen señorío contra nossa voontade” VeFD. I, 205.
- Amaneiros** (sic)? por *ameneiros* Cal Pardo, *Monast. Pedroso*, 150.

- Amarelos** 1679: “dos bueyes betanceiros de labor, *amarelos*” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 238.
- Amargo** Dominico- 1206: “Alcadibus Dominico *Amargo*, Pelagio Quiuenit, Petro repostero” T. *Sobr.* II, 196.
- Ameendelo < Amigdaletum** 1255: “et vadit a *Ameendelo*” ... “locum qui vocatur *Ameendelo*” y “vadit a *Amen-delo*” Oseira , 712, 713 y 714.
- Amellorar** ‘competir’ “*amellorávase* o competia con el”; “por se *amellorar* con el”, “se querían *amellorar* con él, y aun matarlo” Vasco de Aponte, *Recuento*, 142, 143, 221.
- Amenalem** 1100: “per illum *amenalem* inter ambas aquas in prono” T. *Sobr.* I, 186.
- Amenedo** 1100: “per illam *enxebra* de illo linare et de illo *amenedo* per illam *enxebra* illarum *bauzarum*” T. *Sobr.* I, 185.
- Ameyrál <*amêeyrál** 1433: “o baçelo que eu fise êno chãao a par de *ameyrál*” *Minutario Notarial Pontevedra*, 123.
- Amigo** cognometo – 1040: “Uistrella, cognomento *Amigo*” T. *Sobr.* I, 85.
- Amiido** = ‘Ameedo’ 1267: “P. d’*Amiido* ts.” VeFD. I, 28.
- Amingo / Aminguit** ‘Amigo’ Sin fecha: “Filios de *Amingo* Trasulfi VII. Suerius *Aminguit*, Petrus *Aminguit*, Godina *Aminguit*” T. *Sobr.* I, 336.
- Amjstrador(es)** 1414: “et pague os aquel que for *amistrador* por que nehúa persôa leyga nen outra persona nō aja a dita hermjda” “Et son pagos os *amjstradores* et rendeyros et et outras persônas do dito cabidoo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. –Port.*, 102 y 103.
- Amodoren** por ‘amoderen’? 1519: “pero que se *amodoren*” VeFD.I, 221.
- Amontazgar** 1578: “por ser suya la renta de los cochos que se *amontazgan* en los dichos montes de los vecinos de fuera y que los traen *amontazgar* a los montes e fragas deste dicho coto” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 250.
- Amoseiras** 1479: “las *amoseiras* eran todas de la sede” E. Cal Pardo, *Cat. Arch. Cat. Mondoñedo*, 604 = < *admorsarias*.
- Amotaçado**, Seja- 1438: “et que non vendan pescado ningún ata que *seja amotaçado* por lo dito Gomes Yanes” VeFD II, 38.
- Amotaçer** ‘almotacén’ 1438: “para o qual logo nomearon e poseron e feseron por *amotaçer* do dito pescado doje a huun ano a Gomes Yanes, notario” VeFD II, 38.
- Amover** 1432: por quanto o dito Conçello *amouera* a Lopo Aluares e seus fazedores da fieldade do alfolly do sal” *Livro Conçello Pontevedra*, 64.
- Anadiu** ? “de prumaz / tragerei doo ou dun *anadiu*” Alfonso X, *Cant. Stª Maria*, 122, 55 Mettmann IV, 19.
- Anapelo** = *naipelo*? Del Rosal, *Dic. Etim.* 278.
- Anaptisis en gall.** *Caravel*, *Carabilla*, *Carabullo* / *Garabullo*, *Garupa* / *Grupa*, *Garamalleira* / *Gramalleira*, *Birisca* / *Brisca*. *Taravela* / *Trabe*, etc.
- ane > -aen:** *Meylaen* < *Manilane* 1414: “todo o pan que me deueen de *Meylaen* deste ano presente” Azevedo Maia, *Hist. Gal. –Port.*, 102.
- Anello** 1594: “comyó el lobo la ternera de arriba” ... “murió este *anello*” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 388 n.
- Andar a moína, amoinar** ‘andar a pedir esmola’ Coelho, *Ciganos*, 76, 69.
- Andanzo** (gall. *andacio*) *Epidemia* es constitución o enfermedad popular o general que dicen *Andanzo*, Del Rosal, *Dic. Etim.*, 604.
- Andea** ‘anda’ 1400: “outro para a *andea* sobre a cabeça de Santiago” López Ferreiro, *Hist. Iglesia Santiago*, VII, 106.
- Angaranho** “*angaranho*, *aranganho*, *aqueilhado* ou *caího*” F. M. Alves, Abade de Baçal *Memorias Bragança IX*, 324.
- Angoeyro** Cf. *Agoeyro*.
- Angre** ‘angel’ 1328: “et a San Migel o *angre* que a regeba” Mª. Graña Cid, *S. Martin Villaoriente*, 122.
- Anson** Gulmaris? Sin fecha: De Golmaro Siis, *Anson* Golmaris, de *Anson* Golmaris Rodericus *Ansois*” T. *Sobr.* I, 386.
- Ansois** Roderico- Sin fecha: “Rodericus *Ansois*. De Rudericus *Ansoys*, Menendus Roderici” T. *Sobr.* I, 386 < *Ansonis*.
- Ante** ‘antes’ 1292: “E darnosla edes esste Sseoane primeiro que uen a dous anos auante et *ante* non” Azevedo Maia, *Hist. Gal. –Port.*, 142.
- Antiga, antigo** ‘vía, camino’ (cf. Pensado, *Las “antiguas” y los “antigos” medievales en Galicia en su Lengua y sus Gentes*, 89-91).
- Antivão** “mais com’ antivãos / contra Mec’ as mãos / punan de tender” *Cant. Stª Maria*, 192, 133. Mettmann IV, 22.

Antredanhas “Mas tu sospirar que cortas / alma, bofes, *antredanhas*, / nem alegas com estranhas / testemunhas que sam mortas”. Nota: “*antredanhas*, *entranhas*” Resende, *Canc. Gral.* I, 20, 439. Es irregular su *-d-* quizás se deba al cruce de *entranhas* con *redanhos*.

Anuço 1291: “e quito e *anuço* todos los outros testamentos que eu tiña feitos” VeFD. I, 47. Parece significar *anulo*.

Annuunorum mala lectura de amanuense por **anuuinorum** = **anjuuinorum** ‘anjevinorum’ 1190: “Xi solidos de denariis *annuunorum*” T. *Sobr.* I, 218.

Aoradas? mala lectura por “aoradoras”? 1395-1408: “64 ... e tambien denunciamos por descomulgados todo adevino o adevina, escrutador o escrutadores e *aoradas* e aqueles que por eles creen” A. García García, *Synodocon Hisp. I. Galicia*, 126. < ***agurator**? o de **aura** cf. “Oura. Suerte, hado, destino, etc.” F. J. Rodríguez, 97 < **auratas** ‘poseídas de *aura*’.

Apaciugados 1325: “fiquen avehudos et amigos et *apaciugados* et defintados para senpre ia mayns” DBRAG I, 21.

Apedreyradas ‘marcadas con pedras’ 1428: “según son testadas et *apedreyradas* enno seu foro” E. Cal Pardo, *Monast. S. Salvador Pedroso*. Coruña 1984, 271. = *empetrar*.

Apesyonada ‘enferma’ 1519: “sentyndome vella e *apesyonada* do meu corpo e teméndome da morte” VeFD. I, 220.

Apildar ‘correr o llamar a apellido’. “De vos et de mym queixoso / o tenor ouuy cantar, / de uos porque soys forçoso, / de mym porque sam tam gotoso, / que nunca pude *apildar*. / A copra, polo rumor, / fee dela vos nam darey, / o vilancete, senhor, / çerto foy aque del rrey”. Nota: “*apildar*, por apiloar, bater com o pilão (?)”. C. Resende IV, 171, 415. Pero en “El rrey de Fez ajuntou / mais gente que da primeira, / et sobre Arzyla tornou, / mas achousse de maneyra, / que loguo dy *apildou*”. Nota: “*apildou*, de pildar, safarse, fugir” ibid. V. 314, 426.

Aplaga ‘plazca’ 1310: “façades que lle *aplaga* aos ditos Jacome Perez et sua muller ca llo tiñamos nos ia dado a lauor” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 85.

Apoble ‘aprobe’: “sua alta señoría que *apoble* e confyrme este público instrumento” VeFD. I, 188.

Aprestamar 1318: “nen doar nen canbear nen *aprestamar* nen abrogar a caualeyro nen a dona” DBRAG I, 62.

Aquil, aquila ‘aque!, aquela’ 1258: “vendemus a sexta do casal dictu de Quintana, d-*aquil* quasal que chaman de Fundo da Vila” ... “u nosso quinum d-*aquila* leyra de Pomarino” *Oseira*, 785.

Aquiles chantre de Orense 1196 (Duro Peña, *Cat. Docs. Orense*, 20, n° 15).

Arauandus dictus-? 1203: “Ego Iohannis dictus *Arauandus* et omnis uox mea” T. *Sobr.* I, 498. (cf. Piel, Krenmer, *Hisp.-got.* Namenbuch, 78, 14. ***Arauandus** (?) Aravandi 1258.

Arado de monte 1660: un “*arado* de monte con sus rejas”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 229.

Arados enrrellados 1616 “enumera seis «*arados enrrellados*»” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 228.

Aramatas “e ponhanm lhe duas aramatas d estopas hũa detras e a outra de diante quanto for vntado” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias. Lisboa 1982, 262.

Arandano Dominicus- 1220: “ego Dominicus *Arandano* et uxor mea ... et ego Domenicus *Arandano* cum uxore mea ... et ego Dominicus *Arandanus* et uxor mea” T. *Sobr.* II, 254.

Aramos ‘tierras arables’? 1293: “asi do monte como da villa, asi *aramos* e chantados e enxertados con seus saydos” Marino Veiras, *Señorío de Meira*, 93. Cf. *Aramios* ‘tierras arables’ *Aramios* en 1094 *Eslonza*, 85. Falta DCECH s.v. ‘arar’.

Aruosagro 1229: “hereditate mea que abeo in uilla nominata *Aruosagro* de aunculoarum (sic) meorum” DBRAG, I, 333.

Arçaço 1414: “que hun *arçaço* que eu teño en casa que o poña atado cõ hũa cadea de ferro et con hũ cadea do ao pe do altar de santa Agata” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 101.

Arças 1418: “Iten *arças* et poonbos troquados, cada ñu duas blanquas” A. Rodríguez González, *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*, 96.

Arçebispo 1324: “Frey Veringel... por la gracia de Deus *Arçebispo* de Santiago” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 105.

Archambaldo Helia- 1180: “Nicholao Martini cf., Helia *Archambaldo* cf., Willelmo Bruno cf.”; 1182: “Alcadii: Helia *Archambaldo* (texto: *Rchambaldo*), Pelagio Ueremudi” T. *Sobr.* II, 303, 318.

Ardileiras uilla de- Sin fecha: “De uilla Susu, media de uilla de *Ardileiras* media de Superaddo”; “De uilla Susu, media de uilla de *Ardileiras*, media de Superaddo” T. *Sobr.* I, 376, 391. Para la tradicionalidad de *ardela* en gall. No se conservan estas formas fem.

Ardileiro / Ardileiros Sin fecha (s. XII?): “Et in uilla Suso, *Ardileiro* similiter sunt llos casales ut supra”; sin fecha: “et inde al illa mamoa de inter *Ardileiros* et Eldar” T. *Sobr.* I, 307, 375. Es castellanismo la *-ll-* de los *Ardilleiro* actuales.

Arecha ‘piedrecita muy menuda, grano pequenísimos de arena’ (Franco Grande). Cf. E. Fare, *Postille Italiane* al REW, 648, ***arescula**.

Argenty 1519: paño “*argenty* de Avila” Gelabert, *Santiago*, 246. Cf. *harzentyl*.

- Argona** por 'a gona'? 1281: "mando *argona* a mias sobrinhas Eluira Perez et Tereyga Perez" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 132.
- Argueiro** Petrus- 'argueiro' 1201: "Ego Petrus *Argueiro* de sancta Maria Maior" T. *Sobr.* I, 471. || 1273: "Iohannes Dominici dictus *Argueyru*" Oseira, 984.
- Argumento** Petrus- 1164: "prior Petrus *Argumento* cf." T. *Sobr.* II, 175.
- Armata** 1173: "id est uilla de Platanedo diuiditur per illam *armatam* et per illum carualium Pelagii Fernandi et per *arcam de uados pasandi*" T. *Sobr.* I, 386.
- Armida** 1176: "regalengum de Seaca per nomen Portum de Niogia, quod est sub *armida* Sancte Marie, inter ipsam *ermidam* et montem de Nariga" T. *Sobr.* I, 60.
- Armintios** 'armentios' 1315: "et hun fazeyróo et dezeseys rexellos et çinquo porcas et tres *armintios*" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 153.
- Arneyros** galleguiza cast. 'arneros' 1697: "E si le endona de su galsopeto / unos dobrones como unos *arneyros*" Ricón, A., *Feixe de vilancetes Galegos Hispanic Society*, Grial 58, 1977, 467.
- Artarius** Petrus- Sin fecha: "Petrus *Artarius* cf." T. *Sobr.* II, 441 = *Arteiro*.
- Arteiru** 1205: "Petrus Suarii cf., Petrus *Arteiru*, rex de Milide, Iohannes Odoarii" T. *Sobr.* II, 159.
- Artículos falsos**: **Olegium** (*Hist. Compost.* 165) = *O Eijo / El Eijo*. **Agrella** > *Agrela* > *A Grela*. **Eusebii** > *O Sebe*, **Eugenii** > *O Xen*, **Ocobri** > *O Grove*; **Eleboro** > *elebro* > *el ebro* > *o ebro*.
- Aruidores** (cf. *Aruydos*).
- Aruydos aruidores, auydiores, conpoedores**. 1344: "meterösse en poder de omme bóós *aruydos, aruidores, auydiores, conpoedores*" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 54.
- Arrengoer**? 1378: "et se por la ventura *arrengoer* quyxume (sic texto) en tempo vos e o frade da grana que o veia o abbade e o parte entre vos sem malicia" Mariño Veiras, *Señorio de Meira*, 347.
- Arrequeijar** 'arrequejar, poner en aperturas, encerrar': "entraba con el arçobispo en la ciudad de Santiago, y *arrequeijabalo* en la iglesia mayor" Vasco de Aponte, *Recuento*, 190. Cf. DCECH, s.v. 'quejar'.
- Arró, arrós** Etimología céltica imaginativa (cf. DCECH. s.v. 'Broa'). No disponemos de doc. anterior a Sobreira que lo cita s.v.
- Arrocheiro(s)** 1437: "Lourenço, *arrocheiro* ...e Juan Afonso, *arrocheiro*" | 1441: "Bestas, Johan Afonso e Pero Yanes *arrocheyros* yrmãos" *Livro Concello Pontevedra*, 91, 153.
- Arrotar, arroto** "Regoldar. Todo de *eructo, eructare*, y de *ructus*; y creo que a veces dice *rotos*, v.g.: *teño arrotos o rotos*" Sarm., *Cat. Voces*, 262.
- Arrotar, arrotos** Regüeldo. Metafóricamente, fulano tiene sus *arrotos* de discreto, esto es vanidad, etc." Sarm., *Cat. Voces*, 449.
- Arrotar y arròto** Sobreira, *Papeletas*, 266.
- Arroutado**, da "Ribadavia. Es el arrebatado, y violento o vehemente en sus cosas" y **Arroutado**. "Ribadavia. El que padece *Rauto* de cabeza" Sobreira, *Papeletas*, 267.
- Artarius / Artario** Sin fecha: "Petrus *Artarius* ts."; "Portionem de Pelagio *Artario*, nepote de Azenda Petri"; "Petrus Suarit cgnomento *Artarius*" T. *Sobr.* I, 334, 341, 388.
- Arvore Sacro** top. 1083; 1244: *Arvo Sagro*; 1251: *Arvosacro*, Oseira, 3, 510, 631.
- Asados** 'vasija con asas' 1519: "tres ou quatro *asados* vellos" VeFD. I, 219.
- Asosegada Condiçon**- 'asentada' guardando el sentido etimológico cf. *Condiçon asosegada*.
- Assa**, id est *medialia* a. 1177: "Ego Petrus Odoarii cognomento Assa, id est *medialia*, et omnis uox mea". T. *Sobr.* I, 235.
- Asimentis** 'a cimentis' Vis. *Barcala*, 622, 625.
- Astrata** 'estrada' 1165: "iusta ipsa casa que fuit de Reginaldo et est de Iluira Garcia iusta ipsa *astrata* que uadit ad Sancti Iacobi" T. *Sobr.* I, 157.
- Atabia** 'cesta'? 1174: "pro XXX^a solidos forti monete et una *atabia* de peros et altera de nuces et in robore una duzea de pixotas" T. *Sobr.* I, 394.
- Atamar** "*adtamauit* se cum sua gente et cum fossato" (a. 1047) J. R. Onega, *Judíos Galicia*, 661.
- Ateitiñar** v. a. Tamallancos. *Andar as apalpadelas. Atoutiñar y Atintiñar / Ateytiñar*. V.a. Castela. Palpar o hacer alguna cosa palpando, apalpando, y como sin seguridad en las manos o en los pies, y con incertidumbre, como hacen los ciegos para andar; o que obra a ciegas. *Atoutiñar. / Ateytiñar*. Castela. Palpar. como *ateytiñar* el ciego para andar. (Sobreira, *Papeletas* 297, 298) < **tactu**.
- Atina** cognomento-. de *atinar*? 920: "Bertiarius, cognomento *Atina* ts." T. *Sobr.* I, 60.
- Atom** Lllaman así en Deza a la planta peucedano o herbatum y es el *thom* de Amato Lusitano. Hay este adagio en Deza: *Si non che vale ó atóm váliche o legón*, aludiendo a que, si en las disenterías, a que se aplica, no alcanza el *atóm* morirá" (Sam. *Cat. Vegetables*, 212, nº 1241). Semicult. **herbatum** > herba-tom > tom. cf. Túñez, Herba-.

- Atoude** 1414: “segundo que perteesce a meu estado et me enterren en hun *atoude*” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 100.
- Atra** ‘hasta’ 1299: “Mando a todalas ygreias que son en Morraço des Meira *atra* Ponteuedra XXti soldos” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 210.
- Atuada** Fontem- ‘atascada, tapada’ pp. de *atuar*. 1204 “Inter casal de Tarillu et *fontem Atuada* super agrum de uinea est auctarium ubi fuerunt palatia infantibus” T. *Sobr.* I, 237. Hay también *atuir*. Cf. a it. *attutare*, rous-sill. *atudar*, Meyer-Lübke, REW, * **tutare**. Es galicismo.
- Auãgios** ‘evangelios’ 1334: “Et mays jurarõ aos santos *auãgios* que estessen a elle” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 54.
- Auger** de *pelagrua*, Don- abad de Castrojeriz. 1352 (Duro Peña, *Cat. Docs. Orense*, 210, n° 805).
- Augerio** Don- arcediano de Beres en Astorga. 1351 (Duro Peña, *Cat. Docs. Orense*, 210, n° 804).
- Aula sub-** Romaní, *Col. Dipl. Oseira*, 638, 721, 722.
- Auydores** (cf. *Aruydores*).
- Avanças** ‘alabanzas’? 1445: “posposto todo rencor e malenconia e proposta toda boa fe e amorio asi per nosas personas como per nosas *avanças* aa boa fe de Deus e senmaao engano per juramento que ende fasemos” *Livro Concello Pontevedra*, 185.
- Avantadizos** “cargas percibidas por los señores como el «montazgo», «*avantadizos*» etc.”; 1568: “*avantadizos*” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 250, 466 = *Abantadizos*.
- Avehudos** ‘avenidos’ 1325: “fiquen *avehudos* et amigos et apaçuigados et defintados para senpre ia mays” DBRAG, I, 21.
- Averen** “suponerles *averen* derrivado el ciervo o vallado de su monte” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 205.
- Avessadoyros** (1292): “Lavrã os frades de Sobrado cum III *avessadoyros*” Mariño Veiras, *Señorio de Meira*, 364, n. 355.
- Ayra** Eiras Roel, 85.
- Ayuda** por ‘ajuda’ *Cant. Stª Maria*, 271, 37. Mettmann IV, 38.
- Azador** ‘alentador, encubridor’? 1432; “Et o dito García Dias diso que non fora delo sabedor nen *azador* e que faría sobre elo quanto con dereitos deuese”. VeFD. II, 251.
- Azedo** ‘azedo’. Sin Fecha: “Portione de Pelagio *Azedo*, portione de Martino *Azedo* in pignore pro Vº anos” T. *Sobr.* I, 330. || 1273: “Iohannes Petri dicto *Azedo*” *Oseira*, 987.

B

- B-/ V- > F-:** *bolacha* > *falacha*, *vistor* > *fistor* (cf. *vistores*, s. XV, en *Elucidario* II, 635, el *Diccionario Portátil del Elucidario* (Coimbra 1825) dice: *Vistores*. Louvados, apegadores de quaesquer fazendas” 9160) y *Que nos dice el Fistor en El Gallego, Galicia y los Gallegos a través de los Tiempos*. La Coruña 1985. 152-154), *vitta* > *fitã*, *vehementia* > *femença*, *belua* > *belfa* (109?) *veruclu* > *ferrollo*. Lo contrario es *foratu* > *burato* (cf. and. *bitango* ‘desmayo, síncope’ / *fitango* ‘desmayo, privación de sentido’). A. Otero, *Hipótesis Etimológicas* II, CEG (1951), 107-110, cita más casos: *beltron* / *feltron*. Será por ultracorrección fonéticosintáctica frente a: *aurifice* > *ourives*, *defensa* > *devesa*, *Stephanu* > *Estevo*, **acifolu* > *azevo*, **trifolu* > *trevo*, *Christophoru* > *Cristovo*, *suberaria* > *xufreira*, etc. **B / M:** *Bogango* / *Mogango*; *Blancia* / *Melancia*; *Abelleruco* / *Melharuco* (M. J. Delgado, *A Linguagem popular do Baixo Alemtejo*, 129, 127, 302) *Belchior* / *Melchor*.
- Babirza** dicta-? 1223: “Ego Maria Petri dita *Babirza* ... Ego Maria Petri dita *Babirza* in ista karta manibus meis” T. *Sobr.* II, 343.
- Bacacus** 1223: “Ego Petrus *Bacacus*” *Oseira*, 236 = *Macaco*?
- Bacorina** Ficaria- 1239: “in loco quod vocatur *Ficaria Bacorina* iuxta hereditatem de Hospitale” *Oseira*, 430.
- Bachegun** cognomento- 1171: “Ego Petrus Uermundi cognomento *Bachegun*, facio cartam testamenti”. T. *Sobr.* I, 465 también *Batgegon*: “Petrus Ueremuiz cognometno *Batgegon*” id. 531 y *Buchagun*: “Ego petrus *Buchagun* de pro anima mea” id. 525.
- Baço** ‘vaso’ Eiras Roel, 228.
- Bafua** cognomento- cast. ‘bahuna’ 1169: “Ego Pelagius Ueremuit, cognomento *Bafua*, dono atque concedo” T. *Sobr.* I, 530. || 1188: “Petrus Guistrarit monachus, Pelagius *Bafua* magister. Constantim” T. *Sobr.* II, 439.
- Baga a escola** apodo, 1480: “Iten mando a mis criados Francº e Gonzalo *Baga a* [impr. e] *escola* e García su hrº, e Basco diez mil mrs. a cada uno” DBRAG, I, 313.
- Bagaceira** ‘aguardente’. Coelho, *Ciganos*, 125.
- Bagina?** 992: “et ancilla sua nomine *Bagina*” T. *Sobr.* I, 163. **bag-** (< *baca*) + *ina* ‘bayita’?
- Baguim** ‘caso’ (importancia, consideração) Git. *bajin* s.m. respeto, atención. Mayo” Coelho, *Ciganos*, 18.
- Baguines** s.m. Dinheiro. *Estar a troços de-* *Estar sem real*, “*Baguines* de calo *bago* (dinheiro)” Coelho, *Ciganos*, 69, 125.

- Baguinos** 'baixo' de *bajo* ... *legos* 'afastaddo' de *lejos* Coelho, *Ciganos*, 114.
- Bagullo** cf. *Vagullo*.
- Balanciña** "En la jurisdicción de Muras las *froses* recibían el nombre de *balanciña*, y consistían en 3 ferrados de centeno y un carnerillo" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 456.
- Baltsac** 1155: "Pedro *Baltsac*" Oseira, 37 = *Balzac*.
- Baluga** 1227: "Pelagius *Baluga* ts."; 1234: "Pelagio *Baluga* ts." T. *Sobr.* I, 359, 371.
- Bandaeira**, cognomento-? 1161: "Carta de Pelagio Odoariz cognomento *Bandaeira*" T. *Sobr.* I, 313. = *Bandaneira*.
- Bandaneira** Sin fecha: "Ego Pelagius Odoarii, dictus *Bandaneira*, dono pro remedio anime mee" T. *Sobr.* I, 328. -n- por -l-? = *Mandanaria*.
- Bandear** 'formar bando' 1445: "sejades obligados de me ajudar e *bandear* contra aquel ou aqueles que me tal dapno feseren ou quiseren faser" *Livro Concello Pontevedra*, 183.
- Bandon** Carro - Cf. Carro *bandón*.
- Banzado** s. XVII: "se arruinaron y deshicieron para hacer la ferrería y *banzado* de Abres" Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 362.
- Baral / Varal** "o *baral* de Giliade", "o *varal* de Giliade" Vasco de Aponte, *Recuento*, 150, 152.
- Baralia** 'pelea' 1063: "super illas hereditates qui iacent inter Castelo et Sonario, unde *baralia* inter nos uertitur et uenimus inde in concilio ante comitem domnus Rodericus" T. *Sobr.* II, 370.
- Barallega** Maior- 1367: "nosso casal de Geteriz, figglesia de San Fijz, enno qual morou Maior *Barallega* et seu fillo Domingon" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 59.
- Barata** dictus- 1228: "Rodericus Pelagii dictus *Barata* ts." T. *Sobr.* I, 419 'cucaracha' o = fr. *Baratte*, it. *Baratta*?; en Machado DOELP, s.v. sin cronología.
- Barazas** 1256: "Rodericus Iohannis miles dictus *Barazas*" Oseira, 732.
- Barba** dito- Sin fecha: "o prior dom P... Eans dito *Barba*" T. *Sobr.* I, 425.
- Barbeador** 1195: "Iohannes *barbeador*" Oseira, 102.
- Barbeito** 'barbecho' 1570: "mas la nobilidad (sic. por nobidad?) del *barbeito* de dicho myllo" Gelabert, *Santiago*, 76.
- Barvina** 'barbiña'? 1255: "Martinus dictus *Barvina*" Oseira, 698.
- Barcellarem** 'bacellare'? 1258: "damus illum nostrum *barcellarem*, qui iacet in loco qui dicitur Ficulnee Fernandini super iter publicum ...vobis autem defunctis vox Urssariae accipiat predictum *barcellarem* in pace" Oseira, 779. (parece mala lectura por *baccellarem*?).
- Bardonem** 'arzón de la silla' 1168: "CL^a solidos, et inroboacione unum *bardonem* preciatum in V solidos" T. *Sobr.* I, 220. (Corom. DCECH, s.v. 'barzón' a. 1286).
- Barete** dicto-? 1205: "socero meo Pedro petri dicto *Barete*, qui fuit pater supradicte uxoris mee" T. *Sobr.* II, 159.
- Bargos**: "e incluso las rozas que se hacían temporalmente debían rodearse de "*bargos*" para arrancarlos una vez recogido el fruto". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 141.
- Barsillo**? 1701: "una cuchara, un tenedor de una onza y un *barsillo* ..." Eiras Roel, 228.
- Barral** "casas vinnas e lagar que nos compramos de vos o dito Juan López, e *barral* con todas suas arvores e entradas e saydas segundo que están cercadas de muro enrededor" Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 376; "cada aldea o *barral*". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 195.
- Barrogam** 'barragam' (errata o mala lectura?) 1221: "et panum meum de *barrogam*". Oseira, 212.
- Basto** 1263: "Iohanne Iohannis clerico dicto *Basto*" Oseira, 859.
- Batacon** 1255: "Bartolameu *Batacon*" VeFD. I, 18.
- Bateffa** 'calabazo' 1271: "Martim Iohannes dicto *Bateffa*" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 62 (cf. DCECH, s.v. 'albudeca').
- Batgegon** cognomento-? Sin fecha: "Ego Petrus Ueremuiz, cognomento *Batgegon*, facio karta testamenti" T. *Sobr.* I, 531. cf. *Bachegun*, *Buchegum*.
- Batoqua** top. 1292: "os herdamentos todos que nos auemos de la *Batoqua* de Mouraços atee o termino de Portugal" ... "ennaquel lugar dela *Batoqua* ssobre dita", Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 141 y 142. Cf. DCECH s.v. 'bato' y Machado DOELP s.v. 'Batoca' sin cronología.
- Bazaccu(s)**? 1137: "Petrus *Bazaccus* cum uxore sua" Oseira, 15. || 1227: "quas mihi dedit maritus meus Petrus *Bazacu* in dote corporis mei"; 1227: "mihi dedit maritus meus Petrus *Bazacu* in dote corporis mei" T. *Sobr.* I, 305, 357. = *Bazacho*? cf. s.v. "*Bucio*. *Buzaco*, Broco. El hosco y de cabeza baja, que no habla por genio, bozalidad, enojo o bozalidad. = También se toma por el que llaman *Bozal*, ibi." (Sobreira, *Papeletas*, 432) y "*Buxato*. S. m. de Bezoucos. *Buzaco*. El milano que coge tripas y pollos" (ibid. 436) = *Bazaquo*.
- Bazacho** Vermudus- = *Bazaco*? 1213: "Vermudus *Bazacho* ts." T. *Sobr.* I, 408. = *Bazacu*?

- Bazaquo** 1148: “tenente Boval Petrus *Bazaquo*” *Oseira*, 23.
- Beatico** ‘viático’ *Vis. Barcala*, 630.
- Beche** 1242: “Pelagius *Beche*” *Oseira*, 474.
- Bedros** 1688: “que no cortasen tojos en los montes y *bedros* comunes a esta feligresia” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 144.
- Begus?** 1223: “Petrus Pelaiz dictus *Begus*” *Oseira*, 237.
- Beethan?** 1274: “Marina Petri dicta *Beethan*” *Oseira*, 994.
- Beirores** ‘piojos’ (Fernández Oxea, *Barallete*).
- Beizo** cognomento- Sin fecha: “fratre Iohanne de Refectorio, cognomento *Beizo*” *T. Sobr.* II, 178.
- Bela Barua** 1205: “Petrus Alfonsi Sancti Iuliani de Sala regis, *Bela Barua*. Iohannes de Uilar” *T. Sobr.* II, 159.
- Belam** ‘Vela’ 1205: “Rudericus Muninz cf. *Belam* cf.” 1206: “Iohannes Odoarii, *Belam* ts. et cf.” *T. Sobr.* II 163, 179.
- Belmez?** amparo, protecção: “Esto fez a Virgen que sempre teve *belmez*” 147, *Cant. Stª Maria*, 147. 46 Mettmann 42.
- Belotador?** 1264: “Qui presentes fuerunt ...I. Petri piliter ... R. Arie *belotador*” *Oseira*, 865.
- Benfeito o bienhecho** Tierra de *-Bienfeitos*: “En los recuentos la superficie dedicada a mijo, cuando aún no está sembrada, se la denomina como tierra de *benfeito* o *bienhecho*, aunque sea en el mes de septiembre y falten nueve meses para sembrar el mijo”, 1667 “el *venfeito* de dichos siete ferrados de eredad que ay para maíz”, 1759: “de nabos y alcazer para *bienhecho*” 1655: “el resto de los *bienfeitos* para trigo y avena”; Glosario: “*Benfeito*. superficie en que se cosechó el cereal de invierno, y que se siembra de nabos o se abona antes de ser sembrada con el cereal de primavera”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 174, 175 n., 699.
- Benandante** s. Colejial. *Acurr. Vozes Galls*. BN.
- Beneustitus** Pelagius- 1200: “Munio Muniz cf., Pelagius *Beneustitus* cf., Henricus qui notuit” *T. Sobr.* II, 171.
- Ben Merca** 1276: “Pero Perez de Ben Merca” *VeFD*. I, 36.
- Bentaneira** 1329: “e se for *filla bentaneira* ou mal sesuda ou der mal enxenpro de si entonces herde o fillo ou parente que for mais chegado en o parentesco” *DBRAG* I, 145.
- Berrear** v. Acusar. En esta acepción usan los muchachos, en las escuelas en Galicia, para decir que un discípulo les acusó al maestro. *Vozes Galls*. BN.
- Berreguis?** 1534: “y no entren [los clérigos] en esta ciudad ni en los otros pueblos de esta diócesis sin calzas o calzones o *berreguis*, ni con ropa corta, so pena de perder la dicha ropa que ansi truxere” A. García García, *Synodocon Hisp. I. Galicia*, 59. Variante de *borceguí*, voz de origen incierto, cf. DCECH s.v.
- Berzu** Martinu- ‘berzo’? Sin fecha: “et de frater Martino *Berzu*, et de Roderico Petri” *T. Sobr.* I, 338.
- Besbello > vermiculú?**
- Besna** 1273: “Toda Perez dita *Besna*” *Oseira*, 976, 977.
- Besnot / -te** 1223: “Petrus Petri connomine *Besnot*”; 1241: “Fernando *Besnote*, milite” *Oseira*, 226, 462 = fr. *Benoist*?
- Beesteiro** 1444: Gonçalo Garçia *beesteiro*, Juan de Prol, Rui *beesteiro*” / “Gonçalvo Garçia *beesteiro*” *Livro Concello Pontevedra*, 173, 199.
- Besteros** ‘besteiros’ 1432: “En el alcauala de las *bestias* a Rodrigo e a Martin Chamorro *besteros*” *Livro Concello Pontevedra*, 57.
- Besva** 1268: “...dicta *Besva*” *Oseira*, 917.
- Besvera?** 1265: “dona Toda Perez dita *besvera*” *Oseira*, 885
- Betume Calez de-** 1395: “et o outro *calez de betume* que se ena dita iglesia que o ponan ...et o *calez de betume* que se ena dita iglesia que se poña” *CDGH*, 158, 159.
- Bezerrum** 1192: “cepi inde uobis uiolenter medietatem unius porce bone et quintam unius bouis boni et Unum *bezerrum* tenrarium et tertia de una *iuuena* et medium de uno *iuuenco*” *T. Sobr.* I, 494. §
- Beyneiru** ‘vainero’ 1299: “et Johan Perez *beyneiru*, de Ponteuedra”. Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 215.
- Biatría < behetría** 1481: “saluo que oyra diser que era *biatría*” ... “saluo que oyra diser que era *biatría*” *VeFD*. I, 162; 1488: “dizendo que eran *biatrías* ou realengo” *VeFD*. I, 193.
- Bicada** Petro- Sin fecha: “Tercia est de Petro *Bicada* ...leuat Petrus *Bicada* medietatem” *T. Sobr.* II, 182.
- Bicetes** ‘piojos’ (Fernández Oxea, *Barallete*).
- Bicho** 1137: “Pena *Bicho*” *Oseira*, 17.
- Bicho** ‘piolho’ (Silva Correia, *Euf. e Disf. Port.*, 670).
- Bicho da cabeza** ‘piojo’ (E. Montero, *Eufemismo Galicia*, 241).
- Bichosa** Cabeça. Por los ‘bichos’? Bessa *Gíria*, 52.
- Biluga** Petrus- ‘baluga’? 1216: “frater Petrus *Biluga* ts.” *T. Sobr.* I, 352.
- Bintilando** *Vis. Barcala*, 617.

- Biortos** antrop. 'biortos' 1233: "et de hominibus illis qui vocabantur Britones et *Biortos*, et quantam habui de mulieribus que dicebantur Chavellas" Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 91.
- Biqueti** 1219: "Lupo Garsia, dicto *Biqueti* milite" Oseira, 194.
- Bisbórria** com. Vil, Desprezível. (F. Luis de Monte Carmelo, *Compendio de Orthografia*, 539).
- Bispo** 1180: "Petrus *Bispo* cf."; 1180: "Petrus *Bispo* miles cf." 1180: "ubi habitat Petrus *episcopus*" T. *Sobr.* II, 113, 114, 116.
- Bispo alfeate** 1272: "Pedro Perez dicto *Bispo alfeate*" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 63.
- Bispus** Petrus- 1202: "Frater Petrus *Bispus* ts." T. *Sobr.* I, 383.
- Bocach(o)** 'Bocacho o Bo cacho'? 1294: "de maao de Fernán Yanes *Bocach*, notario del Rey en Allariz e in Limia" VeFD. I, 50; 1303: Fernando Affonso *Bocacho*, fillo que foy de Fernán *Bocacho*" VeFD. I, 64.
- Bocaran** 1400: "duas varas de *bocaran*"; "custaron XXI *bocaraas* para forrar as ditas capas e cotibaldos" López Ferreira, *Hist. Iglesia Santiago VII*, 108, 107.
- Bochaam** 1272: "Martin Perez dito *Bochaam*" Oseira, 971.
- Bochon** 'buchón' 1254: "Fernandus Petri dictus *Bochon*"; 1254: "Petrus dictum *Bochom*" Oseira, 683, 684.
- Bodegueiras** 1780?: "a la hora de remitirle las *bodegueiras*". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 619.
- Bofar**. v. Echar [pedos] *Voze Galls. BN*.
- Bofinus**, Petro-. Cf. *Bufinus*.
- Bofoas** 'buhoneras' 1426: "onde seen as *bofoas* en dia de feyra" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 169.
- Boga dictus-** 1200: "Ego iohannes dictus *Boga* de Riilo" T. *Sobr.* I, 480.
- Bogado / bogada** 'vacía' < *vacata*? 1591: "ansi del mixto que agora tienen *bogado* para en ellas sembrar... hasta nobidad de *millo* que ahora está *bogada* para sembrar", "y la otra mitad quede con el *millo* y *bogadas* para sembrar *millo*" "algunas dellas estaban sembradas de pan y otras *bogadas* para sembrar a *millo*", "algunas (leyras) estaban sembradas de pan y otras *bogadas* para sembrar de *myllo*" Gelabert, *Santiago*, 75, 76.
- Boltura** "el derecho de echar *boltura* para hacer estiércol" 1857. Doc. privado. ??
- Bōotades?** 1414: "Item teño en Ponferrada rroupa de cama et arcas et mesas et bōotades et outro exuar de casa" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 105.
- Boninus** presbiter < **Boninus** (Kajanto, *Lat. Cognomina*, 275) 931: "*Boninus* presbiter cf." T. *Sobr.* I, 61.
- Boniti Uilla-** 971: "In Boconti, uilla Gaudioli, *uilla Boniti* cum adiacentiis suis et cum sua creatione" T. *Sobr.* I, 138 (confirma la hipótesis de J. M. Piel (*Nomes "Possessores"* 78. genit. *Boniti* que cita Villabuide (Serantes, Cor.)
- Bonusus** presbiter < **Bonusus** (Kajanto, *Lat. Cognomina*, 123, 275) 952: "*Bonusus* presbiter ts."; 959: "*Bonusus* presbiter cf." T. *Sobr.* I, 23, 53.
- Boqech** Martinus- 'Boquecho'? < *boca* + *-echo*? 1189: "ego Martinus *Boqech* et Petrus Zoyla insimil (sic)" T. *Sobr.* I, 204. Cf. *Bocacho*.
- Borboriño** Susurro de voces. Murmullo. Remolino de viento súbito. Carré 3ª Cf. port. *folforinho*.
- Borra** s.f. Dinero. Acurr. Botar mucha borra. *Voze Galls. BN*.
- Boticas** 'bodegas' 1516: "el qual dito çeleyro e casa vos bendo con todas suas entradas et saydas et cortes et curraas et eyras et *boticas* et herdades et arbores" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 66.
- Botus** 1260: "Iohannis Petri presbiter dictus *botus* ts." Oseira, 834.
- Boubou** 1189 "Fernandus Pelagius dictus *Boubou*"; 1205: Fernandus Petri dictus *Boubou*" Oseira, 89, 124.
- Bouoredo** 989; "Pontelia, *Bouoredo*, Auianis Citaria, Fragoso" T. *Sobr.* I, 140 < *apoperetum bópora* cf. *Abóbra* y *Bobreyra* en Sobreira, *Papeletas*, 24 y 406. DCECH. s.v. 'abobra'.
- Bouzas** 922: "terras cultas uel incultas, pumares, pascuis, paludibus, *bouzas*, montes, fontes" T. *Sobr.* I, 105.
- Boya?** 1264: "P. dicto *Boya*, I. dicto Burces, conversi" Oseira, 872.
- Boza** 'bouza'. 1173: "et inde per portum de Griohy er per *boza* de Cabannas quomodo diuidit se de Forcafitia" T. *Sobr.* II, 50.
- Bracchio** 'barbecho'? 1220: "do uobis et monasterio uestro illam uinam qui iacet in *bracchio* cum illa de Ueiga de Uilla" T. *Sobr.* II, 324.
- Braças** < 'baraças' 1434: "son dos ditos sellos pependes de plumo, colgados por *baraças* de sirgo" VeFD II, 29.
- Bragas de cierbo** 1680: "viose el perro en *bragas de cierbo*". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 463 n.
- Branco** ou *carniceiro*. (cf. *Rifante*).
- Braña** 'pasto de verano'. 1796: "por propasarse "a cojer los tojos, riza y *braña* que producen"; 1799: "murió precipitada de una Peña adonde estaba cogiendo *braña*". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 206, 609.
- Brega Paille** 1163: "exitu, per terminos de Pelai Diez de Sancto Felici de *Brega Paille*, et ex alia parte per Laeirole" T. *Sobr.* II, 297.
- Brega Paleam** 'Brega paja' 1174: "Excepimus tamen ab hac uenditione, portionem de *Brega Paleam* et cetera omnia uendimus uobis" T. *Sobr.* II, 292.

- Bregados** 1187: “Froyla Petri cum tribus suis quos uocant *Bregados* uendiderunt suas portiones pro X solidos” T. *Sobr.* II, 465.
- Brete Don-** Sin fecha: “et in Sancta Eolalia de *don Brete* meam portionem” T. *Sobr.* I, 306. Falta en Piel, *Nom. Poss.* < **Britti** (cf. Kajanto, *lat. Cognom.* **Brittus** 201).
- Breto / Bretus** < **Brittus** 887: “Hermegildus ts., *Breto* ts., Fredenanda ts.” 951: “Vegeta ts., Gutier ts., *Bretus* ts., Romanus ts.”; 955: “Petrus presbiter cf., *Bretus* presbiter cf.”; T. *Sobr.* I, 147, 116, 136.
- Brichon?** 1183: “Dominico Bono Achadigo cf., Simeon cf., *Brichon* cf., Cidi cf.” T. *Sobr.* II, 268. Cf. *Brinchon*.
- Brinchon** ‘brincon’? 1183: “Dominico Bono Achadigo cf., Simeon cf., *Brichon* cf., Cidi cf.” T. *Sobr.* II, 267. Cf. *Brichon*.
- Britar** 1228: “Ego don Alfonso, Rey sobredito Legionense *brito* e confingo a uos omnes de Bonburgo todos maos foros que aiades” J. Gonzalez, Alfonso IX, II, 627. Machado DELP *britar* 1262, pero *britamento* 1211.
- Britones** antrop. 1233: “et de hominibus illis qui vocabantur *Britones* et Biorios, et quantam habui de mulieribus que dicebantur Chavellas” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 91.
- Broco** ‘curvo, encorvado’ 1162: “E Pedro Eanes dito *Broco*, home dos frades, jurado e preguntado” VeFD. I, 22. || 1251: “Petrus *broco* laici” *Oseira*, 623.
- Brosis / Brosadam** ‘hachas / hachazo’ 1218? “accesserunt cum armis, lanceis, gladiis, cultellis et *brosis* et fustibus, et percusserunt et uulnerauerunt fratres et dederunt unam *brossadam* et unam lanzadam in equo quo sedebat magister de Brione” T. *Sobr.* II, 369. (cf. “*Bros*, *abros*. Es el hacha castellana o machado en tierra de Mirandéla, hacia el origen del rio Neira” Sarm., *Cat. Voces*, 312 y “*Brosa*. s.f. de Mondoñedo. V. *Machada*”, Sobreira, *Papeletas*, 429).
- Brozum** ‘broza’ ?? 1193: “in perpetuum locum siue *brozum* castelli de Azaga” J. González, *Alfonso IX*, II, 108.
- Bruialio** ‘terreno helado’? 1154: “per Aranga et per Feruentias et per illum Patronem et per illum *bruialio* de Felgeira et per illam forcam de Asturiano” T. *Sobr.* I, 428. (cf. Corom. DCECH, s.v. ‘bruja’).
- Bruscu** 1222: “Petrus *Bruscu*”; 1231: “Petrus *Bruscus* ts.”; 1237: “vineam de Petro *Brusco*” *Oseira*, 215, 331, 402.
- Buarios** ‘boyeros’ 1168: “et de illos homines habuissent suos carpentarios et petrarior et *buarios* et uaccarios et equarios” T. *Sobr.* II, 48.
- Buarro** Petri- Sin fecha: “Ego frater Pelagius Petri *Buarro* dono totam meam hereditatem” T. *Sobr.* I, 536.
- Buchagum** Petrus- ‘buche’? 1171: “Ego Petrus *Buchagum* do pro anima mea” T. *Sobr.* I, 465.
- Buchom** 1272: “de don Pedro *Buchom*” *Oseira*, 971.
- Buchu** cognomento- Sin fecha: “Petrus Martini de Dunius, cognomento *Buchu*, uendo uobis”; 1200: “Petrus Martini de Donius, dictus *Buchu* et omnis uox mea” T. *Sobr.* II, 399, 423.
- Budegal** ‘robles (Carballons) abedules (*Budegal*) alisos (Amenedo)” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 247.
- Buelo** Castiñeyro- < **bonellu** ? 64, 74, 77, 80 **sin identificar**.
- Bufinus** cononmento- ‘soplito’? 1166: “Ego Petrus, cononmento *Bufinus* facio cartam uenditionis”; “Ego Petrus *Bofinus* facio cartam uenditionis” T. *Sobr.* I, 454, 534.
- Bufuylla** 1433: “hen de outras mercadorias, saluo de panos e de *bufuylla*, e de viños e das outras mercadorias de Castella” VeFD. II, 100.
- Bujolas** ‘brújulas’? 1440: “mandaron que por morte de Pero Vasques venda as *bujolas* Gonçalvo Correa” *Livro Concello Pontevedra*, 186.
- Bullas** ‘bulas’? 1417: “et leixo pera conprir este meu testamento duas *bullas* que eu ajo et outrosy mays todas las eguas e poldros que eu ajo” VeFD. I, 111.
- Burces** 1264: “I. dicto *Burces* conuersi” *Oseira*, 872.
- Burgarios** ‘burgueiro, manantial’ 1063: “ubi sedet arca cum *burgueiros*”; gall. *burgueiro* / *burgar* ‘bullir’ < **bullicare**. Sánchez Albornoz, *Nuevos y Viejos Estudios Instituciones Medievales Españolas* III, Madrid 1980, 1774 (Tumbo Celanova, f. 95 v.).
- Búrrela** ‘burla’ “e poze-a em uma azemela albardada e um escudeiro que lha tangesse, e enviou-a para sa terra e fege com ela meter *búrrela* a todos os rapazes que em sa casa eram” *Livro Velho Linhagens*, ed. J. Mattoso, I, 28.
- Buiz** ‘lazo o armadijo para cazar pájaros. En Cervantes id. port. *buis*. (F. J. Rodríguez). Falta en los dics. casts.
- Bulsino** 1268: “Pedro *Bulsino*” *Oseira*, 916.
- Burel** cognomento- 1165: “ego Petrus Froile, cognomento *Burel*, frater de Pelagio Testelo” T. *Sobr.* I, 212.
- Butinel** uocato- ‘barrilito’? 1174: “Iohannes uocato *Butinel* cf.” T. *Sobr.* II, 95 Cf. prov. *boutin* y paralelo del fr. *Boutineau* (cf. Dauzat. *Dict. Etym. Noms de Famille*, s.v. ‘Boutin’ < ***buttinellu**).
- Buto** 1258: “Iohannes Petri dictus *Buto*” *Oseira*, 775.
- Buxarau** Stephanus de- 1192: “Stephanus de *Buxarau*, Bernal Moneda, Bernal de Calzada, Martinus Unzenoro, Iohannes capellanus” T. *Sobr.* II, 199.

Buzaqueyra 1162: “per rigarium de *Buzaqueyra*” *Oseira*, 48.

C

Caabre 1432: “e por la tercera que pague perca o *caabre* ou *cordaçon* que asy amarrar o dito nauio e fasta dez dias enna cadena” *Livro Concello Pontevedra*, 69.

Cabahacis ‘cabazas’ 1192: “singulas fogacas centenas cum singulis cambis piscium vel singulis *cabahacis* vini” J. Gonzalez, *Alfonso IX*, I, 299.

Caballeros Piojos. (E. Montero, *Eufem. Galicia*, 241).

Caballo 1249: “Menendus Pelagi dicto *caballo*” *Oseira*, 576.

Caballus dictus- 1177: “Ego Munio dictus *Caballus* de Donius et omnis uox mea” *T. Sobr.* II, 355.

Caualu Maior- 1181: “Ego domna Maior *Caualu*. filla Pelagio Munit de Carantonia” *T. Sobr.* II, 377.

Cabeceyros ‘cabezaleros’ 1303: “e axude e empare ós meus *cabeceyros*” *VeFD.* I, 66.

Cabeçel / Cabeçal 1320: “cuyo *cabeçel* eu Martín Páez” *VeFD.* I, 75 y 76; 1138: “faço meu *cabeçel* do que mando... Et faço me *cabeçel* e conpridor” *VeFD.* I, 83; id. “mando a meus *cabeçes* que compran a mya manda” *VeFD.* I, 84; id. “meu *cabeçal* nen conpridor” *VeFD.* I, 85

Cabelo de *Caber* ‘comprender’ 1258: “non podia y fazer outra cousa se non *cabelo* e octorgalo” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 40.

Cabistrarium pullum- ‘poldro cabestreiro’ 1213: “datis mihi nunc XX oues et unam porcā et unum uerrom et unum *pullum cabistrarium*”. *T. Sobr.* II, 421.

Cabrita 1242: “Sthephanus Petri *cabrita*”; 1251: “Stefanus Petri *cabrita* testis” 1256: “Pelagius *Cabrita*” *Oseira*, 470, 628, 725.

Cacinos ‘piojos’ (Fernández Oxea, *Barallete*).

Cachaça 1403: “et Garcia *Cachaça*” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 129.

Cachaza 1246: “Fernandus Petri, dictus *Cachaza*, miles” *Oseira*, 536, 537.

Cachone ‘cachón’ 1174: “et ex illo *cachone* de Remolino usque ad regarium de Pinna Mala”; 1174: “et ex illo *cachone* de Remolino usque ad regarium de Pinna Mala” *T. Sobr.* II, 94, 95.

Cachopeiras “106 robles, 16 castaños, 4 *cachopeiras*, 12 manzanos, 2 nogales, 3 perales y 5 cerezos” Eiras Roel, 85.

Cadadia 1220: “frater Martinus *Cadadia* ts.” *T. Sobr.* I, 353 = *Cadaia*? cf.

Cadaia 1219: “Qui presentes fuerunt: fratres Martinus *Cadaia* stalarius ts. frater Martinus ts.” *T. Sobr.* I, 359.

Cachoupa La- Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 502.

Caçofreyto ‘cazo roto’ 1348: “en aquel casal de *Caçofreyto* de que he mia a terça” CDGG, 151.

Cadea su- de Romaní: *Col. Dipl. Oseira*, 885, 892, 915, 989, 1085, 1092, 1014, 1066, 1067, 1102, 1110, 1113, 1117, 1121, 1137, 1142, 1161, 1165, 1185, 1190 [cadena] 1192, 1193, 1195, 1196, 1198, 1206, 1215, 1217, 1257.

Cadeadegos ‘cadenazgos’ 1282: “as quaes erdades yazen so *cadeadegos* de ssan Johanne dAlua et de ssan Martino de Noste” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 82.

Cadela de Melide 1206: “ego *Cadela* de Melide, una cum filio meo Dominico Pelagii” *T. Sobr.* II, 178.

Caeda 1602: “estando malo de una *caeda* /sic/ de que esperaba morir, hizo esta memoria, que valga por testamento” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 609.

Caente 1265: “a Pedro Abryl albergeyro e a sa moler María *Caente*” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 51.

Calcabardas 1232: “Lego domum que fuit de *Calcabardas* filii Pelagii” CDGH, 182.

Calcarrabo La- Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 502.

Calcaynam / Calcaina por ‘calcanea’? ‘camino trillado o calcado’? 1170: “per terminos et loca sua antiqua uidelicet per riuum de barca et fontem Astrili et per *calcaynam* de castro de uilla Sancii et per confurcos de Dunios”; 1171: “per terminos et loca sua antiqua, uidelicet, per riuum de Barca et fontem Astrili et per *calcaina* de castro de uilla Sancii et per confurcos de Dunius”. *T. Sobr.* II, 330, 377.

Calcorrear ‘correr’. Coelho, *Ciganos*, 154.

Calçadonyo ‘joya de calcedonia’? 1348: “it. de min Aras Peres Chantreyro huas contas huu *calçadonyo* et trage hua pedrelina preta que trage figura d angeo engastoad en prata” CDGH, 152.

Calçares ‘calzados’ 1434 “et querían vender en esta villa et pescaria et sua jurdiçon çapatos et botas et outros *calçares* de coiro et faserlos et tragerlos ende a vender” DBRAG, I, 36.

Calendario 1610: “los vecinos del “*calendario*” o jurisdicción de San Ciprián y Nois y Burela”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 457 n. 11.

Calicús 1581: “los *calicús* a 54 reales la vara” Gelabert, *Santiago*, 265 n.

Caliver 1243: “F. Veremudi dictus *Caliver*” *Oseira*, 488.

Callentura 1578: “un yncordio en la yngla hexquierda y gran callentura”. Gelabert, *Santiago*, 57.

- Caluga** s.f. Cogote. Voz fam. y prov. en Galic. del lenguaje acurrado. *Vozes Galls. BN.*
- Calueth** Sin fecha: “De isto Martino Suariz natus est Iohannes *Calueth*, de Porto Puluego et petriarius” *T. Sobr.*, I, 343.
- Camaleon** insulto 1747: “llamándole varias veces en el atrio de la iglesia “*camaleón*”, “cocho mouro” etc.” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 496.
- Cambo** Es el junco vara o cordel en el cual se ensartan las anguilas, truchas o peces que se pescan. Y de una cosa segura se dice: “*está nõ cambo*” Sar., *Cat. Voces*, 416. 1172: “singulas fogaceas cum singulis *cambis piscium* vel vini *cabahacis*” Galindo, *Tuy en la baja Edad Media*, 71. en J. Gonzalez es de 1192 y transcribe: “singulas fogacas centenas cum singulis *cambis piscium* vel singulis *cabahacis vini*” *Alfonso IX*, I, 299.
- Cambôa as** Vulg. Interamn. He Dique, Tanque, ou Lago, que faz a maré nas praias do mar, para pescar” (Fr. L. do Monte Carmelo, *Compendio de Orthografia*, 189). Explica el sentido del top. gall. punta de *Camboa* (cf. Sarm., *Col. Voces*, 172).
- Caminageen** 1432: “an de enprestarnos os mrs. ao conçello pera *caminageen* dos mesageiros que van a El Rey”. VeFD. II, 17.
- Camjno de pees** 1516: “et por la parte do *camjno de pees* que bay da djta casa pera Çerual” Azevedo Maia, *Hist. Gal.-Port.*, 66.
- Camiña** ‘especie de frambuesa’ Cuveiro.
- Campa** 1435: “que me enterren so a *campa* que non ten letras” DBRAG, I, 47.
- Campo de Merlin** Eiras Roal, 238.
- Canario** ‘caneiro’ 963?: “et inde in aqua de Ulia usque in Asemondi, et illa ratione de Sesuldo omnia ab integro, et illo *canario* qui est in Ulia subtus domus Uiliulfos, pro quo iam precium de fratribus accepi” *T. Sobr.* I, 80.
- Cangado** 1254: “filia Arie Iohannis dictu *Cangado*” *Oseira*, 675.
- Cantador** ‘cantante’?: 1190: “Nos Martinus Uistrarici *cantador* de feruenciis et Petrus *Faucto*, filius de Michaele” *T. Sobr.* I, 217.
- Cantara** ‘borrachera’ (F. J. Rodríguez 39) > *cantarca* (ant.) *borrachera*. (Cuveiro).
- Cantarca** (ant.) ‘borrachera’ (Cuveiro).
- Cantariños** 1414: “et que busquen hũa ara para o dito altar et *cantariños* para agua et para o vjño que esten dentro enne dito arcaço” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 101.
- Cañero** (cast. de *caneiro*) 1510: “y mas le aforan el *cañero* que esta junto a Villaboa y a de pagar seis duzias de anguillas” Mariño Beiras, *Señorío Meira*, 391.
- Caonnar** ‘pagar *calumnia*’ 1271: “et quando *caonnar* a uos ou a uossa uoz tanto dobre” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 59 (cf. *coomar*).
- Capa o sombrero** 1644: “una cantidad para el capitán, que podía llegar a los 650 rs. de plata denominada *capa* o *sombrero*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 272.
- Caparino** 1189: “vobis Iohanne *Caparino*” *Oseira* 91; 1223: “stalario frater Petrus *Caparino*” *T. Sobr.* II, 343.
- Capiallo?** 1361 “foy liudo e publicado por min... notario sobredito... este dito testamento a su o *capiallo* do dito moesteiro de Sam Domingo, depois da enterraçon do dito Iohán Gomes” VeFD. I, 94.
- Capones** ‘hazes de leña’ Del Rosal, *Dic. Etim.*, 170.
- Cara de Mahoma** “*cara de demo*”, “*puta desollada*” insultos. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 525 n.
- Carabaça** s. XV: “con una *carabaça* de viño” Mariño Beiras, *Señorío Meira*, 374.
- Carabelo** 1629: “un carnero, dos gallinas y un *carabelo*” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 426 n.
- Caracterio** ‘caritel’ 1165: “cum *caracterio* et cum quanto ibi habeo”; 1165: “cum *caracterio* et cum quanto habeo uel habere debeo” *T. Sobr.* II, 45, 46.
- Caramilio** Petro- Sin fecha. “De Petro *Caramilio* nata esta Guntrade Petri, et iste dedit portionem suam ad Superaddo” *T. Sobr.* I, 344.
- Caramuja** ‘cara o cabeza de mula’ Del Rosal, *Dic. Etim.*, 171.
- Caramunhas** < *quaerimonias* G. Resende, *Canc. Gral.* I, 24.
- Caranchius** 1232: “que tenet Iohannes *Caranchius*”, *Oseira*, 345.
- Carantes** ‘moneda’, ‘quilates’? 1423: “Ha hy escudo uelho de França 52 pesam marco e son deligaa de 23 carantes e pesa cada hũ 88 grãos” *Livros dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 164.
- Carauine** ‘carabita’? 1231: “tibi Fernando Groton et uxori tue *Carauine* et filio tuo Petro Groton, damus XX solidos” *T. Sobr.* II, 171 (cf. DCECH s.v. ‘carabina’).
- Carauo** Pena do- Sin fecha: “e ende a a pena Edrada e ende a o penedo [texto: o o penado] do *Carauo* e ende a a pena da Moura” *T. Sobr.* I, 424. DCECH, s.v. ‘carabo’ doc. 1542. Machado DELP, s.v. ‘carabo’ como ‘certa raça de caes’ s. XIII.

- Caravo** 1245: “Fernando *Caravo*”; 1266: “Arias Fernandi dicto *caravo*” Oseira, 522, 894.
- Carazo** Michael- 1202: “Micahel Bruno, Micahel *Carazo*, Michael Garanno” T. *Sobr.* II, 282.
- Carca** Martinus- Sin fecha: “Martinus *Carca* ts.” T. *Sobr.* I, 503.
- Carca Pallico** ‘calca pallico’ 1287: “eu Johán *Carca Pallico*, notario del Rey en Ribadauia” VeFD. I, 41.
- Carear** 1797: “además de *carear* de prados para el sustento de dichos ganados”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 225 (cf. “*carear*: Pacer o pastar el ganado cuando va de camino” DRAE).
- Careta** ‘careta’ 1299: “que eu conprei de uoz de Fernã *Careta*” Azevedo Maia, *Hist. Gal.-Port.*, 209.
- Caretellum** 1185: “tam *caretellum* quam anliziam siue uocem cum omni fisco regali” T. *Sobr.* II, 65
- Cariçida** ‘carecida’? “por la mingua de justiçia real que en este reno de Galiza foy et he faliçida e *cariçida*” VeFD. I, 148.
- Carnarius** 1242: “*Carnarius* ts.” T. *Sobr.* I, 422.
- Carozal** ‘de la calidad del *carozo*’? 1209: “Petrus *Carozal*”; 1210: “Petrus *Carozal*”. T. *Sobr.* II, 233, 247.
- Carta de thoma** 1437: “feso leer ... hũa *carta de thoma* de noso señor o arçebispo de Santiago .../ fazemos *carta de thoma* de bos... / ena dita *carta de thoma* contiudos” *Livro Concello Pontevedra*, 88, 89, 90.
- Cartas de estoyo**? 1431: “sobre razon de duas *cartas de estoyo* que contra nos gaanaron dante os juises da audiçia de noso señor o arçobispo de Santiago” *Livro Concello Pontevedra*, 55.
- Carualusu / Carualoso** 1227: “et inde per regum de *Carualusu* et inde ad Ganiduiras”; 1227: “et descendit per Fontem de *Carualusu* et intrat in aqua” T. *Sobr.* I, 302, 303; 1277: “et inde quomodo descendit per regum de *Carualoso* et intrat in aqua”; 1227: “et descendit per fontem de *Carualusu* et intrat in aqua” T. *Sobr.* I, 304, 352.
- Carrapito** 1268: “Petrus Martini dictus *carrapito* armiger” Oseira, 910.
- Carraquisca**? “Baylaua balho vylam, / ou mourisca, / mas chamo lheu *carraquisca*, / mays uyua que tardiyam” (Resende, *Canc. Gral.* V, 251; “não registado” 422).
- Carrazedo** 1157: “et fer in prono in illo *carrazedo* retro cassam de Dael” T. *Sobr.* I, 196.
- Carrega** ‘carga’ es carrega Del Rosal, *Dic. Etim.*, 174.
- Carreiro** ‘carretero’ 1340: “para o *carreiro* que levou as tres botas de vyno do arçebispo da lonja ata a ribeira nove mrs.” *Livro Concello Pontevedra*, 150.
- Carrelu** Michael- ‘carrillo o carrito’? Sin fecha: “Lupus Muniz, Michael *Carrelu*. Martinus Todiz” T. *Sobr.* II, 218. Cf. *Karrelo*.
- Carro bandón** “aunque no siempre es carro “*bandon*” (esto es con hierro en las ruedas) sino que a veces es “*lampo*” y aun “quebrantado” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 228.
- Carruniosa** ‘carroñosa’ s. X? “et inde ad cersaria *carruniosam*, et inde uadit ualle in prono et sigit se in illa suue- raria” T. *Sobr.* I, 81. (Corom. DCECH, data ‘carroña’ en 1601).
- Carualla Viriña** 1259: “una mia leira que ayo in termio de Açoreiros, á qual chaman da *Carualla Viriña*” VeFD. I, 20.
- Caruallas** 1250: “in uilla que dicitur *Caruallas Vellas*” VeFD. I, 14.
- Casa de meca** “A *casa de meca* em longo XXIIJ. couados emeo e largo Xb” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 167.
- Casarello** 1298: “et este *casarello* que uos dou por uoso liure et quito para uenderet dar et doar...” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 80.
- Casarium** ‘caseiro’ 1206: “Praeterea *casarium* in ipsa domo uos debetis mittere”. T. *Sobr.* II, 259.
- Cascas** ‘casca’? 1142: “et de illo *ponte* de illas *cascas* usque ad *illam pontem* de Untia” T. *Sobr.* II, 26.
- Castaneam marinam** 1263: “Hoc est debitum... *castaneam marinam* et in alia parte solidos XX” Oseira, 862.
- Casa palaça** cf. Mariño Veiras, *Señorio de Meira*, 274.
- Casa torre** cf. Mariño Veiras, *Señorio de Meira*, 274.
- Casas pallaças** 1306: “et fazades y duas *casas pallaças* segundo os formaes que y estam” Azevedo Maia, *Hist. Gal.-Port.*, 82.
- Casebre** ‘casa’. Coelho, *Ciganos*, 80.
- Castanus** Petrus- 1219: “frater Petrus *Castanus* ts.” T. *Sobr.* I, 359.
- Casynha de mijar** “*Casynha de mijar* ha de longo iij couado e meo e larguo .j. couado e meo” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 167.
- Catena** sub- cf. *cadea*. Romani, *Col. Dipl.* Oseira, 735, 739, 748, 781, 897.
- Catropeo** ‘cavalo’. Coelho, *Ciganos*, 80.
- Caudal heredad**- 1597: “sobre el sembrar en *heredad caudal*” que quiere decir “en *heredad caudal* y común de muchos” Gelabert, *Santiago*, 79.
- Caudillatos** Eiras Roel, 260.
- Caudyzelo** ‘codicilo’ 1486: “e se non balere como manda e testamento bala como *caudyzelo*, se non que bala como miña pustumeyra bontade synada de escripuano publico” VeFD. I, 192 (cf. *codecildo*).

- Causa Mala** Petrus- 1163: “Ego Petrus *Causa Mala* tibi Iohanne Lane et uxori tue ...Ego Petrus *Causa Mala* tibi Iohanne Lane et uxori uestre” T. *Sobr.* II, 127, 128.
- Cauarcas** 1220: “et quomodo uenit aqua de *Cauarcas* et inde per Petram Maiorem” T. *Sobr.* I, 353. Cf. *Kauarcas*, rego das-.
- Cavalaria** ‘piolho’ (Silva Correia, *Euf. e Disf. Port.*, 670).
- Cavo y tallo de-** “montes bravos de *cavo y tallo*” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 359.
- Caxato** ‘piojo’ (piojo. *Jorello, caxato*. (D. Alvarez Alvarez, *Jergas Galicia, Canteros*, Tomiño – Pontevedra, 1965, 87).
- Caynzadas** 1500: casa “hecha como choça de caynçadas” Gelabert, *Santiago*, 67.
- Cazoleiro** En Pontevedra, al que es *glotón*. Sarm., *Cat. Voces*, 412.
- Cebolam** Iohannes- 1204: “Iohannes *Cebolam* cf.”; 1204: “Ioham *Cebolam* cf.”; 1204: “Iohannes *Cebolam* cf.”; 1210: “maiorino Iohannes *Cebolan*” T. *Sobr.* II, 224, 250, 256 y 221.
- Celendro** “bruxula o *celendro*” Pereira de Novaes, *Anacrisis Historial* IV, 219.
- Cendato** ‘cendal’ 1270: “Johanni Ladron canonico unam colchm de *cendato*” CDGH, 189. Cf. “*Cendatum*-. Idem q. *cendalum*”. “*Cendalum*. Tela subserica, pannus sericus; étoffe de soie; ol. *cendal, sandal*” Maigne d’Arnis.
- Cendrada** s.f. plur. *cendradas*. Así llaman a unos bichos que se crían entre las piedras, tierra y arena, y entre los peñascos, a orillas al mar: - y se buscan para poner de cebo en los anzuelos. Es voz prov. de Galicia” < *cinerata*? *Vozes Galls. BN*. Cf sens ‘gusanos’ (Negreira).
- Cenico**? “O crego foi ô moíño / co’o *cenico* n’a cabeza, / escorreronll’as chinelas / alá vai de cu n-a presa” Pérez Ballesteros, *Canc. Pop. Gall.* I, 172.
- Cerasio** conomento- Sin fecha: “Arias Fernandiz, cognomento *Cerasio*” T. *Sobr.* II, 177.
- Cerdares** ‘cerdeiras’ < *cerda* no *cerasea* 995: “in pumares, in *cerdares*, in castaniarés, in amexenales, in auelanales” T. *Sobr.* I, 89.
- Cerdariam** lournal ‘cereza alaurelada’? 1217: “et inde per medium curral et inde ad *cerdariam* Lournal que est tran[s] domum de Petro Nunit” T. *Sobr.* I, 405.
- Cerdoso** ‘cerdo’ “un *cerdoso* que alimentaban en el monte con los desperdicios de su comida” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 243.
- Ceréllo** y **Cirello** Mandil, refaixo o trapo muy viejo y despreciable. Sarm., *Cat. Voces*, 398, y *Ceréllos*. Pedazos de trapos. Sarm., *Cat. Voces*, 399. cf. DCECH s.v. ‘charro’, ‘harpillera’ y ‘lacerar’ *zarelllo, azarelllo* y *zarellhon* Cantigas y Cant. Escarn.
- Cerruma** “cheguedes vesindade a os outros de *cerruma* et lavrança” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 272.
- Cerrume(s)** 1411: “que han de chegar a vesindade de *cerrume* e de lavrança”; 1431: “tener la viña sin «madey- ra ou *cerrume* ou por mengua de *estera* ou por non ser labrada e madeyrada»” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 307, 376; 1818: “visitando menudamente los *cerrumes* de las rozas”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 264.
- Cikardu** 1205: “Fernandus Fernandi dictus *Cikardu*” *Oseira*, 124. Cf. fr. *Sicard*.
- Cierros** 1769: “tres gallinas y dos libras de *cierros*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 424 n. Ultracorrección de “*cerro*. Manoj de lino o cáñamo después de rastrillado y limpio” DRAE.
- Cimbra** moíños “Llaman al vino malo que es como agua” Sarm., *Cat. Voces*, 412.
- Cimbrar** y **cimbrones** “Llaman en Pontevedra al emborracharse y a los que tienen ese vicio. Pedro es fiero *cimbrón*”. Sarm., *Cat. Voces*, 412.
- Circarias** ‘cerqueiras’ “et inde per illas *circarias* et inde per valles fractus super uilar”. T. *Sobr.* II, 194.
- Cistino** ‘cestiño’? 1273: “Petrus Petri dictus *Cistino*” *Oseira*, 990.
- CL- confusión con FL-: Flamoso** (745) por **Clamosum** 993, río de Orense. **Clamolina** 954 por **Flammulina**.
- Coagno(s)** “Vos os dictos lavradores -deben- de aver a palla e *coagno* qual vollo fecer o que andar pollo monasterio”; 1349: “a palla e *coagnos* (impr. *coagnon*) segundo o foro de Rostrigos” “fique a vos a palla e o *coano*” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 160, 214, 308.
- Cobres** 1499: “Estes son os omes boos que nos os regedores desta vossa çibdade d’Ourense apossentamos en este escripto a que chamamos cobres” VeFD II, 52 (antes les llamaban *coobros* cf.).
- Coche** Gundisalui- 1187: “ego frater Iohannes germanus istius Sancie et Gundisalui *Coche* dono totam hereditatem” T. *Sobr.* II, 402.
- Cochina** 1238: “Oldara Fernandici *cochina*” *Oseira*, 405.
- Cocho mouro** ‘insulto’. 1747: “llamándole varias veces en el atrio de la iglesia “camaleon”, “*cocho mouro*”, etc.” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 496.
- Cochos** 1578: “por ser suya la renta de los *cochos* que se amontazgan en los ditos montes de los vecinos” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 250.

- Codecildo** 1338: “que conpran a mya manda e o meu *codecildo*, como veeren as novidades” VeFD. I, 84 (cf. *caudyzelo*).
- Codesso** Petrus- 1205: “Petrus Codesso de supradicto loco ts. et cf.”; 1220: “Petrus Froile miles ts., Petrus Cosessu ts. Martinus Martini ts.” T. *Sobr.* II, 167, 166.
- Coego** 1302: “Fernã Fernandez, *coego* de Lugo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 81.
- Coella** ‘de coneja’? 1228: “Et pelle conella de in portagem iij dn. Et de *pena coella* ij dn.” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 19.
- Coellas** ‘collejas’? 1459: “verças e *coellas*”. VeFD. II, 332.
- Coferir** ‘conferir’ 1340: “e *conferisen* as ditas medidas” *Livro Concello Pontevedra*, 149.
- Cogordeyru** Sin fecha (s. XIII): “don Pelagius Grossus, don Gil *Cogordeyru*” T. *Sobr.* II, 214.
- Cogordo** ‘cogordo, seta grande’? 1219: “Petro Gunzalues et Gil *Cogordo* foron exquisitores... Gil *Cogordo* cf., don Gil suus gener cf.” T. *Sobr.* II, 210.
- Colecteral** ‘colateral’ Vis. *Barcala*, 615, 625.
- Colectoral** Vis. *Barcala*, 630, 633, 637.
- Coles** top.: 1233: “in parrochia sancti Ioannis de *Coonis*”; 1242: “in parrochia sancti Ioannis de *Coonas*”; 1272: “in parrochia sancti Ioannis de *Coonas*”; 1257: “in parrochia sancti Ioannis de *Columpnis*”; 1265: “in parrochia sancti Ioannis de *Columnnis*” Oseira, 360, 471, 957, 741 y 881.
- Coloterale** Vis. *Barcala*, 634.
- Colua** ‘columna’ 1612: “Reyna, preço, *Colúa*, Temprou” J. Gómez Tonel, *Exequias Reyna Magarita* 161.
- Colhalho**? 1349: “levar o leito ao finado quando morrer e trager o *colhalho* e poello em logar que seja guardado” J. Marques, *Pergs. Confraria S. Joao do Couto*, 95.
- Colleitos**? 1499: “otorgo en esta dicha donacion todas las Rentas de pan et vino, carne et dineros, luctuosas y *colleitos* et servicios et aues et vasalaje” CDGH, 92.
- Collera** espada de 1361: “hua espada de *collera* ...outra espada de *collera* que lle emprestey” VeFD. I, 93.
- Collonio** = colonaticum ‘impuesto sobre los colonos’? 1228: “De *collonio* i dn.” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 19.
- Comarcar** ‘habitar en los alrededores’ 1447: “ou dos que *comarcaren* e moraren en esta dita çibdade” VeFD II, 48.
- Cómea** ‘cómoda, o come a’? 1315: “tirado que me den hua cassa cumunal, humana e *cómea* a razão sobre ita” VeFD. I, 74.
- Començador** 1445: “para que prendan o *començador* e fasedor do tal arroido” *Livro Concello Pontevedra*, 184.
- Comoyon / comúyon -y- por -ñ-** Cant. St^a Maria, Cf. Mettmann IV, 70.
- Comprido** 1249: “Petri *Comprido* agnomine” Oseira, 574.
- Concãbazô / Cõcanbiazô** 1257: “ya por sempre fazemos atal *concãbazô* entre nos” ... “côtra esta carta de *cõcanbiazô* quiser vñr” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 69.
- Conça** ‘canongía’? “que eran por la *conça* de Santiago que el ganó” < *coongia* Vasco de Aponte, *Recuento*, 145, o *contía*? *Elucidario*.
- Condiçon asosegada** ‘establecida’ 1433: “*Condiçon asosegada* ontre as ditas partes” *Minutario Notarial Pontevedra*, 17.
- Condiçon sosegada** ‘establecida’ 1433: “Iten, fica *condiçon sosegada* entre as ditas partes” *Minutario Notarial Pontevedra*, 24.
- Conduzió** 1765: “por aver este *rompido* una zanja por la que *conduzió* agua para un zierre que fabricó” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 189.
- Confeitar** 1344: “pero seendo achado que aquel ou aqueles que o asi o achasen confeitasen a atal persona ou personas que o assisi trouxesen e metesen como dito he, que pagasen de pena por cada ves dous mill mrs.” *Livro Concello Pontevedra*, 179.
- Conjeito** ‘ocasión, oportunidade’ s. XIV: “pedio mercee ao dito rrey dom Enrique que le desse licencia et lugar et *conjeito* para que ella podese mandar et dar hua das aldeas et lugares que auia por la alma da dita sua yrmaa” CDGH, 144. Ya en Cantigas St^a Maria.
- Cõtradizemento** 1335: “et regeber per ssua autoritat sen *cõtradizemento* de njngun” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 92.
- Coobros** 1445: “Estes son os omes boos que nos os rejedores da dita çibdade vos presentamos en este escripto a que chamamos *coobros*, pera que nos debes por juyses dous deles” ... “ordenaron que qualquer destas personas contiuidas enos ditos *coobros* que fosen elegidos por juyses este dito ano de XLV^a” VeFD II, 43. Sus -oo- y su -o no son regulares a diferencia de los *cobrados* de Pontevedra < **coblados* < *copulatos*. (cf. *cobres*).
- Cóómar** 1297: “et quanto cóómar tanto dobe et de mays peyte aaouz do señor Rey” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 99 (cf. *caonar* y *coonar*).

- Cóónar** 'pagar coona' 1260: "peyte X^a et III° soldos et quanto cóónar dobrado et acarta este insua reuor" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 28; 1275: "et quanto cóónar auos ou auossa uoz tanto dobre" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 67 (cf. *caonnar*).
- Coone** 'con, peñasco?' 1186: "per illum regum et per illum coone de Sudris usque ad Grangiam de Brion" T. *Sobr.* II, 336 (cf. Corom. DCECH, s.v. 'con' sin información cronológica).
- Côôgos** 1407: "con outorgamento dos côôgos do dito moesteyro" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 96. Cf. *Conga* de Santiago.
- Coplas** 'cobrados' 1480: "hazer un alcalde de entre vos, en cada ano por el dia de San Juan Baptista, primera-mente dando vos las coplas, y no las queriendo vos dar que habemos poder de tomar uno de vosotros qual quisiermos, y hacerlo alcalde" Mariño Beiras, *Señorío de Meira*, 150.
- Corazil** 1257 Foral de Tinella. Abade de Baçal IV, 181. No doc. en gall. Etim. desconocida. Cf. Machado DELP, s.v. Datos en *Elucidario*, s.v.
- Corcoesto** < **Quercu aestu**?
- Cordaçon** 1432: "e por la tercera que pague perca o caabre ou cordaçon que asy amarrar o dito nauio e fasta dez dias enna cadena" *Livro Concello Pontevedra*, 69.
- Cordeira** Roderici 1204: "Uos Urraca Roderici, et Cordeira Roderici, et Martinus Roderici filii de Roderico zapateiro" T. *Sobr.* I, 327. < antrop. **Cordus** + *-aria* / *-eira*.
- Cordus** 1220: "Petrus qui dicitur Cordus" Oseira, 202.
- Corna** Guter- 1191: "Cellarius maior Guter Corna" T. *Sobr.* II 439; sin fecha: "Petrus Muniz Corna" T. *Sobr.* I, 330. || 1253: "Petro Petri ditu Corna" Oseira, 662.
- Cornelius** 'cornejo?' 1250: "Iohannis Martini dictus Cornelius" Oseira, 596.
- Corripio** 'grande actividade'. Coelho, *Ciganos*, 155.
- Cortido** 1241: "Iohannes Petri Cortido" Oseira, 450.
- Coruache** Sancie 1270: "duobus filiis Sancie Coruache" CDGH, 190.
- Coseytas** 'cosidas' 1426: "et coseytas con fío de lyña branca" VeFD. I, 122.
- Cositas** Voz familiar con que se denota un sujeto afeminado, pulcro en demasía, afectado, un chisgaravís. (F. J. Rodríguez). Los diccs. cast. no registran esta acep. que sería particular del cast. de Galicia. Tampoco la recoge Cotarelo en *El Castellano en Galicia* (BRAE, XIV, 82-136).
- Coton** cognomento- 1205: "ego Rodericus Pelagii, cognomento Coton, et soror mea Maria Pelagii" || **Cotones** fratres dicti- 1186: "Nos Petrus Pelagii et Rodericus Pelagii fratres dicti Cotones et omnis uox nostra" T. *Sobr.* II, 337, 336.
- Cotrosa** Nombre de pajarito en el Bierzo el que en tal tiempo está muy gordo, y es adagio "está más gordo que una cotrosa". Apurado es el mismo que en otras partes llaman *papujas* (a la gallega), porque hincha el papo cuando canta, y en Pontevedra llaman *filloas* y en Lérez *fillorza*, y come la grana de trovisco. Averíguese si es el *becafio*" (Sarm., *Cat. Voces*, 358, cf. 233-234) Cf. sicil. *kutruttsu* / *kututtsu* 'rabadilla' < **cauda torsa**.
- Couçe** 'polilla' 1362: "por quanto o pulgameo en que era escripta a dita clausula de manda o comja et dapnaua a couçe, dizendo que non podia auer o notario en que soçedera anotaria do notario por quen pasara a dita manda que lle dese outra" DBRAG, I, 106. < **culicem** Port. Machado 1358.
- Couceiros**? "1600, cuando sólo se exportaron 71,5 carros, 184 tablas y 12 "couceiros" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 275.
- Coum** 'con, peñasco': "ad penam Aquilariam et inde ad coum de mare" T. *Sobr.* II, 367. Cf. *Coone*
- Counar** 1282: "siga malditu ou maldita atroes la setima giarazun et quanto counar tanto doble at auoz de Rey de en péa quatrozentos soldos" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 85.
- Cousido** Veremudo- 1175: "Aldefonsus Gondizaluus cf., Veremudo Cousido, Velascus cf."; 1174: "Veremudus Cosid o" T. *Sobr.* II, 285, 293.
- Couteiros** 1540: "quelque tuviere la seve abierta de las nobidades pague e sea obligado de pagar los cotos del ganado a los couteiros e no el dueño del ganado e mas el daño" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 142.
- Coyto** 'cocido': 1284 "et darnos edes un canado de boo uino coyto cada ano" Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 91.
- Cozado** 'rascado'? 1287: "a qual foy de Pero Cozado" VeFD. I, 41.
- Crego salta regueiros** 1794: "ignominia que un crego salta regueiros haga burla de vmd.". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 534 n.
- Cruzetas** 'moneda' 1436: "Reaes de 10 son cruzetas form laurados de ley de 12 grãos" *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Duarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 162.
- Cubelu** Iohanne- Sin fecha: "Sancia Roderici, matre de Iohanne Cubelu" T. *Sobr.* I, 373. Cast. *cubillo* < **cupe-llu**.
- Cubellas**? 438: "et andan y cubellas de prata et moytos esterliins" CDGH 152.

- Cucho o Cocho** Cocho dimin. de *curriculo* > *cujo* y de allí *cucho* o *cocho*, Del Rosal, *Dic. Etim.* 187.
- Cuirmau** Petrus- Sin fecha: “iste dedit pro sepultura VI^a integra de Tota Nona et Petrus Cuirmau” T. *Sobr.* I, 389.
- Cultella** -vocatus 1223: “Iohannes Martin *Cultella* vocatus” T. *Sobr.* I, 311.
- Cultir** ‘cultivar’ 1295: “châtados, pascos, rressjos, culto e por *cultir*, por prezo que a uos bem prougue” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 202.
- Culltir** 1287: “a monte et a ffonte, culto et por *culltir* (ta)n ben de auoenga come de conpra come de *gaadia*: et vendo eu Marina Iohannes sobre-dicta” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 192.
- Cullum** Petro- s. XIII: “habemus quinionem de Petru *Cullum*” T. *Sobr.*, II, 406.
- Cumbun?** 1240: “quomodo vadit per ipsam sursum ad portum de Lavandeyra, et deinde per aquam ad *cumbun* de Archos, et vadit directe ad lagunam de Pedras, et vadit per veream de Cornu de Fogras” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 216.
- Cummo** ‘como’ 1216: “cum suo monte *cummo* parte per terminos de Maria Rauaneda”. T. *Sobr.* II, 241.
- Cunta** “Vintecinco servilletas, / Seis reás en cada punta, / Nena, se me queres algo / Baixa abaixo, bota a *cunta*” (Saco y Arce, 153, c. 1100). Falta en los diccs. galls. no en los ports. que recogen “*cunta*. Ant. O mesmo que conta” (Figueiredo 14^a). Fr. J. de Santa Rosa de Viterbo anota unas “*cuntas*. Contas de rezar ou para ornato. D. Châmoa Gomes, no seu testamento de 1258, deixa as suas *Cuntas á Abbadessa d’Entre ambos Rios*. Documento de Salzedá” (*Elucidario*, ed. M. Fiuza, I, 162).
- Cupos?** 1439: “e por la ventura me pagaron mays do que está escrito em meus *cupos* ou enas espaldas delas” VeFD. I, 127.
- Cuqua** 1239: “Maria Petri de Fontano, dicta *Cuqua*” Oseira, 425.
- Curtem de porcis** 1211: “et inde per Petram Ramiru usque ad *curtem de porcis*, pro I^a uaca apreciata XXX^a solidos” T. *Sobr.* I, 348.
- Curtidus** 1221: “Martinus Petri dictus *Curtidus*” Oseira, 209.
- Curtiña** 1283: “na *curtiña* que fuy de Marias de Deus... a par dessa *curtina* (sic) ...a dita *curtiña* ...a dita *curtiña*...” Azevedo Maia, *Hist. Gal.-Port.*, 191.
- Curigito** ‘Curuxidio’ de *curuxa* 971?: “uilla *Curugito* et ecclesia Sancti Christofori” T. *Sobr.* I, 138. Cf. DCECH s.v. ‘acurrucarse’ < *curuja* 1490 ‘lechuza’ en Hernández versión Plinio *curuchas* (II, 66).
- Curro** ‘curro’ 1473: “Et outro [marco] está na carreira, a sobre lo *curro* da torre” VeFD. I, 150 (*Torre top.*?).
- Currubedo** s. Quiebra de un comerciante en la fr. = *Dar en Currubedo* = Quebrar, hacer bancarrota. *Vozes Galls. BN*.
- Cusqulas** dictus- ‘coscoja’? s. XII: “Similiter ego Petrus Petri dictus *Cusqulas* uendo uobis” T. *Sobr.* II, 160. Cf. DCECH s.v. ‘coscoja’.
- Custoyam** ‘Costoya’ 1197: “nisi transeuntibus per *Custoyam*” J. González, *Alfonso IX*, II, 151.
- Cuteifi / Cuteyfe** Sin fecha: “mater de Pelagio *Cuteyfe* et suarum sororum”; “filius de Pelagio *Cuteifi*”; “filius de Pelagio *Cuteifi*” T. *Sobr.* I, 342, 390.

Ç

- Çacotes?** 1278: “e un cobertor de *çacotes*” VeFD. I, 36.
- Çarrinaos?** ¡mala lecutra por *coirmaos*? “e doo a seus amos que o criaron e aos *çarrinaos*” T. *Sobr.* I, 309.
- Çentillas** ‘cintillas’ 1362: “huna mjna vcha quea aja con quanto en ela sée dentro reliquias et contas de alambre et beos et *çentillas* et tenna Beringela Fernandes fraila de Santa Clara de Pontevedra” DBRAG, I, 105, Cf. “*Centilla* ‘galoncillo de adorno’ [h. 1500: L. Fernández Canc. de Castillo. en *Dhist.*]” DCECH, s.v. ‘cinta’ Castellanismos
- Çepar** ‘poner cepas’? 1484: “o reparedes e façades reparar e çepar, enxertar, por maneira que non desfalesca por míngoia de labores e reparos” VeFD. I, 182; “e o reparar e faser reparar, *çepar* e enxertar e pagar os ditos trinta mrs.” VeFD. I, 183.
- Çequetaria** “Na casynha da çequetaria que esta a porta da sala em lnguo iij. couados e de larguo outros tres” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 168.

CH

- Chabella?** 1512: “que atrabesa o camiño á dereyto ao penedo da Hedra, como bay murado, e de ahí leba ua *chabella* como uay murada, e torna outra uez a soma que parte ésta da nosa leyra” VeFD. I, 216.
- Chagas** dictus- Sin fecha: “et de Petro Fumaz et de Nuno Iohannis dictus *Chagas* ... et de Petro Fumaz et de Nuno Iohannis dictus *Chagas*” T. *Sobr.* II, 178.
- Chamar** ‘y de clamar dixerón los antiguos *chamar*’ Del Rosal, *Dic. Etim.* 184.
- Chambichoya** 1247: “P. Fernandi *Chambichoya*” Oseira, 551.

- Chamberga** Catalina- Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 502, cf. “a Chomberga, o pela calada, occultamente, etc.” Monte Carmelo, 505 y A. Coelho, *Os Ciganos em Portugal*, 136 n. 1.
- Chambichoya** 1247: “Petrus F. Chambichoya” *Oseira*, 551.
- Chamizo** 1243: “Fernandus Petri Chamizo” *Oseira*, 493.
- Chamua / Flammua < Flammula** 1171: “Nuno Petri ganauit hanc hereditatem suprataxtam de *Flamua* Moninci et *Chamua* Muninci adquisiuit eam de Iohanne Reiriguiz pro arris de suo corpore” *T. Sobr.* II, 111.
- Chanchar** “Ja morder ti ben non podes / con tal podrico nos dentes, / inda no pan teño mentes / seique non podes *chanchar*” Pintos, *Gaita Gall.*, 61. “*Chanchar*. Morder, tarascar” y “*Chanchada*. Mordiscón, bocado” (*Breve Dicc. Gall.*). Ya lo recoge Sarm. “*Chanchar*. Morder o golpear. *Chanchada*, mordedura, golpe. Dar una *chanchada* en una manzana, *chancharle* una vuelta de azotes” y “*Cháncheseas*. Plánteselas, en Pontevedra. De *planto*, v.g. *chanchoulle* una desverguenza” (*Cat. Voces*, 270, 438). DCECH. s.v. ‘chantar’ *chantar* por asimil. de la -t- a la -ch- > *chanchar*. No ocorre en port.
- Chandaicos** (errata o error lectura por *chantairos*?) = *chanteiros*. “que mantengan la viña «chantada, labrada, probada e venefeitada e herguda en madeira, forças (sic) e voos *chandaicos* e latas al trave (sic)»”, Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 301.
- Charrelos** ‘charritos’. “Fidalgos os de Quintela, / carrasqueiros de Frezulfé, / de Vila Verde madronheiros; / tagarantes os de Prada, / os de Mofreira *charrelos*, / balfurinhos de Nozede”, “¿E que dizes tu, ô “*charrelo*”? / -Que só terá a perder o patrão, / vamos comer a vaca / e não lhe damos um tostão” F. A. Martins, *Folklore Vinhais*, II 471, 475.
- Charrusqueira** “Déchem’unha pera parda / e tamén unha xuaneira / déchema pola ventana; / Dios cho pague, *charrusqueira*” (Pérez Ballesteros, I, 18). Cf. ‘churrandeira’.
- Chaué** ‘impuesto?’ “o couto de yglesia e a *Chaué* e o Quadril e a Escudela. Este e o foro de Uiones de cada casa. De quantos porcos matarem, deuen a dar os quadriis compridos, e senllas escudelas de castanas ben adubadas e senllos dineiros leoneses e a uoz, e a enuça, commo os outros coutos, e C sl. cada ano de pidiço e a chave que lles rende, con outros preytos que preytgaron XXXXª e VI oyttaus et perderon dela VII casaes de herdades que obedía (sic) aa *Chaué*, e a os o abbade de Ciis” *T. Sobr.* I, 309. (cf. *hos* de Mondoñedo).
- Cheruma** “O vello perdeu a vella / Entr’a *cheruma* do millo; / O vello anda chorando / Po-lo seu agarimiño (Coruña)” (Saco y Arce, 112, c. 706 n. 161). Falta en los diccs. galls. y ports. Franco Grande recoge variantes parecidas y con sentido distinto s.v. “*chorima*. Flor del tojo o de la retama. *Charuma*. *Chourima*, *Churima*. *Churuma*”. Aquí parece aplicarse a la for del maíz.
- Chichos** 1238: “de hominibus qui dicebant *chichos*” *Oseira*, 406.
- Chincar** “E si un vai as alamedas, / os paseos, ou os tempos / ja pode ver como anda / sin *chincar* nos do recreo, / que logo o enche de “Bruto, / *quitade* de ahí paleta, / bárbaro, torpe, animal,” / si n’o repujan no peito” Pintos, *Gaita Gall.*, 31-32. En el *Breve Dicc. Gall.* explica: “*Chincar*. Tocar apenas”. El pasaje es un tanto oscuro y tiene alguna errata. El *labrego* que habla dice que mirar como anda para no *chincar* nos do recreo, es decir, para ni siquiera tocar a los que están recreándose, pues sino estos lo *enchén* [no *enche* como dice el texto] en plur. según exigen el sujeto: *os do recreo*, y confirma el *renpujan* que sigue. Los lexicólogos del XVIII no recogieron la palabra, ni tampoco F. J. Rodríguez. Como suele ocurrir aparece en Cuveiro: “*Chincar* - tocar muy someramente, tropezar” precedido de “*Chinca* - gota o poco de agua o de algo. V. *Chisca*” 89. Se repite en Valladares, con un ligero retoque estilístico: “*Chincar*. V. *Chiscar* en su primera acepción” que es la de “Tocar ligeramente alguna cosa”. Falta en la 1ª y 2ª ed. de Carré, se añade en la 3ª repitiendo a Valladares: “*Chincar*. Tocar ligeramente alguna cosa con otra”, también en DEGC “*Chincar*. Tocar apenas una cosa, tocarla muy ligeramente: *sin chincarlle o pelo da roupa*: *chiscar* // Dar con la *billarda* en el *palán*, cuando se arroja a distancia contra éste, lance del juego favorable al que lo logra” I, 718. En el Apéndice añade otra acepción: “*Chincar*. Gotear, hablando de la ubre de una vaca, cuando da poca leche: *está chincando, chincando, e non da nada*. (Pena) | | Tocar ligeramente a una persona como hacen los chiquillos para desafiarse (Pesqueiras. Ab. Anibal Otero); Gemir los animales (Caurel)” III, 488. El DCECH incluye *chincar* en la familia de *jinglar* de origen onomatopéyico, pero es preferible recurrir directamente a una base *chinc-*, igual que *chisc-*, en vez de a una comenzando con sonora luego ensordecida, cosa que no ocurriría < sn port.
- Chincharo** (pop.) Piolho. Bessa *Gíria*, 84.
- Chiquilicuatro** Figurilla, el pequeño, ridículo, risible, etc. (F. J. Rodríguez). Lo recoge R. J. Domínguez (*Dicc. Nacional*) y remite a *chisgarabis*.
- Chiquo** 1260: “Roderici Petri, dicti *Chiquo*” *Oseira*, 830.
- Chismes** Perceijos. Bessa *Gíria*, 85.
- Chollcas** por ‘colchas’? 1315: “et do dito meu padre Gil Oarez çinquo *myços* et meo d(e) çenteo per tallega de quatro çelamins a tallega eyxente o pã dos cassares que é aynda por parar et tres *chollcas* et hũa cuba (et)

- hun alfamar et hun chumaço et húa coçedra et hun fazeyróo et dezeseys rexellos et çinquo porcas et tres armintios" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 153.
- Chomacio** *ch-* < *pl-*: 835: "manto laneo uilado et *chomacio*" T. *Sobr.* I, 51.
- Chomazo** 860: "boue colore nigro, pellem aninam, *chomazo* de lenzo lineo" T. *Sobr.* I, 106.
- Chopin** 1594: "12 *chopines* de trigo"; "el *chopin* equivalía normalmente a tres ferrados de trigo". Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 537 y n.
- Choupiña** errata por 'chouziña'? "Todos los galeguíños / ven de Galicia a vervos / y na vossa *choupiña* / tocan-no seus instrumentos" Ricón, A., *Feixe de vilancetes Galegos Hispanic Society*, Grial 58, 1977, 458.
- Chousa**? 1274: "et terça de todollos outros fruitos sacado ende choussa et nabal et fruito d'aruores" 1285: "meo de vñjo et de nozes, de castanas, de peros, de legumia et de *chousa* et de lino et de trfgo et de sirgo"; 1339: "et nos dedes del cada anno na nossa grãa d'Anbas Mestas terça de pã et meo de vñjo et meas de castanas et de nozes et de *chousa* et de peros et de lino et de sirgo"; 1360: "senõ que nos dedes terça en saluo et meas de castanas secas et linpeas et meas de noses et de sirgo et de *chousa*; et todo esto nos daredes em saluo" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 129, 136, 157 y 162.
- Chousiño** "1 *chousiño* (1 rapada trigo)" Eiras Roel, 85.
- Choya** 1309: "dauan poder conprido a Xemeno *Choya* pero fazer prol per la orden sobredita" VeFD. I, 67; id. "e de Pero *Choya*" VeFD. I, 69 (cf. cronol. DCECH, s.v. 'chova').
- Chuchu**? 1215: "pater meus Gundisaluus Petri, cognomine *Chuchu*". T. *Sobr.* II, 415.
- Chuga** 'piojo' Beses, *Dicc. Argot.*, 65 < **sucare**?
- Chugao** (v. *Chuga*). Beses, *Dicc. Argot.*, 65.
- Chumbado** 'aplomado', antrop. 1270: "Fernando Fartouse, sls. X.- Martino Pesado sls. X.- Julio *Chumbado* sls. X" CDGH, 190.
- Churo**? 1216: "et per altera parte per terminos de Micahel *Churo*". T. *Sobr.* II, 241.
- Churrais** Piojos. (J. Villarin, *Dicc. Argot.* Madrid, 1979).

D

- Daiam** "1219: "Petro Iohannis dicto *Daiam*"; 1223: "Petrus Iohannis dictus *Dayan*" Oseira, 190, 234. Cf. *Dayane*.
- Dar a foro e a verbo** 1474: "*amos a foro e a verbo* a bos Fernão de Moure" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 118.
- Dar efecto** fr. con que los gallegos esplican o traducen la de 'Hacer caso'. *Vozes Galls. BN*.
- Das Donas** dictus- 1224: "Ego Petrus Iohannis dictus *das Donas* qui moro in Uila Ulphi" T. *Sobr.* I, 476.
- Das Maus** d'Asmaos < **Asmanos**? 1241: "damus vobis domno Petro Roderici *das Maus* pro fideiusore Gundi-salvus Venegas de Nidu Aquile ad confirmandum hanc kartam", Oseira, 449.
- Dau** 1083: dau eu Fernando a tibi Suario"; 1091: "Et *dau* ego illa" "*dau* et concedo" Oseira, 4, 5.
- Dayane** 1152: "Ego Pelagius *Dayane* cf." T. *Sobr.* I, 177.
- Dego** 'Diego' 1697: "A Domingote? / Que quereis *Dego*?" Ricón, Amado, *Feixe de vilancetes Galegos Hispanic Society*, Grial 58, 1977, 467.
- De seu** = cast. de suyo "Patraña, de *Patrare* latino, que es fingir o hacer algo de suyo" Del Rosal, *Dic. Etim.*, 498.
- De sobre si** 1594: "mujeres «*de sobre si*» -que viven solas-"; "mujeres *de sobre si*" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 502, 507.
- De vez** 'de veces': 1796: "a cojer los tojos, roza y braña que producen, con azadon y otros ynstrumentos prohibidos, arrancandolo de *vez*, y moviendo la tierra" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 206.
- Debaado** 1281: "Mando o fiado das estopas que teño *debaado* a Maria Suarez et a Tareyga et Maria Martinz" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 133.
- Debaxa** Facer a- "Teño unha roza de m... / voulle facer a *debaxa*, / para lle poñer o lume / o tempo da queima pasa" (Pérez Ballesteros *Canc. Pop. Gall.*, III, 5). Glosa *facer a debaxa* como "mondar el monte para quemarlo".
- Las formas más antiguas tienen -ss- (cf. DCECH, s.v. 'gastar'); ésta con -x- (quizas por contagio de *baixo*) es reciente y se incluye por vez primera en el DEGC, luego en Franco Grande. Direccion opuesta (con interdental -z-) ofrece este "*Endebazo* o *devazo*. Dícese de la heredad inculta, v.g.: esta tierra ha quedado *endevazo*. En Pontevedra" (Sarmiento, *Cat. Voces*, 451).
- Carré 3ª es el primero que da entrada a la forma normal: "*debasa*. Espacio que se limpia de vegetación en torno de una roza, para evitar que el fuego pueda propagarse al resto del monte. | Línea de terrones que el cavador va dejando tras sí". Más adelante recoge como arcaísmo "*devassar**. Violar, quebrantar la ley o precepto" y en la 4ª ed. "*debasar*. Limpiar de vegetación una faja de terreno en torno del trozo de monte que se quema en la "roza" para evitar la propagación del fuego".

- Debiciones** 1330: “pagar determinadas *debiciones*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 26.
- Dedin** ‘din’ 1252: “ego Iohannes Ele de Montan maritus de domne Iuste de Uillafranca *dedin* in elemosina ecclesie Superaddi” T. *Sobr.* II, 325.
- Defevedes** (sic -f- ultracorrección no emendada por -v-?) 1262: “et *defevedes* (sic) a dar luytusa et deveedes a pobrar per vosa custa et nos non anpararmos vos de Lopo Alfonso de parte de moordomadigo” Oseira, 855.
- Defintados** ‘sin fintas’?? 1325: “fiquen avehudos et amigos et apaçiugados et *defintados* para senpre ia mays” DBRAG, I, 21.
- Degastos** ‘devastadores’ “Decían que se daba a los vicios *de gastos*” Vasco de Aponte, *Recuento* 110. Debe escribirse *degastos*. Cf. m. fr. *degast* ‘ravage, dévastation, pillage’ (Wartburg, FEW, XIV, 202).
- Delóuba** En Pontevedra significa comilona, francachela y merendota. v.g.: hoy hubo una gran *delouba* en tal parte. Acaso de *deglubo*.” Sarm., *Cat. Voces*, 447.
- Deloubár** “En Santiago significa la primera lavadura de la ropa” Sarm., *Cat. Voces*, 447.
- Demayesia** 1437: “o quitaren da *demayesia* dos ditos XVII maravedis” *Livro Concello Pontevedra*, 88.
- Deocristo** 943: “*Deocristo* cf.” T. *Sobr.* I, 43.
- Deperatidores** ‘departidores’. “Estes *sum* os enqueredores e *deperatidores* que departiron os terminos” T. *Sobr.* I, 425.
- Descolar** 1560: “le pueda *descolar* e cortar la cola para que otra bez sean conocidos” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 249 n. 46.
- Desenbras** kalendas - 1262: “en dia de kalendas *desenbras*” VeFD. I, 22.
- Desforar** ‘deshacer el foro’ 1244: “si uos quiseren *desforar*, tornar uos uasalos de quen uos tena a dereito este foro”, VeFD. I, 13.
- Desempeçada** ‘desocupada’ 1279: “ea herdade liure et *desempeçada* de toda vossa voz ao Moesteyro cuyo é” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 76.
- Deuagazō a-** ‘ausencia’? 1269: “Endeantado del Rey en Galliza don Esteuão *adeuagazō* de don Egas Arçibispo de Santiago” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 56 y Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 46.
- Devecer** ‘faltar’ < *deficere*. Corom. DCECH, lo comenta s.v. ‘deber’.
- Devesera** ‘disminuyera’ 1432: “por quanto o dito rio era ja mingoado e *devesera*; et por quanto yan pasar aa barca do cabidoo”. VeFD. II, 385.
- Deze** ‘desciende’ 1232: “et inde quomodo *deze* a portu Amantele” T. *Sobr.* I, 362.
- Diñeiros** “semejante a las *varas*, a las que equivalían también los *diñeiros*, medida empleada en Lindín, Cada-vedo, Lodoso y otras feligresías limítrofes”; “A comienzos de este siglo un *diñeiro* se reputaba por dos fane-gas”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 195 y n. 177.
- Dizimar** 1318: “por dizimas et primiças que non *dizimey* nen premiciey assy como deuera” DBRAG, I, 62.
- Doendela** ‘donación’ 1274: “que a aiades e pessuyades en jur derdade e toda vossa vóntade dela façades *vendadela*, *doendela*, *cambedela* e toda vossa vóntade dela façades assi commo de vossa herdade” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 66.
- Domaayros** ‘semanarios’ < *hebdomadarios* 1292: “et quando lles eu der esta pitaça, o conbento sser tiudo a dezer ssenas mjssas por myña alma ssaluo os *domaayros*” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 142.
- Domaa / Domás** ‘semana(s)’ 1288: “a qual viña iaz á par da de Pay Muranno, e mándome obladar por seruiço de sex *domás* na iglesia de Santa María e mando offirir trs misas” VeFD. I, 45; 1285: “et un omme bóó para seruiço un dia de cada *domáá* qual uyr o ffrade que é guysado” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 136.
- Domingon** 1367: “enno qual morou Maior Barallega et seu fillo *Domingon*” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 59.
- Domnonus** 1191: “*Domnonus* (sic) abbas Tomas cf.” T. *Sobr.* II, 439.
- Donbret** 1206: “de Mandeu usque ad *Donbret*” T. *Sobr.* I, 328.
- Donbrit** 1204: “de Mandeu usque ad *Donbrit*!” T. *Sobr.* I, 327.
- Donon / Donnnon** antrop. 943: “*Donnon* ts.” T. *Sobr.* I, 43; 946: “*Donon* ts.” T. *Sobr.* I, 101; 941: “*Donnon* ts.” T. *Sobr.* I, 63; 944: “*Donnon* ts.” T. *Sobr.* I, 95.
- Donnus** Nom. de *Donnonem* > *Donon*: 1200: “Donnus Arias cf. T. *Sobr.* I, 470.
- Doute** ‘dote’ 1464: “deu en casamento, por arras e *doute* por seu corpo, a sua *pousa* de dismo a Deus” VeFD. I, 144.
- Doyçema / doysema** 1303: “vos damos a *doyçema* da leyra do Covello que he da vos de Pedro Goncalves (sic) ... Da qual herdade de Pedro Goncalves nos avemos a *doysema*, e desta *doysema* vos damos a terça” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 94.
- Duere?** por *duere*? Eiras Roel, 236.
- Duiziman** ‘duodécima’ 1230: “et de casil de Didaco Petri unam mediam septiman et unam *duiziman* ecclesie Sancti Mametis” DBRAG, I, 280.

Dum / Dun 'Don' 1183: "*dum* Ambert" y "*dum* Garcia"; 1183: "*dum* Amberte" y "*dum* Garcia"; "*dom* Amber-te", "*dum* Garcia"; 1226 "*dum* Per da Costa"; 1208: "*dum* Telu"; "*dum* Lebun" y "*dum* Briliu" *T. Sobr.* II, 267 y 268; 269 y 270; 349 y 350; 275 (cf. "Estes *sum*" = "Estes son" *T. Sobr.* I, 425).

Duya 'impuesto' < *dolium* con -ll- > -y-? 1481: "quando os o abade do dito mosteiro chamaua pera algua *duya* e seruentía" VeFD. I, 158; 1481: "vira ós labradores viir á *duya* e seruentia ao mosteiro de Çelanova" VeFD. I, 161. (cf. "concurrían por sus turnos (a la que llamaban Vela, *Duya* y *Serventía* de los pueblos comarcanos) los nobles y los plebeyos; estos hacían la Vela en lo alto de la torre a cielo descubierto; aquellos que regalaban al alcaide o gobernador, se quedaban a cubierto en las viviendas de abajo" González de Ulloa, *Descripción de los Estados de la Casa de Monterrey*, ed. J. R. Fernández Oxea, Santiago 1950, 146).

E

E > I: "*Lantinja*. Lenteja (F. J. Rodríguez, s.v.). 1650: "ruda, oregano e *incinso*" (B. Barreiro Brujos y Astrólogos, 209).

Ebronanto "et in supra memorato Petrense Castro predio que nuncupatur *Ebronanto*" S. Valerio, *Obras*, ed. Fernández Pousa, Madrid 1944, 162.

Egibor domne- 1182: "Hec est manda quam mandauit Pelagius de Subripa uxori sue domne *Egibor* pro anima sua" *T. Sobr.* II, 221. Cf. *Engibor*, *Igibor*.

Eimar Gat. 1192: "*Eimar* Gat, Iohannes Fort Espes, Stephanus de Buxarau" *T. Sobr.* II, 198.

Einda 'aínda' 1365: "mando *einda* eu dito Afonso Gomes" VeFD. I, 96.

Ela (syntaxis) 1270: "damos *ela* a uos, conuén a saber, por tal condizón que laudes *ela* ben" VeFD. I, 29.

Emborazeiro "Se la vem ser maaoureiro, / nem ficar *emborazeiro* / nam lhe podem ja tyrar / ser muy doce pera olhar Pero de Sousa Ribeyro" Resende, *Canc. Geral* IV, 325; "*emborazeiro*, que dá os emboras(?)" 421.

Empalabrados mal- 1747: "personas de vajas esferas, pecheros, inquietos, reboltosos, y *mal empalabrados*" Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 496.

Emparçado 'compartido'? < *parte* 1414: "Item trago çertos armentios et gãado *emparçado* con Johan Peres de Parada" Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 105.

Emparzo a- 1549: "el dicho soto fue plantado a *emparzo*" 142 < *emparzar* 'compartir'? Cal Pardo. *Monast. Pedroso*, 142. cf. *Imparizationis*.

Empedrido "Barullada de caixas de retretas / que aboujan e rebentan os oídos / ainda de orelludos *empedridos*" Pintos, *Gaita Gall.*, 18. No lo incluye en su *Breve Dicc. Gall.* ni pasó a los diccs. galls. (cf. *Galicia Lengua y Gentes*, 133-135).

Encamallar s. XV "En Bermú, una heredad *encamallada* por parte del monasterio" (Cal Pardo, *Monast. Pedroso*, 179). cf. *Camallo* En-

Encanavar 1440: "e a todas las outras cousas /e mrs./ que se ouvesen de *encanavar* e repartir ena dita vila" *Livro Concello Pontevedra*, 148.

Encenia 'aceña': "cum meliori *encenia* de meo cellerio de Çemora in çuda de uado" J. González, *Alfonso IX*, II, 86.

Enchendo a cunca "Sempre malla que che malla, / *Enchendo a cunca*, / E qu'é o demo traballa, / Acabará tarde o nunca" (Milá y Fontanals, 64, c. 106). En el índice se anota: "*Encherse a cunca*: estar a su negocio". Interpretación un tanto fantástica ya que la conforme al contexto es suficiente. El verso segundo tiene poco sentido; quizás esa "E" sea errata o error de audición por "ó que o demo traballa".

Endeyta 'tributo' 1334: "et quitamosuos a *endeyta* de segar et de mallar" < *indicta*. Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 156. El DCECHA, s.v. 'endecha' duda de la existencia del gall. *endeita*. No es voz viva.

Enfeiado? 1384: "vos damos en foro o castinero do Pinero queesta no camino, et outro castinero que esta *enfeiado* d-outro na vna" Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 378.

Engibor domna- fr. 'En Gibour' 1204: "Ego domna *Engibor* hoc placitum robo-ro"; 1204: "Fratres Superaddi et domna *Engibor*. Siquidem ego domna *Engibor* uobis abbati ... Ego domna *Engibor* hoc placitum robo-ro" *T. Sobr.* II, 224, 256, 257. Cf. *Egibor*, *Igibor*.

Engreses 'infancia' o 'ingleses'? 1451: "et de aly avyse aos marcos de Quiçaás et desto que se acordaua des os *engreses*, et moyto mays, et delo diso que non sabía mais" VeFD. I, 131.

Enjivia s.f. Encia En Galic. de leng. acurrado = ej. "Aquí inventá lavar / perfrevas, *enjivias*, labios, etc." V. 2ª parte de la *Pelegrina*. *Vozes Galls*. BN.

Enpadroar 1432: "i os ditos iuises i os sobreditos todos *enpadroárona* e deytaron en ela pedras e diseron que hua e duas e tres veses que a *enpadroauan* e que defendían aaos mesteeráas que non labrasen en ela, que elles que a defendían et a *enpedreauan* por quanto era dapno do conçello e cabidoo" VeFD II, 91; 1432 "En este dia, Pascoal Rodrigues, procurador, *enpadroou* e deytou pedras eno cortello que fasía Gonçalo Ans ante sua porte, e que lle defendía que o non fesese" VeFD II, 91.

Enpedreasen 1432: "que a [una casa] enbargasen e *enpedreasen* e que fosen alo os iuises" VeFD II, 91.

- Enqueredores** “Estes *sum* os enqueredores e *deperatidores* que departiron os terminos” T. *Sobr.* I, 425; 1258: “Eu don Roy Garcia merino a mando dos *enqueredores*; mandey asséelar esta carta do meu séello que ante mñ foy presentada” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 43.
- Ensenpre** 1459: “damos a foro jur [d'] erdade para *ensenpre* a vos Juã Fernandes et a vosa muller Ynes Fernandes” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 117.
- Entejar** “e fuge a vida aqueles que *enteja*” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 223.
- Entrabeso?** 1595: “y un arado grande de ruedas para labrar el monte quatro dias, que lo aró y *entrabeso* con el arado grande”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 229.
- Enxebra** ‘separación’? 1100: “quia erat sua directura decima Sancte Marine et de Amo, et de aqua levada per illam *enxebra* de illo linare et de illo amenedo per illam *enxebra* illarum bauzarum per ipsam ad pronum” T. *Sobr.* I, 185.
- Enxebra** ‘separa’ 1118: “et per illam pennam et inde per illam ripam de Perlitario quomodo *enxebra* de illa uilla de mortulanes”; 1200: “et est III^a de ipsa uilla de Baloni per u se (texto peruse) *enxebra* de Sarantes et de Sancti Romano et per u se (texto peruse) *enxebra* de Sancta Maria de Brios” T. *Sobr.* I, 173; II, 363.
- Enxouvio** Ate agora ñaõ achei esta palabra sennaõ em hum autor portuguez. “Mas os mouros, principalmente os *Enxouvios*, como homens, sem fé e verdade” Chron. del-Rey D. Duarte, cap. 14, pag. 44”. En Morais Silva 10^a ed. se escribe *enxovio* no *enxouvio*. Fortunato de Almeida *Hist. Portugal* II, 184 n. cita “los aduaries de *Enxovia*” y anota “Nome de certa rigião de Africa. Aos habitantes chamaram os nossos *enxouvios*. Vid. Bluteau, *Vocabulario* in vbo. *Enxouvio*” ¿Será el gall. *xouvio* ‘joven’ pero con *en-*? Cf. *enxurrada* / *xurrada*, *enxarroc* / *xarroc*. cf. *Xouvio* cf. *Crit. Lexicogr. Gall.* s.v. “*jouwios*” (237-238). Sarm. propone derivarla del lat. *juvenes*, cosa imposible.
- Enxovedo** ‘Tolo, palerma’ en J. Ferreira de Vasconcelos, *Aulegrafia* ed. A.A. Machado de Vilhena, Porto 1968, 80 y 102. Si se acentúa *enxóvedo* > *enxóveo* > *enxovio* > *enxoivio* / *enxouvio*.
- Joane San-** 1299: “outorgamos a uos Johan de San Eoane e ffrey Pedro Garçia, mōies d'Oya” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 231.
- Erbella**. s.f. Una planta parásita, que vive a expensa de las gramíneas. Quizá a esta palabra alude el refrán que dice: Quen mata a *arbela* - (sic) mais que ela, que trae Nuñez en sus Refranes. *Vozes Galls.* BN.
- Ergida** ‘erguida’ o ‘erxida, ercida’? 1612, J. Gómez Tonel, *Exequias Reyna Magarita*, 160.
- Ergo** ‘levanto, exceptúo’ 1361: “Iten, mando que se esta Constança for prene de fillo ou de filla e veer á lume, que o crienmeus herees. Et *ergo* et façoo vos da miña seara de viña das Legeas. Et se non *veer a lume* faço e *ergo* por uos da dita seara ao dito Johán Martís da Lagea” VeFD. I, 91.
- Erita** cf. *Ireta*.
- Erosa** cf. *Heerosa*.
- Errança** ‘error’ 1365: “mando aa iglesia de Santa María de Angrooe pera senpre e por errança que fygi aa dita iglesia” VeFD. I, 95.
- Esburria?** < espurriar o emburriar? cf. DCECH, s.vv. 1201: “frater Iohannes *Esburria* cf.” 1201: “frater Iohannes *Esburria* confirma”; 1204: “frater Iohannes *Esburria* ts. et cf.”; 1201: “frater Iohannes *Esburria* ts et cf.”; 1201: “frater Iohannes *Esburria* ts. et cf.” T. *Sobr.* I, 287, 289, 290, 297, 298.
- Escahydas?** “Laparos, patos, çeuados, / cabrytos et *escahydas*, / pauos, faisões, bõs pescados, / emcurtam myto as vydas”. Resende, *Canc. Geral* V. 329. No se indica su significado. Falta en los diccs. y no puede explicarse como part. de *escañr*. (cf. “*escañit*, -ide adj. gai, enjoué, eveillé, viñ” Simin Palay, *Dictionn. du Béarnais*, 414.
- Escãbio** 1307: “fazemos tal permudaçõ et tal *escãbio* conuoso” ... “entendendo que este *escãbio* é proueytoso et bõ paramento de dito cabidó” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 82 y 83.
- Escoleria** < Escoler. “Vento forte” En *Vocabulario* (inédito) de tesis de J. L. Couceiro, *Habla de Feás*.
- Escondoyta** ‘escondimiento’? 1288: “Mando á iglesia de Santa María XX soldos por *escondoyta* ...Iten mando aa iglesia de Santiago XX soldos por *escondoyta*” VeFD. I, 45.
- Escovio** 1240: “ipsam nostram vineam de *Escovio* quam tenuit de nobis ad forum Pelagius Didaci” Oseira, 444.
- Escudia** ‘sacudía’ < *scutere*: “quando *escudia* as maças” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 10.
- Escudidoiras** varas- ‘de sacudir’ mediados s. XIII Fueros Pontevedra: “decada fexe de varas *escudidoiras* deue el mayordomo a lleuar de cada fexe una vara que non sea de las mellores, nin de las piores” López Ferreiro, *Fueros Municip. Santiago*, 516, E. Ferreira Priegue, *Galicia en el Comercio marítimo Medieval*. F. Barrié de la Maza. La Coruña 1988, cree que son ‘varas de medir’ 202.
- Esehomo** ‘Ecce Homo’ Vis. *Barcala*, 632.
- Eschaquel?** 1303: “e VII pares de mantees *deschaquel*” VeFD. I, 65.
- Esparcido** Martino- 1197: “per terminos de domna Iusta et Martino *Esparcido*” T. *Sobr.* II, 319. También *Espartido*.

- Espartido** Martino- 1182: “tibi Martino *Espartido* et uxori tue Enxemene Petri” T. *Sobr.* II, 317. También *Esparcido*.
- Espereyille** 1273: “Pedro *Espereyille* escudeyro ts.” *Oseira*, 986.
- Espeyra?** 1446: “item leua as bestas ao catello e *espeyra* por elas aos vesiños da çidade, disendo que lles pagen coutaria do castello, o qual os vesiños da çidade nonca pagaron”. VeFD. II, 287.
- Espigueiros** “En el último tercio del siglo XV suele (sic) denominarse “*espigueiros*” a las personas encargadas de la percepcion de las rentas de los foreros: “Nos dedes e paguedes ha nuestro monasterio e a nuestros *espi-gueiros*” Mariño Veiras, *Señorío de Meiras*, 160.
- Espumilla** Almibarado, barbilindo. (F. J. Rodríguez). No se documenta esta acep. en cast. y ni Cotarelo en *El Cast. en Galicia*.
- Esquecer / Esquencer** “En (sic) xunguin os meus boiciños fun co ile a arada / E no medio de camiño *esque-ceume* a aguillada. / E volvume a miña porta topei a porta cerrada” ... (Milá y Fontanals, 70, c. 135). Son frecuentes confusiones de **n** por **u** (En por *Eu*) y viceversa (*volvume* por *volwinme*) por errores de lectura. “Leventéme po-lo lunes o lunes po-la mañana / E collin os mens (sic) boiños e leveinos a labrar; / Cheguei ô campo con eles, *esqueuceusem* a aguillada, / Volvin a casa por ela topei a pórtta cerrada. / Abreme a porta muller, que m'*esqueuceu* a aguillada”. En el índice se pone esta sorprendente y disparatada interpretación: “*Esquecer* o *esquencer*: acordar”!
- Esqueredores** < **exquarere** ‘inquiridores’ 1258: “on esses oméés bóós ia de sus ditos *esqueredores* uiron aquel priuilegio assi como les mandou don Ruy Garcia” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 34.
- Esquipadas** 1437: “emuyar as gales o mais çedo que se poder escusar porque nom vão *esquipadas* nem se podem *esquipar*” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 132. En Machado, DELP, en Vasco de Gama, Viaje.
- Estaren** 1653: “avía descubierto *estaren* en los corrales de algunas personas algunas cabezas de ganado” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 388.
- Esterá?** 1431: “tener la viña sin «madeyra ou cerrume ou por mengua de *esterá* ou por non ser labrada e madeyrada»” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 376.
- Estese** ‘esteuese’ 1302: “et o que non *estese* ao meu mandado peytasse aa outra parte Lta. mrs.”; 1334: “Et mays jurarô aos santos aũagos que *estessen* a elle” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 54 y 81.
- Esteueyna** 1318: “Item a *Esteueyna* pelaez XX libr.” DBRAG I, 63.
- Estiuadam** ‘estivada’ “et posuerunt fratres Iuuia per uiolentia de ipsa estiuada fratres de Superaddo et magister de Brione pedibus caballi euasit manus eorum. Dixerunt etiam quod inuenerant in septem sapientibus terre et ueteranis et grandeuis (sic) dierum quod predicta estiuada iacebat <de> iure fratrum de Superaddo”. T. *Sobr.* II, 369.
- Estivadar** 1783: “y en todos los años subzesivamente separan una porción de dichos montes para rozar y *estivadar*, y al efecto hacen de la ansí señalada veinte y quatro plazas”, “aunque en ellos se recoge algún tojo sirve para estibadarlos y mezclar con el abono para laborear las tierras” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 144, 223.
- Estre?** 1672: “por averle perturbado de poner un palo atrabesado en los *estre* de sus corrales” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 227.
- Estrumen** 1688: “para recoger “*estrumen*” (“monte bajo para abono” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 144.
- Esturarse** = cf. gall. *esturrarse*, Del Rosal, *Dic. Etim.* 311.
- Esuaradu** Petrus- 1167: “Petrus *Esuaradu* ts.” T. *Sobr.* 400.
- Exerdou** ‘desheredó’ 1302: “e me *exerdou* dela sobre excomuyón do bispo e do dayán ...e por outros *exerdamentos* e desonrras moytas que me fez, *exerdoo* de todolos meus bees” VeFD. I, 56.
- Extra?** 1199: “et de terras de *extra* publica ad dextram et de sinistram et de Rasinde” T. *Sobr.* II, 321.
- Exuar** ‘ajuar’ 1414: “rroupa de cama et arcas et mesas et böotades et outro *exuar* de casa” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 105.
- Eyxe** < **exit** 1286: “et quomo se *eyxe* de Souto Uoado pella ppena que chamã de Couello” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 79.

F

- Faco d’agrear** s.m. Caballo padre. Voz gall. *Vozes Galls.* BN.
- Facuda** égoa- 1417: “et mando a miña égoa *facuda* que a vendan e a dian por la alma” VeFD. I, 111.
- Fageiro** = ‘falagueiro’? “O detraylor mal dizente em ascondido he raposa muy ma, e peor he que o *fageiro* louua-minhador” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 222.
- Fagia** ‘fazía’ 1481: “o señor abade lles tomaba herdades dismo a Deus e as *fagía* de foro e delo mays non sabía” VeFD. I, 169.

- Fagobe** Martinus- ‘fago ben?’ 1201: “ego Martinus *Fagobe* et omnis uox mea”; 1201: “Verum est quo Martinus *Fagobe* de Sarantellius” ... “alii autem filii ipsius Martini *Fagobe*” T. *Sobr.* I, 474, 478, 479.
- Faisca** (1173-77) “et Onega Martini, uxor de Munio *Faisca*” T. *Sobr.* I, 342.
- Falagueiro** 1260: “P. *Falagueiro*” Oseira, 832.
- Falaza** Pelagio- 1192: “Cristina Pelagii, filia de Pelagio *Falaza*, damus unam leiram” T. *Sobr.* I, 539.
- Falcem rociatoiram** ‘fouce rozadoira’ 1173: “et in robore sotulares bonos et unam *falcem rociatoiram*” T. *Sobr.* I, 225.
- Falisca** ‘faísca’ 1173: “Munio Petri cognomento *Falisca* cf.” T. *Sobr.* II, 137 1177: “Munio *Falisca* cf.” T. *Sobr.* I, 294. < **falisca** cruce del lat. **favilla** con el germ. **falavisca** (cf. DCECH, s.v. ‘chispa’) Machado (DELP s.v. ‘faísca’ en 1258).
- Falpaz** ‘patife?’ “sentiu o corpo ben são / do fog’e da ferida do *falpaz*” Cant. St^a Maria, 105, 117. Mettmann IV, 138. Parece ser una arma, acaso un derivado de *farpa*.
- Farangulla** s.f. Pizca. Acurr. *Voices Galls.* BN.
- Fardia** Testa- ‘cabeza atrevida’. < fr. a. **fardie**. Sin fecha: “Urraca Gundisalui que est uxor de *Testa Fardia*” T. *Sobr.* I, 250.
- Farelleyra** 1348: “It. mando a Maria Eans *Farelleyra* frayra de Sta. Clara cen mrs.” CDGH, 194.
- Farlinque?** 1414 “et ha manta de *farlinque* que tiña Sancha Gomes” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 103.
- Fartouse** antrop.: 1270 “Fernando *Fartouse* sls. X” CDGH, 190.
- Faruél** s. Farol. Acurr. *Voices Galls.* BN.
- Farria** *Echar farrias*, “hacia Castro Caldelas lo mismo que *fanfarrias* o *fanforriñas*. En las Glosas de San Isidoro, *faria*, *verba multa* (de *far*, *faris*). Papías, *faria*, verba, multa *eloquia*” Sarm., *Cat. Voces*, 465.
- Faton** 1137: “Petrus *Faton*” Oseira, 15.
- Faucto** Petrus ‘afouto’ 1190: “Nos Martinus Uistrarici cantador de feruenciis et Petrus *Faucto*, filius de Michaele” T. *Sobr.* I, 217.
- Faulhas** 1431: “Cayrom em Santarem d arredor dele muytas *faulhas* como se queimassen algú grande canaueal ou muytas uides” *Livro dos Conselhos de El-Rey D. Eduarte* (Livro da Cartuxa), Ed. J. J. Alves Dias, 158. Machado, DELP, s. XVII.
- Feal** “un *feal* bueno para yerba e *feno* vale tanto como heredad labradia” Gelabert, *Santiago*, 71.
- Febilletas?** 1348: “et pellas agulloas deuo tres dineyros et dez et noue *febilletas* et toda esta plata mado que a den a San Pedro de Villa Noua de Deçon” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 159.
- Fectiboa?** 1270: “filio Maioris Petri *Fectiboa*” Oseira, 931.
- Fela** ‘cara’. Coelho, *Ciganos*, 156 (cf. gall. *felo* ‘máscara?’).
- Felga** 1688 “que no cortasen tojos en los montes y *bedros* comunes a esta feligresia y sus becinos, y que por el bien común dellos no cogiesen la *felga* y mas *estrumes* de dichos montes asta llegar el tiempo de la luna de septiembre; y que en ella se de sembaraçase, y todos el dia señalado se fuesen dichos veçinos a aprovecharse de dicha *felga* y *estrumen* para su aprovechamiento con igualdad”, 1655: “treinta carros de *estiercol* de *felga* para sembrar nabos”, 1672: pleito “en razón de la oja, *felga* y mas *molimen* de los soutsos de Chao de Paços”. Glosario “*Felga*. ‘maleza para abono’, Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 144, 174, 227, 699.
- Feltrello** 1280: “Ruy Perez, dito *Feltrello*”; 1281: “Ruy Perez, dito *Feltrello*” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 187 y 189.
- Fenuliu** Domingu- ‘fiuncho’ 1183: “Ego Domingu *Fenuliu* et uxor mea Auru Maria a tibi Domingu Roio” T. *Sobr.* II, 267.
- Feote** Pero 1433: “por herança de Pero *Feote* et de Maria Alvela, sua moller” *Minutario Notarial Pontevedra*, 79.
- Ferbencias** top. 1067: “in loco vocitato *Ferbencias*, ubi dicent Tocas, supra rivulo nomine Flamosino” DBRAG, I, 45.
- Fereto** Vis. *Barcala*, 632.
- Ferfrario?** 1245: “damus et concedimus Pelagio Petri dicto *ferfrario* et uxori sue Marine Salvatoris illam domum quam habemus ad portum auriensem” Oseira I, 529.
- Ferrias de pã e vño coller** 1475: “rrenunçiamos et partimos de nos et de outros por nos et de nosos suçesores a todas las leys et dereytos escriptos e nõ escriptos, canonicos e çeules, geeraes et especiaes, foros, usos et costumes et a ley do engano et ferias de pã e vño coller” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 122.
- Ferraxe** “un cereal de invierno -trigo, centeno, o la mezcla de ambos- denominada *ferraxe*”, “las tierras de primera calidad producen trigo, las de segunda *ferraxe*, las de tercera maíz”, “una alternancia de trigo o *ferraxe* como cereales de invierno, con el maíz y la cebada como cultivos de primavera”, “trigo, *ferraxe*, maíz, cebada”, 1531: “centeno, mijo y *ferraxe* por voto” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 149, 422, 517.
- Ferrenno** dictus- ‘ferreño’; 1223: “Iohannis Petri dictus *Ferrenno*” T. *Sobr.* I, 311.

- Ferrer** “Miña sogra morreu onte, / Deixoume o pote á *ferrer*; Déixame comer o caldo / Que tamen hei de morrer” (Milá y Fontanals, 62, c. 75 T.). En el índice de palabras se explica: “*Ferrer*: fogón”. Evidente disparate pues se trata de un error de audición o de escritura por *ferver*.
- Ferro** cognomento- Sin fecha: “nati Pelagio Diaz, cognomento *Ferro*, Enxemena Diaz”; Sin fecha: “et quiniorem de Pelagio *Ferro*” T. *Sobr.* II, 177.
- Ferrones** 1670: “les cobraban a cada vasallo una gallina, un carro de leña, dos ferrones y a tres de avenas cada año”; “los *ferrones* no deben ser pagados”; 1677: “y resisten la paga de los dichos *ferrones* de abenas, gallinas y leña y luctuosa de *paxel*, ynysitiendo no aberla nunca pagado”; 1701: “pero siguieron pagando los carros de leña y los *ferrones*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 512, 513, 514, 514 n.
- Ferrucus** 1253: “ego Stephanus Petri, miles, dictus *Ferrucus*”; 1259: “Stephanus ... *Ferrucus* miles” Oseira, 664, 806.
- Ferrovelho** ‘revendedor’ (Piolho Viajante, 97) “*Ferro vélho* (pop.) Adeleiro, ambulante; vendedor e comprador de coisas usadas” (A. Bessa, *Giria Portuguesa* I, Lisboa 1901, 145) cf. it. *ferravecchio*, A. Prati. VEI. 424.
- Ferruchu** 1257: “uxore Garcia Petri dicti *Ferruchu*” Oseira, 744.
- Festuco** 1193: “Fernando *Festuco* abbas in Cellanova”; 1194: “Fernandus *Festuco* abbas”; 1239: “portionibus Fernandi *Festuci*” Oseira, 97, 101, 421.
- Feuereiru** dictus- Sin fecha: “Nos Froila Roderici, dictus *Ianerru*, et meus germanus Petrus Roderici, dictus *Feuereiru*, et Pelagius Froila” T. *Sobr.* I, 330.
- Fexes** ‘feixes’? 1617: “500 carros de madera de diverso tipo, 200 “*fexes*” de arcos, 30 ejes de fresno” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 271.
- Feyta** 1475: “que se começã oje dia da feyta (?) desta carta fasta eles acabados” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 1323.
- Fiara** < *phyala* 1315: “e hua *fiara* de viño... e por esta *fiara*...” VeFD. I, 7.
- Filvan** 1328: “huna filvan dun traueseyro boo” Mª Graña Cid, S. *Martin Villaorient*, 123.
- Fillada(s) vaca(s)**: 1584: “y mas dos *vacas filladas*”; 1627: “una *vaca fillada*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 434, 588.
- Firzello** 1195: “Froyla Petriz, cognomine *Firzello*” Oseira, 103.
- Firmiduyn** ‘firmeza’ 1439: “nen ajan *firmiduyn*, en juyzo nen fora del” VeFD. I, 127.
- Fisga** 1218: “De cauto Ripa Minei ...et invenimus quod dominus terre pro nulla re debet ibi intrare nisi tantum semel in anno una nocte in *fisga* et si forte cucurrerit ad montem uel uenerit de uia tunc et uoluerit manere in pausa debet ei maiordomus Cellenoue prouidere in uino, ceuada et gallinas” CDGG, 400.
- Fix** ‘hice’ 1269: “et cun outorgamento das partes fix esta carta et confirmo” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 46.
- Flammua / Chamua** 1171 T. *Sobr.* II, 111. Cf. *Chamua*.
- Flota** *Wilelmo*: 1167: “Iohanne Caluo, *Wilelmo Flota*, Giraldo de Baiona”; 1160: “*Wilelmo* Ros, cf., *Wilelmo Flota*, cf., *Gauaron* cf.” 1167: “Iohanne Caluo, *Wilelmo Flota*, G[irardo de] Baiona”; 1166: “Iohanne Dominici, *Wilelmo Flota*, Iohanne Moniiz Helia de Engolisma” T. *Sobr.* II, 287, 289, 291, 299. Cf. *Frota*.
- Fol** cognomento- 1164: “ego Adefonsus Garcia, cognomento *Fol*, dono pro remedio anime mee”. || circa 1206: “filio suo Iohanni Nuniz cognomento *Fol*” T. *Sobr.* I, 206 || II, 442.
- Folarius** 1241: “Iohannes *Folarius*” Oseira, 453.
- Folegadu** Iohannes- 1212: “Ego Maria Iohannis, filia de Iohannes *Folegadu*, uobis abbati domno Henrico” T. *Sobr.* II, 457. || 1244: “Martinus cognomento *Folegado* testis” Oseira, 505.
- Folforinho**: “Pois ou grande ou pequeno, / exmaqui, / o que dizeys he assi. / Asi he por Samtileno./ Vede vos o que quereis, / pareçes arratalinho / *folforinho*, / nam disse que nam zombeis” Resende, *Canc. Geral.* V, 213-214; “*folforinho*, ou *solforinho*, sulfurino, que tem cheiro a enxofre(?)” 420. < **furfurineo* < *furfure* ‘salvado’. Cf. it. *farfaro* ‘diablo’ y *farfarèllo* XVIII sec. spirito infernale; demonio; roman. e it. merid. ...derivato scherzoso dal nome proprio di un diavolo dell’Inferno dantesco ...ar. *farfar* leggero folletto” Battisti-Alessio DEI, s.v.
- Folganzas** “pagaría desde 1767 por seis años, un tercio de labradío, y seis gallinas, 6 ferrados de trigo, un carnero, seis carros de leña por la casa y mas *folganzas*”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 424.
- Folgueira** 158: “5 *fouciños* de segar” ... “otros tres o catro de coguer *folgueira*”. Glosario: “*Folgueira*: helechos utilizados para fabricar abono”. Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 227, 699.
- Follete** ‘loquillo’? s. XIII: “Fernando Iohannis de Vilarino connomine *Follete*”; 1271: “Iohannes Iohannes ditus *Follete*” Oseira, 612, 944. Cf. *Fulete*.
- Foloas / Folloas** ‘filloas’ 1285: “et dous pães trfijos que valliã senllos dineyros leoneses et tres sartageadas de *ffolloas* et duas gallias”; 1339: “et dardes húa uez enno anno tres sartagêadas de boas *follóas* et hun almude de bóó vjno et húa *soldada* de pã branc”; 1360: “et húa escudela de *foloas* de seseenta ouos” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 136, 157 y 162.

- Folosas** 1651: “As *folósas* queren dar nos grou” A. Delicado. *Adagios Portugueses*, Ed. Luís Chaves, Lisboa 1923, 105. Gall. *folosiña*?
- Fonsu** cognomento- 963: “Ego *Fonsus* ...Belfonsus cognomento *Fonsu* et Hermildi in hac scriptura uenditionis manus nostras” T. *Sobr.* I, 119.
- Fonte Incayada** 1233: “et per Ganiduiras et per capite de monte Rotundo et per fonte Incayada uendo uobis” T. *Sobr.* I, 366.
- Fontem Incaada** 1227: “et de alia parte per supradictam Couam de Serpe et inde per illas Ganiduiras et inde ad Montem Redondo et inde ad *Fontem Incaada* et inde ad capud de monte Agudel”; sin fecha: “et torna a Coua de Serpe et per cima das Ganiduiras et per capite de monte Rotundo et per fonte *Incaada*” T. *Sobr.* I, 355.
- Forcada** “Pepa, Repeta caminsa (sic) lavada (?) / Foy a muhino (sic) lambé-la forcada” (Milá y Fontanals, 66, c. 122 T.). En el índice se glosa: “*Forcada*: cucharon sin mango para probar la sopa” ¡Evidente disparete!
- Formanos** por ‘formaes’ 1412: “estas ditas praças et herdades et casas et formanos vos aforamos con todas suas herdades breuas e mansas” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 356.
- Formicarios** 985: “villam in *Formicarios*”, 1082: “castrum de *Formicarios*” T. *Samos*, 424, 68.
- Formidue** ‘firmeza’ 1314: “E por mayor formidue o abade” VeFD. I, 70,
- Formiento** Del Rosal, *Dic. Etim.* 326.
- Formigarios** 1031 “Castro de *Formigarios*”, “per terminos de *Formigarios*” T. *Samos* 244, 418.
- Formiz** top. 785: “alia villa in *Formiz*” T. *Samos*, 298.
- Foros** 1194: “qui ad certa debita tenentur, que uulgo *foros* uocant” J. González, *Alfonso IX*, II, 1217.
- Fort Espes** Iohannes- 1192: “Eimar Gat, Iohannes *Fort Espes*, Stephanus de Buxarau” T. *Sobr.* II, 198.
- Fortuno** ‘infortunado’? 1612: “en merancia tanta / queyme o Fogo a Terra, que sin pranta / negue ao *fortuno* ano seu trebuto” J. Gómez Tonel, *Exequias Reyna Magarita*, 161.
- Fouçon** 1269: “Iohan Muniz de Grova dito *Fouçon*” Oseira, 919.
- Fragueros** 1553: “el que comprare adelantado al *fraguero* sea obligado a satisfacer el prescio a que los otros *fragueros* la benden” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 269.
- Fragoas** ‘fragas’? 1174: “totam illam hereditatem de Ponte Regis per antiquam uiam et per *fragoas* usque ad *Saxum* Corui quod aliter *Penna* Corui dicitur” T. *Sobr.* II, 292.
- Framio** isla hoy desconocida “Este real monasterio tiene quatro islas principales que son: la de Aroça, la de Cortegada, la de *Framio* y la de Sial” C. Hoyo, *Memorias Arzobispado Santiago*, 61. = 911: “insulas... Aones, *Framio*, Saluare, Arauza, Sias et Tanao” López Ferreiro, *Hist. Iglesia Santiago*, II, Apéndices 65. “*Flamiam*, Aonios, Saluaram, Aroucam, Creviam, Montemque Lauros” *Historia Compostelana*, Trad. M. Suarez, Santiago, 1950, 193, 282.
- Freamele** top.? 1258: “Virmun Perez de *Freamele*” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 35.
- Fregon** Diego- 1222: “Iohannes Gucerrani, cf., Diego *Fregon* cf., Iohannes Pardo, presbiter cf.” T. *Sobr.* II, 203.
- Fretos / Fretones** 1455: “ciertos marcos de prata de columpnia *fretos* et onças, los cuales marcos *fretones* et onças se deuen pagar a los tenenceros” López Ferreiro, *Hist. Iglesia Santiago* VII, 205.
- Friol** Roderici de- Sin fecha: “Fernandum Roderici de *Friol*” T. *Sobr.* 373.
- Fritu** 1246: “Petri Iohannis dicti *Fritu*” Oseira, 537.
- Friul** Petri de- ‘Friul o Friol’? Sin fecha: “et de Iohanne Petri de *Friul*” T. *Sobr.* I, 413.
- Froa**. Marina- / Maria-. 1161: “Notum sit omnibus quod ego Marina *Froa* una cum filis meis”; 1160: Ego Maria *Froa*, simul cum filio meo Zid Domengo” T. *Sobr.* II, 295, 310.
- Froallo** -Iloviznar- V. Babuxar. Cuveiro. Valladares Cf. “ossol. *froà* goccioiare” P. A. Faré, *Postille Italiane*, 3545. **fruta* “ruscello”.
- Froco**? 1258: “Dominicus Petri *Froco* testis” Oseira, 790.
- Froia** Significa los carrillos, *papos*, *mejillas*. Dícese a uno que está comiendo mucho y a priesa: *Jesús, case enches as froyas*, esto es, que casi llenas la boca. Acaso del francés *foie* (creo) higado. Dicen: *mira para a suya froya*, esto es, a su cuento. En instrumento de 1478 leí esta expresión gallega: 200 mrs. vellos ou duas froyas de *staquel* que lle leiga para que as vendese a este *prezo*. Ni sé que es *schaquel* o *stha-quel*, ni que significa aquí *froyas*. Acaso algún género le dije o *ajuar*” (Sarm., *Cat. Voces*, 329-330).
- Pintos recoge “*Froya*. *Mejilla*”. En F. J. Rodríguez eran las “*Froyas*. Trastos, muebles viejos, anticuados”. La acepción fue sustituida por A. de la Iglesia por “*Froyas*. Carrillos o mejillas. Sarm.” y por esta “*Froya*. Hoyo en donde se hace o quema la leña para hacer carbón”.
- Repito lo mismo Cuveiro, Valladares añade “*Fròya*. Adición. Tragaldabas, muy tragón o que come mucho” y “*Froyeiro*. V. *Fròya*. Adición” 613. En el DEGC se escribe *froia*. Cf. DCECH, s.v. ‘orondo’ < *FLUXINA. Poco convincente, Cf. it. *fròge* ‘nariz’?
- La acepción de “*hoyo* en donde se hace o quema la leña para hacer carbón” parece variante de *foyo* con la -r- de *fomo*. Cf.

- Frontinus** cognomento- 1166: “Ego Martinus cognomento *Frontinus* facio cartam testamenti” *T. Sobr.* I, 455.
- Fros / froe** “Fros era un diezmo o servizo consistente en dos toledanos de trigo, dos de centeno y dos de mijo o de orjo”; 1435: “salvo moutuorio e *froe*” Cal Pardo. *Monast. Pedroso*, 143.
- Froses** “que venían a ser 3 o 4 ferrados de cereal a pagar por cada vecina cabeza de casa que falecía” Pegerto, *Economía Mondoñedo*, 456 < **fraude**.
- Frota** 1165: “Villicus Guilelmo *Frota* et Iohan de la Fontana”. *T. Sobr.* II, 292. cf. *Flota*.
- Frouma** f. Mierda. ‘Algunas *Giuntas* san de volver frouma’. Voz gall. guiza de la voz *furama*. Veas. *Galatas* V. 9. *Vozes Galls.* BN.
- Frouua** “Vede qual apodadura / parece sua merçe / *frouua* quem agoa se ve, / ou aue coo sol se cura. / Viuanos tal caualeiro, / que o paço todinteiro / quis agora renouar / com dar sempre de folgar / Pero de Sousa Ribeiro” Resende, *Canc. Geral* IV, 324; “*frouua*, espécie de corvo” 421.
- Froya(s)** 1546: “yten mais cinco *froyas* para coçeres ...yten mas una *froya* de un colchon de Roan... yten mas otra *froya* de un colchon de Roan... / yten mas otra *froya* de coçere” DBRAG II, 19, 20. Etim. cf. DCECH, s.v. ‘funda’ y Machado DELP, s.v. fronha, fech. 1359.
- Froytariles** zerrata por *froytaviles*? 1420: “arvoles *froytariles*, castanos e pereyras” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 379.
- Ffroytauilles** 1354: “as chantedes daruores *ffroytauilles* et nos dedes en cada um ano ben et enpaz ameate de do froyto” Martínez Salazar, *Docs. Galls.*, 115.
- Fructuales** Vis. *Barcala*, 626.
- Fuanus** ‘fulano’? 1165: “Pelagius cf., *Fuanus* cf., Petrus ts.” *T. Sobr.* II, 158.
- Fuar?** 1318: “so pena maldiçon derreçebir nen *fuar* nada dos meus bees” DBRAG I, 65.
- Fuinaz** cognomento- (errata por *Fumaz*) 1162: “ego Petrus Rapinadi cognomento *Fuinaz* una cum uxore mea” *T. Sobr.* II, 87.
- Fulete** 1254: “Fernando Iohannis dictus *Fulete* de Villarino” *Oseira*, 681. Cf. *Follete*.
- Fulgar** ‘folgar’ 1303: “ou que conven dardedes a *fulgar* II annos” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 287.
- Fumádego** s. XIV: “que pague hun maravedi de la dicta moeda en cada un anno por fumádego” Mariño Veiras, *Señorío de Meira*, 231.
- Fumaz** cognomento- 1174: “ego Petrus Rapinadici cognomento *Fumaz* et uxor mea ... Ego Petrus Rapinadi cognomento *Fumaz* et uxor mea Urraca Fernandi”; 1165: “Petrus *fumaz* cf.”; 1164 “et soror mea Maria Arie et Petrus *Fumaz* et Rodericus *Fumaz* et Nuno *Fumaz* in hanc kartulam nanus nostras roboramus”; Sin fecha: “Petrus Iohannis *Fumaz* et Rodericus *Fumaz* ... et de Petro *Fumaz*” *T. Sobr.* II, 93, 94, 174, 175, 178.
- Furado** Pelagius- 1200: “Pelagius *Furado* cf.” *T. Sobr.* II, 306. Parece errata por Pelagius *Furtado*.
- Furquo** ‘distancia del pulgar al índice’ 1432: “a hun deles [sc. dous tonees] faleçe un *furquo* e a outro unha mao trauesa ... ao qual tonel faleçia hunha mao trauesa e aa pipa hun *furquo*” *Livro Concello Pontevedra*, 65-66.
- Furtado** cognomento- 1182: “Ego Petrus Fortunii cognomento *Furtado* et omni uoci mee” | 1165: “Ego Pelagius Ueremudi cognomine *Furtado* uobis abbati...”; Sin fecha: “emimus de Pelagio Ueremuiz, cognomento *Furtado*” 1200: “Pelagius *Furtado*, Petrus Petri”; 1199: “Ego Pelagius *Furtadus* cum uxore mea Marina Martini” *T. Sobr.* I, 201; | II, 147, 169, 307, 313.
- Fuseyro** ‘que hace fusos’? 1273: “Martin Ares dito *Fuseyro*” *Oseira*, 981.
- Fustas** ‘varas’ 1604: “*Fustas* de carballo cortadas” Gelabert, *Santiago*, 25.
- Fusteda?** 1543-44: “Pero bien permitimos que los racioneros e outros clérigos de este obispado puedan traer e traigan jubones e sayos de chamelote e de *fusteda*” A. García García, *Synodocon Hisp. I. Galicia*, 190. Cf. “*Fusteda* s. XVI. Tela de algodón. Horozco. *Bibl. Andaluza* I” M. Alonso, *Encicl. Idioma*, 2081.
- Fyzin** eu- 1497: “das que eu o dyto Roy Vasquez achey feytas et das que eu *fyzin* et voz fezerdes” Azevedo Maia, *Hist. Gal. -Port.*, 125.

Ó APÓSTOL SANTIAGO, MANUSCRITO E IMPRESO EN GALEGO DO SÉCULO XIX

Ramón Mariño Paz e Damián Suárez Vázquez

Instituto da Lingua Galega (USC)

Presentamos neste artigo unha posible nova contribución ao corpus de textos escritos en galego a comezos do século XIX. O único exemplar que coñecemos d'Ó *Apóstol Santiago* consérvase actualmente no arquivo do Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento", nunha carpeta coa sinatura R2. Non hai rexistro da entrada do documento no Instituto, polo que ignoramos en que momento se incorporou ao fondo e tamén a identidade do seu último posuidor.

O texto, datado "a 23 de xunio do ano 1801" na "Burata do Pico-Sacro" e asinado co pseudónimo de "Pepe Hermitaño", coñecémolo hoxe a través dunha impresión bastante posterior, feita en Santiago entre 1876 e 1878. Para quen estea familiarizado coa historia do galego escrito resultará máis ca rechamante a súa recuada datación, tendo en conta especialmente o apreciable grao de elaboración lingüística que presenta. Mesmo se pode sospeitar que esa datación en 1801 non sexa máis ca un engano urdido polos editores. Con todo, cremos que non existen motivos que impidan terminantemente afirmar que a redacción inicial d'Ó *Apóstol Santiago* se pode situar, como veremos máis adiante, cando menos nunha época non posterior ao primeiro terzo do século XIX. Constitúe en todo caso un texto lingüisticamente singular no conxunto da escrita galega do XIX, feito que na nosa opinión xustifica a súa divulgación e o seu estudo detido.

N'Ó *Apóstol Santiago* relátanse de maneira sinxela e compendiada as tradicións que vinculan o que fora discípulo de Xesús coa Península Ibérica, e tamén as principais lendas que se foron forxando despois de que no século IX se descubrise en Compostela o sepulcro que supostamente contiña os seus restos. O texto, de clara vocación didáctica, está dirixido a un auditorio que o autor interpela frecuentemente adoptando unha actitude paternalista, acompañada por momentos de certo ton de superioridade. Quizais fose lido nalgunha festa ou encontro relixioso¹, ou, segundo a nosa opinión, incluso podería constituír un exemplo de sermón en galego. O que parece lóxico é que para a súa lectura se tratase de aproveitar a congregación do maior número posible de persoas.

Facendo unha análise do contido d'Ó *Apóstol Santiago* podemos distinguir cando menos cinco partes fundamentais no seu desenvolvemento narrativo. Nunha primeira parte o autor do texto fala da presenza evanxelizadora do Apóstolo na Península e narra como, despois de sufrir martirio en Xerusalén, o seu corpo foi trasladado a Galicia, onde recibiu sepultura nunha capela agochada nun bosque. A continuación podemos ler o rela-

to da *inventio* do sepulcro, que o texto sitúa no ano 873. Reprodúcese a inscrición do letreiro aparecido ao pé do corpo decapitado e explícase ademais, en función do relato exposto, a etimoloxía do topónimo *Compostela*. Seguindo coa nosa división, podemos falar dunha terceira parte en que se compendian os principais feitos históricos que conduciron á consolidación da cidade de Santiago como centro relixioso e ao auxe das peregrinacións xacobeas. Atopamos logo algúns parágrafos referidos á celebración do xubileu compostelán, en que se destacan os beneficios desta concesión papal e a súa singularidade dentro do catolicismo. Finalmente o autor detense no relato da batalla de Clavixo. Nela, como é sabido, as diminuídas hostes do rei Ramiro recibiron a milagrosa e decisiva axuda dun Santiago guerreiro no seu enfrontamento coas tropas musulmás capitaneadas polo rei Abderramán. Lémbrese, como non podía ser doutro xeito, que como consecuencia deste suceso “todos os cristianos fixeron oferta á o Santo Apóstol o seu protector e defensor”.

Tal e como o coñecemos hoxe, *Ó Apóstol Santiago* constitúe un claro exemplo en prosa de *pliego de cordel* ou *pliego suelto* (seguindo a terminoloxía habitual no ámbito da literatura española) ou, se o preferimos, de *folha volante* ou *fólio* (movéndonos na tradición terminolóxica da literatura portuguesa). Atopamos nel as principais características materiais e formais do xénero:

- É un prego de dúas follas en 4º (16.2 por 22.8 cm aprox.), impreso nun papel de pouca calidade.
- Vai acompañado dun gravado de 5.2 por 6.4 cm, que reproduce, como se pode ver na fotografía incluída ao final do traballo, un Santiago sedente inspirado na imaxe situada sobre o altar maior da basílica compostelá, cos atributos de peregrino (bordón, cabaza e capa coas cunchas) e unha cartela con texto simulado na man dereita.
- A obra presenta un título (*Ó Apóstol Santiago*) e tamén un subtítulo (*¡Viva!*), incluídos no prego pero talvez ausentes do manuscrito orixinal.
- Curiosamente distribúe o texto en dúas columnas, presentación característica das obras en verso (na súa maioría romances). No entanto, fai un bo aproveitamento da folla e a separación entre as columnas, marcada con corondel, é pequena.

A publicación d'*Ó Apóstol Santiago* veu continuar unha tradición de impresos de corondel en galego que coñeceu un especial desenvolvemento na cidade de Santiago de Compostela. Esta tradición ten as súas orixes, polo que nós sabemos, nas *Tertulias* e *Diálogos* publicados en 1820 no contexto dos enfrontamentos entre absolutistas e liberais, e a ela poderíamos engadir, entre outras, varias composicións de Vicente de Turnes celebrando acontecementos relativos á familia real española² ou a serie de *Romances* do Seor Pedro debidos á pluma de Manuel Fernández Magariños³. Botamos en falta un estudo xenérico de alcance que afonde en cuestións relativas á produción, difusión ou recepción destas obras da nosa literatura popular, alén de ofrecer un repertorio exhaustivo dos textos conservados e as pertinentes análises e propostas de clasificación temática e formal.

1. TEXTO

Ofrecemos a continuación a transcripción d'Ó *Apóstol Santiago*. A nosa intervención sobre o texto foi mínima: restituímos os elementos elididos, ben por lapso (*d'[a]qui* —2.2—, *todo [o] mundo*⁴ —3.1—, *Apó[s]tol* —4.2—), ben por deficiencias na impresión (*pr[i]meiro* —4.1—, *bande[i]ra* —4.1—), e indicamos mediante parénteses que se debe suprimir unha palabra duplicada ((*á*) —3.2—). Segmentamos tamén os elementos aglutinados da oración *Nonte afixas máis* (4.2), en consonancia cos usos que atopamos no resto do texto, e eliminamos o til de *noité* (2.1). Respectamos en todo momento a ortografía orixinal, aínda cando se poida percibir algún erro ou problema: mantemos os dous casos de *Iesuchristo* (1.1 e 1.2) (cf. *Iesuchristo* en 1.1 e 2.2) e deixamos tamén *délas* (4.1), que probablemente aparece por *d'elas* (cf. *d'eles* en 4.1). Co fin de facer máis doada a localización das referencias na análise lingüística sinalamos na nosa transcripción o cambio de páxina e de columna do texto orixinal.

Hai que advertir que ao final do prego figura o pé de imprenta (Santiago: Imp. de EL DIARIO, San Francisco núm. 9) e inmediatamente antes atopamos a indicación de que o texto procede dun “(*Manuscrito inédito.*)”.

Ó APÓSTOL SANTIAGO.

¡VIVA!

[1.1] Meus amiguiños: saúde e pas en noso Señor Iesuchristo.

Muito me alerto, cando oyo falar do noso Santo Apóstol. ¿E cómo non? O bendito San Iacobo, primo carnal do Santísimo Iesus, foi o Apóstol que trouxo a Hesperia ou Hispanha á *bóia nova* da redempcion do mundo; é predicou muito tempo nela o Santo Evangelio, pasando muitos traballíños, facendo muitos milagros, e convertindo muita xente a noso Señor Iesuchristo. E tan ben o facía, que mereceu un'a visita da mesma Madre de noso Señor, cando estaba xunto da cibdade Cæsaraugusta, que hoxe chaman Zaragoza; e doulle un'a imaxen súa con un'a columna, pra poñela nun altar da capela, que alí lle mandou construír, e, pequena ou grande, él fíxo.

Isto, meus amigos, quer decir, que á Madre de Deus quixo tomar posesion xa nã sua vida mortal da terra d'[1.2]Hispanha, sendo á sua privilegiada e pô lo que fúi sempre cognoscida por *Patrimonio de Maria Santísima*, que bendita sempre seá.

Despóis de pasar un sin fin de traballíños, tuvo que volver á Ierusalem o Santo Apóstol, sin dúbida chamado por S. Pedro pra asistir á o terceiro Concilio celebrado no ano 50 do nacemento de noso Señor Iesuchristo, donde se xuntaron os Apóstoles todos. E por entónce, debéu ser, cando o galopin de Herodes (muitos hay ainda) mandou degollálo por causa do muito celo con que predicaba a santa ley, e das muitas conversions que facía de almas pra o reino de Deus. ¡Xa se vé! Era muy valente e nada medoso: era ben FILLO DO TRONO.

Decontado os discípulos seus que o acompañáran colleron o corpo e a cabeza, e escaparon pra o porto de Iapha; fixéronse con un'a lancha, metéronse nela co Santo Corpo, e botáronse á [2.1] o mar a Santa de Deus: e Deus quixo que sanos e salvos chegasen á Cesures porto de Iria-Flavia, que entonces debía ser dos bons, donde desembarcaron e depositaron o santo corpo un pouco de tempo, levándoo logo mais a dentro do terreno, hasta un bosque muy espeso donde fixeron un'a Capela muy bonita con axuda dos cristianos que xa habia, e alí o depositaron con muita decencia, e gardando todos muito secreto, por causa das grandes persecucions que sufrían dos enemigos dos cristianos. E por isto chegou á quedar ignorada por muito tempo cousa de tanto valer, hasta que Deus quixo dálo á conocer, como verédes.

Xunto do lugar donde estaba o sepulcro do noso Santo Apóstol había un'a Capela cristiana, da que cuidaba un hermitaño chamado Payo (hoxe é S. Pelayo) monxe muy penitente, que atendía tamén á as necesidades espirituales de uns catrocentos cristianos que acollidos nâquel bosque puderon librarse da persecucion dos anti-cristianos.

Aquela Capela, ou hermita, era á que oxe chaman S. Felix de Solovio; anque o nome lexítimo é S. *Fins de Lovio*, segun os papéis mais bellos.

Un'a noite estaba o monxe en oracion, e véu luces nûn sitio do bosque e que un'a estrela de rabo botaba rayos de luz á aquel mesmo sitio; e isto pasou outras noites mais. O monxe cabilóu no conto, e avisóu á o Señor Teodomiro Bispo de Iria, quen dispuxo un ayuno de tres dias pra que Deus os iluminase, e poidesen saber o significado de tales luces e estrelas; pois a cousa seguía todas as noites.

No terceiro dia o Señor Bispo cantóu na Capela de S. Fins un'a Misa solemne, e logo fúí cô clero e veciños á o lugar signado pô las luces é pô la estrela de rabo: mandou cortar [2.2] a rentes os espiños, carballos, e demáis árbores, e de duro cavar nâ terra aquela. Todos traballaron de alma; e, meus amigos, xa veredes ó que se descubréu.

Hacharon un'a capela bonita con bóveda sobre dous arcos de pedra muy labrada; e dentro un monumento sepulcral de figura dun altar, e á cada lado outro mais pequeno, todo feito de pedra marmórea.

Con muitísimo respeto abriron o primeiro, e viron todos un Corpo sin cabeza, e que esta estaba xunto do corpo, e mais un bordon, e un letreiro que decía así:

«Aquí iaz Iacobo fillo do Zebedeo e de Salomé, Hirmao de Ioan, que matóu Herodes en Ierusalen, e veu por mar cós seus Discípulos fasta Iria Flavia de Galicia, e véo num carro e bois de Lupa señora d'este Campo, e d'[a]qui non quixeron pasar mais a diante; e S. Cecilio discípulo do Apóstol lo fez, estando iuntos os máis discípulos.

Iste descubremento fúí na era DCDXI, ou sea no ano 873 do nacemento de noso Sr. Iesuchristo, sendo Papa Leon III, Bispo de Iria Teodomiro, e rey de Asturias e Galicia Alonso II o Casto.

E desde entonces fúí chamado aquel sitio o *Campo da estrela* por aquela grande que botaba nêl os rayos de luz, e en latin decíase *Campus stellæ*, de donde vén o nome de COM-

POSTELA a cibdade que hoxe vemos, e que é mais cognoscida por o nome de SANTIAGO pô lo gran tesouro que, á Deus gracias, conserva nâ Santa Iglesia Cathedral.

Ainda ben non chegóu á os oídos do señor rey D. Alonso a noticia de tan importante descubrimento, véu axiña cós principais do reino á venerar o santo Corpo do Apóstol, e mandóu facer alí mismo un templo muito bon. E a Santidá de Leon Papa III escribêu á todos os Bispos da [3.1] Cristiandade cartas, dándolles a alegre noticia do descubrimento de tan rico tesouro.

En 6 de mayo de 899 con permiso do Papa Ioan X, sendo Bispo de Iria Sisnando I, dez e sete Bispos consecraron o templo con asistencia do Rey, quince Condes, e múitas outras personas de prô e rango. E tomou tanto auxe o culto divino n'aquela santa Iglesia, que se fixo muy famosa en todo [o] mundo, e un sin fin de cristianos viñan decote de toda a terra en peregrinacion á visitar o Sepulcro do Santo Apóstol desde o pobriño que pedía limosna hasta os réis mas grandes; desde o pecador que viña por penitencia hasta o santo que viña por devocion.

Todo iba bén e á paz de Deus; mais no agosto de 977 o bribon do rey mouro Almanzor atacóu a cibdade e escachizóu o templo; mais, cando iba á facer o mesmo co a Capela do santo Sepulcro, fuxéu como alma que leva o demo; pois sonóu un trono e caíeu un rayo a os pes do mouro; pro, anque fuxéu, non quedou sin castigo: muy logo fúí derrotado pô los cristianos, e na fuxidura non paróu hasta Medinaceli donde él e os seus mouros morreron atacados d'un'a disenteria espantosa.

Logo que o señor rey D. Bermudo II supo a desgracia, puxose acorde co Bispo D. Pedro I, e trataron de facer novo templo; pois do outro ainda casi non quedaran as paredes. Dóuse comenzo á obra, e no ano 1050 o Bispo D. Cresconio mandóu facer duas torres de defensa do templo, e cerrou a cibdade con boas murallas e atalayas.

Prô, o empuxe mais grande douse a obra no ano 1078 sendo Bispo Don Diego Pelaez primeiro; e despois fíxose a consecracion do templo con muito aparato no dia 23 de abril do ano 1211.

[3.2] Hay que saber que no ano 1095 á Santidá de Urbano 2.º dou Bula, pra que a sede Bispal que estaba en Iria se trasladase á Compostela, como así o fixo o Sr. Bispo D. Dalmacio que pedira a o Papa esta gracia.

Ista S. Iglesia de Compostela é o terceiro Santuario dos catolicos, tanto, que o voto de visitála é o terceiro dos reservados á o Papa; e tén ademáis outros grandisimos privilegios dos Padres Santos e dos Reis Católicos. O mais valioso é o que vou á (á) contar; o xubileo do ano santo, que e cousa que non hay como ela no mundo.

Todos os anos que é Domingo o dia 25 de xulio festa principal do bendito Apóstol Sant-Iago, é todos os dias ano santo, ou de xubiléo n'esta Santa Iglesia; e todos os cristianos poden ser absolvidos de todos os pecados, ainda dos reservados á o Papa (menos o da herexia mista) confesándose bén, e visitando devotamente a Santa Iglesia Catedral, rezando ou orando alí conforme á intencion dos Papas por as necesidades da Santa Iglesia e do reino.

Pra entender algo da grandiosidá de esta regalía, hai que saber que solo en Roma hay outra igual, mais non é sinon de 25 en 25 anos, e con mais obrigacions de penitencia; e en Compostela é, como vai dito, todos os días do ano que cái en Domingo o día 25 de xulio. Así é que n'este siglo tócalle haber trece anos santos, e tócalle ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97.

¿Non vos parece, meus amiguiños, que ésta grandiosa regalia vale máis, que todo o ouro do mundo? ¿E non chorades d'alegría pensando nô grande thesouro que temos en Hispanha?

¿Ay, meus amigos! Ista gran regalía témola pô la bondá da Santa Iglesia. O primeiro que nos la dóu fúi o Padre Santo Calixto II, quen, sendo [4.1] Bispo de Viena, veu en peregrinacion á visitar o sepulcro glorioso do noso Santo Apóstol, e despois fúi confirmada por os Papas Euxenio III, Anastasio IV, e Alexandro III.

Decide ahora, meus amiguiños: ¿Cantas gracias non debemos dar decote á o noso bon Deus por tales favores? ¿E non sabédes tamén os muiñoños máis que nos fixo por medio do noso Santo Apóstol? ¿E non sabedes canto nos axudóu contra os mouros? Vou á decir un d'eles.

Os mouros eran muy usureiros e deshonestos: non lles bastaba roubar cartos, e alhaxas, e terras, e homes pra esclavos; tamén arroubaban doncellas cristianas pra facer burla délas. Por mal dos pecados perderon os cristianos un dia grande batalla, e o rey mouro púxolles condicion afrentosa de darlle cada ano cen doncellas cristianas das mais nobles bonitas é guapas. E d'ista calamidade librounos o noso Santo Apóstol. Veredes como.

O señor rey cristiano D. Ranimiro que o era de Asturias, Galicia e Leon, repúxose á dar o infame tributo das cen doncellas: entonces o galopin rey mouro Abderramen axuntóu un exército dun sin fin de mouros pra acabar cos cristianos. Víronse istos muy pretos, e en grandísimo peligro no pr[i]meiro dia da batalla, e a noite tiveron que acollerse a montaña de Clavixo na Rioxá. Mais no segundo dia baixaron do monte, ¡parecían leons! e atacaron de duro á os mouros. Entonces, tanto mouros como cristianos, viron todos que por o aire viña un gran Señor nun cabalo blanco, e tiña na man isquerda un'a bande[i]ra con cruz, e na dreita un sable que parecía botar chispas de fogo. E isto animóu máis á os cristianos, e acabou d'aterrar á os mouros, que deron en fuxir á pés pra que vos quero; e n'aquel dia, dicen as historias mais seguras, que uns setenta mil mouros [4.2] quedaron mortos buscando á sua media luna debaixo dos pés dos cabalos, roendo pedras, comendo terra, e borbollando sangre...

Os demais foron á buscar a sua media luna o máis lexos que puderon á uña de cabalo, sin atreverse á mirar pra o aire, por non ver outra vez á o guerreiro do cabalo blanco. ¿Quén era aquel Señor? Escuitade.

Na noite seguida á o primeiro dia da batalla en que os mouros ganaron terreno, o señor rey D. Ranimiro quedóu muy cabiloso, e muy angustioso, e chefismo de pena, e dis-

currindo como podería vencer á os mouros: o pesar, a congoxa e o traballo rendírono, e quedóu dormido. En seguida veu en soño un Señor muy respetable que lle dixo:

«Ranimiro: ten valor: eu son Iacob Apostol, á quen noso Deus fixo Tutelar da Hispanha. Non te afixas máis: mañan atacade á os mouros de duro; éu serei o voso Capitan.

Iste, meus amigos, non é conto de bellas: está muy probada á verdá d'esta historia. Desde entonces non hubo mais tributo de doncellas; e todos os cristianos fixeron oferta á o Santo Apóstol o seu protector e defensor.

Contar as muitas mais veces que o Santo Apó[s]tol nos protexéu e cousa solo d'un libro muy grande. Tan solamente por o que dixer, ben vedes canto amor e devocion lle debemos ter; e pedirle sempre que nos libre de mouros de todas as castas, que ainda salen muitos da nosa terra, uns con media luna, e outros con luna enteira.

Salude, amiguiños: Deus, Nosa Señora, e o Santo Apóstol nos axuden sempre: Amen.

Burata do Pico-Sacro, a 23 de xunio do ano 1801.

PEPE HERMITAÑO

2. MOTIVACIÓN, DATACIÓN E AUTORÍA DO MANUSCRITO

Aínda que a primeira vista pareza que o texto non é máis que un simple panexírico do Apóstolo Santiago, cremos que o seu obxectivo fundamental non é outro que a defensa da historicidade da batalla de Clavixo —motivo que conta cunha extensión considerable no relato e que se sitúa estratexicamente ao seu remate—, e por tanto lembrarllas ás persoas a quen ía dirixido a obriga de pagar o Voto de Santiago. Esta renda eclesiástica de orixe medieval, ben estudada por Ofelia Rey Castelao, estaba a vivir desde as tres últimas décadas do século XVIII unha forte contestación popular que se vai intensificar no século XIX, ata que en 1834 se decreta a súa abolición definitiva (Rey Castelao 1993: 149 e ss.). Por outra parte, a Igrexa de Santiago, beneficiaria natural do Voto, atopábase nunha situación de debilidade económica nos anos inmediatos a 1801, despois de repetidas contribucións ao Estado para financiar as sucesivas guerras contra Francia (finalizada en 1795), Inglaterra (que se prolonga desde outubro de 1796 ata marzo de 1802) e Portugal (iniciada en maio de 1802, pero planeada desde o ano anterior) (López Ferreiro 1909: 93-107). Non parece raro, por tanto, que nestas circunstancias o cabido ou a mitra composteláns botasen man do púlpito para facer chegar a súa mensaxe ás masas campesiñas.

Ademais, algunhas alusións do texto que hoxe resultan opacas —pero que seguramente tiñan un referente claro para o auditorio da época— gañarían sentido poñéndolas en relación coa conflitividade orixinada arredor do cobro do Voto de Santiago. Cando o autor apunta que “muitos [galopíns] hay ainda” (1.2), ou que “ainda salen muitos [mouros] da nosa terra, uns con media luna, e outros con luna enteira” (4.2), pode-

ría estar a referirse aos opositores ao Voto, ben a contribuíntes que simplemente se opoñían a pagalo e podían provocar deste xeito unha contestación xeneralizada á renda, ben a individuos letrados que cuestionaban a súa controvertida lexitimidade ou que directamente negaban a presenza evanxelizadora de Santiago na Península e, por tanto, o posterior traslado dos seus restos a Galicia e a especial protección dada polo Apóstolo aos reinos cristiáns de España, e nomeadamente a súa participación na batalla de Clavixo (Rey Castelao 1985: 183 e ss.).

Téñase en conta, por outra parte, que o texto está datado a finais do mes de xuño (na véspera de San Xoán), e sabemos, segundo información facilitada oralmente por Ofelia Rey Castelao, que o pagamento do Voto se facía habitualmente entre os meses de xuño e agosto.

O que sen dúbida converte *Ó Apóstol Santiago* nunha peza singular é o feito de que estea redactado en galego, cuestión que atribuímos á procura da maior eficacia posible do discurso entre unha poboación rural fundamentalmente monolingüe naquela época (Mariño Paz 2003: 13-15); parece lóxico pensar que neste contexto unha alocución en galego facilitaría a comprensión da mensaxe e así mesmo incrementaría a súa emotividade. Na nosa opinión, as circunstancias que condicionan a escolla da lingua para a elaboración d'*Ó Apóstol Santiago* son substancialmente similares ás que poucos anos despois dan orixe a outros escritos galegos, por exemplo no contexto de mobilización do campesiñado na resistencia á invasión das tropas napoleónicas⁵.

Pero, quen pode estar detrás da autoría do noso texto? É difícil de saber. Os nomes de *Pepe Hermitaño* e *Burata do Pico-Sacro* dinnos moi pouco, ou máis ben nada. En realidade parecen responder a unha ficción que ten por obxecto ocultar a verdadeira identidade do autor e ao mesmo tempo facer crer que o texto foi escrito por un anacoreta ou eremita entregado á oración que vivía na soidade dunha cova (a Burata) no Pico Sagro, lugar, como se sabe, moi vinculado ás lendas xacobeas. Pepe Hermitaño, o suposto autor, convértese así nunha figura piadosa semellante ao “hermitaño chamado Payo” do relato, quedando o seu discurso revestido dunha pretendida autoridade moral que lle podería proporcionar unha meirande aceptación entre o auditorio. Non cremos, por tanto, que se deba entender o apelativo *Hermitaño* no sentido de ‘coidador dunha ermida’, a pesar de termos constancia da presenza de ermitáns que cumprían estas funcións de mantemento material nas inmediacións do Pico Sagro na época en que supostamente se escribe a versión manuscrita do noso texto⁶. As dúas Buratas que temos localizadas nesa zona son espazos que nunca foron habitados, segundo noticia de D. Antonio Maceira Gago, cura párroco de San Pedro de Vilanova e historiador do Arciprestado de Ribadulla⁷.

Na nosa opinión, é doado recoñecer no autor d'*Ó Apóstol Santiago* un home culto, unha persoa que manexa con soltura algunhas obras da historiografía xacobeá e tamén textos antigos (véxase o apartado que dedicamos ao estudo das fontes do texto); é pro-

bable que fose un crego ou, en todo caso, un home cunha vinculación directa coa Igrexa. O que non sabemos é se fixo o seu traballo inducido polo cabido ou a mitra com-posteláns ou se simplemente o escribiu de propia intención, respondendo a unha devoción particular.

Tampouco estamos en condicións de concretar a procedencia xeográfica do autor en base á presenza duns ou doutros trazos lingüísticos no texto. O que podemos apreciar é que botou man de formas que hoxe se rexistran en diferentes zonas do territorio galego, configurando un tipo de lingua que non responde a un modelo dialectal determinado, aínda que si se perciba nel un predominio de trazos de procedencia occidental⁸. Por outra parte, o nivel de castelanización da lingua empregada no texto, especialmente no que respecta ao plano da fraseoloxía, permite supoñer no seu autor unha procedencia vilega ou talvez urbana; doutra maneira, unha vinculación estreita co mundo rural habíalle proporcionar o coñecemento e manexo dun repertorio máis ou menos amplo de expresións e xiros do galego popular, sen que se vise na necesidade de recorrer sistematicamente ao calco do castelán. Teremos oportunidade de exemplificar e tratar polo miúdo estas cuestións cando nos ocupemos do estudo da lingua da peza.

3. SOBRE AS FONTES MANEXADAS

As lendas xacobeas compendiadas n'Ó *Apóstol Santiago*, na súa maioría de orixe medieval, coñeceron unha ampla difusión durante séculos ao seren sistematicamente recollidas, entre outras, en obras historiográficas postas ao servizo dos intereses da igrexa com-postelá. É probable que o autor do texto que nos ocupa manexase varias destas obras ou outras similares, é dicir, que tivese ocasión de contrastar diversas fontes aproveitando para o seu relato os elementos que considerou máis oportunos. Esta é, cando menos, a impresión que se desprende da lectura do seguinte parágrafo:

Aquela Capela, ou hermita, era á que oxe chaman S. Felix de Solovio; anque o nome lexítimo é S. *Fins de Lovio*, segun os papéis mais bellos. (2.1)

A afirmación de que o nome tradicional de S. *Fins de Lovio* se atopa nos “papéis mais bellos” parece indicar que é unha forma descoñecida noutras fontes máis modernas, fontes que obviamente tivo que manexar o autor.

Pero cales foron as obras empregadas para a elaboración d'Ó *Apóstol Santiago*? A verdade é que non o sabemos con certeza. Poderíamos supoñer que o seu autor consultou os *Anales de el Reyno de Galicia* de Francisco Xavier de la Huerta y Vega, publicados en dous volumes probablemente entre 1734 e 1736. No libro oitavo do segundo volume (pp. 311-312) aparece transcrita a falsificación seiscentista que coñecemos como “Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores” (Monteagudo 1996). Nela recóllese a inscrición do “letreyro” atopado a carón do corpo do Apóstolo, que reproduce tamén Ó *Apóstol Santiago*. Polo que sabemos, a de Huerta y Vega é a única versión

impresa dese “letreiro” en que puido inspirarse o presunto anónimo autor do manuscrito por volta de 1801⁹; pero ocorre que o texto do prego presenta importantes diferenzas ortográficas con respecto á súa suposta fonte, ademais de incorporar algunha corrección lingüística (*lo fez* por *le fez*) ou de levar a cabo algún outro tipo de cambio (*Ioan* por *San Juan*¹⁰):

<i>Anales de el Reyno de Galicia</i>	<i>Ó Apóstol Santiago</i>
Aqui jaz JACOBO Filho do Zebedeo, è de Salomè, Hirmao de San Juan, que matou Herodes en Jerusalem, è veo por Mar co os seus Discipulos fasta Iria-Flavia de Galicia, è veo nun Carro è Bois de Lupa, Señora deste Campo; è daqui non quijeron passar mais adiante; è San Cicilio Discipulo do Apostolo le fez, estando juntos os mais Discipulos.	Aquí iaz Iacobo filho do Zebedeo e de Salomé, Hirmao de Ioan, que matóu Herodes en Ierusalen, e veu por mar cós seus Discípulos fasta Iria Flavia de Galicia, e véo num carro e bois de Lupa señora d'este Campo, e d'[a]qui non quixeron pasar mais a diante; e S. Cecilio discípulo do Apóstol lo fez, estando iuntos os máis discípulos.

Debemos apuntar que o autor d'Ó *Apóstol Santiago* prescindiu dunha aclaración que a “Memoria” incorporaba coa finalidade de facer máis verosímil o seu relato. Nesta obra advertíase, logo de recoller a inscrición do letreiro, que “estaba escrito esto en Grego é Latiño dentro do Moymento” (Monteagudo 1996: 361). Unha aclaración deste tipo quizais fose innecesaria para os potenciais destinatarios d'Ó *Apóstol Santiago*; se cadra, para a idea do autor, abundaba a presenza de certas formas arcaicas no texto (*fasta, fez, iaz*) para facer crible a súa antigüidade.

Curiosamente, un fragmento do “libro de la Hermandad de los *Caballeros Cambeadores*” que contiña a transcripción do letreiro apareceu nas páxinas do *Diario de Santiago*, nos números do 22 e 23 de agosto de 1877¹¹. Fora copiado dunha obra publicada en 1870 polo cóengo arcediago compostelán José María Zepedano y Carnero (1870: 9-12), quen pola súa parte o recollera de Huerta y Vega. Esta circunstancia obríganos a considerar a posibilidade de que o texto do letreiro fose incorporado a Ó *Apóstol Santiago* no momento da impresión do prego —e que en realidade non formase parte do manuscrito orixinal—, talvez coa finalidade de completar a caixa de impresión da nova obra co relato dun novo episodio que podería enriquecela. É unha posibilidade que non deberíamos descartar pero sobre a que tampouco podemos facer afirmacións categóricas.

Noutra orde de cousas, sorprende n'Ó *Apóstol Santiago* a datación asignada á *inven-tio* dos restos apostólicos (vid. 2.2). En efecto, o ano 873 distánciase considerablemente das propostas máis comúns que viñan situando o achado nas primeiras décadas do século IX, e ademais contraponse abertamente á datación da concesión do Privilexio dos Votos, pretendidamente redactado e asinado no ano 834. É posible que se trate dun erro de copia polo ano 813¹², erro que quizais habería que atribuír á man redactora máis ca aos impresores do prego; doutra maneira custa entender que a era DCDXI do texto estea ben calculada en función do ano 873 e non, como sería esperable, do 813.

Volvendo ao tema das fontes manexadas, cabería preguntarse a que obra ou obras se refire o autor cando fai mención deses “papéis mais bellos” que recollen o nome de S. *Fins de Lovio*. Quizais o lese nalgún texto notarial ou noutro tipo de documentación antiga. A forma *San Fijns de Loueo* aparece recollida na *Crónica de Santa María de Iria* (Vasques 2001: 108), cuxo orixinal autógrafo está depositado no Arquivo Catedralicio de Santiago, pero da que se conservaron máis copias en Galicia, cando menos ata fins do XIX (Souto Cabo 2001: 37-40). Consultase ou non o autor esta obra en concreto, o que parece probable é que o nome de S. *Fins de Lovio* proceda dalgún texto escrito en galego, sempre e cando non se deba a unha manipulación dos editores do prego. Dici-mos isto porque a forma S. *Fins de Lovio* tamén aparece nas liñas que anteceden o xa citado fragmento da “Memoria” publicado polo *Diario de Santiago* entre o 22 e o 23 de agosto de 1877, procedentes en última instancia do libro de Zepedano y Carnero (1870: 9):

La relacion mas exacta y circunstanciada de la invencion del cuerpo del Apóstol Santiago, Patron de España, se halla en el libro de la Hermandad de los *Caballeros Cambeadores* establecida en el siglo IX en el lugar de S. Fins de Lovio, modesta cuna de lo que después se llamó *Compostela*.

Mesmo se podería pensar que o parágrafo en que se localiza o nome S. *Fins de Lovio* (“Aquela Capela, ou hermita, era á que oxe chaman S. Felix de Solovio; anque o nome lexítimo é S. *Fins de Lovio*, segun os papéis mais bellos” —2.1—) é todo el un engadido no prego, pois formas coma oxe (fronte a tres casos de *hoxe*) ou o plural *papéis*, aínda que non raras nas fontes escritas da época, si son excepcionais no conxunto do relato (véxase máis adiante no estudo lingüístico).

Antes de pasar ao seguinte apartado aínda debemos facer mención dun artigo publicado no *Diario de Santiago* que, baixo o título de “¡¡¡Compostela!!!”, apareceu anónimo o 24 de xullo de 1875 (reproducímoloo no “Apéndice”, ao final do traballo). Presenta, en xeral, un contido e unha estrutura similares aos que atopamos n'Ó *Apóstol Santiago*, salvando algunhas pequenas diferenzas. O que nos interesa do texto é a súa parte final, en que se fai referencia á celebración do Xubileu; nela detectamos un grao de semellanza c'Ó *Apóstol Santiago* que non parece debido á casualidade:

“¡¡¡Compostela!!!”	Ó Apóstol Santiago
[...] todos los fieles cristianos que confesos y contritos visiten este santo templo y en él pidan á Dios el remedio de las necesidades de la Iglesia y del reino, pudiendo ser absueltos de todos sus pecados, aun de los reservados al Papa y ganar indulgencia plenaria, prévias dichas circunstancias, todos los dias del año en que cayere en Domingo la fiesta principal del Santo Apóstol y Patron de España, que se celebra el 25 de Julio, como aconteció este año. El Santo Jubileo romano solo tiene lugar cada 25 años, esto es, cuatro veces cada siglo; pero el Compostelano se puede ganar todos los años en que, como va dicho cayere en Domingo la festividad de nuestro Santo Apóstol y Patrono.	Todos os anos que é Domingo o día 25 de xulio festa principal do bendito Apóstol Sant-Iago, é todos os dias ano santo, ou de xubiléo n’esta Santa Iglesia; e todos os cristianos poden ser absolvidos de todos os pecados, ainda dos reservados á o Papa (menos o da herexia mista) confesándose bén, e visitando devotamente a Santa Iglesia Catedral, rezando ou orando alí conforme á intencion dos Papas por as necesidades da Santa Iglesia e do reino. Pra entender algo da grandiosidá de esta regalía, hai que saber que solo en Roma hay outra igual, mais non é sinon de 25 en 25 anos, e con mais obrigacions de penitencia; e en Compostela é, como vai dito, todos os dias do ano que cái en Domingo o día 25 de xulio (3.2).

Ademais, a interrogación retórica que pecha o artigo (“¿Cuanto no debemos gloriarnos los españoles, y mas aun los Compostelanos de privilegio tan singular?”) presenta certo paralelismo con fragmentos d’*Ó Apóstolo Santiago* coma: “¿Non vos parece, meus amiguiños, que ésta grandiosa regalia vale máis, que todo o ouro do mundo? ¿E non chorades d’alegría pensando nô grande thesouro que temos en Hispanha?” ou “¿Cantas gracias non debemos dar decote á o noso bon Deus por tales favores?”.

Pero, como explicar estas coincidencias? Na nosa opinión, puido producirse unha das seguintes situacións:

- que tanto o artigo “¡¡¡Compostela!!!” coma *Ó Apóstol Santiago* acudisen a unha fonte común nesta parte (redactada necesariamente antes de 1801);
- que o artigo, publicado en 1875, servise de fonte para o prego, publicado despois dese ano. Poderíamos pensar de novo que os editores d’*Ó Apóstol Santiago* bota-

ron man deste artigo para obter material de recheo co que completar a caixa de impresión das catro páxinas do prego.

Evidentemente é unha cuestión que, á falta do manuscrito orixinal d'Ó *Apóstol Santiago*, non estamos en condicións de resolver.

4. A PUBLICACIÓN DO TEXTO

Sabemos, polo pé de imprenta (Santiago: Imp. de EL DIARIO, San Francisco núm. 9), que o prego que estamos a estudar se deu a lume entre os anos 1876 e 1878. Revisando a colección do *Diario de Santiago*¹³ (1872-1878) puidemos comprobar que o xornal comstelán trasladou as súas dependencias ao número 9 da rúa de San Francisco o 1 de xaneiro de 1876, e que se mantivo neste enderezo ata a súa desaparición, o 30 de decembro de 1878, cando deu paso a unha nova cabeceira, a *Gaceta de Galicia*¹⁴. Non nos é posible, polo de agora, ofrecer unha data máis precisa da súa saída do prelo.

É evidente que as causas que motivaran a escrita d'Ó *Apóstol Santiago* a comezos do século XIX non podían ser as mesmas ca as que estaban detrás da súa publicación pasados máis de setenta anos, unha vez que quedara abolido o Voto de Santiago de maneira definitiva en 1834. Cremos que na decisión de recuperar o vello manuscrito puideron confluír varios factores.

Por unha parte, debeu de ser unha razón importante para os seus editores o feito de que o texto estivese escrito en galego. Aínda que o *Diario de Santiago* non destacou especialmente por incorporar textos galegos nas súas páxinas¹⁵, si tomou parte na polémica xurdida a raíz da proposta de *El Heraldo Gallego*, feita en decembro de 1876, de promover o uso do galego na prensa do país. O 5 de febreiro de 1877 o *Diario de Santiago* publicaba na súa portada un editorial apoiando a iniciativa do xornal ourensán, algo ao que non debeu de ser allea a amizade que mantiña Alfredo Vicenti con Valentín Lamas Carvajal¹⁶.

Pero Ó *Apóstol Santiago* tamén contaba cun contido atractivo. A obra ofrecía un compendio das principais lendas xacobeas a través dunha prosa sinxela —aínda hoxe resulta amena e instrutiva a súa lectura—, e isto nun momento en que a igrexa comstelá procuraba revitalizar o culto ao Apóstolo Santiago¹⁷; sabemos que desde a súa chegada á arquidiocese, en febreiro de 1875, o cardeal Miguel Payá y Rico mantivo unha boa relación co *Diario de Santiago*, chegando mesmo a converterse en colaborador do xornal (Durán 2001: 43). Se cadra foi este entendemento coas esferas eclesiásticas —truncado radicalmente algún tempo despois— o que levou a Manuel Bibiano Fernández a dar saída do prelo a algúns textos de contido relixioso, entre eles a Ó *Apóstol Santiago*¹⁸, cos cales se contribuíría á causa da devandita revitalización do culto xacobeo impulsada polo cardeal Payá.

E, por suposto, a produción deste tipo de obras efémeras e de baixo prezo facíase tamén, ou fundamentalmente, con fins comerciais; non cremos que Ó *Apóstol Santiago* fose unha excepción a isto que dicimos.

Ignoramos se na impresión do texto se suprimiu algunha parte do manuscrito orixinal que estorbase ou carecese de interese, segundo a idea dos editores, para a súa nova finalidade. Detectamos en cambio, ademais dos posibles casos mencionados na epígrafe anterior, un pequeno fragmento que moi probablemente foi engadido no impreso. Refe-rímonos ao remate dun dos parágrafos en que se explican os beneficios do privilexio do Ano Santo compostelán:

e en Compostela é, como vai dito, todos os dias do ano que cái en Domingo o día 25 de xulio. Así é que n'este siglo tócalle haber trece anos santos, e tócalle ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97. (3.2 —as itálicas son nosas—).

Está claro que dificilmente se podería xustificar nun texto de 1801 esta referencia aos anos finais do século XIX. Por sorte, podemos establecer con bastantes garantías o carácter apócrifo desa oración, en base a uns trazos lingüísticos que difiren do que é a norma no resto do texto: por unha parte, atopamos o pronome de dativo *lle* referido a unha terceira persoa de plural, cando o uso de *lle* e *lles* está perfectamente diferenciado ao longo d'Ó *Apóstol Santiago*; pola outra, represéntase a contracción da preposición *a* e mais o artigo *o* como *o*, no canto de *á o* ou *a o* (véxase máis adiante no estudo lingüístico). O que non podemos saber é se este fragmento é un simple engadido introducido cunha finalidade actualizadora no relato, ou se substitúe algunha referencia que conviña modificar por resultar obsoleta (por exemplo unha alusión ao Ano Santo de 1802). O que si parece indicar o engadido é que entre a redacción do texto e a súa impresión debeu transcorrer un período de tempo considerable.

5. ESTUDO LINGÜÍSTICO

Ó *Apóstol Santiago* presenta trazos que poñen en evidencia que inicialmente foi concibido como unha alocución dirixida a un auditorio a quen se lle ía dispensar un trato paternalista tinxido de patentes aires de superioridade. O grupo de persoas para quen fala o predicador é a cada pouco interpelado por medio de vocativos cuxo núcleo é o substantivo *amigos*:

- Isto, meus amigos, quer decir... (1.1).
- E, meus amigos, xa veredes ó que se descubréu (2.2).
- ¡Ay, meus amigos! (3.2).
- Iste, meus amigos, non é conto de bellas (4.2).

A miúdo o que se utiliza como núcleo do vocativo é o diminutivo *amiguiños*, que ao noso parecer transloce con clareza a actitude de superioridade con que o emisor se dirixe ao receptor, xa que este resulta infantilizado polo emprego de tal tratamento:

- Meus amiguiños: salude e pas en noso Señor Iesucrhisto (1.1).

- ¿Non vos parece, meus amiguiños, que ésta grandiosa regalia vale máis, que todo o ouro do mundo? (3.2).
- Decide ahora, meus amiguiños (4.1).
- Salude, amiguiños: Deus, Nosa Señora, e o Santo Apóstol nos axuden sempre: Amen (4.2).

A intención didáctica que con certeza ten o texto, como de peza oratoria dirixida por un mestre ou preceptor a un grupo de rapaces ignorantes e inocentes, márcase de modo constante mediante interpelacións coas que se busca orientar o auditorio sobre todo o relativo á doutrina que se lle está a inculcar. O emprego reiterado do verbo *ver* nas acepcións de ‘advertir’, ‘percibir’ ou ‘comprender’ vai reclamando a atención dos oíntes sobre aqueles aspectos da exposición que o predicador estima máis importantes, e mesmo pode sinalarlles as conclusións que ao seu xuízo deben tirar do relato que lles está a facer, como acontece no primeiro e no último dos seguintes casos:

- E por entónce, debéu ser, cando o galopin de Herodes (muitos hay aínda) mandóu degollálo por causa do muito celo con que predicaba a santa ley, e das muitas conversions que facía de almas pra o reino de Deus. *¡Xa se vé!* Era muy valente e nada medoso: era bén FILLO DO TRONO (1.2).
- E por isto chegou á quedar ignorada por muito tempo cousa de tanto valer, hasta que Deus quixo dálo á conocer, *como verédes* (2.1).
- Todos traballaron de alma; e, meus amigos, *xa veredes* ó que se descubréu (2.2).
- E d’ista calamidade librounos o noso Santo Apóstol. *Veredes como* (4.1).
- Tan solamente por o que dixen, *ben vedes* canto amor e devocion lle debemos ter (4.2).

A mesma función orientadora do discurso desempeñan ao noso ver estas concatenacións de interrogacións:

- ¿Non vos parece, meus amiguiños, que ésta grandiosa regalia vale máis, que todo o ouro do mundo? ¿E non chorades d’alegría pensando nô grande thesouro que temos en Hispanha? (3.2).
- Decide ahora, meus amiguiños: ¿Cantas gracias non debemos dar decote á o noso bon Deus por tales favores? ¿E non sabédes tamén os muiñois máis que nos fixo por medio do noso Santo Apóstol? ¿E non sabedes canto nos axudóu contra os mouros? Vou á decir un d’eles (4.1).

Na seguinte pasaxe o uso do imperativo ten a función de manter a atención do auditorio, en quen se procura fomentar a inclinación a que se lle desvele a identidade do misterioso guerreiro do cabalo branco que coa súa intervención esfarelou as tropas musulmás que participaron na batalla de Clavixo: “¿Quén era aquel Señor? *Escuitade*” (4.2).

O que temos, pois, neste prego é a publicación dunha alocución piadosa dirixida por un emisor instruído a un ignorante receptor colectivo. Ora ben, como imos ver de seguido, a exposición, aínda que non se desprende por completo dos tons populares, adórnanse con elementos lingüísticos de procedencia culta que cómpre atribuír a un autor cunha non desdeñable formación humanística e con certos coñecementos do galego medieval.

5.1. NIVEL GRÁFICO

5.1.1. Acentuación

Úsanse no texto que estudamos os tiles agudo e circunflexo, mais con funcións distintas para cada un deles. O agudo, ademais de indicar a sílaba tónica, asume funcións delimitativas cando, colocado sobre certos monosílabos, sinala a súa independencia fronte ás vogais que os preceden ou os seguen, tal como se facía no castelán de principios do século XIX e da década de 1870. Por iso o vemos situado sobre *ó* (2.2) e *á* (1.1., 1.2, etc.) artigos, sobre *á* (1.2, 2.1, etc.) preposición, sobre *á* (2.2, 3.1) contracción da preposición *a* e o artigo feminino *a*, sobre *é* (1.1) conxunción copulativa ou sobre *é* verbo (por todo o texto), mais sen manter a coherencia, xa que igualmente se len no impreso *o* (1.1, 1.2) e *a* (1.2) artigos, *a* (1.1) preposición, *a* (2.1, 2.2, 4.1) contracción da preposición *a* e o artigo feminino *a*, e (1.1, 1.2, 2.2) conxunción copulativa e *e* (3.2, 4.2) terceira persoa do singular do presente de indicativo do verbo *ser*.

Pola súa parte, a acentuación constante de *fúi* debe de estar inspirada pola que co seu correlato castelán *fué* se practicaba durante o século XIX.

Tamén en consonancia co que se facía no castelán da época, acentúanse as palabras agudas terminadas en vogal: *alí* (1.1, 2.1, etc.), *aquí* (2.2), *así* (3.2), *bondá* (3.2), *está* (4.2), *grandiosidá* (3.2), etc., con excepcións como *d'[a]quí* (2.2). Cabe conectar con este hábito a moi frecuente acentuación das palabras que levan na última sílaba un ditongo decrecente, palabras que na inmensa maioría dos casos contaban con correlatos casteláns con til agudo por seren voces oxítonas cuxa última sílaba tiña unha soa vogal ou un ditongo crecente: *ademáis* (3.2), *demáis* (4.2), *despóis* (1.1), *avisóu* (2.1), *cabilóu* (2.1), *cantóu* (2.1), *chegóu* (2.1, 2.2), *descubréu* (2.2), *escachizóu* (3.1), *escribéu* (2.2), *fuxéu* (3.1, 2 veces), *papéis* (2.1), etc. Descoidos ou incoherencias do autor ou do impresor son *caieu* (3.1), *despois* (3.1, 4.1), *mandou* (2.2), *pasou* (2.1), *quedou* (3.1), *serei* (4.2), *tomou* (3.1), etc.

Coma no castelán do tempo, non se pon til agudo sobre as voces oxítonas acabadas en consoante nasal: *bordon* (2.2), *bribon* (3.1), *Capitan* (4.2), *devocion* (3.1), *galopin* (1.2, 4.1), *latin* (2.2), *mañan* (4.2), *oracion* (2.1), *segun* (2.1), *sinon* (3.2), etc., coa única excepción de *tamén* (2.2, 4.1). Esta norma esténdese ata aqueles substantivos que en plural acaban no grupo <-ns>: *conversions* (1.2), *leons* (4.1), *obligacions* (3.2), *persecucions* (2.1).

Das palabras terminadas no hiato /'ia/ non se acentúan os nomes bisílabos ou polisílabos *dia* (2.1, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2), *dias* (2.1, 3.2), *disenteria* (3.1), *herexia* (3.2), *Maria* (1.2),

regalia (3.2), pero si *alegría* (3.2) e *regalía* (3.2). Coas formas dos copretéritos da CII e a CIII e dos verbos irregulares o normal é a acentuación, mais non sen algunha excepción: *atendía* (2.1), *debía* (2.1), *facía* (1.2), *parecían* (4.1), *sufrían* (2.1), *había* (2.1), etc.

Con certeza, a acentuación da forma de antepretérito *acompañáran* (1.2) está inspirada na coetánea norma castelá de marcar con til as formas do pretérito imperfecto de subxuntivo dos verbos da CI, que así se distinguían das do futuro de indicativo: *amára* / *amará*, *amáras* / *amarás*, etc. Con todo, atenta contra esta norma a P6 *quedaran* (3.1).

Podemos dicir, en definitiva, que, como na xeneralidade dos textos galegos da época, n'Ó Apóstol Santiago transplantáronse para a nosa lingua as regras de acentuación que naquel tempo tiña establecidas a Real Academia Española para o castelán, mais sen atinxir os requisitos de sistematicidade que na actualidade se consideran de rigor nas publicacións impresas.

Pola súa parte, o til circunflexo non é nesta peza sinal de tonicidade, como mostra *nâquel* (2.1), senón marca distintiva das palabras en que se produciu unha asimilación, unha contracción, unha síncope, ou, independentemente da forma que adoptase, a fusión de dúas unidades: *nô* (3.2), *nâ* (1.1, 2.1, 2.2), *nûn* (1.1, 2.1), *pô lo* (1.2, 2.2), *pô la* (2.1, 3.2), *pô los* (3.1), *pô las* (2.1), *nêl* (2.2), *nêla* (1.1, 1.2), *nâquel* (2.1), *degollâlo* (1.2), *dâlo* (2.1), *cô* 'con o' (2.1), *côs* 'con os' (2.2, 2 veces), *prô* 'pero' (3.1). O seu uso no substantivo *prô* ("personas de *prô* e rango", 3.1) está sen dúbida inducido polo que se dá coa conxunción adversativa homófona. Por veces falta o til circunflexo alí onde, en coherencia cos usos anteriormente sinalados, debería ou podería estar, ou ben emprégase no canto del o apóstrofo ou o til agudo: *no* (1.2, 2.2, 3.1, etc.), *na* (2.2, 3.1), *num* (4.1), *co* 'con o' (1.2, 3.1), *pro* 'pero' (3.1), *n'aquele* (4.1), *n'aquela* (3.1), *poñela* (1.1), *visitála* (3.2), etc. Evidentemente, estes usos do til circunflexo non podían inspirarse na ortografía castelá decimonónica, que os descoñecía.

5.1.2. Uso e valores do apóstrofo

Ademais de se empregar como compoñente do signo gráfico con que se representa a consoante nasal velar en posición interior de palabra (<n>, *un'a*), o apóstrofo utilízase n'Ó Apóstol Santiago para marcar só tres casos de elisión vocálica: *terra d'Hispanha* (1.1-1.2), *d'alegría* (3.2) e *d'aterrar* (4.1). Tamén podería haber unha elisión propositada no sintagma *en todo [o] mundo* (3.1), mais coidamos que a escritura de *toda a terra* que se le inmediatamente despois invita a considerar o primeiro destes dous exemplos como o resultado dunha omisión involuntaria, polo que optamos na nosa edición pola restitución do artigo.

Vese alén disto unha notable constancia no uso do apóstrofo como sinalador dos encontros das preposicións *de* e *en* con artigos indeterminados, demostrativos, pronomes persoais e o adverbio *aquí*, mais non unha sistematicidade, pois, como antes vimos, estas fusións tamén poden estar indicadas mediante un til circunflexo: *d'un* (4.2), *d'un'a*

(3.1), *d'este* (2.2), *d'esta* (4.2), *d'ista* (4.1), *d'eles* (4.1), *d'[a]qui* (2.2), *n'este* (3.2), *n'esta* (3.2), *n'aquel* (4.1), *n'aquela* (3.1). Soldadura completa haina nos casos de *délas* (4.1; talvez un simple erro mecánico por *d'elas*), *dun* (4.1) e *nun* (4.1). A integridade da preposición e o artigo ou o demostrativo mantívose en *de uns* (2.1), *de esta* (3.2).

Cremos que en conxunto o uso do apóstrofo neste impreso está máis próximo da moderación propia da maioría dos textos das primeiras décadas do XIX ca dos excesos dalgúns dos que se compuxeron durante a época do Rexurdimento.

5.1.3. Representación gráfica do fonema /i/

Como é normal nos textos decimonónicos, este fonema vocálico represéntase mediante os signos gráficos <i> e <y>. O primeiro deles é o único que se utiliza nas posicións de núcleo silábico tónico ou átono (*discípulos*, 1.2; *divino*, 3.1; etc.) e de marxe prenuclear posconsonántica (*Iria-Flavia*, 2.1.; *noticia*, 2.2; etc.); a maiúscula <I> ocorre na forma gráfica *Sant-Iago* (3.2), de inspiración arcaizante. Nas restantes distribucións hai alternancia entre un e outro grafema, mais con tendencias bastante ben definidas.

Na marxe prenuclear intervocálica o uso maioritario no texto é o inspirado polo modelo do castelán, para o que xa a RAE dispuxera no século XVIII que como representación de consoante que “hiriese vocal” se utilizase <y> en voces como *rayo* ou *yerro*. No castelán se inspiran, pois, *atalayas* (3.1), *mayo* (3.1), *oyo* (1.1), *Payo* (2.1), *rayo* (3.1), *rayos* (2.1, 2.2) e, obviamente, tamén os castelanismos *ayuno* (2.1) e *Pelayo* (2.1). Só o iode antihiático de *caieu* (3.1) se marcou por medio de <i>, talvez porque no seu caso se percibía con nitidez unha realización semiconsonántica, ao paso que en *atalayas*, *rayo*, etc. quizais se daba xa, no idiolecto, no sociolecto ou no dialecto do autor, unha pronuncia plenamente consonántica, en liña coa dos seus correlatos casteláns.

Na posición posnuclear interior de palabra domina <i>, tanto en sílaba interna coma en sílaba final de palabra: *muíto* (1.1, 1.2, etc.), *reino* (1.2), *terceiro* (1.1), *bois* (2.2), *Despóis* (1.1), *demáis* (2.2), *papéis* (2.1), etc. Como reliquia da norma que para o castelán defendera a Real Academia Española ata 1815¹⁹ preséntase unicamente a voz *letreiro* (2.2), que debeu de inspirarse na fonte antiga de que o autor se serviu para compoñer esta pasaxe, probablemente os *Anales* de Huerta y Vega, lidos directamente ou a través das transcripcións de Zepedano ou de Francisco Romero Blanco (Franrobla). Na *Ortografía* académica dese ano 1815 dispuxérase que no castelán se utilizase sempre <i> cando houbo que representar os ditongos decrecentes con [j] en posición interior de palabra (*amabais*, *reino*...), mentres que <y> se reservaría para os que se daban na posición final (*ley*, *soy*...) (cf. Real Academia Española 1815: 35-37, 56-58). Ó *Apóstol Santiago* non se axusta perfectamente a esta última norma, pois, alternando con *Ay* (3.2), *Hay* (3.2), *hay* (3.2, 2 veces), *ley* (1.2), *muy* (1.2, 2.1, etc.), *rey* (2.2, 3.1, etc.) e *Rey* (3.1), aparecen as formas verbais *cái* (3.2), *foi* (1.1), *fiú* (1.1, 2.1, etc.), *hai* (3.2), *serei* (4.2) e *vai* (3.2). Parece que houbo un seguimento espontáneo desta norma cando había

coincidencia entre as formas galega e castelá (salvo en *hai*, 3.2), mentres que coas que eran soamente galegas (*cái*, *foi*, *fúi*, *serei*, *vai*) resultou máis doado escapar do seguidismo respecto do idioma dominante.

5.1.4. Representación gráfica do fonema /b/

Neste particular o texto amósase bastante respectuoso coas normas de inspiración etimoloxizante que a RAE viñera auspiciando para o castelán desde 1726. Mesmo se observa un seguimento escrupuloso dalgunhas das regras innovadoras que con máis empeño tivo que defender a institución académica madrileña durante os séculos XVIII e XIX, para dese xeito desterrar hábitos que pola súa permanencia secular arraigaran con firmeza (cf. Mariño Paz 2003: 42-43). Así, escríbense sempre con os sufixos modo-temporais dos copretéritos da primeira conjugación: *botaba* (2.1), *cuidaba* (2.1), *estaba* (2.1), *predicaba* (1.1), etc.; con tamén todas as formas do verbo *haber* e mais o copretérito de *ir*: *habia* (2.1), *había* (2.1), *hubo* (4.2), *iba* (3.1); con <v> as formas do pretérito de indicativo de *ter*: *tuvo* (1.1), *tuveron* (4.1); e con dous <v>, finalmente, o verbo *volver* (1.2), deixando de lado o vello costume, ben vivo polo menos ata a primeira metade do XVIII, de escribir *volber* ou *bolver* para así non xuntar dous bes ou dous uves na mesma palabra.

Só contraveñen a norma de orientación etimolóxica *bellos* ‘vellos’ (2.1) e *bellas* (4.2) e, por outra parte, *cabilou* (2.1) e *cabiloso* (4.2). Con todo, cómpre advertir que hai coherencia nestas escollas, pois en ningún caso se le nin o lexema *vell*– nin o lexema *cavil*–.

O de *dúbida* (1.1) pode revelar unha non desdeñable finura na análise lingüística realizada por quen fose o responsable da súa escritura, pois o castelán do século XIX xa non contaba para este substantivo cunha forma viva que se ofrecese inmediatamente ao interesado como unha referencia ortográfica. Admitimos que o uso de con esta voz puido responder a unha escolla realizada de maneira intuitiva, quizais inspirada polo coñecemento da antiga variante castelá *dub’da*. Ora ben, non temos por que rexeitar a hipótese de que o autor do texto, sabedor do étimo latino da voz²⁰ e ben disposto ao respecto dos criterios da ortografía de orientación etimolóxica, fixese que estes prevalecesen sobre a información que puidese ter verbo das formas que este substantivo adoptara no galego medieval, con <u> ou con <v>. E non nos parece probable que esta persoa ignorase a existencia dos antigos *dóuida*, *dúuida*, etc., posto que debeu de ser o seu coñecemento o que o moveu a desterrar da súa alocución o castelanismo *duda*, que no século XIX xa se usaría adoito na lingua galega oral, como fan supoñer os non poucos rexistros que nos textos da época se lle atopan no *Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (TILG) e os ben máis escasos que na mesma fonte se ven para *dúbida*.

5.1.5. Representación gráfica do fonema /ʃ/

É patente n’Ó *Apóstol Santiago* a tendencia a representar este fonema só mediante o grafema <x>, independentemente de como se escribisen os étimos de cada unha das palabras

que o levasen ou de como esas palabras se escribisen no galego medieval, no castelán, no portugués, no francés ou noutras linguas románicas. A esta regra simplificadora, dominante aínda que controvertida no século XIX, responden *aflixas* (4.2), *axiña* (2.2), *axuda* (2.1), *auxe* (3.1), *baixaron* (4.1), *debaixo* (4.2), *exército* (4.1), *fluxir* (4.1), *herexias* (3.2), *hoxe* (1.1, 2.1, 2.2), *imaxen* (1.1), *monxe* (2.1, 3 veces), *protexéu* (4.2), *xulio* (3.2, 2 veces), *xunio* (4.2), *xunto* (1.1, 2.2), etc. Naturalmente, o emprego en exclusiva de <x> esténdese a aquelas formas verbais do pretérito de indicativo de verbos irregulares que, por seren moi particulares do galego, suscitarían moitas dúbidas a quen quixese escribilas ensaiando unha distinción entre <g>, <j> e <x>: *dispuxo* (2.1), *dixen* (4.2), *dixo* (4.2), *fixeron* (2.1), *fixo* (3.1, 3.2, 4.1, 4.1), *puxose* (3.1), *quixeron* (2.2), *quixo* (1.1, 2.1), *repúxose* (4.1), *trouxo* (1.1), etc. Os castelanismos lexicais e os exónimos con fonema /x/ adaptaciónse sempre con <x>: *alhaxas* (4.1), *Clavixo* (4.1), *Evanxelio* (1.1), *Euxenio* (4.1), *lexos* (4.2), *Rioxa* (4.1).

Esta norma simplificadora só coñece dúas aparentes excepcións. En primeiro lugar, escribíronse con <I> inicial todos os nomes propios tomados da tradición bíblica cos que se designan santos, papas ou cidades, ou ben a Xesús Cristo: *Iacobo* (1.1, 2.2), *Iacob* (4.2), *Iapha* (1.2), *Iesuchristo* (1.1, 1.2), *Iesuchristo* (1.1, 2.2), *Ierusalem* (1.2), *Ierusalen* (2.2), *Iesus* (1.1), *Ioan* (2.2, 3.1). Cremos que se trata dunha grafía histórica que no impreso que estudamos se utiliza só con nomes propios usados adoito nos textos xacobeos e cos que ao autor lle debeu de resultar chocante e, por tanto, indesexable, a adopción das innovacións gráficas que portarían *Xacobo*, *Xapha*, etc.

A outra excepción afecta as unidades *iaz* (2.2) e *iuntos* (2.2), que non por casualidade se concentran na lenda do “letreiro” que segundo o relato se encontrou dentro do sepulcro do apóstolo. Cremos que se trata de usos gráficos inducidos, e non producidos espontaneamente polo autor d’*Ó Apóstol Santiago*. A norma deste é, como vimos, o uso simplificador de <x>, que mesmo se estende ata a forma verbal *quixeron* (2.2), que, contida na lenda do “letreiro”, aparece nos *Anales* de Huerta y Vega como *quijeron*. Lembremos, a este respecto, que para o castelán a Real Academia Española dispuxera en 1726 que se abandonasen os usos de <i> con valor consonántico, reservándolle o de representar, xunto a <y>, a vogal /i/.

Dado, pois, o uso simplificador característico deste impreso (coas aparentes excepcións sinaladas), inclinámonos a pensar que *privilegios* (3.2) e *privilegiada* (1.2) son dous castelanismos lexicais que remiten a unha lectura con consoante fricativa, velar, xorda, e non a unha lectura con /f/.

5.1.6. Representación gráfica do fonema /ŋ/

En posición explosiva e intervocálica esta consoante represéntase sempre mediante o signo <n’>: *un’a* (1.1, 2.1, etc.). Trátase dun signo composto en que o apóstrofo sinala con certeza que a consoante nasal se percibía como implosiva, é dicir, como marxe posnuclear da primeira sílaba do artigo indeterminado e non como marxe prenuclear da

segunda. Esta foi a percepción que prevaleceu entre os cultivadores e estudiosos do galego durante todo o século XIX, por máis que tal percepción se traducise preferentemente en marcas gráficas ausentes n'Ó *Apóstol Santiago*: a maioritaria <nh>, ou ben outras como <n-h> ou <n h> (cf. González Seoane 1992: 152-160; Mariño Paz 2003: 50-53; Freixeiro Mato / Sánchez Rei / Sanmartín Rei 2005: 219-222). Así, pois, o autor deste texto coincidiu coa xeneralidade dos seus contemporáneos na percepción desta consoante nasal como implosiva, mais singularizouse ao decidir expresala por medio de <n'>, un signo gráfico que, ao noso xuízo, parece máis propio dun texto de principios do XIX ca dunha obra máis serodia, pois conforme avanzaba o século íase producindo tamén a consagración de <nh> para a representación de /ɲ/ en posición interior de palabra.

En posición final de palabra a consoante nasal represéntase case sempre con <n>, con só dúas excepcións: *Ierusalem* (1.2) e *num* (2.2). Trátase de dúas formas con sabor arcaizante que deberon de ser tomadas das fontes manexadas e que, por outra parte, alternan con variantes escritas con <-n>: *Ierusalen* (2.2), *nûm* (1.1, 2.1), *nun* (4.1).

5.1.7. Representación gráfica dos fonemas /ɰ/ e /ɲ/

Na gran maioría dos casos estes dous fonemas palatais correspóndense no texto cos grafemas que lles son habituais nas fontes galegas do século XIX e nas anteriores: <ll> e <ñ>, respectivamente. A esta norma só escapan dúas unidades en que a escolla a prol de <lh> e <nh> debe de estar motivada polo respecto ás fontes en que o autor se debeu de inspirar para elaborar o seu relato. Referímonos, en primeiro lugar, a *filho* (2.2), substantivo que significativamente aparece dentro da inscrición que contiña o “letreiro” que se atopou no interior do sepulcro do Apóstolo Santiago, inscrición onde, con todo, lemos tamén *señora* (2.2) e non *senhora*. A indución que nesta elección do dígrafo <lh> exerceu a fonte ponse de manifesto ao comprobar que na columna 1.2 se escribiu *FILLO*, non *FILHO*, e, así mesmo, ao ver que no texto do letreiro que se le nos *Anales* de Huerta y Vega se encontran, coma n'Ó *Apóstol Santiago*, <lh> e <ñ> en *Filho* e *Señora*.

A outra unidade que escapa á norma antedita é o topónimo *Hispanha* (1.1, 1.2, 3.2, 4.2), que non coñece excepcións e que semella ter inspiración libresca. Resistímonos a crer que este *Hispanha* remitise a unha lectura etimolóxica /isˈpania/, xa que <h> con valor de /i/ non era propio nin do galego medieval nin, desde logo, do galego posmedieval.

5.1.8. Uso do grafema <h>

Desde que en 1726 publicara a súa primeira proposta ortográfica, a Real Academia Española viñera empeñándose en adoptar e difundir para o castelán unha norma tendente ao emprego de <h> cun criterio de orientación etimolóxica (usaríase coas voces que na súa orixe tivesen <h> ou <f->), aínda que contrapesado pola atención ao uso establecido en casos coma os das palabras que comezan coa sílaba *hue-* (*hueco*, *huebra*, *huevo*, *huela*)²¹ ou outras coma *aborrecer*, *arpa* ou *armonía*. En xeral, os que escribiron en galego

durante os séculos XVIII e XIX non escaparon nin ás normas nin aos usos establecidos que rexeron para o castelán naquela época, e o autor d'Ó *Apóstol Santiago* non constituíu neste aspecto unha excepción.

O respecto das normas e usos do castelán dáse no prego non só coas voces, antropónimos e topónimos en que o emprego de <h> resultaba etimolóxico, senón tamén con aquelas en que non o era. Así, escribiuse *deshonestos* (4.1), *herexia* (3.2), *Herodes* (1.2, 2.2), *Hesperia* (1.1), *historia* (4.2), *historias* (4.1) e *homes* (4.1), pero tamén *Hacharon* (2.2) e *Hirmao* (2.2, na lenda do “letreyro”). É lóxico que ese respecto se dese tamén nos castelanismos *alhaxas* (4.1), *hasta* (2.1, 3.1) e *hubo* (4.2).

A vacilación entre *hoxe* (1.1, 2.1, 2.2) e *oxe* (2.1) non era rara no galego daquel tempo, e seguramente pesou sobre ela a vella alternancia entre *oy* e *hoy* en castelán. En 1737 a RAE (1726-1739: s.v.) aínda daba como forma canónica a variante gráfica *oy*, pero apuntaba isto: “Viene del Latino *Hodie*, por cuya razon parece se debia escribir con *h*, pero el uso comun lo escribe sin ella”. No seu dicionario de 1780 a institución madrileña xa colocaba *hoy*, pero o *Corpus Diacrónico del Español* (CORDE) aínda ofrece non poucas ocorrencias de *oy* en fontes do XIX.

Aínda que antietimolóxico, gozaba entón de non pouca fortuna o emprego de <h> en *hermita* (2.1) e *hermitaño* (2.1), *HERMITAÑO* (4.2), dous evidentes castelanismos do galego moderno. A RAE xa canonizara o uso de *ermita* e *ermitaño* no seu primeiro dicionario, mais vírase na necesidade de facer a seguinte observación baixo a entrada *ermitaño*, saída do prelo no ano 1732: “Algunos escriben esta voz con *h*, diciendo *Hermitaño*; pero se debe escribir sin ella, según su origen del Latino *Eremita*” (Real Academia Española 1726-1739: s.v.). O CORDE aínda amosa varias ocorrencias de *hermita* e *hermitaño* en textos decimonónicos.

Uso etimolóxico, mais probablemente inspirado pola fonte ou fontes utilizadas para elaborar o texto, haino no caso de *Hispanha* (1.1, 1.2, 3.2, 4.2). Como mostra o CORDE, *Hespaña* e *hespañol* son raros no castelán escrito do século XVIII e non se rexistran xa no do XIX.

5.1.9. Uso dos dígrafos <ch>, <ph> e <th> nas voces de orixe grega

No seu intento de poñer orde na ortografía castelá da época, a Real Academia Española propuxo en 1726 que estes tres dígrafos, xunto coas letras <y> e <k>, se usasen coas palabras de orixe grega ás que lles cumprise levalos. As razóns en que esta proposta se fundamentaba eran de índole etimoloxizante:

igualmente se han conservado para la expresión y notoriedad de las voces Griegas admitidas en nuestra Lengua algunas letras suyas, quales son la *Y*, *K*, *Ch*, *Ph*, *Th*, y esto no porque se necesite de ellas para su pronunciación, sino para que se distingan y conozcan, à imitación de lo que acostumbraron los Latinos, de quienes las hemos tomado, y de lo que hacen otras Naciones que tambien las mantienen, aunque para pronunciarlas no las necessitan (Real Academia Española 1726-1739: I, LXIX).

Esta aposta inicial pola escritura etimolóxica destas palabras, por non “desfiguralas” respecto das súas orixes (como adoitaba dicirse), non tardou en ir cedendo ante a puxanza cada vez maior do criterio simplificador de tendencia fonolóxica. O devandito uso dos dígrafos <ch>, <ph> e <th> e das letras <y> e <k> acabou caendo poucas décadas despois de ser formulada aquela toma de posición de 1726, e con palabras como *cathedral*, *cathólico* e *thesoro* non vai máis alá da primeira edición do dicionario académico, por máis que algúns escritores seguisen a utilizalos en tempos moi posteriores, incluso no século XX (cf. CORDE). Neste aspecto, coma noutros, a RAE non cesou de ir soltando lastre etimoloxizante desde a súa primeira proposta de 1726 ata a publicación da súa ortografía de 1815, que está xa moi próxima da actualmente en vigor para o castelán²² (cf. Lapesa 1981: 421-424).

No galego escrito d'Ó *Apóstol Santiago* vense algúns usos, non sistemáticos, de <ch>, <ph> e <th> que, sen seren determinantes, polo menos semellan máis propios dos inicios do século XIX ca da década de 1870. Escríbese *Iesuchristo* (1.1, 2.2) (ou *Iesucrhisto*, 1.1., 1.2, con transposición de letras talvez debida aos impresores), pero tamén *Cristiandade* (3.1) e constantemente *cristiano(s)* e *cristiana(s)*. Igualmente, escríbense *Cathedral* (2.2) e *Catedral* (3.2), *thesouro* (3.2) e *tesouro* (2.2, 3.1) e, sempre con <t>, *catolicos* (3.2) e *Católicos* (3.2). O gusto por estes dígrafos tamén se pon de manifesto co topónimo oriental *Iapha* (1.2). Dá a impresión de que se trata de usos gráficos propios dun eclesiástico bastante apegado ás vellas prácticas etimoloxizantes e respectuoso coas formas que estaría habituado a ler nos textos a través dos cales se transmitira a tradición xacobeá.

5.2. NIVEL FÓNICO

5.2.1. Fenómenos de alteración, subtracción e aumento de vogais e semiconsoantes

Cremos que o autor da peza que estamos a analizar se mostra nela pouco inclinado a facer concesións aos modos propios da lingua popular. Así, ao contrario do que adoita acontecer tanto nos textos de principios do século XIX coma nos do Rexurdimento, vemos no galego d'Ó *Apóstol Santiago* unha moi comedida explotación estilística dos fenómenos de alteración, subtracción e aumento de vogais e semiconsoantes. Podemos mencionar unha posible disimilación en *isquerda* (4.1) —quizais inducida polo castelán *izquierda*—, síncope en *dreita* (4.1) e na preposición *pra* —que se emprega sen competencia de *para*—, supresión da semiconsoante palatal coa conseguinte simplificación da coda silábica en *mas* ‘máis’ (3.1: “hasta os réis *mas* grandes”) —aínda que o normal é neste sermón *máis* ou *mais*, así como tamén *demáis* e *ademáis*—, unha prótese en *arrou-baban* (4.1) e unha epéntese de iode en *caieu* (3.1). Digno de atención nos parece tamén o xerundio *borbollando* ‘burbullando’ (4.2), con apertura /u/ > /o/ nas posicións pretónicas inicial e interior. Mais erraríamos se afirmásemos que isto é o habitual na peza ou o característico dela, como amosan solucións tales como *disenteria* (3.1), *divino* (3.1), *enteir-ra* (4.2), *figura* (2.2), *historia* (4.2), *historias* (4.1), *monumento* (2.2), *Santísimo* (1.1),

Señor (1.1, 1.2, etc.), *tributo* (4.1, 4.2), *veciños* (2.1), *visita* (1.1), *visitar* (4.1), *xubileo* (3.2) ou *xubiléo* (3.2), que numerosos escritores do século XIX e do XX evitaron en favor de *desentería*, *devino*, *fegura*, *inteira*, *hestórea*, *hestoria*, *menumento*, *santísemo*, *siñor*, *trebuto*, *viciños*, *vesita*, *vesitar*, *xibaleo*, *xibaleu*, etc. (cf. TILG). Digno de especial relevo, por non ser demasiado común entre os escritores decimonónicos, nos parece o respecto con que n'Ó Apóstol Santiago se tratou o vocalismo átono dos cultismos.

Este comportamento móvenos a pensar que *Hispanha* (1.1, 1.2, 3.2, 4.2) non é un caso de elevación da vogal átona inicial (*Hespanha* > *Hispanha*), senón unha escolla consciente a prol dunha forma lida nas fontes antigas consultadas para a elaboración do texto, se cadra favorecida por un desexo de respectar o vocalismo propio do étimo latino (HISPANIA).

5.2.2. Os ditongos decrecentes /oi/ e /ui/

Os usos destes dous ditongos presentan unha distribución moi nítida neste impreso. As palabras que proceden de étimos latinos que contiñan o grupo ŪLT teñen sempre /ui/, tónico ou átono: *Escuitade* (4.2), *Muito* (1.1), *muito* (1.1, 1.2, etc.), *muítos* (1.1, 1.2, etc.), *muitiños* (4.1), *muitísimo* (2.2), *muíta* (1.1, 2.1), *muítas* (1.2), *múítas* (3.1, 4.2), *muy* (1.2, 2.1, etc.). Polo contrario, *noite*, que remite a un substantivo latino con ōCT, non coñece máis solución ca /oi/: *noite* (2.1, 4.1, 4.2), *noites* (2.1). Os estudos de dialectoloxía mostran que no galego actual esta combinación de resultados só é propia do centro e sur da provincia de Pontevedra e do galego oriental (cf. Fernández Rei 1990: 48-51), e non temos motivos para supoñer que a distribución diatópica desta variación fose moi diferente durante o século XIX. Por outra parte, non nos parece atinado vincular estas escolllas cun posible apego ás solucións da *Crónica de Santa María de Iria*, fonte talvez manexada para a elaboración d'Ó Apóstol Santiago: téñase en conta que neste texto do século XV, onde só se rexistra *noite*, emprégase bastante máis *moito* ca *muito* (cf. Vasques 2001).

Como P3 do pretérito de indicativo dos verbos *ir* e *ser* utilízase no impreso *fúi* (1.2; 2.1; 2.2, 2 veces; 3.1; 3.2; 4.1), cunha soa excepción que se dá case inmediatamente despois da salutación inicial: *foi* (1.1)²³. O ALGa 1 (mapa 361) ensínanos que no final do século XX a variante *fui* estaba fundamentalmente acantoadada no occidente coruñés situado entre a beira norte da ría de Muros e Noia e as vilas de Laxe e Santa Comba, mais tamén se utilizaba nalgúns outros puntos illados, entre eles Moraña, no interior setentrional da provincia de Pontevedra, onde se recolleron *foi* e *fui* na fala do mesmo informante. Na *Crónica de Santa María de Iria* só se utilizou a variante *foi* (cf. Vasques 2001).

O ditongo /oi/ comparece tamén na forma verbal *poidesen* (2.1), que alterna con *puderon* (2.1, 4.2). No ALGa 1 (mapas 311, 312, 313, 316) vese que *pud-* é o lexema dominante para o tema de pretérito de *poder* na zona do centro e o norte da provincia de Pontevedra, mais vese igualmente que *poid-* se recolleu tamén por Cotobade e Forcarei, non lonxe da Moraña en que se gravaron tanto *foi* coma *fui*.

Todos estes datos móvennos a pensar que no tocante á variación *oi/ui* talvez o autor do texto reproducise as que xa no seu tempo serían as formas propias da zona pontevedresa en que están enclavados Moraña, Cotobade e Forcarei, ou ben as dalgún lugar próximo a ela ou non moi distante dela, como mesmo podería ser a comarca do Pico Sagro, no sur da actual provincia coruñesa. Dicímolos, iso si, con todas as reservas, pois os datos con que contamos non nos permiten facer unha afirmación categórica.

5.2.3. Grupos consonánticos tautosilábicos

Dado que nas súas voces patrimoniais o romance galego transformou de diversas maneiras os grupos consonánticos tautosilábicos formados por consoante oclusiva ou fricativa labiodental seguida de /l/ (FLAMMA > *chama*, GLANDULA > *landra*, OCULU > OC'LU > *ollo*, etc.), os seus falantes acabaron perdendo os hábitos de pronunciación que tales grupos esixían, de tal maneira que xa nas fontes en que se conserva o galego medieval resulta patente a tendencia a substituílos por grupos con [r] nos cultismos, semicultismos e préstamos doutras linguas que os contiñan. Na lingua escrita a variación entre [l] e [r] como segunda consoante destes grupos mantívose moi vivaz ata que na década de 1980 as modernas instancias estandarizadoras instituíron normas que regularon o seu uso. Na lingua oral as variantes que presentan grupos tautosilábicos con [l] coñeceron un grande auxo durante o século XX mercé á rápida expansión que entón experimentou o coñecemento e o uso do castelán en Galicia.

Como xa sinalamos noutra ocasión (Mariño Paz 2003: 85-87), a vocación popularista da maioría dos textos en galego elaborados durante os séculos XVII e XVIII e hoxe conservados propiciou neles a práctica de transformar en grupos tautosilábicos con [r] aqueles grupos con [l] que se daban nos cultismos e noutros préstamos lexicais (nomeadamente, castelanismos) que se tomaban. Esa práctica perdurou durante o Prerrexurdimento e tamén durante as décadas seguintes: *afroxar*, *apricar*, *espricar*, etc...

Pois ben, a lingua d'Ó *Apóstol Santiago* arrédase decididamente de tal tendencia, pois non só non rexistramos en todo o texto ningunha das transformacións ou acomodacións a que anteriormente aludimos, senón que incluso atopamos nel variantes con [l] para palabras para as que antigamente predominara a solución con [r]. As formas que se rexistran son *aflixas* (4.2), *blanco* (4.1, 4.2), *clero* (2.1), *esclavos* (4.1), *glorioso* (4.1), *Iglesia* (2.2; 3.1; 3.2, 5 veces), *nobles* (4.1), *obligacions* (3.2), *respetable* (4.2), *sable* (4.1), *siglo* (3.2), *templo* (2.2; 3.1, 5 veces). Desde logo, tampouco se alteraron tales grupos nin no topónimo latino *Iria-Flavia* (2.1), *Iria Flavia* (2.2), nin no rioxano *Clavixo* (4.1), ambos os dous amparados na súa forma polos textos escritos que nos transmitiron a tradición xacobeana.

5.2.4. Grupos consonánticos heterosilábicos

Apenas se encontran tampouco indicios de orientación popularizante no relativo ao tratamento destes grupos consonánticos. A norma do seu mantemento, que só tolera unha

excepción n'Ó *Apóstol Santiago*²⁴, semella ditada polas regras conservacionistas e relativizadoras que a Real Academia Española viñera preconizando para o castelán desde 1726, cando non por principios de ortografía etimolóxica ou por unha vontade de rescatar certas formas características dos textos antigos, quer escritos en galego, quer en castelán.

Case sempre se manteñen inalterados os grupos cunha consoante oclusiva situada en posición implosiva, tanto se a sílaba seguinte se abre cunha consoante oclusiva coma se se inicia cunha fricativa ou cunha nasal: *absolvidos* (3.2), *Adberramen* (4.1), *ignorada* (2.1), *protector* (4.2), *signado* (2.1), *significado* (2.1). O grupo [ks] non se modifica en posición final de palabra e soamente deixa espazo para a vacilación na interior anteconsonántica: *Felix* (2.1), *Calixto* (3.2), pero *mista* (3.2). Con toda a constancia se exhibe o grupo <bd> secundario en *cibdade* (1.1; 2.2; 3.1, 2 veces), unha voz que, se non se tomou do galego medieval, puido perfectamente inspirarse no *cibdad* (ou *cibdade*, ou *cibdat*) do castelán antigo ou moderno, pois estas variantes aínda aparecen no Dicionario de Autoridades de 1726-1739 e nos posteriores co rótulo de “anticuadas”, e mesmo acontece que *cibdad* chegou ata o dicionario académico de 1992, aínda que só como entrada remisiva para *ciudad*. Ampuloso alarde etimoloxista haino en *cognoscida* (1.2, 2.2), ben que contrapesado no propio texto por *conocer* (2.1).

Consérvanse tamén os grupos <mn> e <nstr>, con consoante nasal en posición posnuclear: *columna* (1.1), *construir* (1.1), *solemne* (2.1). E non só se desatende toda tentación simplificadora tamén neste terreo, senón que incluso se fai outro alarde etimoloxista no caso de *redempcion* (1.1), unha palabra cun grupo gráfico <mpc> que a RAE rexeitara xa no seu proemio ortográfico de 1726:

Donde hai variación es en la concurrencia de las letras M P C, y M P T, que se hallan en las palabras *Assumpción*, *Redempción*, *Exempción*, *Redemptór*, *Assumpto*, *Promptitud*, *Transumpto*: en las cuales y sus semejantes, aunque se hallen assi escritas en Autóres modernos, parece no hai motivo para estar precisamente à sus orígenes: y la razón es, porque sino es haciendo un particular estudio, y poniendo especialissimo cuidado, no se expressan las dos letras M P, y generalmente en lugar de ellas se pronuncia n, diciendo *Assunción*, *Redención*, *Exención*, *Redentór*, *Assunto*, *Prontitud*, etc. por lo qual assi se deben escribir (Real Academia Española 1726-1739: I, LXXIX-LXXX).

O grupo <sc>, con consoante fricativa na posición posnuclear, non só se mantén no cultismo *discípulo* (2.2), *Discípulos* (2.2), *discípulos* (2.2), que ocorre na lenda do “letreiro” atopado no sepulcro de Santiago, senón incluso en *nascimento* (1.2, 2.2), solución que consideramos un arcaísmo gráfico tomado do galego medieval ou do castelán antigo ou moderno²⁵ e que talvez provocase no século XIX lecturas en que se chegase a articular o grupo consonántico [sθ].

5.2.5. Outros fenómenos consonánticos

Está completamente ausente da lingua do prego a metátese de consoante vibrante, un fenómeno moi común na oralidade galega popular de todos os tempos que foi profusamente explotado na lingua escrita decimonónica. Non se dá a metátese nin sequera en *pobriño* (3.1), cando sabemos que xa o Padre Sarmiento dera a entender a mediados do século XVIII que no seu tempo a variante *probe* estaba xeneralizada (cf. Sarmiento 1970: 360, 440).

Non hai representación explícita do seseo prenuclear, ao paso que do posnuclear só se rexistra unha mostra, a de *pas* (1.1). Mais fronte a ela sitúanse *cruz* (4.1), *dez* (3.1), *luz* (1.2, 2.2), *paz* (3.1), *Pelaez* (3.1) e *vez* (4.2).

Non hai tampouco marcaxe explícita para a gheada.

Finalmente, os castelanismos *privilegios* (3.2) e *privilegiada* (1.2) son dous testemuños de como a consoante fricativa velar xorda se ía abrindo paso no inventario fonolóxico do galego a través deste tipo de préstamos tomados da lingua dominante. Este fenómeno está sobradamente documentado en galego polo menos desde as fontes do século XVIII (cf. Mariño Paz 2003: 71-75).

5.3. NIVEIS MORFOLÓXICO E SINTÁCTICO

5.3.1. Representación do alomorfo lo(s) / la(s) do artigo determinado

Coma en moitos dos textos galegos antigos e modernos anteriores á década de 1980, n'Ó *Apóstol Santiago* este alomorfo só se marca tras a preposición *por*. Con todo, no que ten que ver con este particular a lingua deste impreso distínguese polo feito de que esa marcaxe despois de *por* non se fai de maneira sistemática, senón alternando coa súa ausencia. A representación practícase desde o principio da peza, pero non vai máis alá da segunda columna da terceira páxina: *pô lo* (1.2, 2.2), *pô la* (2.1, 3.2), *pô los* (3.1), *pô las* (2.1); a súa omisión só se dá a partir da segunda columna da segunda páxina, pero de alí en diante non desaparece ata ao final: *por o* (2.2, 4.1, 4.2), *por os* (4.1), *por as* (3.2). Hai, por tanto, unha zona de confluencia das dúas prácticas escriturarias en que a representación e a súa omisión incluso poden aparecer consecutivamente: “é mais cognoscida *por o* nome de SANTIAGO *pô lo* gran tesouro que, á Deus gracias, conserva nã Santa Iglesia Cathedral” (2.2).

Na oralidade moderna, a omisión do alomorfo *lo* despois de palabras rematadas en /r/ (mesmo tras *por*) é característica das falas dunha pequena zona do centro e o suroeste da provincia de Ourense, dentro da cal se insire unha zona máis pequena en que o dito alomorfo tampouco comparece despois de palabras terminadas en /s/ (cf. Álvarez 1983: 176; Fernández Rei 1990: 68). Mais cremos que o rexistro deste fenómeno n'Ó *Apóstol Santiago* non ten por que deberse forzosamente á adopción deste trazo da lingua oral do devandito territorio ourensán por parte do autor, pois poderíase entender como unha consecuencia da importancia que na lingua escrita adquire o espírito ana-

lítico, que leva a delimitar coidadosamente cada unha das palabras que forman parte do discurso e non poucas veces a evitar certos trazos que na oralidade se producen de maneira automatizada. Así mesmo, na idea de que non se debe considerar este trazo da lingua da obra como tomado da oralidade popular ourensá abunda o feito de que no texto se evitase o pronome lucu-auriense *il(es)* e que no canto del se utilizase o común *el(es)*.

De feito, no prego o normal é que o alomorfo *lo* do artigo non se represente, como pode comprobarse na seguinte enumeración de exemplos clasificados por contextos sintácticos:

- a. Como determinante dun sintagma que desempeña as funcións de complemento directo ou de atributo despois dunha forma verbal terminada en /t/ ou en /s/: *saber o significado* (2.1), *xa veredes ó que se descubréu* (2.2), *venerar o santo Corpo do Apóstol* (2.2), *visitar o Sepulcro* (3.1), *facer o mesmo* (3.1), *e tócalle ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97* (3.2), *visitar o sepulcro glorioso* (4.1), *dar o infame tributo* (4.1), *buscar a sua media luna* (4.2), *Contar as muitas mais veces* (4.2).
- b. Como determinante dunha frase nominal que desempeña as funcións de suxeito ou de complemento directo despois dunha forma verbal incrementada por un clítico terminado en /s/: *E d'ista calamidade librounos o noso Santo Apóstol* (4.1), *dándolles a alegre noticia* (3.1).
- c. Como determinante dunha frase nominal encabezada polo cuantificador *todos/as*: *todas as noites* (2.1), *todos os Bispos* (2.2-3.1), *Todos os anos* (3.2), *todos os días* (3.2, 2 veces), *todos os cristianos* (3.2, 4.2), *todos os pecados* (3.2), *todas as castas* (4.2).
- d. Noutros contextos: *pois a cousa seguía* (2.1), *mandou cortar a rentes os espiños* (2.1-2.2), *menos o da herexia mista* (3.2), *entonces o galopin* (4.1).

5.3.2. Contracción da preposición *a* co artigo masculino *o(s)*

Agás nunha ocasión, esta contracción non se marca na lingua do impreso, onde mesmo se adoita separar mediante un espazo en branco a preposición e mais o artigo, conferíndolle así unha neta delimitación visual a cada un dos dous elementos: *á o* (1.2; 1.2-2.1; 2.1, 2 veces; 3.2, 2 veces; 4.1; 4.2, 3 veces), *a o* (3.2), *á os* (2.2; 4.1, 3 veces; 4.2, 2 veces), *a os* (3.1). Curiosamente, a excepción a que antes aludimos encóntrase nunha oración en que tamén se detecta outro trazo lingüístico que se aparta dos usos dominantes na peza. Referímonos ao emprego do clítico *lle* con valor de número plural: “Así é que n’este siglo tócalle haber trece anos santos, *e tócalle ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97*” (3.2).

Coidamos que a preferencia por *á o* no canto de *o* se debe relacionar con outros tratamentos analíticos dispensados aos encontros de certas preposicións con artigos e

demonstrativos. Nun contexto en que predominan os usos contractos coas preposicións *de* (*do, d'un'a, d'este, d'ista...*), *en* (*no, nâ, nûn, nâquel...*) e *con* (*cô, co, côs*), asoman de cando en vez algunhas excepcións con *de* ou *con*, mais nunca con *en*: *de uns* (2.1), *de esta* (3.2), *con un'a* (1.1, 1.2); en *co a* (3.1) a preposición perdeu a súa consoante final, mais optouse por unha representación gráfica separada de preposición e artigo. Hai análise tamén en *pra o* (1.2, 2 veces; 4.2) e mesmo no excepcional *á as* (2.1: “atendía tamén á as necesidades espirituales de uns catrocentos cristianos”), que vén a contrapoñerse á representación contracta *á* ou *a*, que é preferida neste texto.

5.3.3. Formas e usos dos pronomes persoais

Coma na gran maioría dos textos galegos modernos, son *el* e *eles*, e non as *lucu-aurien*-ses *il* e *iles*, as formas utilizadas n'Ó *Apóstol Santiago* como terceiras persoas masculinas do singular e do plural do pronome persoal suxeito ou termo de preposición ou de conxunción: *él* (1.1, 3.1), *nêl* (2.2), *d'eles* (4.1).

Achamos nunha ocasión a confluencia dos clíticos *nos* e *la* en posición proclítica: “O primeiro que *nos la* dóu fúi o Padre Santo Calixto II” (3.2). Esta representación sen marcaxe da asimilación consonántica (*nola*) está en harmonía con outros casos en que tamén preponderou sobre a fusión o coidado por delimitar e autonomizar cada unha das unidades lingüísticas que se encontran no eixe sintagmático (omisión case absoluta do alomorfo *lo* do artigo, *á o* no canto de *o*, etc.). En troques, nos casos de énclice a asimilación represéntase sen excepcións: *poñela* (1.1), *degollâlo* (1.2), *témola* (3.2), *visitála* (3.2).

Non se debe pasar por alto unha corrección que o autor d'Ó *Apóstol Santiago* introduciu na transcripción da lenda que contiña o letreiro que se atopou no interior do sepulcro do Apóstolo. Alí onde no relato que transmite Huerta y Vega se le “è San Cicilio Discipulo dó Apostolo *le* fez”, o impreso decimonónico reza “e S. Cecilio discipulo do Apóstol *lo* fez” (2.2). Vemos, xa que logo, que, con patente intención depuradora, o leísmo de cousa que contiña a fonte do século XVII que Huerta y Vega copiou foi desterrado do sermón do XIX. Aquel *le* era con certeza un castelanismo só imputable á impericia de quen elaborara aquela falsificación durante a primeira metade do seiscentos²⁶, e era ademais un castelanismo tan inaudito, tan rechamante, que de ningunha maneira lle puido pasar desapercibido a quen moitos anos despois compuxo Ó *Apóstol Santiago*.

Salvo nunha ocasión, practícase no texto unha distinción formal de número entre *lle* singular e *lles* plural que na dialectoloxía actual se presenta como propia do cuadrante galego nororiental, aínda que tamén se coñece en non poucos lugares situados ao oeste e ao sur desta área (cf. ALGa 2, mapa 182). O maioritario seguimento desta norma apréciase no exemplario reunido na táboa 1.

Lle	Lles
e dóulle un'a imaxen súa con un'a column, pra poñela nûn altar da capela, que alí lle mandóu construír (1.1; ao Apóstolo) Así é que n'este siglo tócalles haber trece anos santos (3.2) Por mal dos pecados perderon os cristianos un día grande batalla, e o rey mouro púxolles condicion afrentosa de darlle cada ano cen doncellas cristianas das mais nobles bonitas é guapas (4.1) En seguida veu en soño un Señor muy respetable que lle dixo (4.2; a Ranimiro) Tan solamente por o que dixer, ben vedes canto amor e devocion lle debemos ter; e pedirlle sempre que nos libre de mouros de todas as castas (4.2; ao Apóstolo)	E a Santidá de Leon Papa III escribéo á todos os Bispos da Cristiandade cartas, dándolles a alegre noticia do descubrimento de tan rico tesouro (2.2-3.1) Os mouros eran muy usureiros e deshonestos: non lles bastaba roubar (4.1) Por mal dos pecados perderon os cristianos un día grande batalla, e o rey mouro púxolles condicion afrentosa de darlle cada ano cen doncellas cristianas das mais nobles bonitas é guapas (4.1)

Táboa 1. Usos distintivos de *lle* e *lles* n'Ó Apóstol Santiago.

Uso de *lle* con referente plural, talvez inducido polo evidente paralelismo sintáctico da construción, rexistrámolo na seguinte oración composta por coordinación: “Así é que n'este siglo tócalles haber trece anos santos, e tócalles ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97” (3.2). Como xa observamos anteriormente, hai razóns relativas á composición e á publicación do texto que nos moven a sospeitar que a oración “e tócalles ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97” puido ser engadida cando o manuscrito inédito de 1801 se publicou na imprenta de *El Diario de Santiago* entre 1876 e 1878. Que nesta oración coordinada se descubran dous trazos lingüísticos discrepantes co que é a norma do texto (o no canto de *á o* e *lle* en lugar de *lles*) constitúe un argumento lingüístico de peso en favor desta nosa sospeita.

5.3.4. Paradigma dos demostrativos

O conxunto das formas demostrativas utilizadas n'Ó *Apóstol Santiago* recóllese na táboa 2. Trátase, do punto de vista dialectal²⁷, dun paradigma mixto no que conviven formas con <e> tónico no masculino e no feminino —maioritarias no galego moderno—, formas lucu-aurienses con <i> tónico no masculino, formas invariables con <i> tónico (propias do centro e sur da provincia de Pontevedra e do extremo nororiental da da Coruña) e, finalmente, formas femininas con <i> tónico que no moderno galego oral son moi minoritarias. Podemos afirmar, daquela, que no tocante ao sistema de demostrativos encontramos neste prego un modelo interdialectal en que o inconstante uso das variantes con <i> incluso no xénero feminino probablemente obedece a un impulso favorecedor das solucións inequivocamente galegas e distintas das do castelán.

	Masc. Sing.	Fem. Sing.	Masc. Pl.	Fem. Pl.	Invariable
I	este, iste	esta, ista	istes		isto
II					
III	aquel	aquela			

Táboa 2. Demostrativos utilizados n'Ó *Apóstol Santiago*.

Cremos que non se pode adscribir cada unha das distintas formas rexistradas a diferentes partes do texto. Os demostrativos masculinos de proximidade con <i> tónico empréganse desde a segunda columna da segunda páxina, pero sucede o mesmo coas variantes con <e>, que son as que se usan como termo de preposición: *Iste* (2.2, 4.2), *istes* (4.1), *d'este* (2.2, no “letreiro”), *n'este* (3.2). Tampouco se poden sinalar zonas reservadas a cada un dos dous tipos de formas femininas de proximidade: *esta* (2.2; 3.2, 2 veces), *ésta* (3.2), *n'esta* (3.2), *d'esta* (4.2), *Ista* (3.2, 2 veces), *d'ista* (4.1). Mesmo se dá o caso de que *esta* e *ista* se len consecutivamente en 3.2:

Hay que saber que no ano 1095 á Santidá de Urbano 2.º dou Bula, pra que a sede Bispal que estaba en Iria se trasladase á Compostela, como así o fixo o Sr. Bispo D. Dalmacio que pedira a o Papa *esta* gracia.

Ista S. Iglesia de Compostela é o terceiro Santuario dos catolicos.

En principio, poderíase aventurar que o parágrafo que comeza dicindo “*Ista* S. Iglesia” e talvez tamén os seguintes fosen escritos por unha man distinta da que redactou a parte anterior, unha man que sería máis proclive ao emprego dos demostrativos con <i> tónico. Mais preferimos deixar de lado esta hipótese ao comprobarmos que no treito da columna 3.2 posterior a “*esta* gracia” alternan unha ocorrencia de *este*, tres de *esta* e dúas de *ista* e que na cuarta páxina do prego hai unha ocorrencia de *esta*, unha de *iste*, unha de *istes* e unha de *ista*. Ao noso parecer, estes datos non resultan concluíntes.

Cremos, pois, que non hai neste texto selección de variantes no paradigma dos demostrativos, senón uso alternante delas, quizais motivado por un desexo de facer ostentación do que debía de concibirse como manifestación de variedade e riqueza.

5.3.5. O substantivo e o adxectivo

5.3.5.1. *Flexións nominais resultantes da desnasalización vocálica e terminacións non nominais asimiladas a estas*

Podemos afirmar que as flexións deste tipo que se utilizan n'Ó *Apóstol Santiago* son as occidentais, cunha matización necesaria para o caso do adxectivo *bon*.

Polo que ten que ver coa variación *-ao* / *-an* (<-ANU), *-a* / *-an* (<-ANA), as formas rexistradas son o substantivo *man* (4.1) e o adverbio *mañan* (4.2). Coidamos que *Hirmao* (2.2) non constitúe unha excepción porque se trata dunha palabra inserida na lenda do letreiro descuberto no sartego do apóstolo e, xa que logo, copiada tal cal da fonte escrita utilizada, en última instancia o relato de Huerta y Vega. *Hirmao*, por conseguinte, non foi unha voz producida *ex novo* polo autor do texto.

Os plurais dos monosílabos e dos polisílabos agudos terminados en consoante nasal no singular son sen excepcións os occidentais: *bons* (2.2, 4.1), *conversions* (1.2), *leons* (4.1), *obligacions* (3.2), *persecucions* (2.1), *uns* (2.1, 4.1, 4.2). O grupo <-ns> aparece tamén en *Fins* (< lat. FELICE) (2.1, 2 veces), onde a nasalidade carece de antecedente etimolóxico.

No caso da variación entre *bo* e *bon* sucede que a variante con consoante nasal posnuclear ten unha distribución central e oriental, ao paso que a que non a ten é a variante occidental (cf. ALGa 2, mapa 28). Ora ben, debemos precisar que *bon* se usa nas falas dunha non desdeñable faixa coruñesa oriental que polo norte chega mesmo ata o concello da Laracha e polo sur só ata o de Santiso; dentro da provincia de Pontevedra o ALGa tamén rexistra *bon* no concello de Agolada, no recanto nororiental. En todo caso, cremos que só nas terras coruñesas en que está enclavado o devandito concello da Laracha, ou nas comarcas próximas a elas, se pode dar na lingua oral popular de hoxe a confluencia de solucións como *man*, *mañán*, *leóns*, *uns* e *bon(s)*, todas elas presentes n'Ó *Apóstol Santiago*. Mais isto, obviamente, non nos autoriza a concluír que o autor desta peza procedía desa zona coruñesa, nin tampouco a afirmar que nela reproducíu de propósito algúns trazos da fala popular daquelas terras.

Por razóns evidentes, os castelanismos lexicais *ayuno* (2.1), *cristianos* (2.1, 3.1, etc.), *cristianas* (3.2, 4.1) e *sanos* (2.1) non nos achegan ningunha información de interese para o que nesta sección do artigo estudamos.

5.3.5.2. *Plural dos nomes terminados en consoante lateral no singular*

Canto aos polisílabos agudos, alternan no texto plurais con perda e con mantemento da consoante lateral situada en posición intervocálica: *papéis* (2.1), *espirituales* (2.2), *princi-*

pales (2.2). É esta, como se sabe, unha situación nada estraña entre os textos do Prerrexurdimento, entre os textos de todo o século XIX e aínda entre os textos do longuísimoo ciclo histórico que se estende desde o solpor medieval ata a segunda metade do século XX. A secular variación entre os diferentes tipos de plurais posibles para estas palabras non deixou de aflorar en moitos textos medievais e posmedievais.

Comentario particularizado demanda o caso de *papéis* (2.1), sobre o que xa chamamos a atención anteriormente. O contexto en que se insire (“anque o nome lexítimo é *S. Fins de Lovio*, segun os papéis mais bellos”) suxire que o autor d’*Ó Apóstol Santiago* era lector de obras antigas, entre as que de seguro habería algunhas escritas en galego. Ora ben, no galego medieval é infrecuente e tardío o catalanismo *papel* e moi raros os plurais deste tipo con marcaxe explícita de ditongo decrecente en lugar de hiato, pois a regra constituíana as terminacións en *-aes*, *-ees*, etc.; parécenos moi improbable, por tanto, que quen escribiu esta peza tomase *papeis* do galego medieval. Polo contrario, sabemos que no galego escrito de principios do XIX abundan as documentacións de plurais de *papel* con perda da consoante lateral: abundan sobre todo as de *papés*, mais tamén se rexistra unha de *papeis* que, por encontrarse nas *Proezas de Galicia* (1810) de José Fernández Neira, móvenos a pensar que debeu de ser tirada das falas populares da Galicia oriental (cf. Mariño Paz 2003: 168). Por conseguinte, parécenos plausible que Pepe Hermitaño tomase *papéis* do galego popular do seu tempo, e, no caso de que o parágrafo en que a voz se insire fose interpolado entre 1876 e 1878²⁸, poderíase afirmar o mesmo do seu responsable.

Para o monosílabo *tal* o plural é sempre *tales* (2.1, 4.1), e non os *tás* ou *tâs* que aínda se len nalgúns fontes da época pregaleguista.

5.3.5.3. Sufixos e terminacións *-ade(s)*/*-á(s)*, *-ede(s)*/*-é(s)* e *-ude(s)*/*-ú(s)*

No singular alternan no texto as variantes plena e reducida desta variable, ben documentada na nosa lingua desde o final da Idade Media. As plenas témolas para catro palabras distintas e nun total de oito ocorrencias: *calamidade* (3.2), *cibdade* (1.1; 2.2; 3.1, 2 veces), *Cristiandade* (3.1), *salude* (1.1), *Salude* (4.2)²⁹. As truncadas, pola súa parte, danse con catro substantivos diferentes que aparecen ata en cinco ocasións, e sempre nun contexto fonético en que entra en acción o fenómeno da haploloxía:

1. Ista gran regalía témola pô la *bondá da Santa Iglesia* (3.2).
2. Pra entender algo da *grandiosidá de esta regalía* (3.2).
3. E a *Santidá de Leon* Papa III escribêu á todos os Bispos da *Cristiandade* cartas (2.2-3.1).
4. Hay que saber que no ano 1095 á *Santidá de Urbano* 2.º dou Bula, pra que a sede Bispal que estaba en Iria se trasladase á Compostela (3.2).
5. Está muy probada á *verdá d’esta historia* (4.2).

Nestes cinco contextos, o emprego das variantes plenas esixiría o uso consecutivo de dúas sílabas *de* e de tres sílabas iniciadas por un fonema consonántico oclusivo, dental e

sonoro (casos 2, 3, 4 e 5), ou ben o dunha secuencia *da-de-da*, con tres sílabas con /d/ na marxe prenuclear (caso 1). É evidente que nestes contextos se dan condicións óptimas para que se produzan fenómenos disimilatorios que eliminan o elo máis débil da cadea, que non é outro ca a sílaba postónica *de* de cada substantivo afectado: non poderían suprimirse nin a sílaba tónica do substantivo, por razóns obvias, nin a preposición ou contracción subseguintes, salvagardadas como están pola importancia das funcións sintácticas e semánticas que desempeñan. A importancia que adquire a haplloxía na xeración das variantes reducidas respandece no exemplo número 3, onde se observa que case inmediatamente despois de *Santidá* ocorre o substantivo *Cristiandade* nun contexto en que non vai seguido da preposición *de*. Ao noso modo de ver, para explicar a aparición e a difusión da variación *-dade/-dá* cómpre ter moi presente a entrada en xogo da haplloxía en contextos como os que acabamos de presentar, nos que se insiren con frecuencia os substantivos que conteñen os sufixos ou terminacións que analizamos nesta alínea.

No plural só se utilizaron formas plenas: *necesidades* (2.1, 3.2), *paredes* (3.1).

Así, pois, as manifestacións desta variable na lingua d'Ó Apóstol Santiago son equiparables ás que se detectan na xeneralidade das fontes escritas dos séculos XVIII e XIX.

5.3.5.4. Outros sufixos e terminacións

Hai unha absoluta preferencia polas variantes cultas no caso dos sufixos e terminacións en que desde a Idade Media viñera habendo variación entre as solucións patrimoniais (con absorción de iode) e as cultas (co seu mantemento). Observamos relatinizacións, certamente apoiadas polo modelo do castelán como forza coaduvante, para substantivos e topónimos en que antigamente prevalecera a forma patrimonial: *desgracia* (3.1), *Galicia* (2.2, 2 veces; 4.1), *gracia* (3.2), *gracias* (2.2, 4.1), *penitencia* (3.1, 3.2). Sobre os cultismos non se efectúa en ningún caso unha intervención purista que busque darlles feitura patrimonial aos seus sufixos ou terminacións: *asistencia* (3.1), *Dalmacio* (3.2), *decencia* (2.1), *noticia* (2.2, 3.1).

Canto á variación entre *-ción* e *-zón*, ou entre *-sión* e *-són*, a preferencia polas variantes cultas tampouco admite excepcións. Dáse, desde logo, nos substantivos de entrada tardía ou sen tradición no idioma, como *conversion* (1.2), *consecracion* (3.1), *peregrinacion* (3.1, 4.1) e *redempcion* (1.1). Pero dáse, tamén, con substantivos que na Idade Media ou nos séculos seguintes se empregaran só ou preferentemente coa terminación *-ón*, como *condicion* (4.1), *devocion* (3.1, 4.1), *intencion* (3.2), *obligacions* (3.2), *oracion* (2.1), *persecucion* (2.1), *persecucions* (2.1) e *posesion* (1.1).

O sufixo procedente do latino *-BILIS* é *-ble* (*respectable*, 4.2), habitual nas fontes dos Séculos Escuros e do século XIX xunto con *-bre*. Por conseguinte, tampouco neste caso se procurou nin no galego antigo nin no portugués unha solución que puidese poñer distancia entre a solución galega e a solución castelá.

5.3.6. O verbo

5.3.6.1. Morfoloxía verbal

5.3.6.1.1. Morfoloxía verbal regular

Adscribense ao modelo da terceira conjugación os verbos inmersos no secular proceso de migración da segunda á terceira que afunde as súas raíces no galego medieval. Non hai rastro de *decer*, frecuente nas fontes do Prerrexurdimento e en xeral do século XIX, nin tampouco de *dicir*, senón unicamente formas de *decir*: *decir* (1.1, 4.1), *decía* (2.2), *decíase* (2.2), *Decide* (4.1). Non se usa *escreber*, resultado de notable permanencia nos textos do século XVI ao século XIX, senón *escribir*: *escribêu* (2.2). E ao modelo da terceira conjugación responden tamén *convertindo* (1.1), *discurrindo* (4.2) e *rendírono* (4.2). Sobre *caíeu* (3.1), en troques, non podemos pronunciarnos porque nolo impide a neutralización en /'e/ que na lingua do impreso se dá para a expresión da vogal temática da P3 dos pretéritos de indicativo da segunda e da terceira conjugación.

En efecto, <e> é o que vemos para esta particularidade morfolóxica en ambas as clases de verbos: *debéu* (1.2), *merecéu* (1.1) e *protexéu* (4.2), por unha parte, e *descubréu* (2.2), *escribéu* (2.2) e *fuxéu* (3.1, 2 veces), pola outra. Para *ver*, en coherencia, optouse por *véu* ‘viu’ (2.1). Dialectalmente, esta neutralización é propia dunha faixa que cruza o territorio galego como unha diagonal orientada do leste para o oeste e que abrangue o noroeste de Lugo, o leste e o sur da Coruña, case todo o norte e o centro de Pontevedra e un recanto noroccidental de Ourense (cf. Fernández Rei 1990: 83-84). É, xa que logo, unha solución característica das terras de Santiago de Compostela.

Canto á expresión da vogal temática da P3 do presente de indicativo, contrastan os casos de *quer* (1.1) e *vale* (3.2). As solucións apocopadas *quer* e *val* son aínda moi frecuentes no século XIX, mais non por iso resultan raras as que repoñen ou manteñen a vogal temática. Debemos separar desta consideración o rexistro de *iax* (2.2), pois forma parte da mensaxe contida no letreiro atopado no sepulcro do apóstolo, mensaxe en que, como se sabe, se arremedou o galego antigo.

Como sufixo número-persoal da P5 nos tempos distintos do pretérito de indicativo achamos *-de* no imperativo e *-des* no presente e no futuro de indicativo: *atacade* (4.2), *Escuitade* (4.2), *Decide* (4.1); *chorades* (3.2), *sabédes* (4.1), *sabedes* (4.1), *vedes* (4.2), *verédes* (2.1), *veredes* (2.2), *Veredes* (4.1). Non se utiliza ningún imperativo con sufixo cero (*atacá*) nin outras formas con *-s* (*atacás*), que tiveron moito éxito nas fontes dos Séculos Escuros e do XIX, nomeadamente entre as pezas de ambientación compostelá (cf. Mariño Paz 2003: 214-220).

Salvo nun caso, o sufixo número-persoal da P3 dos pretéritos de indicativo é *-u*: *predicóu* (1.1), *debéu* (1.2), *descubréu* (2.2), etc. A excepción, *véo* (2.2), ten doada explicación por se encontrar inserida na lenda do letreiro do sepulcro; con todo, vai precedida de *veu* (2.2) dúas liñas antes. Por tanto, podemos dicir que a variante propia da lingua d'Ó Apóstol Santiago é *-u* e que *-o* só aparece no seo da transcripción dunha fonte antiga.

En conxunto, apreciamos un moi baixo índice de variación interna en todo o relativo á morfoloxía verbal regular.

5.3.6.1.2. Morfoloxía verbal irregular

Como irregularidades que afectan a vogal temática salientaremos os casos de *oyo* (1.1), cun grafema <y> que debe de representar a semiconsoante palatal [j], e *cái* ‘cae’ (3.2), unha variante que debeu de gozar de bastante popularidade no século XIX, pois, segundo Saco Arce (1868: 102), o galego “repugna[ba]” os hiatos /^lae/ e /^loe/ en posición final de palabra (*trae*, *moe*) e tendía a convertelos en ditongos decrecentes (*trai*, *moi*).

A seguir pasaremos revista ás particularidades da conjugación dalgúns verbos irregulares que máis poden contribuír a caracterizar a lingua deste prego de cordel.

Do punto de vista da variación dialectal, observamos a concorrencia de distintas variantes que, globalmente consideradas, semellan apuntar como zona de procedencia cara ao cuadrante galego noroccidental, onde *grosso modo* está enclavada a cidade de Santiago de Compostela. *Poñer* (*poñela*, 1.1) é, fronte ao meridional *pór*, unha solución norteña (cf. ALGa 1, mapa 333) que por extensas zonas do noroeste coincide co lexema *pud-* de *poder* (*puderon*, 2.1, 4.2) en posible alternancia con *poid-* (*poidesen*, 2.1) (cf. ALGa 1, mapas 311, 312, 313, 316) e tamén con *dou* no canto de *deu* para a P3 do pretérito de indicativo de *dar*: *dou* (3.2), *dóu* (3.2), *dóulle* (1.1), *douse* (3.1), *Dóuse* (3.1). Pola súa parte, *fúí* (1.2; 2.1; 2.2, 2 veces; 3.1; 3.2; 4.1), P3 do pretérito de indicativo de *ir* e de *ser*³⁰, emprégase sobre todo no occidente coruñés situado entre a beira norte da ría de Muros e Noia e as vilas de Laxe e Santa Comba, mais tamén nalgúns outros puntos illados situados fóra desa área, da que non está moi distante Compostela.

Coma *dices* e *dice*, *dicen* (4.1) é unha forma que, continuadora directa da medieval *dizen*, mantén unha importante presenza nas fontes dos Séculos Escuros e do Prerrexurimento. Non é este, desde logo, o caso de *fez* (2.2), que n’*Ó Apóstol Santiago* se utiliza como un arcaísmo consciente integrado na lenda do xa tantas veces citado “letreiro” do sepulcro apostólico; fóra deste fragmento o que se le é sempre o moderno *fixo* (1.1; 3.1, 2 veces; 3.2; 4.1; 4.2).

Séa (1.2), *sea* (2.2) e *iba* (3.1, 2 veces) son solucións de discutible catalogación como castelanismos que contan con numerosos rexistros no galego escrito do século XIX. Prés-tamos “de luxo” tomados da lingua dominante son con certeza *hubo* (4.2), *supo* (3.1), *tuvo* (1.2) e *tuveron* (4.1), para os que non escasea a documentación posmedieval.

5.3.6.2. A perífrase verbal *ir* (a) + infinitivo

Como non raramente sucede no galego escrito do século XIX (cf. Freixeiro Mato / Sánchez Rei / Sanmartín Rei 2005: 517-519), esta perífrase úsase n’*Ó Apóstol Santiago* sempre coa preposición *a* como elemento de relación:

- O mais valioso é o que *vou á contar* (3.2).
- *Vou á decir* un d'eles (4.1).
- Os demais *foron á buscar* a súa media luna o máis lexos que puderon á uña de cabalo (4.2).

5.3.7. Adverbios e frases adverbiais

Só se empregan no texto adverbios de lugar absolutos pertencentes á serie terminada en *-í*. Cando non van precedidos de preposición, todos presentan un valor semántico situacional e efectúan unha localización precisa:

- *Aquí* iaz Iacobo fillo do Zebedeo e de Salomé (2.2; no letreiro do sepulcro).
- Pra poñela nûn altar da capela, que *alí* lle mandou construír (1.1).
- E *alí* o depositaron con muita decencia (2.1).
- E mandou facer *alí* mesmo un templo muito bon (2.2).
- Rezando ou orando *alí* conforme á intencion dos Papas (3.2).

Da lingua popular procede, con certeza, o uso da forma plena *muito*, no canto da reducida *muy*, ante o adxectivo *bon*: “un templo *muito bon*” (2.2). En troques, con outros adxectivos a que se utiliza é a variante reducida: “*muy valente*” (1.2), “*muy espeso*” (2.1), “*muy bonita*” (2.1), “*muy penitente*” (2.1), etc. O emprego fixado dos sintagmas *moito bo* e *moito ben*, alternando coa utilización obrigada de *moi* anteposto noutros contextos, é na actualidade moi minoritario, mais está recollido no ALGa 2 (mapa 139) e noutros traballos (cf. Freixeiro Mato 2000: 498, nota 105; Álvarez / Xove 2002: 623).

Como modificador non dun verbo, nin dun adxectivo, nin doutro adverbio, senón dunha frase nominal emprégase *ben* na seguinte secuencia:

- Era *muy valente* e nada medoso: era *bén* FILLO DO TRONO (1.2).

Trátase dun uso do que en 1868 deixou constancia Saco Arce, en cuxa gramática lemos un exemplo con *ben* adverbio de cantidade que nos parece paragonable co que recollemos n'Ó *Apóstol Santiago* e que sen dúbida en ambos os casos está tomado da lingua oral popular: “*Xa é ben hora de comer*, ya es hora de comer” (1868: 196).

Pola reiteración con que se utiliza, resulta moi peculiar da lingua deste prego de cor-del a frase adverbial *de duro* ‘duramente’:

- Mandou cortar a rentes os espiños, carballos, e demais árbores, e *de duro* cavar nã terra aquela (2.1-2.2).
- E atacaron *de duro* á os mouros (4.1).
- Mañan atacade á os mouros *de duro* (4.2).

5.3.8. Uso da preposición *a* co complemento directo

O uso da preposición *a* co complemento directo amósase consolidado cando esta función sintáctica está desempeñada por unha frase nominal que ten como núcleo un nome

común con referente humano³¹. A gramaticalización que esta estrutura alcanza na lingua do texto resulta evidente, dado que sempre se dá co complemento directo posposto ao verbo (é dicir, en posición non marcada), sen posposición do suxeito, e, en xeral, sen ningunha necesidade de marcar claramente o complemento directo como *non-suxeito* por non concorreren condicións sintácticas que produzan risco de confusión. Obsérvese, por exemplo, como só no primeiro dos seguintes cinco casos hai coincidencia de número e persoa entre o núcleo do complemento directo e o núcleo do predicado:

- Mais no segundo día baixaron do monte [os cristiáns], ¡parecían leons! e atacaron de duro *á os mouros* (4.1).
- E isto animou máis *á os cristianos*, e acabou d'aterrar *á os mouros* (4.1).
- Os demais foron á buscar a súa media luna o máis lexos que puderon á uña de cabalo, sin atreverse á mirar pra o aire, por non ver outra vez *á o guerreiro do caballo blanco* (4.2).
- O señor rey D. Ranimiro quedou muy cabiloso, e muy angustioso, e cheísimo de pena, e discurrendo como podería vencer *á os mouros* (4.2).
- Mañan atacade *á os mouros* de duro (4.2).

Cremos que a xeneralización que esta estrutura atinxe neste impreso se debe explicar pola influencia que a este respecto exercería sobre o seu autor o castelán da época. De feito, no galego actual, por máis que estea bastante divulgada na lingua oral e en diversos estilos de lingua escrita, tal estrutura dista aínda de alcanzar o grao de gramaticalización que presenta n'Ó *Apóstol Santiago*, un texto que neste aspecto se aparta do que semella ser a tendencia maioritaria no galego escrito do século XIX e se sitúa en liña co que se observa, en troques, na obra de Antonio López Ferreiro ou de Marcial Valladares (cf. López Martínez 1993: 145-152).

5.3.9. Construcións sintácticas incorrectas

Debida a unha redacción apresurada non corrixida por unha posterior revisión atenta nos parece a seguinte estrutura, en que vemos unha oración de xerundio (*sendo á sua privilegiada*) con suxeito distinto do que ten o verbo da oración de que depende e que tanto pode estar a expresar unha causa ('a nai de Deus quixo tomar posesión da Hispania na súa vida mortal, porque esta terra era a súa privilegiada') coma unha consecuencia ('a nai de Deus quixo tomar posesión da Hispania na súa vida mortal, e por iso esta terra se converteu na súa privilegiada'):

Isto, meus amigos, quer decir, que á Madre de Deus quixo tomar posesion xa nã sua vida mortal da terra d'Hispanha, sendo á sua privilegiada e pô lo que fúi sempre cognoscida por *Patrimonio de Maria Santísima*, que bendita sempre seá (1.1-1.2).

A interpretación de *sendo á sua privilegiada* como unha oración que expresa unha consecuencia vese reforzada pola súa desafortunada coordinación con outra oración que

ten inequivocamente ese valor (*e pô lo que fúi sempre cognoscida por Patrimonio de Maria Santísima*).

Na seguinte construción falla a necesaria concordancia entre o clítico masculino posposto ao infinitivo *dar* e o seu referente *cousa*, que é feminino: “E por isto chegou á quedar ignorada por muito tempo cousa de tanto valer, hasta que Deus quixo dâlo á conocer” (2.1).

Falta a preposición *en* precedendo a *que* en “Todos os anos que é Domingo o día 25 de xulio” (3.2) e mais en “e en Compostela é, como vai dito, todos os dias do ano que cái en Domingo o día 25 de xulio” (3.2). Trátase dunha construción frecuente na lingua oral que habitualmente se evita na escrita.

Diremos, para terminar esta alínea, que na seguinte pasaxe se bota en falta un verbo principal do que facer depender o infinitivo con clítico *pedirlle*: “Tan solamente por o que dixen, ben vedes canto amor e devocion lle debemos ter; e pedirlle sempre que nos libre de mouros de todas as castas” (4.2).

Na nosa opinión, estas construcións sintácticas defectuosas deberon de aflorar no prego de cordel porque no seu proceso de publicación faltou unha revisión coidadosa tanto do manuscrito inédito orixinal coma do propio impreso xa durante o proceso da súa publicación. Certamente, as présas e a precariedade con que este tipo de obras pasaba polo prelo creaban condicións idóneas para que non se lles puísen deficiencias coma estas.

5.4. NIVEIS LEXICAL E FRASEOLÓXICO

5.4.1. Uso e depuración de castelanismos substitutivos

Dada a temática do prego que estamos a estudar, é lóxico que unha boa presada dos castelanismos substitutivos que nel se detectan poida encadrarse no campo semántico da vida relixiosa, que, como ben se sabe, estivo moi exposto a esta influencia xa desde o período tardomedieval: *APÓSTOL* (título), *Apóstol* (passim) e *Apóstoles* (1.2), *ayuno* (2.1), *cristiano* (4.1), *cristianos* (2.1, 4 veces; 3.1, 2 veces; 3.2; 4.1, 4 veces; 4.2), *cristiana* (2.1), *cristianas* (4.1, 2 veces), *Evanxelio* (1.1), *hermita* (2.1), *hermitaño* (2.1; 4.2, na sinatura), *Iglesia* (2.2; 3.1; 3.2, 5 veces), *limosna* (3.1), *milagros* (1.1), *sede* (3.2). Con todo, o autor demostra posuír algunha capacidade depuradora sobre a enchente de castelanismos lexicais do ámbito relixioso que no século XIX corrían xa como moeda común no galego oral e mesmo no escrito. *Obispo*, *capilla* e *Dios* son palabras sistematicamente rexeitadas a favor das autóctonas en galego, cuxo coñecemento debeu de chegarlle a Pepe Hermitaño a través das fontes antigas que manexara:

- Nunca utiliza *obispo* nin *obispal*, senón sempre *bispo* e *bispal*: *Bispo* (2.1, 2 veces; 2.2, 2 veces; 3.1, 3 veces; 3.2; 4.1), *Bispos* (2.2, 3.1), *Bispal* (3.2). Porén, *obispo* é ben máis frecuente ca *bispo*; no galego escrito do século XIX, como amosa o TILG.

- Tampouco non usa *capilla*, senón *capela*: *capela* (1.1, 2.2), *Capela* (2.1, 4 veces; 3.1). Para o século XIX o TILG mostra un uso moi maioritario de *capilla*, un castelanismo que xa fora empregado polo Padre Sarmiento nas súas coplas de mediados do setecentos.
- Non se utiliza nunca *Dios*, que en troques si é moi frecuente no galego escrito no XIX: *Deus* (1.1; 1.2; 2.1, 4 veces; 2.2; 3.1; 4.1; 4.2, 2 veces).

Esta actividade depuradora suspéndese cando o emprego do termo galego tradicional, por ser ignorado pola inmensa maioría dos posibles receptores do texto e por ter unha forma ben distante da correspondente palabra castelá, podía dificultar a transmisión da mensaxe. Cremos que isto foi o que motivou a escolla léxica a prol de *ayuno* (2.1). Ao noso parecer, resulta a este respecto moi significativa unha decisión editorial que se advirte nun texto que o *Diario de Santiago* publicou entre o 22 e o 23 de agosto de 1877. Como xa dixemos, entre o 9 e o 23 daquel mesmo mes o xornal compostelán ofreceu por entregas a obra de Franrobla (Francisco Romero Blanco) titulada *La herencia símica del hombre*, que ao final incluía a transcripción da versión da *inventio* do corpo do Apóstolo Santiago que se contiña no chamado “libro de la Hermandad de los Caballeros Cambeadores”. Romero Blanco dicía alí (cf. *Diario de Santiago*, 22.08.1877, p. 2) que tomara este relato da *Historia y descripcion arqueológica de la basílica compostelana* que en 1870 publicara en Lugo José María Zepedano y Carnero. Pois ben, Zepedano y Carnero (1870: 9-12) publicara este fragmento intercalándolle glosas en castelán daquelas palabras ou grupos de palabras que deberon de parecerlle máis opacos para un lector moderno. Así, a pasaxe que aquí nos interesa rezaba da seguinte maneira na súa obra:

è entrou dentro, è viron, que estaba labrada, è con dous Arcos, è ó Moymento debaixo dun Altar pequeno, e incima unha Pedra, è à os lados outros dous Moymentos, que non eran de tanto altor, è puseromse en orazon, è jajuou todo o pobo (y *ayunó todo el pueblo*) (in Zepedano y Carnero 1870: 11-12).

A transcripción que desta pasaxe ofreceu Romero Blanco na súa obra foi a seguinte:

e entrou dentro, e viron, que estaba labrada, e con dous Arcos, e o Moymento debaixo dun Altar pequeno, e incima unha Pedra, e á os lados outros dous Moymentos, que non eran de tanto altor, é puséronse en orazon, é jajuou (*ayunó*) todo o pobo... (*Diario de Santiago*, 23.08.1877, p. 2).

Sen dúbida, na segunda metade do século XIX eran *xaxín* e *xaxuar* palabras ignoradas pola gran maioría dos galegofalantes e mesmo por non poucas persoas letradas. Por iso tanto Zepedano coma Romero Blanco sentiron a necesidade de aclarar o significado de *jajuuar* por medio dunhas glosas en que se achegaba o castelanismo que daquela, e desde había bastante tempo, sería habitual na lingua oral espontánea. Por iso tamén n’Ó

Apóstol Santiago se substituíu a xenuína voz galega da fonte antiga polo castelanismo moderno *ayuno*, pois só así se podía garantir que o auditorio entendese cabalmente o que se lle quería dicir.

A vocación “pedagóxica” que motivou a inserción da glosa *ayunó* no número do *Diario de Santiago* correspondente ao 23 de agosto de 1877 parécenos parangonable con algunhas aclaracións lingüísticas do mesmo teor que vemos n’*Ó Apóstol Santiago*. O seu autor, sabedor polos “papeis máis vellos” dos nomes galegos correspondentes aos *Pelayo* e *Félix* que se estilaban xa no século XIX, preocupábase de transmitirlos ao seu auditorio e mesmo de os poñer en circulación dentro do propio texto:

- Xunto do lugar donde estaba o sepulcro do noso Santo Apóstol había un’a Capela cristiana, da que cuidaba un hermitaño chamado Payo (hoxe é S. Pelayo) (2.1).
- Aquela Capela, ou hermita, era á que oxe chaman S. Felix de Solovio; anque o nome lexítimo é S. *Fins de Lovio*, segun os papéis mais bellos (2.1).

Este nome “lexítimo”, e non o de *Félix*, é o que despois se utiliza: “No terceiro día o Señor Bispo cantou na Capela de S. Fins un’a Misa solemne” (2.1).

En troques, Pepe Hermitaño non demostrou tanta pericia lingüística con certos nomes de papas aos que se limitou a enfeitar cun superficial verniz galeguizador: *Euxenio* (4.1), *Alexandro* (4.1).

Outros campos semánticos, maiormente relacionados co mundo da cultura escrita e da creación cultural, ou coa actividade lecto-escritora, acusan tamén a pegada castelanizante: *degollâlo* (1.2), *empuxe* (3.1), *personas* (3.1), *salude* (1.1, 4.2), *secreto* (2.1), *siglo* (3.2), *sin fin* (1.2, 2.2, 4.1). Hai nesta breve relación, como pode verse, unha maioría de substantivos abstractos entre os que non nos estraña atopar o concreto *alhaxas* (4.1), co que se designan obxectos de carácter suntuario propios das clases máis endiñeiradas, é dicir, das que contacto máis antigo e intenso tiveron co castelán; é obvio que, polo contrario, o vocabulario ligado á cultura material das clases populares viviu secularmente moito máis resgardado da substitución castelanizante. De *doncellas* (4.1, 3 veces; 4.2) opinamos que se trata dunha palabra de uso fundamentalmente libresco que, se non se tomou de obras escritas en castelán, estará inspirada en fontes galegas medievais en que, como ben se sabe, se podía usar <ll> co valor de /l/, especialmente se tal uso se xustificaba etimoloxicamente: isto é o que pasaba, precisamente, na *Crónica de Santa María de Iria*, onde se le *donzellas* (cf. Vasques 2001).

Ao igual ca no terreo do léxico relixioso, a acción depuradora seméllanos tamén palmar no caso dos substantivos *cibdade* (1.1; 2.2; 3.1, 2 veces) e *dúbida* (1.2). O primeiro é unha voz que talvez se tomase do galego medieval, mais que tamén se puido perfectamente inspirar no *cibdad* (ou *cibdade*, ou *cibdat*) do castelán antigo ou moderno, pois, como anteriormente dixemos, estas variantes aínda aparecen no Dicionario de Autoridades de 1726-1739 e nos posteriores da RAE co rótulo de “anticuadas”. Canto a *dúbi-*

da, debemos recordar que o castelanismo *duda* abunda nas nosas fontes do XIX (cf. TILG), de modo que, por contraste, reloce a galeguidade da escolla pola que neste caso optou Pepe Hermitaño³².

Estimamos que n'Ó *Apóstol Santiago* o vocabulario nuclear se presenta bastante invadido polo castelanismo. Pénsese nos substantivos *bribon* (3.1; frecuente no XIX, ás veces na variante metatizada *birbón*, cf. TILG), *chispas* (4.1)³³, *luna* (4.2, 4 veces), *peligro* (4.1; forma dominante no galego escrito decimonónico), *sangre* (4.2) e *terreno* (2.1, 4.2); no relativo adverbial *donde* (1.2; 2.1, 3 veces; 2.2; 3.1) e en adverbios fundamentais de uso frecuente como *lexos* (4.2), *solo* (3.2, 4.2) e *solamente* (4.2); no identificador ou adverbio *mismo* (2.1, 2.2, 3.1), *misma* (1.1); ou nas preposicións *hasta* (2.1, 2 veces; 3.1, 3 veces) —coa excepción de *fasta* (2.2) no “galego antigo” do letreiro— e *según* (2.1). Con todo, consérvanse substantivos ou verbos autóctonos como *árbores* (2.2), *burata* (4.2), *carballos* (2.2), *escachizóu* (3.1) ou *nome* (2.2), ou adverbios ou locucións adverbiais como *Ainda ben non* (2.2), *a rentes* (2.2), *axiña* (2.2), *Decontado* (1.2), *decote* (3.1, 4.1) e *logo* ‘axiña’ (3.1).

Tamén nos parece digno de atención o feito de que se utilice fraseoloxía inequivocamente castelanizante para significar a noción adverbial de ‘apresuradamente’³⁴:

- Mais, cando iba á facer o mesmo co a Capela do santo Sepulcro, fuxéu *como alma que leva o demo* (3.1).
- E isto animóu máis á os cristianos, e acabóu d'aterrar á os mouros, que deron en fuxir *á pés pra que vos quero* (4.1).
- Os demais foron á buscar a sua media luna o máis lexos que puderon *á uña de cabalo* (4.2).

Coidamos que o uso desta fraseoloxía revela que o autor da peza levaba un tipo de vida moito máis ligado ao traballo de lectura e escritura de textos en castelán, ou ao trato con persoas falantes de tal lingua, ca ás angueiras e rutinas das xentes do mundo rural, entre as que estimamos que no século XIX había de ser común unha fraseoloxía moito máis desembarazada da influencia castelanizante. Un escritor máis vencellado á cultura popular galega daquel tempo, ou máis atento a ela, probablemente empregaría, no canto das anteriores, expresións coma “a fume de carozo”, “a lume de biqueira”, “sen pedir pan para o camiño”, etc.

Da expresión *sanos e salvos* (2.1) cremos que se pode dicir que está tomada do castelán na súa forma. Iso si, non vemos razóns para rexeitar que “san e salvo” poida ser considerada unha expresión xerada autonomamente en galego. Pena (2001: 630) outórgalle plena validez para ser utilizada en galego.

Dubidamos, en troques, no relativo á galeguidade ou autoctonía da expresión “á Santa de Deus”, empregada no seguinte contexto: “Decontado os discípulos seus que o acompañáran colleron o corpo e a cabeza, e escaparon pra o porto de Iapha; fixéronse con un’a lancha, metéronse nela co Santo Corpo, e botáronse á o mar *a Santa de Deus*”

(1.2-2.1). A súa lectura suxírenos de forma case automática unha conexión co modismo castelán “a la buena de Dios”, para o que Pena (2001: 369-371) propón diversas saídas galegas, ningunha delas a utilizada n’*Ó Apóstol Santiago*.

Pensamos, en conxunto, que, aínda que Pepe Hermitaño amosou neste texto unha certa capacidade para exercer un labor depurador no terreo dos castelanismos substitutivos, deixou con todo portelos abertos para que na súa obra se infiltrasen moitos deles, tanto no ámbito do vocabulario nuclear coma en esferas máis periféricas. Esa limitada actividade depuradora debeuse de alimentar dos coñecementos de galego medieval que probabementem adquirira a través das antigas fontes da tradición xacoea que se escribían na nosa lingua, entre as que non é improbable que se encontrase a *Crónica de Santa María de Iria* do século XV, que se conservaba no Arquivo Catedralicio de Santiago de Compostela e que a partir de alí tamén se difundira por medio de distintas copias manuscritas que circularon entre as persoas interesadas nestas materias.

5.4.2. Préstamos de idiomas modernos distintos do castelán

É pobre a colleita de préstamos desta procedencia que podemos facer n’*Ó Apóstol Santiago*.

Do francés proveñen *galopin* (1.2, 4.1) e *sable* (4.1). A voz francesa *galopin* ‘rapaz dedicado a facer recados’, úsaa Quevedo no século XVII (cf. DCECH), e en galego ten, segundo o TILG, un primeiro rexistro moi serodio: de 1812. *Sable* tamén se debeu de tomar do francés, idioma ao que chegou desde o alemán antigo *sabel*; a primeira documentación en castelán que dá o DCECH é de 1738, ao paso que en galego o TILG rexistra *sabre* desde 1858 e *sable* desde 1886.

Do italiano procede en última instancia o verbo *alertar(se)* (*me alerto*, 1.1), que se formou sobre a interxección *alerta!*, tomada do italiano *all’erta* coa probable mediación do castelán no caso do galego. Romances coma o portugués, o castelán e o francés tamén desenvolveron o verbo *alertar(se)*. En galego *alertar* non parece documentarse antes do XIX, e neste século é pouco usado (cf. TILG).

O substantivo *lancha* (1.2) provén do malaio *lánčār*, que chegou a Europa no século XVI a través do portugués. En galego o TILG só o recolle de 1858 en diante, pero xa o Padre Sarmiento o oíu o ano 1745 durante a viaxe que daquela fixo por Galicia:

En las costas de Galicia anda costeando de continuo un barco al cual llaman *lancha ladrona*. El fin es para observar si quiere aportar algún *contrabando* de *sobremar* para apresarlos (Sarmiento 1970: 384).

Nao. Lllaman al navío, y hay: *caravéla*, *patáche*, *pináza*, *lancha*, *dorna*, *batel*, *bóte* (Sarmiento 1970: 308).

Catalá é a orixe de *congosa* (4.2). Coma no portugués, no galego é palabra pouco usada que o TILG só rexistra a partir de 1845 e que non ten tradición medieval.

5.4.3. Cultismos

Ofrecemos aquí algúns datos relativos ao eco que n'Ó *Apóstol Santiago* alcanza o acrecentamento lexical conseguido no galego tardomedieval ou posmedieval mediante a incorporación de cultismos que, nalgúns casos, mesmo viñeron a substituír as correspondentes solucións patrimoniais que antigamente se usaran. Dada a formación e dado o tipo de lecturas que lles cabe supoñer aos escritores galegos daquela época, cremos lóxico inferir que en moitos casos non nos encontraremos ante cultismos levados directamente desde a fonte clásica ata o galego, senón ante cultismos achados en textos casteláns ou oídos na conversa cultivada en castelán que con leves acomodacións ou mesmo sen acomodación ningunha podían ser empregados tamén en galego.

A temática que nel se aborda dános a chave para comprender que sexa de novo o campo semántico da vida relixiosa o que máis se beneficia da incorporación de cultismos neste texto: *clero* (2.1), *Concilio* (1.2), *conversions* (1.2), *culto* (3.1), *devocion* (3.1, 4.1), *gracia* (3.2), *mista* (3.2), *oracion* (2.1), *penitencia* (3.1, 3.2), *penitente* (2.1), *peregrinacion* (3.1, 4.1), *redempcion* (1.1), *sepulcral* (2.2), *venerar* (2.2), etc. *Consecraron* (3.1) e *consecracion* (3.1) son recreacións latinizantes baseadas nas voces do latín clásico CONSECRARE e CONSECRATIO que non atoparon continuidade nas obras de autores coetáneos ou posteriores.

No campo semántico da milicia inscríbese o cultismo tamén tardío *exército* (4.1). E a campos diversos pertencen outros como *aflixas* (4.2), *angustioso* (4.2), *aparato* (3.1), *asistencia* (3.1), *cabiloso* (4.2), *calamidade* (4.1), *columna* (1.1), *condicion* (4.1), *decencia* (2.1), *depositaron* (2.1, 2 veces), *desgracia* (3.1), *disenteria* (3.1), *ignorada* (2.1), *noticia* (2.2, 3.1), *protector* (4.2), *regalia* (3.2), *regalía* (3.2, 2 veces), *signado* (2.1), *significado* (2.1), *solemne* (2.1), etc.

Chama a atención o feito de que, contra o que adoitou facerse en todo o moderno galego escrito anterior a 1982, n'Ó *Apóstol Santiago* apenas haxa intervención patrimonializadora sobre os cultismos. Polo contrario, o que no texto se observa é un gusto patente polo emprego das solucións cultas sen alteracións do vocalismo nin do consonantismo, co mantemento de grupos consonánticos tautosilábicos e heterosilábicos que na maioría das obras do seu tempo foron obxecto de distintos tipos de intervención por parte dos escritores.

5.5. CONCLUSIÓNS

Ó *Apóstol Santiago* semella a reprodución escrita da alocución dirixida por un predicador a un auditorio a quen considera intelectualmente inferior e a quen desexa adoutrinar. Lingüísticamente o texto presenta unha feitura heteroxénea, mais en conxunto cremos que preponderan nel os elementos cultos sobre os tons populares. Pénsese, por exemplo, na incorporación de formas gráficas de inspiración libresca, na moi moderada explotación estilística que nel se fai dos fenómenos de alteración, subtracción e aumen-

to de vogais e semiconsoantes, na resistencia a transformar en grupos tautosilábicos con [r] aqueles grupos con [l] que se daban nos cultismos e noutros préstamos lexicais modernos, na conservación gráfica dos grupos consonánticos heterosilábicos dos cultismos, na ausencia de formas con metátese de consoante vibrante (tan frecuentes na lingua escrita do XIX), ou, no terreo do léxico, no coñecemento de voces galegas medievais que ao longo da obriña se amosa.

A influencia castelanizante advírtese en todos os niveis da análise lingüística. É patente, como vimos, no plano gráfico, onde con todo non faltan usos particulares que por razóns de toda evidencia non podían inspirarse na norma castelá da época: o do til circunflexo, o do apóstrofo, o de *dúbida* con etimolóxico ou a representación da consoante /ŋ/ en posición explosiva e intervocálica. E é patente tamén en diversos aspectos dos outros niveis da análise que fomos sinalando ao longo da nosa exposición. Ora ben, Pepe Hermitaño exhibiu tamén unha limitada capacidade depuradora de castelanismos lexicais substitutivos que parece nutrirse de certos coñecementos do galego medieval que debeu de adquirir mediante a lectura de textos antigos: así, evita *capilla*, *ciudad*, *Dios*, *duda*, *obispo* e *obispal* e emprega sempre *capela* ou *Capela*, *cibdade*, *Deus*, *dúbida*, *Bispo* e *Bispal*. No terreo da onomástica, o autor móstrase consciente de que, segundo os “papeis máis vellos”, os “lexítimos” nomes galegos para *Pelayo* e *Félix* son *Payo* e *Fins*.

Inspiración en textos antigos e fontes librescas en xeral cremos que a revelan tamén o emprego de <I> para representar a consoante /ʃ/ de certos nomes de santos, papas ou cidades da tradición bíblica, e tamén o de Xesús Cristo; o de <i> co mesmo valor fonolóxico en *iaz* e *iuntos*; o de <-m> final en *Ierusalem* e *num*; ou o de <lh> en *filho* e <nh> en *Hispanha*.

A lingua do texto non responde a un modelo dialectal definido, mais en conxunto estimámola máis occidental ca oriental. Se no tocante á variación dos ditongos decrecentes *oi/ui* encontramos unha combinación de solucións que podería apuntar cara ao interior do norte da actual provincia de Pontevedra, o uso asistemático de *por o* no canto de *polo* podería inclinárnos a adxudicarlle a Pepe Hermitaño unha orixe ou unhas vinculacións ourensás que parece vir a desmentir a utilización constante dos pronomes suxeito *el* e *eles*, e non de *il* e *iles*. É certo que, en troques, si se empregan *iste* e *istes*, mais non se debe esquecer que o conxunto dos demostrativos presentes n'Ó *Apóstol Santiago* configura un modelo interdialectal en que a adopción inconstante das variantes con <i> tónico incluso no xénero feminino parece obedecer a impulsos diferencialistas. Pola súa parte, a práctica da distinción formal de número entre *lle* singular e *lles* plural, aínda que é característica do cuadrante galego nororiental, tamén se coñece fóra desa área. Canto ás flexións nominais, obsérvase unha preferencia decidida polas occidentais, coa relativa excepción do adxectivo *bon*, que hoxe se emprega nunha ampla zona centro-oriental que inclúe unha considerable faixa oriental da provincia da Coruña. No terreo da morfoloxía verbal observamos a concorrencia de distintas variantes que, globalmente consideradas, semellan apuntar

como zona de procedencia cara ao cuadrante galego noroccidental en que está enclavada a cidade de Santiago de Compostela (*merecéu e escribáu, poñer, puderon e poidesen, dou, fíu*), sede do *Diario de Santiago* situada a poucos quilómetros do Pico Sagro.

Ao noso entender, a análise lingüística que realizamos non nos revelou elementos que permitan determinar con rotundidade se a obriña foi escrita orixinalmente en 1801 ou na década de 1870. Parecen apuntar cara aos principios do século a moderación no uso do apóstrofo, quizais o emprego de *letreyro* no canto de *letreiro* (que tamén puido deberse simplemente a que se fixo unha copia literal da fonte manexada), a representación da consoante nasal velar en posición interior por medio do signo gráfico <n'> e non do dígrafo <nh> (común no Rexurdimento), ou a utilización dos dígrafos <ch>, <ph> e <th> en voces de orixe grega e no topónimo oriental *Iapha*. Máis próximas das prácticas dalgúns autores da segunda metade do XIX semellan en troques as intervencións puristas no terreo do léxico (*Bispo, capela, cibdade, Deus, dúbida*). No entanto, ningún destes argumentos resulta determinante. A este respecto, temos a impresión de que non resulta aventurado supoñer que a peza orixinal se puido escribir efectivamente en 1801, e tamén que debeu de recibir algún retoque antes de pasar polo prelo entre 1876 e 1878. A intervención destinada a identificar os que serían os últimos tres anos santos do século XIX parécenos pouco menos que incuestionable, mais, como indicamos no noso estudo, non descartamos que se fixese tamén algunha outra interpolación.

BIBLIOGRAFÍA

- ALGa 1: Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 1: *Morfoloxía verbal*. 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- ALGa 2: Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2: *Morfoloxía non verbal*. 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Álvarez, Rosario (1983): "O artigo en galego. Morfoloxía", *Verba* 10, 169-182.
- Álvarez, Rosario / X. Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Armesto, Victoria (1994): *Galicia Feudal*. 3ª ed. A Coruña: La Voz de Galicia.
- CORDE: REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [setembro-décembro, 2006].
- DCECH: Joan Corominas & J. A. Pascual (1987/1989/1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos [vol. 1: 1987; vols. 2, 3, 4: 1989; vols. 5, 6: 1991].
- Durán, José A. (ed.) (2001): *Alfredo Vicenti, "El Maestro" del Periodismo Español (Santiago, 1850 / Madrid, 1916)*. Madrid / Rianxo: Asociación de la Prensa de Madrid / Taller de ediciones J. A. Durán (Ed.).
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Freixeiro Mato, Xosé R. (2000): *Gramática da lingua galega*. II. *Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- Freixeiro Mato, Xosé R. / X. M. Sánchez Rei / G. Sanmartín Rei (2005): *A lingua literaria galega no século XIX*. Universidade da Coruña.
- González Seoane, Ernesto X. (1991): "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para unha historia do antigaleguismo", *Grial* 110, 275-287.
- González Seoane, Ernesto X. (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento. Microficha. Universidade de Santiago de Compostela.

- Hermida, Carme (1992): *A reivindicación da Lingua Galega no Rexurdimento (1840-1891)*. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega.
- Huerta y Vega, Francisco X. M. de la ([1736]): *Anales de el Reyno de Galicia*. Tomo Segundo. Santiago: Imprenta de Ignacio Guerra.
- Lapesa, R. (1981): *Historia de la lengua española*. 9ª ed. Madrid: Gredos.
- López Ferreiro, A. (1868): “El monte-sacro de Galicia”, en *El Eco de la Verdad* 22 (01.08.1868), pp. 173-176; 24 (15.08.1868), 187-190 e 25 (22.08.1868), 196-198.
- López Ferreiro, Antonio (1909): *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago: Imp. y Enc. del Seminario Conciliar Central, tomo XI.
- López Martínez, María Sol (1993): *O complemento directo con preposición a en galego*. Anexo 36 de Verba. Universidade de Santiago de Compostela.
- Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Monografía 2 da Revista Galega de Filoloxía. Universidade da Coruña.
- Menéndez Pidal, Ramón (2005): *Historia de la Lengua española*. 2 vols. Madrid: Fundación Menéndez Pidal / Real Academia Española.
- Monteagudo, Henrique (1996): “Noticia dun texto prosístico en galego do século XVII: ‘Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores’”, en Ramón Lorenzo e Rosario Álvarez (coords.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 351-375.
- Pena, Xosé A. (2001): *Diccionario Cumio de Expresións e frases feitas castelán-galego*. Vigo: Edicións do Cumio.
- Pombo Rodríguez, Antón (2001): “O rexurdir do culto xacobeo e da peregrinación durante o pontificado do cardeal Miguel Payá y Rico (1875-1886)”, in A. Pombo Rodríguez (coord.): *V Congreso Internacional de Asociacións Xacobeas. Cee (Fisterra), 9-12 de outubro de 1999*. Deputación Provincial da Coruña, 157-196.
- Real Academia Española (1726-1739): *Diccionario de la lengua castellana*, 6 vols: vol. 1: Madrid: Francisco del Hierro, 1726; vol. 2: Madrid: Francisco del Hierro, 1729; vol. 3: Madrid: Viuda de Francisco del Hierro, 1732; vol. 4: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1734; vol. 5: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1737; vol. 6: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1739. Ed. facsímil: *Diccionario de Autoridades*. 3 vols. Madrid: Gredos, 1990.
- Real Academia Española (1792): *Ortografía de la lengua castellana*. Séptima impresión, corregida y aumentada. Madrid: Imprenta de la Viuda de Ibarra.
- Real Academia Española (1815): *Ortografía de la lengua castellana*. Octava edición notablemente reformada y corregida. Madrid: Imprenta Real.
- Rey Castelao, Ofelia (1985): *La Historiografía del Voto de Santiago. Recopilación crítica de una polémica histórica*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Rey Castelao, Ofelia (1993): *El Voto de Santiago. Claves de un conflicto*. Santiago de Compostela: s.e.
- Ríos Panisse, M.ª do Carme (2000): “O Prerrexurdimento”, en Anxo Tarrío Varela (coord.): *Os Séculos Escuros. O século XIX*. A Coruña: Hércules, pp. 111-147.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire; 2ª ed.: Ourense: Gráficas Tanco, 1967.
- Sarmiento, Fr. Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Universidad de Salamanca.
- Souto Cabo, José A. (2001): “A xénese”, “O texto”, “A obra”, “Estudo lingüístico”, in R. Vasques: *Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edición de José Antonio Souto Cabo. Santiago: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edición do Castro, 17-35, 37-47, 137-155, 157-207.
- TILG: A. Santamarina (dir.) (2003): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega (<http://www.ti.usc.es/TILG/>) [setembro-décembro, 2006].
- Vasques, Rui (2001): *Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edición de José António Souto Cabo. Santiago: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edición do Castro.
- Vilavedra, Dolores (coord.) (1995): *Diccionario da literatura galega*. I. Autores. Vigo: Galaxia.
- Zepedano y Carnero, José M.ª (1870): *Historia y descripción arqueológica de la basílica compostelana*. Lugo: Imprenta de Soto Freire. Edición facsímil, con introducción de José M.ª Díaz Fernández: Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1999. REPRODUCCIÓN FOTOGRÁFICA.

Ó APÓSTOL SANTIAGO.

B. G.

¡VIVA!

Meus amiguíños: saúde e pas en noso Señor Iesuchristo.

Muito me alerta, cando oya falar do noso Santo Apóstol. ¿E cómo non? O bendito San Iacobo, primo carnal do Santísimo Iesus, foi o Apóstol que trouxo a Hesperia ou Hispanha á *bó nava* da redempcion do mundo; é predicón moito tempo nela o Santo Evanxelio, pasando moitos traballos, facendo moitos milagros; e convertindo moita xente a noso Señor Iesuchristo. E tan ben o facía, que mereceu un'a visita da mesma Madre de noso Señor, cando estaba xunto da cibdade Casaraugusta, que hoxe chaman Zaragoza; e doulle un'a imaxe súa con un'a columna, pra poñela nun altar da capela, que alí lle mandou construír, e, pequena ou grande, él fixoa.

Isto, meus amigos, quer decir, que á Madre de Deus quixo tomar posesión xa na súa vida mortal da terra d'

Hispanha, sendo á súa privilegiada e pó lo que fíu sempre coñecido por *Patrimonio de María Santísima*, que bendita sempre sén.

Despois de pasar un sin fin de traballos, tivo que volver á Ierusalén o Santo Apóstol, sin dúbida chamado por S. Pedro pra asistir á o terceiro Concilio celebrado no ano 50 do nacemento de noso Señor Iesuchristo, donde se xuntaron os Apóstoles todos. E por entónce, debén ser, cando o galopin de Herodes (moitos hai aínda) mandou degollalo por causa do moito celo con que predicaba a santa ley, e das moitas conversions que facía de almas pra o reino de Deus. ¡Xa se vé! Era muy valente e nada medoso: era ben Fillo do noxo.

Decontado os discípulos seus que o acompañáran colleron o corpo e a cabeza, e escaparon pra o porto de Iapha: fixéronse con un'a lancha, metéronse nela co Santo Corpo, e botáronse á

o mar a Santa de Deus: e Deus, quixo que sanos e salvos chegasen á Cesura porto de Iria-Flavia, que entónces debía ser dos bons, donde desembarcaron e depositaron o santo corpo un pouco de tempo, levándoo logo mais a dentro do terreno, hasta un bosque muy espeso donde fixeron un'a Capela muy bonita con axuda dos cristiaños que xa habia, e alí o depositaron con muita decencia, e gardando todos muito secreto, por causa das grandes persecucions que sufrían dos enemigos dos cristiaños. E por isto chegón á quedar ignorada por muito tempo cousa de tanto valer, hasta que Deus quixo dálo á coñecer, como verédes.

Xunto do lugar donde estaba o sepulcro do noso Santo Apóstol habia un'a Capela cristiana, da que cuidaba un hermitaño chamado Payo (hoxe é S. Pelayo) monxe muy penitente, que atendía tamén á as necesidades espirituales de uns catrocentos cristiaños que acollidos n'aquel bosque puderon librarse da persecucion dos anti-cristiaños.

Aquela Capela, ou hermita, era á que oxe chaman S. Felix de Solovio; anque o nome lexítimo é *S. Fins de Lorio*, segun os papéis mais bellos.

Un'a noite estaba o monxe en oracion, e vén luces n'un sitio do bosque e que un'a estrela de rabo botaba raios de luz á aquel mesmo sitio; e isto pasou outras noites mais. O monxe cabilou no conto, e avisou á o Señor Teodomiro Bispo de Iria, quen dispuxo un ayuno de tres dias pra que Deus os iluminase, epoidesen saber o significado de tales luces e estrelas; pois a cousa seguía todas as noites.

No terceiro dia o Señor Bispo cantón na Capela de S. Fins un'a Misa solemne, e logo fíu cō clero e veciños á o lugar signado pō las luces é pō la estrela de rabo: mandon cortar

a rentes os espiños, carballos, e demais árbores, e de duro cavar n'a terra aquela. Todos traballaron de alma; e, meus amigos, xa verédes ó que se descubreu.

Hacharon un'a capela bonita con bóveda sobre dous arcos de pedra muy labrada; e dentro un monumento sepulcral de figura dun altar, e á cada lado outro mais pequeno, todo feito de pedra marmórea.

Con muitísimo respeto abriron o primeiro, e viron todos un Corpo sin cabeza, e que esta estaba xunto do corpo, e mais un bordon, e un letreiro que decía así:

«Aquí jaz Iacobo fillo do Zebedeo e de Salomé, Hirmao de Ioan, que matou Herodes en Ierusalén, e ven por mar cō seus Discipulos hasta Iria Flavia de Galicia, e véo num carro e bois de Lupa señora d'este Campo, e d'qui non quixerón pasar mais a diante; e S. Cecilio discipulo do Apóstol lo fez, estando iuntos os mais discipulos.

Iste descubrimento fíu na era DCDXI, ou sea no ano 873 do nacemento de noso Sr. Iesuchristo, sendo Papa Leon III, Bispo de Iria Teodomiro, e rey de Asturias e Galicia Alonso II o Casto.

E desde entónces fíu chamado aquel sitio o *Campo da estrela* por aquela grande que botaba n'el os raios de luz, e en latin decíase *Campus stellas*, de donde vén o nome de COMPOSTELA a cibdade que hoxe vemos, e que é mais coñecida por o nome de SANTIAGO pō lo gran tesouro que, á Deus gracias, conserva n'a Santa Iglesia Cathedral.

Ainda ben non chegón á os oídos do señor rey D. Alonso a noticia de tan importante descubrimento, vén axiña cōs principais do reino á venerar o santo Corpo do Apóstol, e mandou facer alí mesmo un templo muito bon. E a Santidá de Leon Papa III escribiu á todos os Bispos da

Cristiandade cartas, dándolles a alegre noticia do descubrimento de tan rico tesouro.

En 6 de mayo de 899 con permiso do Papa Ioan X, sendo Bispo de Iria Sigando I, dez e sete Bispos consecraron o templo con asistencia do Rey, quince Condes, e muias outras personas de pró e rango. E tomou tanto auxe o culto divino n'aquela santa Iglesia, que se fixo muy famosa en todo mundo, e un sin fin de cristianos viñan decote de toda a terra en peregrinacion á visitar o Sepulcro do Santo Apóstol desdeo pobriño que pedía limosna hasta os réis mas grandes; desde o pecador que viña por penitencia hasta o santo que viña por devocion.

Todo iba ben e á paz de Deus; mais no agosto de 977 o bribon do rey mouro Almanzor atacou a cibdade e escachizou o templo; mais, cando iba á facer o mesmo co a Capela do santo Sepulcro, fuxeu como alma que leva o demo; pois sonou un trono e caeu un rayo a os pes do mouro; pro, anque fuxeu, non quedou sin castigo; muy logo fúí derrotado pō los cristianos, e na fuxidura non paron hasta Medinaceli donde el e os seus mouros morreron atacados d' un'a disenteria espantosa.

Logo que o señor rey D. Bermudo II supo a desgracia, puxose acorde co Bispo D. Pedro I, e trataron de facer novo templo; pois do outro ainda casi non quedaran as paredes. Douse comenzo á obra, e no ano 1050 o Bispo D. Cresconio mandou facer duas torres de defensa do templo, e cerrou a cibdade con boas murallas e atalayas.

Prō, o empuxe mais grande douse a obra no ano 1078 sendo Bispo Don Diego Pelaez primeiro; e despois fixose a consecracion do templo con muito aparato no dia 23 de abril do ano 1211.

Hay que saber que no ano 1095 á Santidá de Urbano 2.º dou Bula, pra que a sede Bispal que estaba en Iria se trasladase á Compostela, como así o fixo o Sr. Bispo D. Dalmacio que pedira a o Papa esta gracia.

Ista S. Iglesia de Compostela é o terceiro Santuario dos catolicos, tanto, que o voto de visitála é o terceiro dos reservados á o Papa; e tén ademais outros grandisimos privilegios dos Padres Santos e dos Reis Catolicos. O mais valioso é o que vou á á contar; o xubileo do ano santo, que é cousa que non hay como ela no mundo.

Todos os anos que é Domingo o dia 25 de xulio festa principal do bendito Apóstol Santiago, é todos os dias ano santo, ou de xubileo n'esta Santa Iglesia; e todos os cristianos poden ser absolvidos de todos os pecados, ainda dos reservados á o Papa (menos o da herexia mista) confesándose ben, e visitando devotamente a Santa Iglesia Catedral, rezando ou orando ali conforme á intencion dos Papas por as necesidades da Santa Iglesia e do reino.

Pra entender algo da grandiosidá de esta regalia, hai que saber que solo en Roma hay outra igual, mais non é sinon de 25 en 25 anos, e con mais obrigacions de penitencia; e en Compostela é, como vai dito, todos os dias do ano que caí en Domingo o dia 25 de xulio. Así é que n'este siglo tócalles haber trece anos santos, e tócalles ser os tres últimos os anos 1880, 86, e 97.

¿Non vos parece, meus amiguínos, que esta grandiosa regalia vale máis, que todo o ouro do mundo? ¿E non chorades d' alegría pensando nō grande thesouro que temos en Hispanha?

¡Ay, meus amigos! Esta gran regalia témola pō la bondada Santa Iglesia. O primeiro que nos la deu fúí o Padre Santo Calixto II, quen, sendo

Bispo de Viena, veu en peregrinación á visitar o sepulcro glorioso do noso Santo Apóstol, e despois fíu confirmada por os Papas Euxenio III, Anastasio IV, e Alexandro III.

Decide agora, meus amiguíños: ¿Cantas grazas non debemos dar decote á o noso bon Deus por tales favores? ¿E non sabedes tamén os milagros máis que nos fixo por medio do noso Santo Apóstol? ¿E non sabedes canto nos axudou contra os mouros? Von á decir un d'eles.

Os mouros era muy usureiros e deshonestos: non lles bastaba roubar cartos, e alhaxas, e terras, e homes pra escravos; tamén arroubaban doncellas cristianas pra facer burla d'elas. Por mal dos pecados perderon os cristianos un día grande batalla, e o rey mouro púxolles condición afrentosa de darlle cada ano cen doncellas cristianas das mais nobles bonitas á guisa. E d'ista calamidade librounos o noso Santo Apóstol. Verades como.

O señor rey cristiano D. Ranimiro que o era de Asturias, Galicia e Leon, repúxose á dar o infame tributo das cen doncellas: entón o galopin rey mouro Abderramen axuntou un exército dun sin fin de mouros pra acabar cos cristianos. Vironse estes muy pretos, e en grandísimo peligro no primeiro día da batalla, e a noite tiveron que acollerse a montaña de Clavixo na Rioxa. Mais no segundo día baixaron do monte, ¡parecían leóns! e atacaron de duro á os mouros. Entón, tanto mouros como cristianos, viron todos que por o aire viña un gran Señor nun cabalo branco, e tiña na man esquerda un'a bandeira con cruz, e na dreita un sable que parecía botar chispas de fogo. E isto animou máis á os cristianos, e acabou d'aterrar á os mouros, que deron en fuxir á pés pra que vos quero; e n'aquel día, dicen as historias mais seguras, que uns setenta mil mouros

quedaron mortos buscando á sua media luna debaixo dos pés dos cabalos, roendo pedras, comendo terra, e borbollando sangue...

Os demais foron á buscar á sua media luna o máis lexis que puderon á uña de cabalo, sin atreverse á mirar pra o aire, por non ver outra vez á o guerreiro do cabalo branco. ¿Quén era aquel Señor? Escutade.

Na noite seguida á o primeiro día da batalla en que os mouros ganaron terreno, o señor rey D. Ranimiro quedou muy cabiloso, e muy angustioso, e cheisimo de pena, e discorriundo como podería vencer á os mouros: o pesar, a congoxa e o traballo rendírono, e quedou dormido. En seguida veu en soño un Señor muy respetable que lle dixo:

«Ranimiro: ten valor: eu son Iacob Apóstol, á quen noso Deus fixo Tute lar da Hispanha. Nonte aflixas máis: mañan atacade á os mouros de duro: eu serei o voso Capitán.

Iste, meus amigos, non é conto de bellas: e-stá muy probada á verdá d'esta historia. Desde entón non hubo máis tributo de doncellas; e todos os cristianos fixeron oferta á o Santo Apóstol o seu protector e defensor.

Contar as muitas mais veces que o Santo Apóstol nos protexeu e conso solo d'un libro muy grande. Tan solamente por o que dixer, ben vedes canto amor e devoción lle debemos ter: e pedirlle sempre que nos libre de mouros de todas as castas, que aínda salen muitos da nosa terra, uns con media luna, e outros con luna enteira.

Salude, amiguíños: Deus, Nosa Señora, e o Santo Apóstol nos axuden sempre. Amen.

Burata do Pico-Sacro, a 23 de xuño do ano 1801.

PEPE HERMITAÑO

(Manuscrito inédito.)

APÉNDICE

iiiCOMPOSTELA!!!

— »O« —

Era el año de 812 del nacimiento de nuestro Señor Jesucristo, reinando D. Alonso II el Casto, y siendo Teodomiro obispo de Iria; cuando los vecinos de San Félix de Solovio (hoy *Solovio*) y un monje anacoreta llamado Pelayo, que cuidaba de su pasto espiritual, vieron algunas noches que en el campo y bosque inmediato brillaban algunas luces, y que una estrella dirigía sus rayos luminosos al mismo lugar. Pusiéronse en oracion, y el monje tuvo revelacion de que en aquel lugar estaba el sepulcro del Apóstol Santiago en donde habian colocado sus discípulos su santo cuerpo, despues que Herodes le degolló en Jerusalem, trayéndole de allá y desde Joppe en una pequeña barca, cuyo viaje fué próspero bajo la divina proteccion, aportando á Iria-Flavia (Padron), y trasladándole en seguida al interior del bosque en donde lo depositaron dentro de una capillita que construyeron y en un sepulcro que hicieron de mármol, en donde estuvo oculto por mas de siete siglos, pues las persecuciones contra los cristianos, invasiones de bárbaros etc. habian obligado á extrañarse de su pais los pocos cristianos que no fueran aun martirizados.

Avisado el obispo de Iria del maravilloso acontecimiento, mandó observar tres dias de ayunos; y despues fué al lugar designado por las luces ó resplandores y por los rayos luminosos de la estrella: mandó cortar los árboles, y limpiar de malezas aquel lugar, y á poco de cavar en la tierra, descubrieron una capillita ó *caseta arqueada*, como dice el Papa Leon III y en ella el sepulcro donde estaba depositado el cuerpo de Apóstol Santiago, y á su lado los de sus santos discípulos, y además la misma columna en que fué degollado el santo Apóstol de España.

De los rayos luminosos de la estrella sobre aquel campo, se ha llamado á este el *Campo de la estrella*, en latin *Campus Stellæ*, y luego vulgarmente COMPOSTELA; y asi se le conoce y denomina [*sic*] en documentos importantísimos; y es el título de nuestros Prelados: *Archiepiscopus Compostellanus*.

(Permitásenos [*sic*] un paréntesis: ¿por qué no se procura conservar la denominacion de CAMPO DE LA ESTRELLA, con que nuestros padres, abuelos, bisabuelos etc. etc., designaban ó llamaban el CAMPO donde está el paséo de la alameda y los *adjuntos*?)

Tan pronto supo el rey Alfonso II el importante hallazgo, se apersonó en aquel lugar, en donde mandó edificar un templo, cuya obra se terminó el año 899 é expensas del rey D. Alfonso el Magno, celebrándose su solemne consagracion con asistencia de muchos prelados y otras personas nobles y muy principales, que no anotamos á causa del poco espacio de que podemos disponer. D. Sancho y la *Crónica Iriense* llamaron á dicho templo MAGNIFICO y ADMIRABLE.

En 990 arruinó este temple [*sic*] el rey moro Almanzor; y obligó á los cristianos á llevar en sus hombros á Granada las campanas, que despues de la reconquista hizo el Santo

rey D. Fernando transportar á Compostela en hombros de moros, como antes lo hubieran sido á Granada en hombros de cristianos.

Se procuró reedificar el templo; y en 1077 por disposición del obispo D. Diego Peláez se trabajaba ya en la obra sobre el primitivo, conocido aun hoy por «la catedral vieja»; y continuó la reedificación por orden de Dalmacio primer obispo de Compostela, y su sucesor Gelmírez: éste fué el primer Arzobispo compostelano.

Muchas variaciones, reformas y mejoras se hicieron desde entonces la en [sic] Santa basílica; con muchos privilegios enriquecieron el LUGAR SANTO los Reyes y los Papas, todo lo cual sería muy prolijo enumerar; pero no podemos menos de hacer mención del gran privilegio del SANTO JUBILÉO, privilegio sin igual en el orbe católico, concedido por el Papa Calisto II, y confirmado por Alejandro III en 25 de Junio de 1170 á todos los fieles cristianos que confesos y contritos visiten este santo templo y en él pidan á Dios el remedio de las necesidades de la Iglesia y del reino, pudiendo ser absueltos de todos sus pecados, aun de los reservados al Papa y ganar indulgencia plenaria, prévias dichas circunstancias, todos los días del año en que cayere en Domingo la fiesta principal del Santo Apóstol y Patron de España, que se celebra el 25 de Julio, como aconteció este año.

El Santo Jubileo romano solo tiene lugar cada 25 años, esto es, cuatro veces cada siglo; pero el Compostelano se puede ganar todos los años en que, como va dicho cayere en Domingo la festividad de nuestro Santo Apóstol y Patrono.

¿Cuanto no debemos gloriarnos los españoles, y mas aun los Compostelanos de privilegio tan singular?

El Diario de Santiago, 24.07.1875, p. 1

NOTAS

* Os autores deste artigo contamos coa colaboración das seguintes persoas para diversos aspectos do noso traballo: Xosé Ramón Barreiro Fernández, José M.º Díaz Fernández, Xesús Ferro Ruibal, Sagrario López Poza, Antonio Maceira Gago, Ofelia Rey Castelao, Isabel Romaní Fariña, Carlos Santos Fernández, José Antón Souto Cabo, Felipe Valdés Hansen, Elena Villar Conde e todo o persoal do Arquivo Catedralicio de Santiago. Vaia para todos eles o noso agradecemento.

1 Sabemos, por exemplo, que cara a 1812 se fixeron na zona de Santiago lecturas públicas da Constitución nos adros das parroquias, á saída da misa (Ríos Panisse 2000: 117).

2 A primeira que lle coñecemos, publicada en 1829, é a *Letrilla de los Labradores Gallegos á los*

Regios Desposorios de S. M. en la funciones de la M. N. y M. L. Ciudad de Santiago, que festexa o casamento de Fernando VII con María Cristina de Borbón.

3 Publicados entre 1840 e 1862 (Vilavedra 1995: 217).

4 Véxase epígrafe 5.1.2.

5 De 1808 coñecemos a “Proclama na Guerra da Independencia, por un labrador que foy sarxento ós soldados do novo alistamento”, romance de 48 versos publicado en 1861 na *Galicia. Revista Universal de este Reino*; en 1810 publicáronse na Coruña as *Proezas de Galicia*, obra propagandística en forma de diálogo escrita por José Fernández y Neyra.

6 Segundo parece, houbo ermitáns na ladeira do Pico Sagro desde finais do século XVII ata arre-

- dor de 1841; dedicáronse ao coidado dunha capela consagrada ao Apóstolo Santiago —fundada en 1680 polo cóengo D. Pedro de Valdés Feijó y Nóvoa— e a atender os peregrinos que se dirixían a Compostela pola Vía da Prata (López Ferreiro 1868: 189-190). A correspondente escritura de fundación encóntrase no Arquivo Catedralicio de Santiago co número de rexistro IG 166.
- 7 Esas dúas Buratas atópanse na parroquia de San Pedro de Vilanova, no concello de Vedra. Non estamos en condicións de asegurar que non haxa algunha outra Burata nas inmediacións do Pico Sagro.
 - 8 Non hai que desbotar a posibilidade de que na versión publicada que coñecemos hoxe d'Ó Apóstol Santiago houbo unha intervención no plano lingüístico realizada polos seus editores ou impresores.
 - 9 Os fragmentos da “Memoria” transcritos por Antonio Rioboo y Seixas na súa *Analysis Historica-Chronologica de la primitiva Ereccion, progresos y diversas reedificaciones de la Santa Iglesia de Santiago* (ca. 1747) non conteñen a totalidade do texto que aparece n'Ó Apóstol Santiago (Monteagudo 1996: 361).
 - 10 Poderíamos pensar que esta modificación se fixo tendo en conta o testemuño da *Historia Iriense*, que Huerta y Vega trascribe unhas liñas antes do da “Memoria”. Alí atopamos: “Aquí jaz JACOBE Fillo del Zebedeu, è de Salomè, Hirmao de Jan, à quen matou Herodes en Jerusalem” (Huerta y Vega [1736]: 311).
 - 11 Atopámolo integrado na obra de Franrobla (é dicir, de Francisco Romero Blanco) titulada *La herencia sñmia del hombre*, que o xornal compostelán publicou por entregas do 9 ao 23 de agosto de 1877.
 - 12 Ano que, por exemplo, propón Huerta y Vega ([1736]: 313).
 - 13 De tendencia liberal-demócrata, foi o periódico galego de máis prestixio do momento. Tivo como director a Manuel Bibiano Fernández, substituído circunstancialmente por Alfredo Vicenti, o seu redactor xefe, en 1878 (Durán 2001: 20).
 - 14 Tanto a colección do *Diario de Santiago* coma a da *Gaceta de Galicia* poden consultarse a través da rede na páxina da Biblioteca Universitaria da USC (<<http://busc.usc.es/>>).
 - 15 Na sección semanal “Álbum literario”, aparecida entre os anos 1874 e 1875, incluíronse uns poucos poemas en galego. Atopamos nela composicións de E. Pondal (o 18 de xullo de 1874), Benito Losada (o 2, 9 e 16 de xaneiro de 1875) e V. Lamas Carvajal (o 20 de febreiro de 1875). Por outra parte, tamén estaba en galego o xa mencionado fragmento do “libro de la Hermandad de los Caballeros Cambeadores”, publicado nos números do 22 e 23 de agosto de 1877.
 - 16 Pódese seguir a intervención dos distintos xornais nesta polémica en Hermida (1992: 117-163), e unha análise do asunto en González Seoane (1991: 277-282).
 - 17 Lembremos que en 1879 se levan a cabo as escavacións en que supostamente se recuperan os seus restos. A tradición situaba a súa perda 290 anos atrás, durante o sitio dos ingleses á Coruña, cando o arcebispo San Clemente procedera ao ocultamento das reliquias tratando de evitar o seu posible roubo (Armesto 1994: 23-24). Sobre outros aspectos da promoción do culto xacobeo e das peregrinacións a Compostela nesta época, véxase Pombo Rodríguez (2001).
 - 18 En 1875, co gallo da celebración do Ano Santo, publicou tamén o libro *El Apóstol Santiago Patrón de España, relacion de su vida, su apostolado, su glorioso martirio, traslacion de su santo cuerpo, constante proteccion á los españoles y venerado sepulcro en Compostela*, obra de Gaspar Fernández Zonzúnegui, que foi, segundo se indica na portada, doutor en Teoloxía e licenciado en Dereito Canónico. No reverso da portada indícase que “El Excmo. Sr. D. Miguel Payá y Rico, dignísimo Arzobispo de esta Diócesis, concede ochenta dias de indulgencia á todos los fieles que piadosamente leyeren este opúsculo”.
 - 19 A *Ortografía de la lengua castellana* de 1792 dispoñía o uso de *hay, ley, doy, estoy, comboy, muy, ayre, Alcayde, Reyna ou peyne*, pero constataba tamén que <y> en posición interior (coma en *ayre* ou en *Alcayde*) xa non constituía un uso “general” (cf. Real Academia Española 1792: 52).
 - 20 É moi probable que fose un eclesiástico ben instruído e que, por tanto, tivese un bo coñecemento do latín.
 - 21 Para estas díxose durante moito tempo que o <h> marcaba nelas unha aspiración. Véxase, por exemplo, o que se le ao respecto na *Ortografía* de 1815: “Es sensible la aspiración de la h antes de la sílaba ue, y aun se ha engrosado tanto que ha llegado á parecer g, como en *huevo, hueso*: de donde ha nacido el error de los que pronuncian y escriben con g estas voces y otras semejantes” (Real Academia Española 1815: 34).
 - 22 Na realidade, o principio de que a ortografía etimoloxizante se debía atemperar coa consideración debida ás mudanzas lingüísticas consuma-

- das ao longo da historia e aos usos establecidos estaba xa expresado no “Discurso proemial de la Orthographia de la Lengua Castellana” de 1726, onde se dicía o seguinte: “siendo sumamente incierto [...] que por sola la manéra de hablar se pueda regular y formar la Orthographía: el medio seguro y cierto para fijarla en el modo possible, es recurrir à los orígenes de las palabras, y examinar sus etymologías, atendiendo à las modificaciones con que el tiempo ha ido suavizando y templando el rigór que en lo antiguo se practicaba, y observando el estilo con que el uso ha ido sentando y estableciendo el modo de reducir al papel no pocos términos y palabras, diferentemente de lo que antes se hacía” (Real Academia Española 1726-1739: I, LXX). O que a RAE fixo nas décadas sucesivas non foi outra cousa que ir poñendo en práctica este principio.
- 23 Tamén *cuidaba* (2.1) contén o ditongo /ui/, pero, que nós saibamos, *cuidar* e *coidar* non teñen unha distribución dialectal tan nítida que nos permita tirar conclusións sobre a identidade, a orixe ou a biografía do autor d’*Ó Apóstol Santiago*.
 - 24 Non consideramos excepcións aqueles casos en que o uso simplificado estaba xa trivializado no galego medieval ou no castelán dezaoitesco e decimonónico: *conocer* (2.1), *respetable* (4.2), *respeto* (2.2), *Santo* (1.1, 1.2, etc.), *trasládase* (3.2)...
 - 25 A RAE incorporou *nacer* e *nascimento* como variantes antigas de *nacer* e *nacimiento* no seu dicionario de 1803, e non as retirou nin sequera na edición de 1992.
 - 26 Falamos de impericia porque o leísmo de persoa e de cousa gozaba de moita aceptación na literatura en castelán das primeiras décadas do século XVII (cf. Lapesa 1981: 405-406; Menéndez Pidal 2005: I, 1019-1024), pero de ningunha maneira podería atoparse nunha antiga escritura en galego. Tratábase, pois, dun descoñecido en que incorreu no seiscientos unha persoa que irreflexivamente se deixou levar polos hábitos que a este respecto tiña contraídos como lector e escritor de textos en castelán. Por non afectar para nada o propósito que nos guía ao redactar estas liñas, non entramos aquí a considerar o flagrante anacronismo que entrañaba o feito de supoñer escrito en galego un texto pretendidamente elaborado no século I.
 - 27 Para a variación diatópica no paradigma dos demostrativos no galego contemporáneo cf. ALGa 2 (mapas 223-235) e Fernández Rei (1990: 69-73).
 - 28 Sobre esta conxectura véxase o que dicimos na alínea 3.
 - 29 Non consideramos aquí o caso de *sede* (3.2) (latín SEDE) porque, fronte ás formas que si tratamos, no seu étimo non tiña /t/, senón /d/ intervocálico, polo que no galego medieval coñeceu as solucións *see* e *se*. Coidamos que o galego moderno tomou *sede* como préstamo do castelán, idioma en que, segundo o DCECH, esta voz se introduciu como cultismo tardío no século XVI. Son sobradamente coñecidas as tendencias para a introdución de castelanismos no léxico relixioso do galego tardomedieval e posmedieval, así como as causas que as propiciaron.
 - 30 Non se esqueza que tamén hai unha ocorrencia de *foi* (1.1).
 - 31 Tamén se observa o emprego de *a* cun complemento directo cuxo núcleo é un nome propio de persoa precedido do tratamento de *señor*: “O monxe cabilou no conto, e avisou á o Señor Teodomiro Bispo de Iria” (2.1).
 - 32 Coidamos que o autor evita o substantivo *cometa* e que no canto del escribe *estrela de rabo* (2.1, 2 veces), probablemente para se adecuar ao nivel dos coñecementos que neste terreo lle supoñería ao seu auditorio. Con todo, cremos que cabe a hipótese de que o autor puido considerar *cometa* unha forma cando menos sospeitosa en galego.
 - 33 Concordamos con J. Corominas na apreciación de que *chispa* non debe de ser voz autóctona no portugués por non contar con testemuños antigos neste idioma, onde ademais se utilizan co mesmo sentido outras palabras como *faisca*, *fagulha* e *fona* (cf. DCECH). Pola nosa parte engadimos que tamén en galego se debeu de tomar *chispa* do castelán: é unha voz sen tradición medieval (no castelán semella aparecer só no século XVI; en galego o TILG só a rexistra a partir de 1858) e o galego tamén conta para o mesmo significado con voces de indubidable autoctonía como *faisca*.
 - 34 Pena (2001: 15-16) recolle as expresións castelás “como alma que lleva el diablo”, “¡Pies para que os quiero!” e “a uña de caballo” para transmitir esta noción, mais non ofrece ningunha saída galega igual ou semellante ás que lemos n’*Ó Apóstol Santiago*, senón outras como “a fume de carozo”, “a lume de biqueira”, “coma un foguete”, etc.

IV

Vida oficial da RAG

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

CRÓNICA DA ACADEMIA

NECROLÓXICAS

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE (ANO 2005)

Directiva da Real Academia Galega

Desde o 20 de decembro de 2001, a Executiva da RAG está formada polos seguintes membros:

- Presidente: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
- Secretario: D. Manuel González González.
- Vicesecretario: D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
- Arquiveiro-Bibliotecario: D. Antonio Gil Merino.
- Tesoureiro: D. Andrés Fernández-Albalat Lois.

Desde o 17 de decembro de 2005, a Executiva da RAG está formada polos seguintes membros:

- Presidente: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
- Secretario: D. Manuel González González.
- Vicesecretario: D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
- Arquiveiro-Bibliotecario: D. Xosé Luís Axeitos Agrelo.
- Tesoureiro: D. Andrés Fernández-Albalat Lois.

Relación dos actuais académicos numerarios

1. Excmo. Sr. D. Francisco Fernández del Riego. Ingreso: 26 de novembro de 1960.
2. Excmo. Sr. D. Antonio Gil Merino. Ingreso: 13 de decembro de 1975.
3. Excmo. Sr. D. Xulio Francisco Ogando Vázquez. Ingreso: 18 de abril de 1980. Faleceu o 18 de abril de 2005.
4. Excmo. Sr. D. Miguel Anxo Araújo Iglesias. Ingreso: 27 de maio de 1980.
5. Excmo. Sr. D. Andrés Torres Queiruga. Ingreso: 20 de xuño de 1980.
6. Excmo. Sr. D. Constantino García González. Ingreso: 12 de marzo de 1982.
7. Excmo. Sr. D. Francisco Xabier Río Barxa. Ingreso: 25 de xuño de 1983.
8. Excma. Sra. D.ª Olga Gallego Domínguez. Ingreso: 15 de novembro de 1986.
9. Excmo. Sr. D. Manuel González González. Ingreso: 7 de febreiro de 1992.
10. Excmo. Sr. D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui. Ingreso: 25 de novembro de 1992.
11. Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero. Ingreso: 30 de outubro de 1993.
12. Excmo. Sr. D. Xesús Ferro Ruibal. Ingreso: 4 de maio de 1996.
13. Excma. Sra. D.ª Luz Pozo Garza. Ingreso: 29 de novembro de 1996.
14. Excmo. Sr. D. Xosé Ramón Barreiro Fernández. Ingreso: 14 de febreiro de 1997.
15. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Franco Grande. Ingreso: 3 de xullo de 1998.
16. Excmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández. Ingreso: 24 de outubro de 1998.
17. Excmo. Sr. D. Xaime Illa Couto. Ingreso: 29 de xaneiro de 1999.
18. Excmo. Sr. D. Ramón Lorenzo Vázquez. Ingreso: 7 de maio de 1999.
19. Excmo. Sr. D. Andrés Fernández-Albalat Lois. Ingreso: 28 de maio de 1999.
20. Excmo. Sr. D. Francisco Fernández Rei. Ingreso: 25 de setembro de 1999.
21. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Méndez Ferrín. Ingreso: 30 de setembro de 2000.
22. Excma. Sra. D.ª Xohana Torres Fernández. Ingreso: 27 de outubro de 2001.
23. Excmo. Sr. D. Xosé Neira Vilas. Ingreso: 17 de novembro de 2001.
24. Excmo. Sr. D. Francisco Díaz-Fierros Viqueira. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
25. Excmo. Sr. D. Camilo González Suárez-Llanos. Ingreso: 14 de decembro de 2002.
26. Excma. Sra. D.ª Rosario Álvarez Blanco. Ingreso: 6 de xuño de 2003.
27. Excmo. Sr. D. Víctor Fernández Freixanes. Ingreso: 27 de febreiro de 2004.
28. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Axeitos Agrelo. Ingreso: 30 de outubro de 2004.
29. Ilmo. Sr. D. Darío Xohán Cabana Yanes. Académico electo, elixido o 30 de abril de 2005.
30. Ilmo. Sr. D. Ramón Villares Paz. Académico electo, elixido o 9 de setembro de 2005.

Relación dos actuais académicos correspondentes

1. Ilmo. Sr. D. Francisco Mayán Fernández. Ingreso: 16 de xaneiro de 1944.
2. Ilmo. Sr. D. Manuel Fraga Iribarne. Ingreso: 26 de marzo de 1950.

3. Ilmo. Sr. D. Benito Varela Jácome. Ingreso: 26 de marzo de 1950.
4. Ilma. Sra. D.ª Pura Vázquez Iglesias. Ingreso: 26 de marzo de 1950.
5. Ilmo. Sr. D. José Luis Varela Iglesias. Ingreso: 26 de marzo de 1950.
6. Ilmo. Sr. D. Carlos Pereira Amil. Ingreso: 4 de maio de 1952.
7. Ilma. Sra. D.ª Aurora Vidal Martínez. Ingreso: 4 de maio de 1952.
(Faleceu o día 10 de maio de 2005).
8. Ilmo. Sr. D. Manuel Lucas Álvarez. Ingreso: 4 de marzo de 1955.
9. Ilmo. Sr. D. Baldomero Cores Trasmonte. Ingreso: 5 de xuño de 1958.
10. Ilmo. Sr. D. Luís Santiago Sanz. Ingreso: 1 de marzo de 1960.
11. Ilmo. Sr. D. Antonio Iglesias Álvarez. Ingreso: 23 de abril de 1961.
12. Ilmo. Sr. D. José Ignacio Carro Otero. Ingreso: 22 de outubro de 1967.
13. Ilmo. Sr. D. Xosé López Calo. Ingreso: 22 de outubro de 1967.
14. Ilmo. Sr. D. Alejandro Campos Ramírez, “Alejandro Finisterre”.
Ingreso: 17 de decembro de 1967.
15. Ilmo. Sr. D. Carlos Compairé Fernández. Ingreso: 10 de marzo de 1968.
16. Ilmo. Sr. D. Basilio Losada Castro. Ingreso: 26 de xaneiro de 1969.
17. Ilmo. Sr. D. Francisco Guitián Ojea. Ingreso: 19 de abril de 1970.
18. Ilmo. Sr. D. Manuel Carlos García Martínez. Ingreso: 30 de xaneiro de 1972.
19. Ilmo. Sr. D. Xosé Manuel González Reboredo. Ingreso: 30 de xaneiro de 1972.
20. Ilmo. Sr. D. Manuel Cecilio Díaz Díaz. Ingreso: 17 de decembro de 1972.
21. Ilmo. Sr. D. Fernando Acuña Castroviejo. Ingreso: 30 de xaneiro de 1972.
22. Ilmo. Sr. D. Manuel Remuñán Ferro. Ingreso: 11 de decembro de 1983.
23. Ilmo. Sr. D. Teodoro Sandomingo García. Ingreso: 11 de decembro de 1983.
(Faleceu o 30 de outubro de 2005).
24. Ilmo. Sr. D. Ramiro Fonte Crespo. Ingreso: 17 de xuño de 1995.
25. Ilmo. Sr. D. Francisco Xavier Carro Rosende. Ingreso: 17 de novembro de 2001.
26. Ilmo. Sr. D. Fernando López-Acuña López. Ingreso: 17 de novembro de 2001.
27. Ilmo. Sr. D. David Mackenzie. Ingreso: 17 de novembro de 2001.
28. Ilmo. Sr. D. Ivo Castro. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
29. Ilmo. Sr. D. Santiago Daviña Sáinz. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
30. Ilmo. Sr. D. Dieter Kremer. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
31. Ilma. Sra. D.ª Teresa Barro Muñoz-Ortiz. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
32. Ilmo. Sr. D. Xosé María Lema Suárez. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
33. Ilmo. Sr. D. Ramón Lugrís Pérez. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
34. Ilmo. Sr. D. Fernando Pérez-Barreiro Nolla. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
35. Ilmo. Sr. D. Xulio Ríos. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
36. Ilmo. Sr. D. Luís Daviña Facal. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
37. Ilmo. Sr. D. Johannes Kabatek. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
38. Ilmo. D. Xoán Babarro González. Ingreso: 14 de decembro de 2002.
39. Ilmo. D. Xoán Bernárdez Vilar. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
40. Ilmo. D. Francisco Calo Lourido. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
41. Ilmo. Sr. D. Benigno Fausto Galdo Fernández. Ingreso: 12 de xullo de 2003.
42. Ilmo. Sr. D. Augusto Pérez Alberti. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
43. Ilmo. Sr. D. Xosé Xove Ferreiro. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
44. Ilmo. Sr. D. Modesto Aníbal Rodríguez Neira. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
45. Ilma. Sra. D.ª María Dolores Sánchez Palomino. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
46. Ilmo. Sr. D. Marcos Valcárcel López. Ingreso: 19 de xuño de 2004.
47. Ilmo. Sr. D. Francisco Antonio Cidrás Escáneo. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
48. Ilmo. Sr. D. Ernesto Xosé González Seoane. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
49. Ilmo. Sr. D. Domingo Frades Gaspar. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
50. Ilmo. Sr. D. Felipe Lubián Lubián. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
51. Ilmo. Sr. D. Héctor Manuel Silveiro Fernández. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
52. Ilmo. Sr. D. Carlos Xesús Varela Aenlle. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
53. Ilmo. Sr. D. Manuel Caamaño Suárez. Ingreso: 18 de decembro de 2004.
54. Ilmo. Sr. D. Jorge Arbeleche. Ingreso: 20 de setembro de 2005.

Relación dos actuais académicos de honra:

1. Excmo. Sr. D. Giuseppe Tavani. Ingreso: 22 de maio de 2004.

CRÓNICA DA ACADEMIA (ANO 2005)

XUNTAS CELEBRADAS

O Pleno da Real Academia Galega reuniuse en Xunta ordinaria e extraordinaria nas seguintes datas:

- Xunta ordinaria: 5 de marzo de 2005
- Xunta ordinaria: 30 de abril de 2005
- Xunta extraordinaria: 17 de maio de 2005 (Día das Letras Galegas)
- Xunta ordinaria: 2 de xullo de 2005
- Xunta ordinaria: 9 de setembro de 2005
- Xunta extraordinaria: 17 de decembro de 2005

A Comisión Executiva da Real Academia Galega, reuniuse nas seguintes datas:

- Xunta de goberno: 27 de xaneiro de 2005
- Xunta de goberno: 17 de febreiro de 2005
- Xunta de goberno: 19 de abril de 2005
- Xunta de goberno: 31 de maio de 2005
- Xunta de goberno: 16 de xuño de 2005
- Xunta de goberno: 28 de xullo de 2005
- Xunta de goberno: 8 de setembro de 2005
- Xunta de goberno: 26 de setembro de 2005
- Xunta de goberno: 13 de outubro de 2005
- Xunta de goberno: 2 de novembro de 2005
- Xunta de goberno: 16 de novembro de 2005

INGRESO DE ACADÉMICOS

De honra

Non ingresou ningún académico de honra

Numerarios

Non ingresou ningún académico de número

Correspondentes

- Ilmo. Sr. D. Jorge Arbeleche
Ingreso: 20 de setembro de 2005

DÍA DAS LETRAS GALEGAS 2005

Foi dedicado á personalidade do poeta Lorenzo Varela. Os actos conmemorativos do Día das Letras Galegas transcorreron na vila onde residiu o homenaxeado, en Monterroso. A sesión académica extraordinaria e pública tivo lugar o 17 de maio no Auditorio Municipal de Monterroso, coas intervencións dos académicos:

- Excmo. Sr. D. Xosé Luís Axeitos Agrelo
- Excmo. Sr. D. Xosé Neira Vilas
- Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero
- Pechou o acto o Excmo. Sr. Presidente da Real Academia Galega, D. Xosé Ramón Barreiro Fernández

SECCIONES DA REAL ACADEMIA GALEGA

I. Sección de Lingua: componse dos seguintes seminarios:

- **Seminario de Lexicografía** creado en 1983.
Director: D. Manuel González González.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia.

Traballos desenvoltos:

1. Publicación do *Dicionario castelán-galego da Real Academia Galega*, editado pola Fundación Pedro Barrié de la Maza. Este dicionario foi presentado publicamente en Vigo, na sede da Fundación Barrié, o día 15 de novembro.
2. Continuáronse os traballos para a nova edición do *Dicionario da Real Academia Galega*:
 - a) Realizouse a redacción de 6700 novas entradas, correspondentes na súa maioría ás letras A, B e C, que quedaban pendentes de redacción, así como algunhas outras entradas dificultosas correspondentes a varias letras do alfabeto.
 - b) Continuouse coa reelaboración da microestrutura das entradas que necesitaban unha revisión, redistribuíndo as súas acepcións.
 - c) Incrementouse dunha maneira significativa o número de novas acepcións nos artigos que figuraban xa na edición anterior, para lograr un equilibrio desexable entre extensión do léxico e profundidade no seu tratamento.
 - d) Actualizouse, en función das novas entradas, a indicación de sinónimos, antónimos e formas relacionadas entre si dentro do corpo do dicionario.
- **Seminario de Sociolingüística** creado en 1990.
Director: D. Manuel González González.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia.
Traballos desenvoltos:
 1. Proxectos de investigación
Durante o ano 2005 o Seminario dedicou a súa actividade a desenvolver os proxectos: *Avaliación das competencias bilingües ao final do ensino obrigatorio na Comunidade Autónoma de Galicia*, e *Revisión do mapa sociolingüístico de Galicia*.
 - a) *Avaliación das competencias bilingües ao final do ensino obrigatorio na Comunidade Autónoma de Galicia*

Despois de revisar a bibliografía sobre competencias bilingües e lexislación, elaborar as probas para acadar os obxectivos fixados, validar e fiabilizar os instrumentos mediante a súa aplicación a unha mostra piloto da comarca de Santiago, adaptar os instrumentos segundo os resultados obtidos na proba piloto e administración a unha mostra significativa da Comunidade Autónoma de Galicia, a finais do ano 2005 o proxecto atópase na fase de codificación, análise e redacción de resultados. Segundo o tipo de instrumento ao que fagamos referencia, está máis ou menos desenvolvido.

Na táboa seguinte detállase polo miúdo o grao de desenvolvemento de cada instrumento:

A) PROBAS DE APLICACIÓN COLECTIVA

NOME DA PROBA	ELABORACIÓN	VALIDACIÓN	ADMINISTRACIÓN	CODIFICACIÓN	ANÁLISE	REDACCIÓN
Cuestionario sociolingüístico	SI	SI	SI	SI	SI	En curso
Factor “g” Cattel	SI	SI	SI	SI	SI	En curso
Comprensión oral castelán	SI	SI	Desbotado	Desbotado	Desbotado	Desbotado
Comprensión oral galego	SI	SI	Desbotado	Desbotado	Desbotado	Desbotado
Cloze galego	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Probas de comprensión lectora	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Subtest de vocabulario Wais	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Vocabulario	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Proba de interferencias lingüísticas	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Expresión escrita castelán	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso
Expresión escrita galego	SI	SI	SI	SI	En curso	En curso

B) PROBAS DE APLICACIÓN INDIVIDUAL

NOME DA PROBA	ELABORACIÓN	VALIDACIÓN	ADMINISTRACIÓN	CODIFICACIÓN	ANÁLISE	REDACCIÓN
Proba de historias galego	SI	SI	SI	En curso	NON	NON
Proba de historias castelán	SI	SI	SI	En curso	NON	NON
Fonética galego	SI	SI	Desbotado	SI	En curso	NON
Fonética castelán	SI	SI	Desbotado	Desbotado	Desbotado	Desbotado
Entoación	SI	SI	Desbotado	Desbotado	Desbotado	Desbotado
Nivel de competencia lectora bilingüe	SI	SI	SI	SI	NON	NON

C) PROBAS COMPLEMENTARIAS

NOME DA PROBA	ELABORACIÓN	VALIDACIÓN	ADMINISTRACIÓN	CODIFICACIÓN	ANÁLISE	REDACCIÓN
Cuestionario sociolingüístico	SI	SI	SI	En curso	NON	NON
Ficha observacional	SI	SI	SI	En curso	NON	NON

b) *Revisión do mapa sociolingüístico de Galicia.*

- Revisouse e depuráronse os erros da base de datos electrónica cos datos das enquisas realizadas na Comunidade Autónoma de Galicia e nas zonas galego falantes de Asturias e Castela-León.
- Levouse a cabo a análise dos datos correspondentes ao nivel de coñecemento do galego e do español da poboación de Galicia e das Comarcas estremeiras de fala galega, así como un estudo polo miúdo sobre a lingua inicial.

2. Participación en congresos

“Evaluación de las competencias bilingües en los estudiantes gallegos al finalizar la enseñanza secundaria obligatoria”, V *Simposio Internacional sobre bilingüismo*. Barcelona, 20-23 de marzo de 2005.

3. Impartición de cursos

O seminario de sociolingüística da RAG impartiu o curso “Deseño de ferramentas de investigación aplicadas á sociolingüística” destinado a técnicos de normalización lingüística, e organizado pola Coordinadora de Traballadores

para a Normalización Lingüística, a Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago e a Dirección Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia. O curso tivo lugar en Santiago de Compostela, entre os días 8 e 15 de xullo de 2005.

- **Servizo de Terminoloxía Científico-Técnica en lingua galega (TERMI-GAL)**, creado en 1996.

Director: D. Manuel González González.

Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia.

Traballos desenvolto:

Termigal é o organismo encargado de dar resposta ás necesidades terminolóxicas da sociedade galega no mundo das chamadas linguas de especialidade, e particularmente no ámbito da ciencia e da técnica, así como de coordinar e dar apoio ás actividades terminolóxicas levadas a cabo a través doutras iniciativas. Pero o labor de Termigal esténdese na práctica moito máis aló desta finalidade específica, por iso dividiremos este breve resumo de actividades nos seguintes catro apartados, que recollen o núcleo fundamental da súa actividade real: realización de traducións; revisión de traballos lexicográficos, de investigación e outro tipo de textos; resolución de consultas lingüísticas a través do servizo de consultas; e, finalmente, elaboración dos vocabularios específicos que teñen como embrión as bases de datos dos distintos tecnolectos que se indicaran máis adiante.

1. Publicouse o *Diccionario da televisión*, elaborado por Edith Pazó, editado conxuntamente polo Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades e a CRTVG.
2. Elaboración de léxicos específicos.

Entre as actividades fundamentais do Servizo de Terminoloxía Galega está a elaboración da chamada terminoloxía sistemática, destinada a ofrecer dicionarios e léxicos sobre distintos ámbitos de especialidade, que permitan a utilización do galego dunha maneira fluída nos distintos campos da ciencia e da técnica. Neste ano traballouse nas bases de datos terminolóxicas plurilingües dos seguintes sectores:

- **A industria téxtil**, coas seguintes linguas de traballo: galego, castelán, catalán, francés, inglés e alemán
- **Deporte**, coas seguintes linguas de traballo: galego, castelán, catalán, francés, inglés, portugués e italiano. Unha versión sintética deste vocabulario foille facilitada ao Concello de Santiago para a súa publicación dentro do seu Plan de Normalización Lingüística.
- **Mundo empresarial**, coas seguintes linguas de traballo: galego, inglés, castelán, francés e portugués.
- **Administración pública e economía**, coas seguintes linguas de traballo: galego, castelán, portugués, francés, italiano, catalán, inglés e alemán.
- **Hostalaría, gastronomía e alimentación**, coas seguintes linguas de traballo: galego, castelán, inglés, francés, portugués, italiano e catalán.

- **Oficios e profesións**, coas seguintes linguas de traballo: galego e castelán.
 - **Música e instrumentos musicais**, coas seguintes linguas de traballo: galego, inglés, castelán, francés, portugués, italiano, alemán, catalán.
 - **Automoción**, coas seguintes linguas de traballo: galego, español, inglés, francés, portugués, italiano e catalán.
 - **Márketing**, coas seguintes linguas de traballo: galego, inglés, español, francés, portugués.
3. Resolución de consultas terminolóxicas e lingüísticas.
- Consonte os obxectivos iniciais de TERMIGAL de facilitar e coordinar a normalización terminolóxica de neoloxismos, e de revisar os termos galegos aínda sen codificar emanados moitos deles dos distintos organismos da Administración da Xunta de Galicia, este servizo ofrece axuda na resolución de consultas terminolóxicas que chegan a través do teléfono ou do correo electrónico diariamente.
- Cada día incrementábase o número de consultas terminolóxicas directas, procedentes de profesores, de investigadores, de traballadores dos distintos sectores das administracións (estatal, autonómica e local), de empresas, de asociacións, de tradutores etc. Os ámbitos das linguas de especialidade sobre os que realizaron un maior número de consultas durante o ano 2005 foron, por esta orde, os seguintes: “urbanismo e a construción”, “economía”, “industria metalúrxica”, “hostalaría e alimentación”, “artes gráficas”, “pesca”, “informática e telecomunicación”, e “ciencias da natureza”.
4. Revisións terminolóxicas e revisións lingüísticas.
- Revisión lingüística e actualización ortográfica do conxunto dos libros que compoñen o *Antigo Testamento* e o *Novo Testamento*.
5. Traducións de textos desde diversas linguas ao galego.
- Traducións desde o inglés e o francés ao galego de diversos textos de institucións públicas.
 - Tradución dun inventario de nomes de linguas, así como de xentilicios de todo o mundo en lingua galega.
 - Tradución de documentos e textos para TURGALICIA.
 - Traducións de diversos documentos notariais para atender as demandas do Colexio de Notarios de Galicia.
 - Tradución de diversa documentación solicitada pola compañía IBERIA.
 - Traducións de documentación e textos solicitadas por empresas membros da Fundación Galicia-Empresa.
- **Seminario de Gramática**, creado no ano 2000.
Directora: D.ª Rosario Álvarez Blanco.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e Real Academia Galega.
Traballos desenvolto:
1. Continúan os traballos de redacción da *Gramática Galega* encargada ao equipo integrado por Rosario Álvarez Blanco (IP) e os académicos corresponden-

tes don Francisco A. Cidrás Escáneo, don Ernesto X. González Seoane, don Xosé Luís Regueira Fernández e don Xosé Xove Ferreiro.

Non se programa como unha gramática prescritiva senón como unha gramática descritiva do galego estándar, que debe informar sobre a corrección lingüística e orientar o uso oral e escrito do galego máis axeitado a cada situación lingüística. Diríxese a un público amplo con certo nivel cultural, como corresponde aos usuarios de gramáticas en todas as sociedades, ao que debe informar sobre novas formas de expresión e sobre a corrección lingüística, ao tempo que explica como é e como se comporta a lingua. O proxecto foi presentado publicamente no marco do simposio *Variación e prescripción* (Simposios ILG 2003), onde foron expostos tamén os criterios do equipo na difícil tensión entre descrición e prescripción (vid. R. Álvarez / H. Monteagudo [2004]: *Norma lingüística e variación. Unha perspectiva desde o galego*. Santiago de Compostela: CCG/ILG).

Os cinco membros do equipo teñen encomendadas as súas partes desde o inicio. Tamén están fixados os criterios xerais. Os autores adiantan na redacción dos capítulos correspondentes, que se someten á consideración crítica e á aceptación dos outros membros, sen prexuízo de posteriores revisións. Non é doado cuantificar o volume da obra feita, pois os capítulos atópanse en diferentes fases dun proceso de elaboración complexo. Neste momento, a redacción desta gramática está no centro da atención gramatical dos membros do equipo.

2. Base de datos de construcións verbais do galego moderno

Avánzase na confección da *Base de datos de construcións verbais do galego moderno*, en colaboración co ILG. Forman o equipo os membros citados no proxecto anterior (todos investigadores do ILG e do seminario de gramática da RAG), xunto con Xulio C. Sousa Fernández (investigador do ILG) e María Pereira Maceda, que gozou da bolsa do Seminario de Gramática da RAG desde o inicio do curso 2005-06.

O obxectivo primario é a descrición semántica e sintáctica completa dos verbos máis frecuentes, establecidos nun primeiro momento a partir dunha selección de textos da lingua escrita incluídos no *Tesouro informatizado da lingua galega* (ILG). A finalidade básica final é a elaboración dun *Diccionario de construcións verbais*, que debe conter como mínimo as seguintes informacións: acepcións; esquemas sintácticos, cos elementos requiridos, correspondentes a cada acepción; os exemplos de cada esquema, incluíndo as diversas posibilidades formais. O traballo de descrición faise nunha base de datos con campos para incluír todas as informacións importantes da oración nucleada polo verbo que se estuda: indicación do tipo de oración; acepción semántica que presenta no rexistro; construción que presenta, coa súa orde e todos os constituíntes funcionais inmediatos; esquema sintáctico a que corresponde a construción; campos para incluír as informacións relativas a cada un dos constituíntes funcionais da construción (suxeito: existencia, tipos, unidade que o realiza; etc.). Á parte do obxectivo final mencionado (e á parte tamén do aproveitamento que se poida tirar do traballo para a realización dos dicionarios galegos), a base de datos proporciona informacións moi completas sobre

a unidade oración e os seus constituíntes. As informacións e a súa importancia son doadamente deducibles á vista dos campos traballados: estudo das clases de oracións, estudo da orde de palabras, dos tipos xerais de esquemas verbais e das súas relacións, do comportamento de diferentes clases semánticas de verbos, dos diferentes constituíntes funcionais (suxeito, CD, perífrases verbais, Pvo...) etc.

Tras unha primeira fase en que cada un dos membros do equipo se encargou de examinar e supervisar un verbo (*afogar, esquecer, acordar, manter, deixar, volver*) para poñer a proba o funcionamento da base e os criterios establecidos, o proxecto continuou baixo a supervisión de X. Xove. Para facer o traballo da maneira máis operativa e sistemática posibles, seguiu-se a agrupación semántica dos verbos, e non unha orde estrita de frecuencias ou alfabética (verbos de movemento etc.). Ao remate do ano 2005 fan descritos 41 verbos, cun total de 24.981 rexistros, é dicir, un terzo do total inicial.

Durante os tres primeiros meses deste ano a bolsa estivo sen cubrir. A primeira bolseira do seminario, Soraya Domínguez Portela, presentou un TIT sobre a complementación preposicional dos verbos de movemento, baseándose no corpus e metodoloxía do proxecto, e agora está realizando a súa tese de doutoramento sobre as construcións dos verbos de movemento, co mesmo método e un corpus moito máis amplo, baixo a dirección de Rosario Álvarez.

- **Seminario de Onomástica**, creado en 2001.

Director: D. Antón Santamarina Fernández.

Financiamento: Real Academia Galega.

Traballos desenvoltos:

Esta Comisión elaborou numerosos informes solicitados por institucións xurídicas e particulares, referidos, os máis deles, a establecer a forma galega correcta dun nome ou dun apelido, entre os que figuran: Antucho, Bieito, Caxide, Eloi, Helena, Meixide, Xocas, Xandra. Outro informe realizado foi o do topónimo Láncara.

II. Sección de Historia, creada en 1998.

Director: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.

Financiamento: Parlamento de Galicia e Real Academia Galega.

Traballos desenvoltos:

1. Esgotada a primeira edición da obra *Parlamentarios de Galicia. Biografías de Deputados e Senadores (1810-2003)*, a Real Academia Galega e o Parlamento de Galicia encargaron unha segunda edición. O coordinador xeral do proxecto, o profesor Barreiro Fernández, e os doutores Beatriz López Morán e Xosé Luís Mínguez Goyanes, responsables respectivamente dos tomos I e II, dan conta de importantes modificacións introducidas nesta segunda edición tanto na parte textual como nas ilustracións que, lembremos, ofrecen en moitos casos unha imaxe novidosa de gran número de políticos sen rostro.
2. Entre os proxectos desta sección ocupa un capítulo importante a catalogación, transcripción e anotación do monumental epistolario de D. Manuel Murguía. Publicouse neste 2005 o segundo volume do que son tamén responsables o

profesor D. Xosé R. Barreiro Fernández e de D. Xosé L. Axeitos. O libro apareceu na colección *Galicia Viva* da Fundación Pedro Barrié de la Maza, entidade que está a prestar apoio exemplar á institución que promove a edición. Está previsto que todo o prezado material epistolar arredor da figura do primeiro presidente da Real Academia estea a disposición dos investigadores no ano 2006 coincidindo coa efeméride do Centenario da institución.

III. Sección de Literatura, creada en 1998.

Director: D. Xesús Alonso Montero.

Financiamento: Real Academia Galega.

Traballos desenvolto:

Cómpre salientar nesta sección a aparición inmediata do primeiro froito dun proxecto de grande interese denominado *Letras da Academia*. Trátase de aproveitar a abondosa e fértil documentación inédita que como doazón, principalmente, ten chegado á Academia.

Cunha edición da obra poética de D. Antonio de la Iglesia a cargo da profesora Saurin de la Iglesia comeza o desenvolvemento deste ambicioso proxecto literario. Outro capítulo importante desta sección, promover a edición crítica e rigorosa de determinados textos canónicos da nosa literatura, acaba de dar como froito a publicación da obra de Pondal *Os Eoas*. A crítica textual a cargo do profesor D. Manuel Ferreiro está precedida polos estudos dos tamén profesores D. Manuel Forcadela e D. Xosé R. Pena.

Biblioteca e Hemeroteca

Creadas en 1905.

Director: D. Antonio Gil Merino (desde o 17 de decembro de 2005 ocupou o cargo D. Xosé Luís Axeitos Agrelo).

Financiamento: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.

Traballos desenvolto:

É xa de coñecemento xeral entre os usuarios e investigadores da Biblioteca e Arquivo da Real Academia Galega que os fondos históricos que custodia a institución son, en gran parte, o resultado de diversas doazóns que se sucederon ao longo de cen anos. É esta unha característica moi especial da nosa biblioteca, se a esta información engadimos que é a unha das poucas bibliotecas do país que conserva os nomes dos anteriores posuidores e que constitúe un aspecto cultural de grande importancia de cara ao investigador. Precisamente estanse actualmente a completar datos de procedencias usando como referencia o *Boletín da Real Academia Galega* que consignou ao longo da súa traxectoria este tipo de datos.

O rexistro informatizado dos fondos bibliográficos que se van recibindo ocupou unha boa parte dos traballos efectuados polo persoal da Biblioteca. A maior parte dos mesmos corresponden ás bibliotecas de D. Francisco Fernández del Riego, sempre xeneroso coa institución, D. Antonio Meixide Pardo e D. Francisco de Asís Zelada.

Paralelamente estase a completar a informatización dos fondos xa catalogados:

- a) Biblioteca Murguía: incorporación ao catálogo informatizado de trescentos volumes, dun total aproximado de dous mil catrocentos.

- b) Biblioteca Emilia Pardo Bazán: incorporación de cento noventa e seis folletos que se incorporaron despois da catalogación efectuada no ano 2005.
- c) Nesta mesma biblioteca, incorporáronse 450 volumes procedentes de fondos deteriorados e que foi posible restaurar.

Na Hemeroteca incrementouse de maneira importante o servizo aos usuarios xa que ás numerosas consultas presenciais temos que engadir as efectuadas telefonicamente e por correo electrónico debido en parte ao bo funcionamento da páxina web da Real Academia Galega, perfectamente actualizada.

Na hemeroteca, completada xa a catalogación das publicacións periódicas galegas e todas as cabeceiras “abertas”, estase a proceder á catalogación das publicacións periódicas cerradas non galegas localizadas nunha das salas do soto.

Incrementouse tamén de maneira notable o número de intercambios de publicacións periódicas con institucións de distintas cidades e países.

A normativa vixente a respecto do pedimento de reprodución de fondos está tamén xestionada informaticamente.

A xestión e cesión de fondos hemerográficos para a exposición conmemorativa do centenario da Real Academia Galega, que acaba de clausurarse, foron efectuados con eficacia polos servizos da hemeroteca.

ARQUIVO

Creado en 1905.

Director: D. Antonio Gil Merino (desde o 17 de decembro de 2005 ocupou o cargo D. Xosé Luís Axeitos Agrelo).

Financiamento: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.

Traballos desenvolto:

O notable incremento dos usuarios do arquivo Real Academia Galega está en relación directa coa boa marcha da informatización dos seus fondos, iniciada hai poucos anos. Foron un total de 125 investigadores os que se achegaron á rúa Tabernas para realizar diversas consultas, número que se duplica se engadimos as numerosas consultas telefónicas e por correo electrónico.

Os fondos documentais tiveron novas entradas, unhas procedentes de compra e outras de doazón. Entre as primeiras podemos salientar: *Libro de contas da Capela Branca*, *Cofradía de Todos os Santos (A Coruña)*, *Documentación de Meixide Pardo, da familia González de la Ribera Hidalgo*, *Obra ms. de R. Caula*, *Diversa documentación empresarial*, ademais de catro carpetas que conteñen diversos documentos históricos pendentes de catalogación.

Entre as doazóns figura diversa documentación empresarial (Fábrica de xeo da Palloza, doada por D. S. González López), orixinais impresos da homenaxe a Curros Enríquez (D. F. Maciñeira Teijeiro), cartas referidas á Real Academia Galega (D. Ricardo Martínez), reportaxe fotográfica da entrada do escritor e académico xa falecido Manuel María (dona M. Roca Cendón), dous vídeos doados por Televisión de Galicia relativos ao Día das Letras Galegas e diversos recortes de prensa de tema histórico doados polo Sr. Rodríguez Maneiro e unha fotocopia da académica Luz Pozo Garza.

Temos que salientar tamén a cesión en depósito dos interesantes manuscritos autógrafos do escritor Luís Manteiga, efectuada pola familia Cameo-Lorenzo.

CONVENIOS, ACORDOS E CONTRATOS

Durante o ano 2005 a Real Academia Galega asinou unha serie de convenios de colaboración con distintas entidades, co fin de desenvolver proxectos concretos:

- Convenio de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e a Real Academia Galega para o mantemento do Servizo de Terminoloxía Científico-Técnica en lingua galega.
- Convenio de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e a Real Academia Galega para a organización da décimo sexta edición dos Cursos de verán de lingua galega para estranxeiros.
- Convenio de colaboración entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e a Real Academia Galega para traballos de lexicografía e da gramática galega.
- Convenio de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e a Real Academia Galega para darlle continuidade ao equipo de traballo sociolingüístico.
- Convenio entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia para a informatización da biblioteca e o arquivo.
- Convenio de colaboración entre a Xunta de Galicia e a Real Academia Galega para a produción de servizos e contidos web de interese galego.
- Financiamento da edición do *Boletín da Real Academia Galega*, pola Fundación Rodríguez Iglesias e Hércules de Ediciones.
- Convenio de colaboración entre a Excma. Deputación Provincial da Coruña e Real Academia Galega para o financiamento das actividades do ano dous mil cinco.
- Acordo de colaboración entre Fundación Caixa Galicia–Claudio San Martín e a Real Academia Galega para contribuír ao financiamento da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán.
- Acordo marco de colaboración entre a Asociación de Escritores en Lingua Galega e a Real Academia Galega.
- Contrato entre a Fundación Pedro Barrié de la Maza e a Real Academia Galega para a edición do *Dicionario Castelán-Galego da Real Academia Galega*.
- Acordo de intencións de cooperación entre a Televisión de Galicia e a Real Academia Galega.
- Convenio de colaboración entre o Instituto Cervantes e a Real Academia Galega
- Prórroga do convenio entre a Universidade da Coruña e a Real Academia Galega para a realización da Hemeroteca Virtual da RAG.

CONTRIBUCIÓNS ECONÓMICAS

Ademais dos convenios asinados con institucións, tanto públicas como privadas, a RAG recibiu axudas de tipo económico para contribuír ao desenvolvemento da súa actividade diaria dos seguintes organismos:

- Ministerio de Educación y Ciencia. Secretaría de Estado de Universidades e Investigación (subvención destinada a financiar as actividades e funcionamento da Real Academia Galega).

- Ministerio de Cultura. Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas. Subdirección General de los Archivos Estatales (subvención para microfilmación, dixitalización e conservación de fondos arquivísticos)

REPRESENTACIÓN DA RAG

- Consello da Cultura Galega.
- Consello de Comunidades Galegas.
- Fundación Cidade da Cultura.
- Instituto da Lingua Galega.
- Padroado da Biblioteca do Real Consulado.
- Padroado da Biblioteca Nacional.
- Padroado da Fundación Caixa Galicia.
- Padroado da Fundación Carlos Casares.
- Padroado da Fundación Castelao.
- Padroado da Fundación Curros Enríquez.
- Padroado da Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Padroado da Fundación Luís Seoane.
- Padroado da Fundación Manuel Curros Enríquez.
- Padroado da Fundación Rosalía de Castro.
- Padroado do Museo do Pobo Galego.
- Padroado da Fundación Camilo José Cela.
- Padroado da Fundación Otero Pedrayo.
- Padroado da Fundación Manuel Puente “Cultura Gallega” de Buenos Aires.

PREMIOS NOS QUE A RAG TEN REPRESENTACIÓN COMO XURADO

- Premio Antón Losada Diéguez.
- Premio das Letras e das Artes de Galicia.
- Premio de Xornalismo de Opinión Roberto Blanco Torres.
- Premio Trasalba da Fundación Otero Pedrayo.
- Premio Antonio López Ferreiro de Investigación Humanística e Premio para Investigadores Mozos (área de humanidades) correspondentes aos Premios Galicia de Investigación.
- Premios Nacionais de Literatura do Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

INSTITUCIÓNS COLABORADORAS

- Arquivo do Reino de Galicia.
- Asociación de Escritores en Lingua Galega.
- Caixa Galicia.
- Caixanova.
- Centro Galego de Artes da Imaxe (CGAI).
- Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Concello da Coruña.
- Consello da Cultura Galega.
- Fundación Caixa Galicia.
- Fundación Luís Seoane.

- Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Fundación Rodríguez Iglesias.
- Fundación Santiago Rey Fernández-Latorre.
- Grupo Radio Televisión de Galicia
- Hércules de Ediciones.
- Instituto da Lingua Galega (ILG).
- Museo de Pontevedra.
- Universidade da Coruña.
- Universidade de Santiago de Compostela.

DOAZÓNS, DEPÓSITOS E ADQUISICIÓNS

O 21 de febreiro de 2005, Federico Maciñeira Teijeiro doou á hemeroteca da Real Academia Galega diversas revistas que foron propiedade do ilustre académico e historiador Federico Maciñeira.

O 2 de marzo de 2005, a Fundación Galiza Sempre doou a fotografía enmarcada de Carlos Pardellas / *La Opinión* da Coruña: *Praia de Barrañán*, Arteixo (A Coruña) 14/11/02, xunto cun texto de Manolo Rivas.

O 23 de maio de 2005, Charles Rodríguez, por mediación do académico correspondente Fernando López-Acuña López, doou á biblioteca da Real Academia Galega o traballo da súa autoría “Antología Musical de Canciones y Danzas Folclóricas de Galicia”.

O 20 de xuño de 2005, Adelaida Lorenzo Sueiro e Emilio Cameo Chenlo depositaron no arquivo da Real Academia Galega manuscritos literarios de Luís Mantega.

O 27 de xuño de 2005, Álvaro Cebreiro e Herdeiros, e no seu nome Afonso Pose Romero, fixeron doazón á biblioteca Real Academia Galega dos libros *Obras completas* de Ramón de Campoamor. Barcelona: Montaner y Simon, 1888 e *África pintoresca: región de los grandes lagos: El Congo*, de Víctor Giraud. Barcelona: Montaner y Simon, 1888.

O 22 de setembro e o 10 de outubro de 2005, Luís Alonso Girgado fixo doazón á Real Academia Galega de diversos libros, folletos, revistas e documentación.

O 26 de decembro de 2005, o que foi Presidente da Real Academia Galega, Francisco Fernández del Riego, fixo doazón á RAG de boa parte da súa biblioteca particular.

O 11 de maio de 2005, Francisco de Asís Zelada fixo doazón á Real Academia Galega da súa biblioteca particular.

PUBLICACIÓNS

- *Cartas a Murguía*. Vol. II. Ed. X. R. Barreiro Fernández e X. L. Axeitos. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza: RAG, 2005.
- *Dicionario castelán-galego da Real Academia Galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza: RAG, 2004.
- IGLESIA, A. de la. *Poesías*. Ed. M. R. Saurin de la Iglesia. A Coruña: RAG, 2005. (Letras da Academia; 2).
- PAZÓ FERNÁNDEZ, E. *Dicionario galego de televisión*. A Coruña: TERMIGAL; Santiago de Compostela: CRTVG, 2005.
- PENA, X. R. e FORCADELA, M. *Estudos sobre “Os Eoas” de Eduardo Pondal*. A Coruña: RAG; Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 2005. (Letras da Academia; 1-II).
- PONDAL, E. *Poesía galega completa*. Ed. M. Ferreiro. A Coruña: RAG; Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 2005. (Letras da Academia; 1-I).

XULIO FRANCISCO OGANDO VÁZQUEZ

Marcos Valcárcel

Xulio Francisco Ogando Vázquez naceu en Ourense o 13 de decembro de 1913. Licenciado en Filosofía e Letras –sección de Historia- pola Universidade de Santiago, con premio extraordinario, posteriormente licenciouse en Dereito (1950), e exerceu a docencia desde 1941 como cate-drático de Lingua e Literatura Españolas en varios institutos, desempeñando tamén a dirección do Instituto Otero Pedrayo ata a súa xubilación no ano 1983. Despediuse do Instituto o 9 de decem-bro de 1983 cunha lección maxistral que lembrou as figuras de Saco y Arce, Marcelo Macías e Julián Besteiro e no que se definiu, nunha súa fórmula habitual, como “un home liberal pero á vez fondamente católico”; esta despedida foi tamén unha homenaxe da vida cultural e docente de Galicia na que estiveron presentes o conselleiro de Educación e Cultura naquel momento, Victor M. Vázquez Portomeñe, e as principais autoridades da provincia ourensá.

Militou nas Mocidades Galeguistas antes da guerra civil e ingresou na Real Academia Galega en abril de 1980 co discurso *Tres fitos na historiografía da lingua galega: 1768, 1868, 1968*. Foi tamén presidente da Caixa de Aforros de Ourense (1981), membro das Fundacións Otero Pedrayo e Ale-xandre Bóveda, correspondente da Real Academia da Historia, Academia Galega de Jurispruden-cia y Legislación e Instituto de Coimbra. A súa longa obra de investigación histórica abrangue diversos campos, como o mundo do libro e a bibliofilia; o estudo de xuristas, mestres e ilustrados desde o século XIV ó XVIII, e os seus estudos sobre escritores galegos. No primeiro apartado, cabe subliñar traballos como *Tres notas sobre la “Historia Compostelana”* (1943), *Catálogo de la Primera Exposición del Libro Lucense* (1945), *La Biblioteca ideal de un cura mindoniense del siglo XVI* (1947) e *Supersticiones mindonienses en las sinodales del obispo Fr. Antonio de Guevara* (1979).

O segundo bloque de estudos contempla títulos como *Los grandes juristas gallegos* (1954), *Cua-tro juristas ourensanos* (1960) ou os seus estudos sobre *Fray Álvaro Pelagio (O.F.M.), escritor gallego del siglo XIV* (1941); *Un jurista astorgano del siglo XVII. El Lic. Don Pedro García de Ovalle, colabo-rador del Conde de Lemos en el Perú* (1953); *Gaspar Rodríguez, jurista gallego del siglo XVI* (1970); *Un gallego, maestro insigne en Coímbra: Francisco de Caldas Pereira Castro* (1971); *Francisco Salga-do de Somoza* (1974); etc.

No capítulo histórico e literario, subliñemos algúns estudos como *Dolor y u olvido de López Ferreiro* (1939); *La fundación del convento de la Anunciada de Villafranca del Bierzo* (1942); *Dos car-tas inéditas del P. Flórez* (1944); *El Duque de Alba y Astorga* (1953); *La custodia de Arfe de la Catedral de Santiago* (1973); As “*Lerías no adro*” de Castelao (1975), o seu prólogo á reedición de *La Centu-ria* (Sotelo Blanco, 1981) ou achegamentos a autores como Antonio López Ferreiro, Juan Manuel Paz Nóvoa, Marcelo Macías, Ramón Otero Pedrayo e Manuel Martínez Risco, entre outros.

Do seu prólogo a “La Centuria” son estas liñas, que recordan ós personaxes do galeguismo que el tratou na súa mocidade e en épocas posteriores: “Cando os números pequenos e lixeiros de LA

CENTURIA chegaban ás mans amigas ou simplemente circulaban polas poucas librerías ourensás, a cidade está vivindo tamén unha raiolante presenza de belidas mansións de estilo modernista, polas cales o escritor Luis V. Trabazo sentía, como todos nós, unha particular simpatía. Outro orde de cousas, o alento patriótico galego alentaba no crisol e no ideal das “Irmandades da Fala”, que estaban izando por toda a Terra galego, tendo ó fronte esgrevios loitadores. Galicia, como decía Otero Pedrayo, estaba na calmosa pero confiada espera de Vicente Risco, que ben logo entrou nos seus cenáculos e acadou a máxima categoría na rectoría daquil xeneroso movemento cultural que había de ter unha repercusión grande na recuperación da conciencia colectiva de Galicia como pobo. Seu Guieiro maior foino Vicente Risco. Ao tempo que Risco publica a súa “Teoría do Nazionalismo galego” e no mesmo obradoiro tipográfico, no mes de outono sairá o primeiro número da revista NÓS, e Risco, con Castelao, Otero Pedrayo, Lousada Diéguez, Cuevillas, Noguerol, con moitos outros que virán despois, farán posible iste milagro. De certo, sin LA CENTURIA, non teríamos NÓS.”

Colaborou ademais en varios diarios galegos (*El Pueblo Gallego*; *La Región*; *Faro de Vigo*; *El Progreso*; *La Voz de Galicia*) e en revistas como *Logos* e *Spes*, de Pontevedra, e no *Boletín da Real Academia Galega*.

Falecido o 1 de abril do 2005 en Ourense, don Xulio Francisco Ogando Vázquez foi despedido cunha Homilía Fúnebre pronunciada polo Padre Isorna na igrexa da Trindade desa cidade, en misa presidida polo señor bispo de Ourense e á que asistiu unha delegación da Real Academia Galega. Tralo seu falecemento púxose en marcha a “Fundación Casdemiro. Xulio F. Ogando Vázquez”, encargada de perpetuar a súa memoria e poñer a disposición dos investigadores o seu valioso arquivo e biblioteca.

Índice xeral

I. ESTUDOS E INVESTIGACIÓNS SOBRE MANUEL LUGRÍS FREIRE

7

MANUEL LUGRÍS FREIRE (1863-1940), XORNALISTA
/ *Luís Alonso Gírgado e María Vilariño Suárez*

25

A GRAMÁTICA DE LUGRÍS NA TRADICIÓN LINGÜÍSTICA GALEGA / *Ernesto González Seoane*

37

APROXIMACIÓN Á NARRATIVA DE LUGRÍS FREIRE DENDE OS PARATEXTOS / *Xabier Campos Villar*

59

BIOGRAFÍA DE MANUEL LUGRÍS FREIRE / *Manuel LUGRÍS Rodríguez*

77

PALABRA, CONSTRUCCIÓN E TRANSMISIÓN.

O TEATRO DE MANUEL LUGRÍS FREIRE / *Iolanda Ogando*

105

MANUEL LUGRÍS FREIRE NO TEATRO GALEGO / *Laura Tato Fontaíña*

II. ALOCUCIÓNS ACADÉMICAS SOBRE MANUEL LUGRÍS FREIRE NO DÍA DAS LETRAS GALEGAS

121

LUGRÍS FREIRE OU OS DISCURSOS DA NACIÓN / *Xosé Luís Axeitos Agrelo*

127

LUGRÍS FREIRE, EMIGRANTE / *Xosé Neira Vilas*

131

SEGUNDA CARTA APÓCRIFA DE MANUEL LUGRÍS FREIRE ÓS GALEGOS / *Xesús Ferro Ruibal*

III. TRABALLOS DE INVESTIGACIÓN E ESTUDO

141

UN PREGO SOLTO EN GALEGO EN DEFENSA DO LIBERALISMO:

«A PAROLA POLÉTECA», DE 1822 / *Rosario Álvarez e Xosé Luís Rodríguez Montederramo*

195

BIBLIOTECAS NA BIBLIOTECA / *Mercedes Fernández-Couto Tella*

201

O VOCABULARIO HISTÓRICO DO GALEGO DO PROFESOR J. L. PENSADO

/ *Manuel González González*

237

Ó APÓSTOL SANTIAGO, MANUSCRITO E IMPRESO EN GALEGO

DO SÉCULO XIX / *Ramón Mariño Paz e Damián Suárez Vázquez*

IV. VIDA OFICIAL DA RAG

295

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE (ANO 2005)

297

CRÓNICA DA ACADEMIA (ANO 2005)

313

NECROLÓXICAS

1906/2006

Real
Academia
Galega
Centenario

HÉRCULES DE EDICIONES

FUNDACIÓN PEDRO BARRIÉ DE LA MAZA

FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS